

HERBERT MARCUSE
Ο ΜΟΝΟΔΙΑΣΤΑΤΟΣ ΑΝΘΡΩΠΟΣ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
ΜΠΑΜΠΗ ΛΥΚΟΥΔΗ

ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

HERBERT MARCUSE

Ο ΜΟΝΟΔΙΑΣΤΑΤΟΣ ΑΝΘΡΩΠΟΣ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

ΜΠΑΜΠΗ ΛΥΚΟΥΔΗ

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

	Σελ.
ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ	9
ΕΙΣΑΓΩΓΗ. Η ΝΑΡΚΩΣΗ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ: ΜΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΧΩΡΙΣ ΑΝΤΙΠΟΛΙΤΕΥΣΗ	21
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ. Η ΜΟΝΟΔΙΑΣΤΑΤΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ	31
1. ΟΙ ΚΑΙΝΟΥΡΓΙΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΕΛΕΓΧΟΥ	33
2. ΠΕΡΙΧΑΡΑΚΩΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΖΩΗΣ	48
I. Πώς διαφοροποιήθηκε ή κοινωνική αλλαγή	51
II. Προοπτικές περιχαράκωσης	61
III. Κράτος εημερίας και Κράτος πολέμου	73
3. Η ΣΥΝΕΙΔΗΤΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΤΡΑΓΙΚΟΥ ΕΞΑΦΑΝΙΖΕΤΑΙ: ΜΙΑ ΚΑΤΑΠΙΕΣΤΙΚΗ ΑΠΟΜΕΤΑΡΣΙΩΣΗ	80
Τò παιγνίδι	102
4. ΤΟ ΣΥΝΟΛΟ ΤΟΥ ΚΛΕΙΣΤΟΥ ΛΟΓΟΥ	104
I. 'Η γλώσσα τής απόλυτης διοίκησης	105
II. Πρòς τήν κατεύθυνση τής απόλυτης ρύθμισης	121
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ. Η ΜΟΝΟΔΙΑΣΤΑΤΗ ΣΚΕΨΗ	135
5. Η ΑΡΝΗΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ: ΑΠΟΤΥΧΙΑ ΤΗΣ ΛΟΓΙΚΗΣ ΤΗΣ ΑΝΤΙΘΕΣΗΣ	137
6. ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΝΗΤΙΚΗ ΣΤΗ ΘΕΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ: Η ΤΕΧΝΟ- ΛΟΓΙΚΗ ΟΡΘΟΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ Η ΛΟΓΙΚΗ ΤΗΣ ΚΥ- ΡΙΑΡΧΙΑΣ	155
7. Ο ΘΡΙΑΜΒΟΣ ΤΗΣ ΘΕΤΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ: Η ΜΟΝΟΔΙΑΣΤΑ- ΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ	178
ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ. ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΑΛΛΑΓΗΣ	205
8. Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΤΗΣ ΥΠΟΧΡΕΩΣΗ	207
9. Η ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΗΣ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗΣ	226
10. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	246

Π Ρ Ο Λ Ο Γ Ο Σ

Σ Τ Η Ν Ε Λ Λ Η Ν Ι Κ Η Ε Κ Δ Ο Σ Η

Τὸ ἔργο τοῦ Μαρκοῦζε Ὁ μ ο ν ο δ ι ά σ τ α τ ο ς ἄ ν θ ρ ω π ο ς συν-
οψίζει μιὰ σημαντικὴ κριτικὴ τῆς ἠθικῆς τῆς σύγχρονης βιομηχανικῆς κοι-
νωνίας. Γι' αὐτὸ κρίναμε ὅτι ἡ ἐλληνικὴ ἔκδοσί του θὰ συμβάλει στὴ συνει-
δητοποίηση, ἀπὸ τὸ μορφωμένο κοινὸ τοῦ τόπου μας, τῶν ἀνθρώπων προ-
βλημάτων, πὸν θέτει ἡ σύγχρονη, ὀρθολογικὰ ὀργανωμένη, παραγωγικὴ κοι-
ωνία. Ἡ εἰσαγωγὴ αὐτὴ ἀποβλέπει στὴν κριτικὴ ἀποσαφήνιση τῆς σχέ-
σης τῆς σκέψης τοῦ Μαρκοῦζε μὲ τὸν ἐγελειανισμό καὶ τὰ πῶς σύγχρονα φι-
λοσοφικὰ ρεύματα. Ἔτσι ὁ Ἕλληνας ἀναγνώστης θὰ ἔχει τὰ δεδομένα γιὰ νὰ
τοποθετήσει τὴ σκέψη τοῦ Μαρκοῦζε σὲ συνάρτηση μὲ τὶς ιδεολογικὰς τάσεις
τοῦ καιροῦ μας. Ἡ μετάφραση ἀποβλέπει στὴν ἀκριβῆ, ταυτόχρονα ὁμως
ζωντανὴ καὶ εὐληπτὴ ἀπόδοση τοῦ πνευνοῦ καὶ μὲ ἀκαδημαϊκὴ ἀσθηρότητα
διατυπωμένου λόγου τοῦ Μαρκοῦζε.

Οἱ δυνάμεις πὸν κατευθύνουν τὶς τύχες τῶν προηγμένων βιομηχανικῶν
κοινωνιῶν τῆς ἐποχῆς μας εἶναι σὲ θέση νὰ ἐπιβάλουν τὶς ἀποφάσεις, πὸν ἐξυ-
πηρετοῦν τὰ συμφέροντά τους, πολὺ πῶς εὐκόλα ἀπὸ ὅ,τι ἄλλοτε. Μποροῦν νὰ
κινητοποιήσουν γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ ὅλα ἢ σχεδὸν ὅλα τὰ κοινωνικὰ στρώματα,
ἀφοπλίζοντας ψυχολογικὰ τὰ ἄτομα ἢ τὶς τάξεις πὸν θὰ νύθετοῦσαν κριτικὴ
ἢ ἀρνητικὴ στάση ἀπέναντι σ' αὐτὴ τὴν προσπάθειά τους. Τόσο οἱ καπιταλι-
στικὲς ὅσο καὶ οἱ σοσιαλιστικὲς λεγόμενες κοινωνίες ἔχουν τὰ μέσα νὰ λύσουν
τὶς ἀντιφάσεις τους ἢ τουλάχιστον νὰ τὶς κάνουν ὑποφερτέες. Ἔτσι οἱ ἀνεπτυ-
γμένες βιομηχανικὲς κοινωνίες παρουσιάζουν ἓνα βαθμὸ συνοχῆς πὸν δὲν εἶχε
ἐπιτευχθεῖ στὸ παρελθόν. Ἡ συνοχὴ αὐτὴ πραγματοποιεῖται κατ' ἀρχὴν μὲ τὴν
ἀναφορὰ στὴν ὑποτιθέμενη ἐξωτερικὴ ἀπειλή. Ὁ «ἱμπεριαλιστικὸς κίνδυνος»
γιὰ τὰ ἀνατολικά κράτη καὶ ὁ «κομμουνιστικὸς κίνδυνος» γιὰ πολλὰς δυτικὰς
χώρες τὴν δικαιολογοῦν. Στὴν πολιτικὴ ζωὴ ὁ κομπορμισμὸς ἐκδηλώνεται,
σύμφωνα μὲ τὸν Μαρκοῦζε καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ὑπάρχουν πῶς ὀργανω-
μένες δυνάμεις πολιτικῆς ἀμφισβήτησης ἢ κοινωνικῆς ἀνανέωσης ὅπως ἐμ-
φανίζονταν στὴν αὐτοκρατορία τῶν Ἀψβούργων ἢ τῶν Ρωμανῶν. Τὸ σοσιαλ-
δημοκρατικὸ κόμμα τῆς Δυτικῆς Γερμανίας ὅσο καὶ τὸ κομμουνιστικὸ κόμμα

τῆς Γαλλίας ἔχουν γίνει στήν πραγματικότητα μεταρρυθμιστικά κόμματα πού ἐπιτελοῦν τήν λειτουργία τους μέσα στό πολιτικο-κοινωνικό σύστημα τῶν χωρῶν αὐτῶν." Ἐτσι ἐξυπηρετοῦν ἀντικειμενικά τίς ἐπιδιώξεις καί τὰ συμφέροντα τῶν ἡγετικῶν στρωμάτων στίς χῶρες αὐτές.

Τό γεγονός αὐτό δέν ὀφείλεται σύμφωνα μέ τόν Μαρκοῦζε σέ συνειδητή προδοσία τῶν μαρξιστικῶν ἀρχῶν ἀπό τὰ κόμματα αὐτά. Ὄφείλεται στό γεγονός ὅτι στένεψε ἤ, πῶ σωστά, μεταβλήθηκε ἡ κοινωνική βάση τους. Οἱ ἐργάτες ἀπόκτησαν νοσοτροπία καταναλωτοῦ. Τοῦς ἐνδιαφέρει ἡ βελτίωση τοῦ συστήματος κατανομῆς τῶν ἀγαθῶν, ἔτσι πού νά ἐξασφαλίσουν μεγαλύτερο μέρος στό ἐθνικό προϊόν. Δέν ἀπαιτοῦν μιὰ ριζική μεταβολή στό σύστημα ἰδιοκτησίας καί κατανομῆς τῶν παραγομένων ἀγαθῶν. Δέν ἔχουν συνείδηση ὅτι ἀνήκουν σέ μιὰ ξεχωριστή, καταπιεζόμενη τάξη. Ἐτσι, δέν ἐπιθυμοῦν νά εἶναι αὐτοί οἱ φορεῖς λήψης τῶν ἀποφάσεων πού ἀφοροῦν τήν ὀργάνωση καί τήν μελλοντική πορεία τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου. Σ' αὐτό αισθάνονται ὅτι ἔχουν ἐνταχθεῖ κατὰ κάποιο τρόπο ὀριστικά.

Οἱ διαπιστώσεις αὐτές ἔχουν βέβαια ἀμφίβολη ἀξία. Τά γεγονότα τῶν τελευταίων ἐτῶν στή Γαλλία π.χ. δίνουν μᾶλλον τήν ἐντύπωση ὅτι ὅλο καί εὐρύτερα κοινωνικά στρώματα δέν αισθάνονται ὅτι ἀνήκουν ἠθικά στό κοινωνικό σύνολο. Ὅστε νοιώθουν πώς τό γενικό συμφέρον συμπίπτει μέ τό δικό τους. Ἐνδεικτικά θά μπορούσε νά ἀναφέρει κανεῖς τὰ στοιχεῖα πού ὑπάρχουν γιά τήν κοινωνιολογική λειτουργία τοῦ καθηγητοῦ στή μέση ἐκπαίδευση τῆς Γαλλίας, ὅπως προκύπτουν ἀπό τίς μελέτες τῶν Politzer, Sève, Canivenc κ. ἄ. Ἐπίσης ἡ παρατήρηση τοῦ Μαρκοῦζε, ὅτι τό κατεστημένο στίς προηγμένες βιομηχανικές κοινωνίες τείνει πρὸς τήν ὅλο καί πῶ ὀρθολογικά καί ἀποτελεσματικά ὀργανωμένη παραγωγή καί κατανάλωση, δέν εἶναι ἰδιαίτερα πειστική, ἰδίως ὅταν ἀναφέρεται στήν ἐθνικοσοσιαλιστική Γερμανία. Πόσο λίγο ἀποτελεσματική ἦταν στήν πραγματικότητα ἡ «καθολική κινήτοποίηση» τῶν βιομηχανικῶν, οἰκονομικῶν καί ἄλλων μέσων γιά τήν ἐξυπηρέτηση τοῦ ναζιστικοῦ κατεστημένου προκύπτει ἀπό τήν πρόσφατη ἔρευνα πάνω στήν ἐθνικοσοσιαλιστική Γερμανία ὅπως συνοψίζεται στίς ἐργασίες τοῦ G. Badia καί ἄλλων.

Μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον ἀπό τίς καθαρά πολιτικές ἀναλύσεις παρουσιάζει ἴσως ἡ κοινωνική ἀνθρωπολογία, δηλαδή ἡ ἀνάλυση τῶν βασικῶν λειτουργιῶν τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητας, ὅπως διαμορφώνονται ἀπό τοῦς κοινωνικούς θεσμούς καί τή συλλογική νοσοτροπία, στό ἔργο τοῦ Μαρκοῦζε.

Ἡ ὑποτιθέμενη ἔλλειψη πολιτικῆς καί κοινωνικῆς ἀμφισβήτησης στίς προηγμένες βιομηχανικές χῶρες ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι οἱ πῶ προσωπικές συναισθηματικές καί ἠθικές ἀναζητήσεις τοῦ ἀνθρώπου ταυτίζονται μέ τίς ἐπιδιώξεις τοῦ κοινωνικοπολιτικοῦ κατεστημένου. Ὁ σημερινός ἄνθρωπος ἔχει πειστεῖ ὅτι οἱ ἀξίες πού προβάλλονται ἀπό τό κατεστημένο πρέπει

νά κατευθύνουν και τή δική του συμπεριφορά, ότι το ύποτιθέμενο συμφέρον του συνόλου συμπίπτει με το δικό του. "Ετσι ή σφαίρα τής ιδιωτικής ζωής απορροφάται από τή σφαίρα τής δημόσιας δράσης. Οί έσωτερικές εμπειρίες ταυτίζονται με τήν έξωτερική συμπεριφορά, οί συναισθηματικές ανάζητήσεις υποτάσσονται στις επιδιώξεις τής λογικής τής παραγωγικότητας και τής αποτελεσματικότητας. Ο σύγχρονος άνθρωπος αποξενώνεται από τόν πραγματικό έαυτό του, πού χαρακτηρίζεται από τήν κριτική στάση, τήν τάση πρὸς τήν ήδονή, τὸ παιχνίδι και γενικά τήν άσκοπη και πραγματικά δημιουργική έκφραση. "Όλες του οί ανάζητήσεις υποτάσσονται στην ανάγκη νά έμβληθει στη φύση και τούς συνανθρώπους του, νά σκεφθει σύμφωνα με τή λογική τής παραγωγικής εργασίας. "Ετσι ὁ σύγχρονος άνθρωπος γίνεται μονοδιάστατος και ή έποχή μας είναι, για νά χρησιμοποιήσουμε τήν έκφραση του Χέγκελ σε σχέση με ρωμαϊκή ιστορία, «τὸ πένθος τής ιστορίας τής ανθρωπότητας». Τὸ «πένθος» αὐτὸ εἶναι μάλιστα πὺδ καθολικὸ σήμερα γιατί ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος δὲν τὸ συνειδητοποιεῖ, ὅπως, σύμφωνα με τὸν Χέγκελ, τὸ συνειδητοποιοῦσε ὁ Ρωμαῖος. Τὸ κατεστημένο στις προηγμένες βιομηχανικές κοινωνίες ἔχει τὰ μέσα νά διαμορφώνει τὰ ἀτομικὰ ἔνστικτα χωρὶς νά τὰ καταπιέζει ἄμεσα. Μπορεῖ μάλιστα νά τούς προσφέρει τήν ψευδαίσθηση τής ικανοποίησης. Ἀντίθετα ὁ ἄκαμπτος και δεσποτικὸς ρωμαϊκὸς νόμος δὲν μποροῦσε παρὰ νά προκαλέσει τήν ἠθική ἀπομόνωση τοῦ ἀτόμου ἢ και τήν στάση τής ἀμφισβήτησης και ἐξέγερσης πὺδ ἐκφράζει ἢ ρωμαϊκὴ σάτυρα. Ἐπειδὴ τὸ «πένθος» εἶναι πὺδ στυγνὸ, εἶναι και λιγώτερο ριζωμένο.

Ἡ ἀνάλυση αὐτὴ τής ἀλλοτρίωσης ἀπὸ τὸν Μαρκοῦζε στηρίζεται σε ὀρισμένες ἀπόψεις ειδικώτερα πάνω στη λειτουργία τής ἡδονῆς και τοῦ παιχνιδιοῦ, πὺδ δὲν επιβεβαιώνονται ἀπόλυτα ἀπὸ τὰ συμπεράσματα τῶν ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου. Σε σχέση με τις δύο αὐτὲς λειτουργίες ὁ Μαρκοῦζε, στὸ ἔργο του *Ἐρως και πολιτισμός*, θεωρεῖ ὅτι ἀναπτύσσονται ἐλεύθερα σύμφωνα με τὸ δικὸ τους ρυθμὸ, χωρὶς νά ἀποβλέπουν σε ὀποιαδήποτε ἐξωτερική σκοπιμότητα. "Ετσι μ' αὐτὲς πραγματοποιεῖται ἢ ὀλοκλήρωση και τὸ πλήρωμα τής ἀνθρώπινης προσωπικότητας. "Όσο για τὸ παιχνίδι οί ψυχολόγοι και παιδαγωγοὶ πὺδ τὸ ἐμελέτησαν, π.χ. ὁ J. Chateau, δέχονται τήν ἄποψη ὅτι ἀποτελεῖ δοκιμὴ για τήν ὀρθολογική γνώση και τήν ἀποτελεσματική πράξη, με τήν ὀποία ὁ ἄνθρωπος μεταμορφώνει τὸ φυσικὸ περιβάλλον, προκειμένου νά ικανοποιήσει τις ἀνάγκες του. Τήν ἐμπειρία τής ἡδονῆς θὰ ἦταν δυνατὸν νά συσχετίσουμε με τήν βούληση τής δύναμης και τήν ἠθική τής κυριαρχίας ἢ, ὅπως τὸ κάνει ὁ Μαρκοῦζε, με τὸ συντηρητικὸ ἔνστικτο τής διάσωσης και ἀσφάλειας τοῦ εἶναι μας. Γενικά οί ἀνθρωπολογικές λειτουργίες πὺδ θὰ εἶχαν σύμφωνα με τὸν Μονοδιάστατο Ἀνθρώπο τή λειτουργία τής ἀμφισβήτησης τείνουν νά ἔχουν σύμφωνα με τὸ ἔργο *Ἐρως και Πολιτισμός* τήν λειτουργία τής συντήρησης και διάσωσης τής ἀν-

θρώπινης ύπαρξης. "Έτσι ἐδραιώνουν μερικὰ τὸν «μονοδιάστατο» ἀνθρώπινο τύπο.

Λιγότερο ἀντιφατικὴ φαίνεται νὰ εἶναι ἡ ἀνάλυση τῶν αἰτίων ποὺ κάνουν τὸν ἄνθρωπο μονοδιάστατο καὶ ποὺ συγχρόνως ἐκδηλώνουν τὴν ἀλλοτριωμένη συνείδησή του. Σὰν πρωταρχικὸ θεωρεῖ ὁ Μαρκοῦζε τὸ γεγονός ὅτι στὴ σύγχρονη βιομηχανικὴ κοινωνία ἀναπτύσσεται ἕνας τεχνολογικὸς ὀρθολογισμὸς ποὺ ἐπιτρέπει μιὰ ἀποτελεσματικὴ ὑποταγὴ καὶ μεταβολὴ τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος μὲ σκοπὸ τὴν αὔξηση τῆς παραγωγῆς. Πρὸς τὸ σκοπὸ αὐτὸ κινητοποιεῖται τὸ ἀνθρώπινο δυναμικὸ μὲ ὅλα τὰ μέσα ποὺ προσφέρει ἡ σύγχρονη τεχνολογικὴ ἀνάπτυξη. Ἡ κινητοποίηση αὐτὴ ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴν γενικὴ καὶ εἰδικευμένη παιδεία. Ἀκόμη πληρέστερα πραγματοποιεῖται μὲ τὰ μοντέλα κατανάλωσης. Μὲ αὐτὰ ἡ σύγχρονη τεχνολογία ἐπιτρέπει τὴν πλήρη ἐξάρτηση τῶν πῶ ἐσωτερικῶν βιωμάτων τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν ρύθμιση τῆς συμπεριφορᾶς του ἀπὸ τὶς ἐπιδιώξεις τοῦ βιομηχανικοῦ κατεστημένου.

Ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ πιά νὰ συλλάβει μοντέλα ἠθικῆς καὶ πνευματικῆς ἀμφισβήτησης ὅπως αὐτὰ ποὺ δημιούργησε ἡ λογοτεχνία τοῦ 19ου αἰώνα. Αὐτὸ εἶναι φανερὸ ἀπὸ τὴ μορφή τῆς Ἄνας Καρένινας σὰν μοντέλου ἐρωτικῆς συμπεριφορᾶς. Ἡ Ἄνα Καρένινα μᾶς δείχνει ὅτι ἡ ἐρωτικὴ πλήρωση καὶ ἡ προσωπικὴ εὐδαιμονία εἶναι συνυφασμένη μὲ τὴν κοινωνικὴ ἀμφισβήτηση. Ἀντίθετα ὁ ἐρωτισμὸς τῆς σύγχρονης «κοινωνίας τῆς ἀνοχῆς» καταλήγει σὲ καθαρὰ κοφορμιστικὴ συμπεριφορὰ ἀπὸ ἠθικοπολιτικὴ ἄποψη. Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ἀναρωτηθεῖ κανεὶς ἂν τὸ αἶτημα τῆς σεξουαλικῆς πλήρωσης αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ δὲν εἶναι παράγοντας συντήρησης σὲ μιὰ βιομηχανικὴ κοινωνία, ποὺ θέτει σὰν μοναδικὸ σκοπὸ τὴν αὔξηση τῆς παραγωγῆς καὶ κατανάλωσης ὑλικῶν ἀγαθῶν. Μόνον σὲ σχέση μὲ τὴν παραδοσιακὴ πατριαρχικὴ κοινωνία ἢ τὴν βιομηχανικὴ κοινωνία στὴ γένεσή της ποὺ χρειάζεται τὴν καθολικὴν κινητοποίηση ὅλων τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν τοῦ ἀνθρώπου (ὅπως τὸ δείχνει ὁ Max Weber στὴν περιγραφή τοῦ τύπου τοῦ ἀσκητικοῦ, πουριτανοῦ ἐπιχειρηματία), τὸ αἶτημα τῆς σεξουαλικῆς ἐλευθερίας λειτουργεῖ μέχρις ἐνὸς ὁρίου σὰν παράγοντας ἀμφισβήτησης καὶ ἀνατροπῆς τοῦ κατεστημένου.

Ἡ καθολικὴ τεχνολογικὴ κινητοποίηση, ποὺ μεταβάλλει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ Ὁρφέα καὶ Νάρκισσο σὲ Προμηθεά, διαμορφώνει καὶ τὴν ἠθικὴ του συνείδηση. Ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος αἰσθάνεται σύμφωνα μὲ τὸν Μαρκοῦζε ἔνοχος γιὰ ὅλες τὶς ἄσκοπες ἐκδηλώσεις του, ὅσες δηλαδὴ δὲν συμβάλλουν στὴν παραγωγή ἢ τὴν κατανάλωση ὑλικῶν ἀγαθῶν, καὶ δὲν ὀδηγοῦν στὴν κυριαρχία του πάνω στὴν φύση καὶ τοὺς συνανθρώπους του. Ἡ ἀληθινὴ «ἀπελευθέρωση» τοῦ ἀνθρώπου συμβαδίζει «μὲ τὸν περιορισμὸ τῶν ἰχνῶν τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος». Καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ οἱ στοχασμοὶ τοῦ Μαρκοῦζε

γεννούν πολλές ἀμφιβολίες. Τὸ συναίσθημα ἐνοχῆς μπορεῖ νὰ ἀπορρέει ἀπὸ τὴν συνειδητὴ ἀναζήτηση μιᾶς διαφορετικῆς κλίμακας ἠθικῶν ἀξιών καὶ νὰ συνδέεται μὲ τὴν ἀμφισβήτηση τῶν καθιερωμένων. Ἡ ἱστορία τῶν χριστιανικῶν αἰρέσεων θὰ ἦταν στὸ σημεῖο αὐτὸ πολὺν διδακτικὴ. Τὸ ὅτι ὁ ἀνθρώπινος τύπος τοῦ Νάρκισσου ἢ τοῦ Διόνυσου ἐκφράζει τὴν ἀναζήτηση τοῦ ἐξωπραγματικοῦ καὶ τοῦ λογικὰ ἀσύλληπτου εἶναι ἴσως δυνατὸν νὰ ὑποστηριχθεῖ. Πιὸ ἀμφίβολη εἶναι ἡ ἀποψη ὅτι ἡ ἀναζήτηση αὐτὴ καταλήγει ὑποχρεωτικὰ στὴν ἀμφισβήτηση τῆς κοινωνικῆς καταπίεσης. Φτάνει νὰ ἀναλογιστεῖ κανεὶς τὴν ἀδιαφορία τοῦ Γκαίτε, κατ' ἐξοχὴν ναρκισσικοῦ πνευματικοῦ τύπου, γιὰ τὴν δουλοπαροικία, τὴ στενὴ σχέση ἀνάμεσα στὸν φουτουρισμὸ τοῦ Marinetti καὶ τὸν Ἰταλικὸ φασισμό ἢ τὴν ἀαμφισβήτητη συγγένεια ἀνάμεσα στὸ ριτσισμό, πὸν εἶναι ἡ νεώτερη μορφή διονυσιακῆς ιδιοσυγκρασίας καὶ σκέψης, καὶ τίς ἐθνικοσοσιαλιστικῆς θεωρίες. Ἡ πιθανὴ ἀντίρρηση ὅτι ἡ ναρκισσικὴ καὶ διονυσιακὴ βιοθεωρία εἶναι ἀκίνδυνη καὶ συντηρητικὴ μόνο σὲ σχέση μὲ τίς προβιομηχανικῆς κοινωνίες δὲν εἶναι ἐντελῶς πειστικὴ. Οἱ σύγχρονες βιομηχανικῆς κοινωνίες, ἰδίως αὐτὲς πὸν ἔχουν φθάσει σὲ ὑψηλὸ ἐπίπεδο τεχνολογικῆς ἐξέλιξης, δημιουργοῦν ἀναπόφευκτα, ὅπως ἀναγνωρίζει ὁ Μαρκοῦζε, παρασιτικὰ φαινόμενα, ἰδιαίτερα σὲ σχέση μὲ τὴν παραγωγή καὶ τὴν κατανομὴ πραγματικὰ ἀναγκαίων ὑλικῶν ἀγαθῶν. Τὰ φαινόμενα αὐτὰ δὲν ἐμποδίζουν τὴν ἀποτελεσματικὴ ὁργάνωση τῆς παραγωγῆς καὶ τὴν φαινομενικὴ ἀποτελεσματικότητά στὴν κατανομὴ τῶν παραγόμενων ἀγαθῶν. Γιατὶ θὰ τὴν ἐμπόδιζε ὁ αἰσθητικὸς διονυσιασμός ἢ ναρκισσισμός;

Στὴ δημιουργία τοῦ μονοδιάστατου ἀνθρώπινου τύπου συμβάλλει κατὰ τὸν Μαρκοῦζε καὶ ἡ λειτουργία τῆς γλωσσικῆς ἐκφρασης στὶς σύγχρονες βιομηχανικῆς κοινωνίες. Ἡ πρόταση γίνεται ὅλο καὶ πιὸ σύντομη. Σ' αὐτὴν τονίζεται τὸ ὑποκείμενο. Ἔτσι τείνει νὰ συσταλεῖ σὲ μιὰ μονολεκτικὴ διατύπωση. Στὶς ἀκραῖες περιπτώσεις, παίρνει τὴ μορφή τῆς σύντμησης ἢ τῆς βραχυγραφίας. Ἡ ἀπομονωμένη λέξη ξεφεύγει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀντίφασης. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀμφισβητηθεῖ ἡ ἀλήθεια της οὔτε νὰ τῆς ἀντιπαραβληθεῖ μιὰ ἀντιφατικὴ πρόταση. Οἱ συντμήσεις ἀφοπλίζουν τὸν ἀνθρώπινον νοῦ ἀπὸ τίς κριτικῆς ἰκανότητές του καὶ τοῦ ἐπιβάλλον ὡς δεδομένο ὅ,τι εἶναι λογικὰ ἀντιφατικὸ ἀλλὰ διευκολύνει τὴν ἐπιβολὴ τῶν ἡγετικῶν στρωμάτων καὶ τὴν ἐκνοποίηση τῶν ἐπιδιώξεών τους. Ἔτσι ἡ σύντμηση ΕΣΣΔ μιᾶς ὑποβάλλει τὴν ἀμφίβολη κατὰ τὸν Μαρκοῦζε ἀποψη ὅτι ἡ Σοβιετικὴ Ἔνωσις εἶναι μιὰ σοσιαλιστικὴ χώρα. Ἀντίστοιχα, τὰ ἀρχικὰ AFL — CIO ἐπιτρέπουν νὰ «ταφοῦν» οἱ διαφορὲς πὸν χωρίζαν κάποτε τὰ δυὸ αὐτὰ ἐργατικὰ συνδικάτα τῶν Η.Π.Α. Ἡ σκέψη ταυτίζεται ἔτσι μὲ τὴν τυποποιημένη ἐκφρασὴ της. Ἡ λέξη γίνεται ὑπνωτικὸ χάπι. Ἡ γλώσσα ἀποκτάει μιὰ καθαρὰ μαγικὴ ἢ τελετουργικὴ λειτουργία. Ἐπιτρέπει ἢ μάλλον ἐπιβάλλει τὴν ἀπορρόφηση τῶν καθαρὰ ἀτομικῶν βιωμάτων ἀπὸ τὴν ἀποτελεσματικὴν τεχνολογικὴν ὁργάνωση

τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς. Ὁ Μαρκοῦζε παραγνωρίζει ἴσως τὸ γεγονός ὅτι ἡ γλῶσσα λειτουργεῖ μαγικά ἰδίως στὶς «πρωτόγονες» κοινωνίες, ὅπου ἡ τεχνολογία καὶ ἡ χρηματικὴ οἰκονομία δὲν ἔχουν ἀκόμη ἀναπτυχθεῖ καὶ ὅπου δὲν ὑπάρχει ξεχωριστὸς φορέας διαχείρισης τῶν κοινῶν. Γιατὶ λοιπὸν νὰ ὑπάρχει ἰδιαίτερη σχέση ἀνάμεσα στὴν μαγικὴ γλῶσσα καὶ τὴν «καλὰ» ὀργανωμένη βιομηχανικὴ κοινωνία; Ἡ σχέση αὐτὴ παραμένει ἀνεξήγητη, ἂν μάλιστα ἀναλογιστοῦμε ὅτι ἡ ἀποτελεσματικὴ τεχνολογικὴ ὀργάνωση προϋποθέτει προχωρημένη μακρο—ὄσο καὶ μικροφυσικὴ ἐπιστήμη. Προϋποθέτει ἐπίσης τὴ χρήση μιᾶς ἀφηρημένης καὶ ἀπρόσωπης μαθηματικῆς γλῶσσας ποὺ εἶναι δύσκολο ἂν ὄχι ἀδύνατο νὰ λειτουργήσῃ μαγικά. Τὸ πιὸ πιθανὸ λοιπὸν εἶναι ὅτι ἡ ὑπαρξὴ μαγικῆς γλῶσσας στὶς ἀνεπτυγμένες βιομηχανικὲς κοινωνίες φανερώνει τὴν ἀτέλεια μᾶλλον παρὰ τὴν ἀποτελεσματικότητα τῆς ὀργάνωσης τῆς παραγωγῆς καὶ κατανομῆς τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν. Ὅπως τὸ διατύπωσε σαφέστατα ὁ Σπινόζα ὁ φόβος καὶ ἡ ἀνθρώπινη ἀδυναμία γεννοῦν τὴ γλῶσσα τῆς μαγείας καὶ τῆς δεισιδαιμονίας, ὄχι ἡ αἰσθησιμὴ τῆς δύναμης καὶ ἡ ἀποτελεσματικὴ πράξη ποὺ τὴν ἐκφράζει.

Μιὰ ἀντίρρηση, ποὺ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ προβάλλει στὴν ἄποψη αὐτὴ καὶ ποὺ ἔμμεσα προβάλλει ὁ Μαρκοῦζε, εἶναι ὅτι ἡ ἴδια ἡ λογικὴ σκέψη ἰδιαίτερα ὅταν λειτουργεῖ σύμφωνα μὲ τοὺς κανόνες τοῦ Ἀριστοτέλη ἀφοπλίζει τὴν κριτικὴ λειτουργία τοῦ νοῦ μας. Οἱ νόμοι καὶ τὰ σχήματα τῆς λογικῆς ἀφαίρεσης μᾶς ὀδηγοῦν στὴν ἄποψη ὅτι οἱ νόμοι τῆς κοινωνίας συμπίπτουν μὲ τοὺς νόμους τῆς σκέψης. Αὐτὸ συμβαίνει γιατί οἱ νόμοι τῆς κοινωνίας προσδιορίζουν τὴ σχέση ἀνάμεσα σὲ «πρόσωπα» (personae) ποὺ εἶναι ἀφηρημένα καὶ ἔχουν συμβατικὴ μόνον ὑπαρξὴ, ὄχι πραγματικὴ ὑπόσταση, σὰν αὐτὴ ποὺ ἔχουν τὰ ἄτομα. Τὰ «πρόσωπα» ὀρίζονται ἀπὸ τὸν «ρόλο» τους, δηλαδὴ τὴν τοποθέτησή τους καὶ τὴ λειτουργία τους σὲ σχέση μὲ τὸ σύνολο στὸ ὁποῖο ἀνήκουν. Ἀντίθετα τὰ συγκεκριμένα ἄτομα μποροῦν νὰ ἀναπτύξουν λειτουργίες ἄσχετες πρὸς τὴν κοινωνικὴ διάστασή τους, ὅπως τὸ δείχνει ἡ ἀνάπτυξη τῆς φαντασίας ἢ τὸ ἔνστικτο τοῦ θανάτου σ' αὐτά. Οἱ διάφοροι νόμοι καὶ θεσμοὶ τῆς τεχνολογικῆς προχωρημένης κοινωνίας καθορίζουν καὶ συγχρόνως σταθεροποιοῦν τὶς ὑπάρχουσες σχέσεις ἀνάμεσα στὰ πρόσωπα ὅπως οἱ νόμοι τῆς ἀριστοτελικῆς λογικῆς καθορίζουν καὶ σταθεροποιοῦν τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὶς ἀφηρημένες ἔννοιες. Ὁ παραλληλισμὸς αὐτὸς ἀνάμεσα στὶς λογικὲς καὶ τὶς κοινωνικὲς λειτουργίες δὲν εἶναι ὁλότελα πειστικὸς ἀφοῦ ὅπως εἶναι γνωστὸ ἡ ἀριστοτελικὴ λογικὴ λειτουργεῖ μὲ βιολογικὲς μᾶλλον παρὰ μὲ κοινωνιολογικὲς ἔννοιες. Τὸ γιατί ἡ λογικὴ αὐτὴ ἀφοπλίζει τὸ κριτικὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου μένει μερικὰ ἀνεξήγητο. Μήπως ὁ Μαρκοῦζε ἀνάγει τὴν ἀπορητικὴ καὶ ζητητικὴ ἀμφισβήτηση στὴν αὐτόματη καὶ τελικὰ δογματικὴ ἄρνηση τοῦ μυστικοῦ, τοῦ ἔφηβου ἢ τοῦ μικροαστοῦ;

Πιὸ εὔστοχες εἶναι οἱ ἀπόψεις τοῦ Μαρκοῦζε πάνω στὴ γλωσσικὴ φι

λοσοφία τῆς Ὁξφόρδης καὶ γενικώτερα πάνω στὰ ρεύματα ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὸ λογικὸ θετικισμό. Ἡ σκέψη ποὺ ἐκφράζουν οἱ τάσεις αὐτὲς εἶναι σύμφωνα μὲ τὸν Μαρκοῦζε λιγώτερο κριτικὴ καὶ περισσότερο θετικὴ. Ὁ νεοθετικισμὸς θεωρεῖ σὰν δεδομένο καὶ ἀναμφισβήτητο τὸν καθιερωμένο κοινωνικὸ λόγο. Σύμφωνα μὲ τὴ σχολὴ αὐτὴ ὁ φιλοσοφικὸς στοχασμὸς πρέπει νὰ περιοριστεῖ στὴν προσπάθεια νὰ ἀπαλλάξει τὸν συλλογικὸ λόγο ἀπὸ τὶς ἀντιφατικὲς χρήσεις του. Ὁ φιλόσοφος πρέπει νὰ ἀποφεύγει κάθε ἀναφορὰ σὲ ἕνα οὐτοπικὸ σχῆμα μὲ τὸ ὁποῖο θὰ ἀριόταν ἢ θὰ ξεπερνοῦσε τὴ δοσιμένη πραγματικότητα. Γενικὰ ὁ νεοθετικισμὸς εἶναι συνφασισμένος μὲ τὸν ἐμπειρισμὸ, ποὺ τελικὰ συν-επάγεται τὴν ὑποταγὴ τῆς νοητικῆς μας λειτουργίας στὸ ἄμεσο γεγονός. Ἔτσι ὁ νεοθετικισμὸς ὀδηγεῖ σὲ μιὰ συντηρητικὴ ἠθικὴ καὶ πολιτικὴ φιλοσοφία.

Τὴν ἴδια λειτουργία τῆς κινητοποίησης ὄλων τῶν ὑποκειμενικῶν τάσεων καὶ διαφορῶν στὴν ὑπηρεσία τῆς ἀποτελεσματικῆς ὀργανωμένης παραγωγῆς καὶ κατανάλωσης ἀποδίδει ὁ Μαρκοῦζε καὶ στὸν σοβιετικὸ μαρξισμό, στὸν ὁποῖο ἀφιέρωσε ἕνα ἀπὸ τὰ ἔργα του. Τὸ κύριο γνώρισμα τοῦ σοβιετικοῦ μαρξισμοῦ εἶναι ἡ ἔμφαση στὴν ἀταξικὴ ἠθικὴ, ποὺ ἰσχύει γιὰ ὄλους τοὺς ἀνθρώπους. Ἡ ἠθικὴ αὐτὴ θεωρεῖ, ὅπως καὶ ὁ καλβινισμὸς τοῦ ὁποῖου εἶναι μιὰ ἐκλογικευμένη μορφή, τὴν παραγωγικὴ ἐργασία σὰν τὴν πιὸ ἀξιόλογη ἠθικὰ ἀνθρώπινη δραστηριότητα. Στὸ ιδεῶδες τῆς παραγωγῆς ὑποτάσσεται κάθε ἐκδήλωση ἀκρόμῃ καὶ ἡ σεξουαλική. Διάκριση τῆς σφαίρας τῆς ιδιωτικῆς καὶ τῆς δημόσιας ζωῆς δὲν δικαιολογεῖται γιὰ τὸν ἄνθρωπο πραγματώνει τὴν «οὐσία» του ὅταν συμμερίζεται καὶ ἐσωτερικὰ τὶς ἠθικὲς ἀπαιτήσεις ποὺ ἐπιβάλλει ἡ παραγωγή. Ἔτσι ὁ ἄνθρωπος μένει ἀλλοτριωμένος στὴ Σοβιετικὴ Ἔνωση γιὰ τὴν ἐργασία του εἶναι ὑποδουλωμένη στὴν παραγωγή ἀγαθῶν καὶ δὲν εἶναι ἐλεύθερη ἐκδήλωση τῶν προσωπικῶν του ἀναζητήσεων, ὅπως, σύμφωνα μὲ τὸν Μαρκοῦζε, θὰ ἤθελε ὁ Μάρξ. Ὁ ἄνθρωπος θὰ ἔπαινε νὰ εἶναι μονοδιάστατος καὶ ἀλλοτριωμένος, κατὰ τὸν Μαρκοῦζε, μόνο ἂν ἡ ἐργασία του ταυτιζόταν τελικὰ μὲ τὸ παιχνίδι, τὴν καλλιτεχνικὴ δημιουργία καὶ γενικὰ μὲ τὴν ἐλεύθερη ἀπόλαυση τῆς ἡδονῆς. Κατὰ πόσο ὁ Μάρξ συμμερίζεται τὴν παραπάνω ἀντίληψη τοῦ Μαρκοῦζε γιὰ τὸν ἄνθρωπο εἶναι πολὺ ἀμφίβολο. Ἄν τὴν συμμερίζεται, ἡ πολεμικὴ του κατὰ τοῦ οὐτοπικοῦ σοσιαλισμοῦ τοῦ Fourrier καὶ τῶν «κοινοβίων» του, ποὺ ἀποσκοποῦν στὴν ἐλεύθερη ὀλοκλήρωση τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητας μέσα ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τῆς ἡδονῆς, θὰ ἦταν ἀκατανόητη. Τὸ ὅτι ὁ Μάρξ δέχεται καὶ αὐτὸς ἀταξικὲς ἀνθρώπινες ἀξίες καθολικοῦ κύρους φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν ὑπεράσπιση τοῦ θεσμοῦ τῆς οἰκογένειας στὸ Κ ε φ á λ α ι ο, ἔργο ποὺ δὲν χρησιμοποιεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ ὁ Μαρκοῦζε στὶς ἀναλύσεις του. Τέλος, ὁ Μαρκοῦζε δὲν ἐξηγεῖ τὴν προσπάθεια ἐκλογίκευσης τῆς ἠθικῆς τῆς παραγωγικῆς δραστηριότητας στὸν σοβιετικὸ μαρξισμό. Ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ σοβιετικὴ ἠθικὴ ἀπορρίπτει τὶς διαφορὲς τάσεις τοῦ ἐξωλογικοῦ ὑποκειμενισμοῦ, νιτσεισμὸ, ὑπαρξισμὸ, βιταλισμὸ,

κλπ., σὰν «ἀστικές» ἢ «φασιστικές». Ὁ Μαρκοῦζε ἀποδίδει τὴν σοβιετικὴ κριτικὴ στὸ γεγονός ὅτι σ' ὅλες τὶς ἱρρασιοναλιστικὲς αὐτὲς τάσεις ἀποκαλύπτεται ἔστω καὶ μερικὰ ἢ ὑποδούλωση τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ μεταβολὴ του σὲ παραγωγικὸ ἐξάρτημα. Αὐτὴν τὴν «ἀποκάλυψη» θέλει νὰ ἀποσιωπήσει καὶ νὰ ἀποφύγει ἡ σοβιετικὴ κριτικὴ. Πῶς ὅμως δὲν ἐνοχλεῖται ἀπὸ τὴν «ἀποκάλυψη» ἢ «ἀπομυθοποίηση» αὐτὴ ὁ ἐθνοκοσοσιαλισμὸς ποὺ ἀφομοίωσε τὶς τάσεις αὐτὲς τουλάχιστον σὲ ὅσο βαθμὸ ἀφομοίωσε τὸν μαρξισμό ἢ σοβιετικὴ ἠθικὴ; Καὶ ὅμως, σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Μαρκοῦζε ὁ ἐθνοκοσοσιαλισμὸς ἀποβλέπει καὶ αὐτὸς σὲ μιὰ ὀρθολογιστικὴ καὶ ἀποτελεσματικὴ ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς ὅσο καὶ ὁ σοβιετικὸς κομμουνισμὸς.

Τελικὰ, ὁ Μαρκοῦζε δὲν εἶναι ἐντελῶς ἀπαισιόδοξος. Ἡ ἀλλοτρίωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὶς ἀνάγκες τῆς ἀποτελεσματικῆς ὀργάνωσης τῆς παραγωγῆς καὶ κατανάλωσης στὴ σύγχρονη βιομηχανικὴ κοινωνία δὲν εἶναι ὀριστικὴ. Ἡ κοινωνία αὐτὴ γεννᾷ, ἐξ αἰτίας τοῦ ἴδιου τοῦ μηχανισμοῦ της, φηγνόμενες δυνάμεις ποὺ τείνουν πρὸς τὴν ἀμφισβήτηση καὶ ἄρνησίν της, ἐπειδὴ δὲν ἔχουν ἐνταχθεῖ στὸν μηχανισμό τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς κατανάλωσης. Τὶς δυνάμεις αὐτὲς ἐκφράζουν οἱ διάφορες μειωσιμότητες, οἱ νέοι, ἰδιαίτερα οἱ φοιτητές, καὶ οἱ διανοούμενοι. Πιὸ ἔντονη εἶναι ἡ παρουσία τῶν τάσεων αὐτῶν στὶς ἀναπτυσσόμενες κοινωνίες τοῦ τρίτου κόσμου.

Ἐξ ἄλλου ἡ ἀνθρωπολογία τοῦ Φρόϊντ, ὅπως ἀναλύεται ἀπὸ τὸν Μαρκοῦζε, μᾶς δείχνει ὅτι οἱ ἀποθητικὲς λειτουργίες τοῦ Ὑπερεγῶ καὶ ὀρισμένες μορφὲς ἐξιδανίκευσης τῆς αἰσθησιακῆς ὁρμῆς ὀδηγοῦν σὲ μιὰ ἠθικὴ τῆς καταπίεσης καὶ τῆς ἀποτελεσματικότητος. Εἶναι ὅμως δυνατὴ καὶ ἡ ἐλεύθερη ἱκανοποίηση ἢ ἡ ἐξιδανίκευση δίχως ἀπόθηση τῆς ὁρμῆς αὐτῆς ποὺ ὀδηγεῖ στὴν ἠθικὴ τῆς δημιουργικῆς ἱκανοποίησης τῶν τάσεων τῆς μὴ ἀλλοτριωμένης προσωπικότητος. Ἡ ἱκανοποίηση αὐτὴ πραγματοποιεῖται κατὰ τὸν Μαρκοῦζε μὲ τὸ παιχνίδι, τὴν καλλιτεχνικὴ δημιουργία καὶ τὴν ἐργασία, ὅταν αὐτὴ δὲν εἶναι ὑποταγμένη στὶς σκοπιμότητες τῆς ἀποτελεσματικῆς ὀργανωμένης παραγωγῆς. Στὴν θεωρητικὴ σκέψη ἢ μὴ ἀλλοτριωμένη προσωπικότητα ἐκδηλώνεται μὲ τὴν φιλοσοφία τῆς Ὑπέρβασης, τὶς οὐτοπικὲς κατασκευὲς καὶ τὸν στοχασμὸ πάνω στὸ «μὴ ὄν», ὅπως τὸν προϋποθέτει κατὰ τὸν Μαρκοῦζε ἡ ἐγγελευνὴ διαλεκτικὴ ἢ πιὸ πρόσφατα ἡ ἐπιστημολογία τοῦ Bachelard.

Ἡ ἐκτίμηση τῆς ἀνθρωπολογίας τοῦ Φρόϊντ ἀπὸ τὸν Μαρκοῦζε δὲν λαμβάνει ἀρκετὰ ὑπ' ὄψη της τὸ γεγονός ὅτι ἡ φροϋδικὴ ἀνάλυση τῶν ἀποθητικῶν λειτουργιῶν τοῦ Ὑπερεγῶ ἔχει παροδικὴ καὶ ἱστορικὴ σημασία. Εἶναι συννεφασμένη μὲ τὶς ἠθικὲς ἀξίες ποὺ ρύθμιζαν τὴ συμπεριφορὰ τῶν Βιεννέζων γύρω στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἡ σύγχρονη βιομηχανικὴ κοινωνία ἔχει τὴν τεχνολογικὴ δυνατότητα νὰ περιορίζει τὴ συνειδητοποίηση τῶν ἀποθητικῶν αὐτῶν λειτουργιῶν, ὅπως τὸ τονίζει σωστὰ ὁ Μαρκοῦζε. Ἄν ἡ παρατήρηση,

αυτή είναι ὀρθή, ἀποτελεῖ ἡ ἀπωθητικὴ λειτουργία τοῦ Ὑπερεγῶ μία θεωρητικὰ ἀσφαλῆ καὶ ἐπαρκῆ βάση γιὰ νὰ θεμελιωθεῖ πάνω της μιὰ ἠθικὴ τῆς κυριαρχίας καὶ καταπίεσης, ὅπως τὸ κάνει ὁ Μαρκοῦζε; Ἄν πάλι ὑποθέσουμε ὅτι ὁ σχηματισμὸς ἐνὸς Ὑπερεγῶ, πὸν νὰ λειτουργεῖ ἀπωθητικὰ σὲ σχέση μὲ τὶς ἀσυνείδητες αἰσθησιακὲς τάσεις μας, ἐκφράζει μιὰ σταθερὴ διάσταση τῆς ἀνθρώπινης φύσης, πὸν δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ συγκεκριμένους ἱστορικοκοινωνικοὺς παράγοντες, δὲν θὰ πρέπει νὰ παραδεχθοῦμε ὅτι κάθε κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ἐκδηλῶση βασίζεται, τελικὰ, πάνω σὲ μιὰ ἠθικὴ τῆς ἀπόθησης καὶ τῆς αὐτοκυριαρχίας; Αὐτὸ ἀκριβῶς δέχεται ὁ Φρόντ στὶς κοινωνιολογικὲς ἀναλύσεις του πάνω στὴ γένεση καὶ τὴ λειτουργία τοῦ πολιτισμοῦ, ὅπως τὶς διαβάζουμε στὸ ἔργο του *το τ ἐ μ καὶ τ α μ π ο ὕ*.

Στὸ *Λογικὸ καὶ Ἐπανάσταση*, ὁ Μαρκοῦζε θεωρεῖ τὸν στοχασμὸ του σὰν συνέχεια τοῦ γερμανικοῦ ἰδεαλισμοῦ, ἰδιαίτερα τοῦ Καντ καὶ τῶν μετακαντιανῶν. Ἡ ἄποψη αὐτὴ εἶναι μερικὰ σωστὴ, στὸ βαθμὸ πὸν ὁ ἰδεαλισμὸς αὐτὸς δέχεται ὅτι τὸ πραγματικὸ δὲν εἶναι τὸ ἄμεσα δοσμένο ἐμπειρικὸ γεγονός. Ἐτσι ἡ ἰδεαλιστικὴ θεωρία προϋποθέτει τὴν ἄρνηση τοῦ ἄμεσα δοσμένου γεγονότος. Ἡ ἄρνηση αὐτὴ ὅμως εἶναι μερικὴ μόνον γιατί ὁ κριτικὸς ἰδεαλισμὸς τουλάχιστον δὲν ἀπορρίπτει τὸ ἐμπειρικὸ γεγονός ἀλλὰ ἀναζητεῖ τοὺς κανόνες πὸν κάνουν λογικὰ δυνατὴ καὶ χωρὶς ἀντιφάσεις τὴν ἐπιστημονικὴ γνώση του. Ἐτσι, ἂν καὶ δὲν ταυτίζει τὸ ἐμπειρικὸ δεδομένο μὲ τὴν πραγματικότητα, ὁ κριτικὸς ἰδεαλισμὸς δὲν ἐπιτρέπει νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι εἶναι ἔξω ἀπὸ αὐτὴν.

Ἀνάλογες παρατηρήσεις εἶναι δυνατὸν νὰ γίνουν σὲ σχέση μὲ τὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, ἰδιαίτερα τοῦ Καντ καὶ τοῦ Herder, ὅπως τὶς ἀξιολογεῖ ὁ Μαρκοῦζε. Στὶς θεωρίες αὐτὲς ὁ ἄνθρωπος φανερόνεται σὰν «ἔλλογο ὄν» μόνον σὲ μιὰ οὐτοπικὴ σύλληψη, πὸν λειτουργεῖ σὰν ιδεῶδες σὲ σχέση μὲ τὶς πολιτικὲς κοινωνίες πὸν ὑπάρχουν. Ἡ παράσταση αὐτὴ τῆς «κοινωνίας τῶν ἐλλόγων ὄντων» δὲν πραγματοποιεῖται ποτὲ ὀλοκληρωτικὰ στὸν ἱστορικὸ χρόνο. Ἐτσι ἡ γνώση τῆς οὐσίας τοῦ ἀνθρώπου προϋποθέτει τὴν ἄρνηση τῆς ἱστορικοπολιτικῆς διάστασής του, ὅπως ἐκδηλώνεται ἐμπειρικὰ στοὺς διάφορους πολιτισμούς. Ἡ ἄποψη αὐτὴ τοῦ Μαρκοῦζε γιὰ τὴν ἰδεαλιστικὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας εἶναι μονομερής. Ἄν ἡ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἐξαντλεῖται στὶς συγκεκριμένους ἱστορικοπολιτιστικὲς ἐκδηλώσεις του καὶ μένει ἔτσι ἀναπαλλοτρίωτη, εἶναι ἐξ ἴσου ἀληθινὸ ὅτι, σύμφωνα μὲ τὸν Καντ, κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς φάσεις τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητας μεταβάλλει σὲ πραγματικὸτητα τὴ λογικὴ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου. Ἐτσι ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας εἶναι μιὰ παιδεία γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν φέρνει ὅλο καὶ πιὸ κοντὰ στὴν «κοινότητα τῶν ἔλλογων ὄντων». Ὁ Μαρκοῦζε σωστὰ ἀποδίδει στὴν ἰδεαλιστικὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας τὴν ἄποψη ὅτι ὁ πολιτισμὸς προϋποθέτει τὴν ἀλλοτρίωση τοῦ ἀνθρώπου. Παραγνωρίζει ὅμως τὸ γεγονός ὅτι γιὰ τὴν ἰδεαλιστικὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας,

ὅπως ἄλλωστε καὶ γιὰ τὸν Χέγκελ, ἡ ἀλλοτρίωση ἔχει θετικὸ χαρακτήρα. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν ἠθικὴ τῆς ἐπιβολῆς, πὸν ρυθμίζει τὶς ἀντιδράσεις τοῦ ἀλλοτριωμένου ἀνθρώπου. Ὁ Χέγκελ τὴν ἀξιολογεῖ θετικά.

Στὴ σκέψη τοῦ Χέγκελ σὰν προδιαγραφή τῆς δικῆς του φιλοσοφίας τῆς ἀμφισβήτησης ἀφιερώνει ὁ Μαρκοῦζε τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἔργου του Λογικὸ καὶ Ἐπανάσταση. Ἡ ἐγγελειανὴ διαλεκτικὴ ὁδηγεῖ σὲ μιὰ φιλοσοφία τῆς ἀμφισβήτησης σύμφωνα μὲ τὸν Μαρκοῦζε γιὰτὶ προϋποθέτει ὅτι ἡ γνώση μιᾶς ἔννοιας εἶναι συνυφασμένη μὲ τὴν γνώση τῆς ἀντίφασής της. Παραγνωρίζει ὁμως ὁ Μαρκοῦζε τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀντίφαση, σύμφωνα μὲ τὸν Χέγκελ, μᾶς ἀποκαλύπτει τὸν «ἀφρημένο», μερικὸ καὶ ἀποσπασματικὸ χαρακτήρα τῆς ἔννοιας ὑπὸ τὴ θετικὴ, καταφατικὴ μορφή της.

Γιὰ νὰ γίνει «συγκεκριμένη», ἡ ἔννοια πρέπει νὰ ἐνταχθεῖ μὲ τὴν σύνθεση στὴν ὁλότητα πὸν τὴν «πραγματοποιεῖ» καὶ τὴν «ξεπερνᾷ». Ἡ ἐγγελειανὴ διαλεκτικὴ δὲν ἐξαντλεῖται λοιπὸν σὲ μιὰ «φιλοσοφία τοῦ ὄχι». Ἀντίθετα προϋποθέτει μιὰ συνεχῆ κίνηση τοῦ νοῦ καὶ τῆς ἱστορίας ἀπὸ τὴν κατάφαση στὴν ἄρνηση καὶ ἀντίστροφα. Μιὰ σχετικὰ μονομερῆς «φιλοσοφία τοῦ ὄχι», ὅπως εἶναι ἡ φιλοσοφία τοῦ Μαρκοῦζε, εἶναι κατὰ τὰ ἐγγελειανὰ κριτήρια ἀντιδιαλεκτικὴ καὶ ἀφρημένη.

Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἐπιβεβαιώνεται ἀπόλυτα ἀπὸ τὸν ἀντιποκειμενισμό τῆς ἐγγελειανῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου. Στὸ ἔργο πὸν ἀφιέρωσε σ' αὐτὸ τὸ θέμα ὁ Χέγκελ θεωρεῖ τὰ καθαρὰ ἀτομικὰ βιώματα, π.χ. τὸν ἔρωτα, σὰν «κούφια» καὶ «ἄδεια», ἐφ' ὅσον δὲν ὑλοποιοῦνται σὲ συγκεκριμένους κοινωνικοὺς θεσμούς, ὅπως διαμορφώνονται ἀπὸ τὸ κράτος δικαίου, π.χ. τὸν γάμο.

Ὁ ἄνθρωπος πὸν νομίζει ὅτι μπορεῖ νὰ βρεῖ μέσα του τὴ λυθία λίθο τῆς φιλοσοφικῆς ἀλήθειας καὶ πὸν πιστεύει ὅτι ἀληθινὸ εἶναι «ὅ,τι ἀναβλύζει ἀπὸ τὶς συγκινήσεις μας καὶ τὴν καρδιά μας»* δὲν συλλαμβάνει ἔννοιες μὲ ἀντικειμενικὸ κῶρος ἀλλὰ ἐκφράζει ὀπτασίες πὸν δὲν ἐνδιαφέρουν κανένα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἴδιο. Ὁ πραγματικὸς ἄνθρωπος γιὰ τὸν Χέγκελ εἶναι ὁ κοινωνικοπολιτικὰ ἀλλοτριωμένος ἄνθρωπος. Μιὰ μονομερῆς φιλοσοφία τῆς ἄρνησης θὰ ἦταν γιὰ τὸν Χέγκελ κούφιος καὶ ἐπιπόλαιος ὑποκειμενισμὸς ὅπως ἦταν ἡ φιλοσοφία τοῦ Herr Fries. Ἡ κοινωνικὴ ὀργάνωση ἰδίως πρέπει νὰ εἶναι τέτοια πὸν νὰ ἐπιτρέπει τὴν ἐνταξὴ ὅλων τῶν τάσεων τοῦ ὑποκειμένου στὶς ἐκδηλώσεις τοῦ συνόλου. Ἡ Πλατωνικὴ Πολιτεία καὶ ἡ Ρώμη δὲν ἱκανοποιοῦν τὸν Χέγκελ ἀκριβῶς γιὰτὶ δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ὀλοκληρωμένη ἀλλοτρίωση τοῦ ἀτόμου.

Ὁ Μαρκοῦζε ἐπικαλεῖται ἐπίσης τὸ γεγονός ὅτι σύμφωνα μὲ τὴν ἐγγελειανὴ φιλοσοφία τὸ «ἀντικειμενικὸ» πνεῦμα γίνεται «ἀπόλυτο» ὅταν ἐκφράζεται μὲ τὸ φιλοσοφικὸ στοχασμὸ καὶ ὄχι ὅταν ὑλοποιεῖται στοὺς κοινωνικο-

* Χέγκελ, Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου, Πρόλογος.

πολιτικούς θεσμούς. Συμπεραίνει ότι σύμφωνα με τον Χέγκελ η απόλυτη αλήθεια δὲν πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὴν κοινωνικοπολιτικὴ πραγματικότητα καὶ τίς ἀξίες της. Ὁ πραγματικὸς ἄνθρωπος δὲν εἶναι λοιπὸν ὁ *homo politicus*. Ἡ ἀποψη αὐτὴ παραγνωρίζει τὸ γεγονός ὅτι τόσο τὸ κράτος, ὅσο καὶ ὁ φιλοσοφικὸς στοχασμὸς εἶναι ἐκδηλώσεις τοῦ πνεύματος ποὺ παίρνει συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του. Ἡ φιλοσοφικὴ ἐκδήλωση εἶναι πληρέστερη καὶ λογικὰ καθαρότερη ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἐκδήλωση τοῦ πνεύματος. Δὲν εἶναι ὅμως στὴν οὐσία κάτω τὸ διαφοροτικόν. Ὁ *homo philosophicus* προϋποθέτει καὶ ὀλοκληρῶνει διαλεκτικὰ τὸν *homo politicus*.

Ὁ στοχασμὸς τοῦ Μαρκοῦζε δὲν ἀποτελεῖ τελικὰ προέκταση οὔτε τῆς ἐγγελειανῆς οὔτε τῆς μαρξιστικῆς σκέψης, ἐκτὸς ἂν τίς ἐρμηνεύσουμε σύμφωνα με τὰ σχήματα τῆς χαιντεγκεριανῆς ὄντολογίας, ξεχνώντας ὅτι ὁ Μάρξ εἶναι ὁ συγγραφεὺς τοῦ *Κεφαλαίου* καὶ ὁ Χέγκελ τῆς *Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου*.

Ὁ Μαρκοῦζε εἶναι ξένος πρὸς τὸ φιλοσοφικὸ αὐτὸ ρεῦμα στὸ βαθμὸ ποὺ ἡ σκέψη του εἶναι ἀντιδιαλεκτικὴ καὶ «μεταφυσικὴ», με τὴν ἔννοια ποὺ δίνει στὸν ὄρο αὐτὸ ὄχι μόνο ὁ Μάρξ ἀλλὰ καὶ ὁ Κόντ. Ὁ πραγματικὸς ἄνθρωπος εἶναι κατὰ τρόπο στατικὸ ἢ ὀλλοτριωμένος Προμηθέας ἢ ὀλοκληρωμένος Ὁρφέας, Διόνυσος καὶ Νάρκισσος. Ἴσως ὁ Μαρκοῦζε δὲν ἀναλογίζεται ἀρκετὰ ὅτι ἡ ὀλοκλήρωση τοῦ ἀνθρώπου στὴν θεωρία, τὴν ἡδονή, τὴν τέχνη καὶ τὸ παιχνίδι μπορεῖ καὶ αὐτὴ νὰ καταλήξει σὲ μιὰ ὀρισμένη μορφή ὀλλοτρίωσης. Αὐτὸ συμβαίνει ὅταν ἐκφράζει μιὰ στάση ἀδυναμίας καὶ φυγῆς ἀπέναντι στὸ φυσικὸ καὶ κοινωνικὸ περιβάλλον. Ἐπίσης ὁ Μαρκοῦζε δὲν ἀναλύει ἀρκετὰ τὸ γεγονός, ποὺ συλλαμβάνει με ἰδεαλιστικὰ ἔστω σχήματα ὁ Χέγκελ, ὅτι ἡ ἐλεύθερη πραγμάτωση τῆς οὐσίας τοῦ ἀνθρώπου στὴν ἡδονή, τὴν τέχνη ἢ τὸ παιχνίδι, εἶναι ἐλευθερία ἑνὸς ἢ ὀλίγων μόνο ἀνθρώπων. Ἡ ἐλευθερία αὐτὴ εἶναι συναφασμένη συχνὰ με τὴν ὀλλοτρίωση καὶ τὴ δουλεία ὄλων τῶν ἄλλων. Ὁ Χέγκελ στὴν *Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας* του δείχνει καθαρὰ πῶς γεννιέται ἡ συσχέτιση αὐτὴ κάτω ἀπὸ ὀρισμένες ἱστορικοκοινωνικὲς συνθήκες, π.χ. στὰ δεσποτικὰ κράτη τῆς Ἀνατολῆς καὶ τίς ἀρχαίες Ἑλληνικὲς πολιτείες. Ἡ ἀναγνώριση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο γίνεται με τὴ σχέση ἐργασίας καὶ στὸ κράτος δικαίου σύμφωνα με τὸν Χέγκελ.

Φιλοσοφικὰ ἡ σκέψη τοῦ Μαρκοῦζε θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ σὰν προέκταση ὄχι τῶν φιλοσοφικῶν τάσεων ποὺ ἀναλύει διεξοδικὰ ἀλλὰ αὐτῶν ποὺ ἀναφέρει μόνον περιστασιακὰ, δηλαδή τοῦ ἐξωλογικοῦ δογματισμοῦ τοῦ Νίτσε, τῆς ὑπαρξιακῆς ὄντολογίας τοῦ Χάιντεγκερ καὶ ἀκόμη πιὸ πέρα τῆς ἀρητικῆς θεολογίας τοῦ ψευδο-Διονύσιου τοῦ Ἀρεοπαγίτη, Ἡ «ἀπομυθοποίηση» τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας ἀπὸ τὸν Μαρκοῦζε ὅπως καὶ ἡ «ἀνατροπὴ» τῆς ἠθικῆς τῆς ἰσότητος, τῆς ἀδελφότητος καὶ τῆς ἀγάπης ἀπὸ τὸν Νίτσε συνιστοῦν μιὰ ἀντιδραστικὴ κριτικὴ ἀνάλογη με τὴν καταδίκη τῆς

πρώτης βιομηχανικῆς ἐπανάστασης ἀπὸ τὸν λεγόμενον «φεουδαρχικό» ἢ «ρομαντικό σοσιαλισμό», καὶ τὸν ἀναρχισμό τοῦ Στίρνερ καὶ τοῦ Μπακούνιν. Ἡ κριτικὴ αὐτὴ γίνεται στὸ ὄνομα ἐνὸς ἀνεξέλεγκτου ἀριστοκρατικοῦ ὑποκειμενισμοῦ, πὸν τελικὰ θὰ δικαιολογοῦσε τὴν «ἀλλοτριώση» ἢ ἀκόμη πῶς ὠμὰ τὸν ἐξανδραποδισμό αὐτῶν πὸν δὲν μποροῦν νὰ γίνουν Νάρκισσοι ἢ Διόνυσοι.

Μὲ τὸν Χάιντεγγερ καὶ ἔμμεσα μὲ τὸν Ἀρεοπαγίτη ὁ Μαρκοῦζε καταλήγει στὴν ἄποψη ὅτι ἡ παραγωγή εἶναι συγχρόνως καὶ καταστροφή, ὅτι ἡ συγκεκριμένη ὀρθολογικὴ γνώση εἶναι στὸ βάθος ἄγνοια ἢ «μέριμνα» καὶ φλυαρία καὶ ὅτι ἡ ἀνθρώπινη ἱστορία εἶναι τελικὰ πτώση καὶ παρακμῆ. Ὁ ἄνθρωπος περιβάλλεται ἀπὸ ἓνα τεχνητὸ ὀρίζοντα ἀπομονωμένων τεχνικῶν ψιμυθίων. Γιὰ νὰ λυτρωθεῖ ἀπὸ τὴν ἀλλοτριώσῃ του πρέπει νὰ συνειδητοποιήσει τὸ γεγονός ὅτι ἡ «πραγματικότητα» πὸν περιβάλλει δὲν εἶναι τὸ Πραγματικό. Ἡ ἀλλοτριώση, ὅπως τὴν ἐννοεῖ ὁ Μαρκοῦζε, εἶναι καθαρὰ χαϊντεγγεριανή. Ὁ Μαρκοῦζε διαφέρει ὅμως ἀπὸ τὸν Χάιντεγγερ ὡς πρὸς τὸν τρόπο ἀπολύτρωσης τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Χάιντεγγερ θεωρεῖ ὅτι ὁ ἄνθρωπος ξαναβρίσκει τὸν πραγματικὸ ἑαυτό του μὲ τὴ μελέτη τοῦ θανάτου. Ὁ Μαρκοῦζε, ἀντίθετα, ἀκολουθώντας τὶς ἀναλύσεις τῶν ἔργων τῆς ὠριμότητος τοῦ Φρόντ, συνδέει ὀρθὰ τὸ ἐνστικτο τοῦ θανάτου μὲ τὸ ἐνστικτο τῆς ἀποφυγῆς τῆς δοκιμασίας, τῆς συντηρητικῆς ἀναζήτησης τῆς ἀσφάλειας μέσα στὸν θερμὸ μητρικὸ κόλπο. Ἔτσι ὁ Μαρκοῦζε ὀδηγεῖται, ἀν καὶ ὄχι πάντα, στὴν ἄποψη ὅτι μὲ τὴ μελέτη τῆς ζωῆς μᾶλλον παρὰ μὲ τὴν μελέτη τοῦ θανάτου βρίσκει ὁ ἄνθρωπος τὸ πλήρωμά του.

Πολλὲς ἐπιφυλάξεις μπορεῖ νὰ ἔχει κανεὶς γιὰ τὸν στοχασμὸ τοῦ Μαρκοῦζε, γιὰ τὶς κατευθύνσεις του ἢ τὴν ἐλλειπῆ καὶ κάποτε ἀποσπασματικὴ οἰκονομολογικὴ καὶ κοινωνιολογικὴ τεκμηρίωσή του. Πάντως ἡ σκέψη τοῦ Μαρκοῦζε θέτει ἢ τουλάχιστον θίγει πραγματικὰ προβλήματα πὸν ἀπασχολοῦν τὸν σημερινὸ ἄνθρωπο. Τὰ προβλήματα αὐτὰ ὁ Μαρκοῦζε ἐξετάζει μὲ ὄλη τὴν πληρότητα, τὴν διεισδυτικότητα καὶ τὸ κριτικὸ πνεῦμα πὸν ἐπιτρέπει ὁ ἐξωλογικὸς ὑποκειμενισμὸς στὸν ὁποῖον ἐντάσσεται καὶ τὸν ὁποῖον προεκτείνει ἢ φιλοσοφία του.

A. M.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ΝΑΡΚΩΣΗ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ :

ΜΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΧΩΡΙΣ ΑΝΤΙΠΟΛΙΤΕΥΣΗ

Μήπως ή άπειλή μιās άτομικῆς καταστροφῆς, έξοντωτικῆς γιά τὸ ἀνθρώπινο γένος, καταφέρνει τελικά νά συντηρεῖ ἀκριβῶς ἐκεῖνες τίς δυνάμεις πού δημιουργοῦν αὐτὸ τὸν κίνδυνο; Ἡ προσπάθεια νά προλάβουμε μιὰ τέτοια καταστροφή ἔχει σάν ἀποτέλεσμα νά περνάει σὲ δεῦτερο πλάνο ἢ διερεύνηση τῶν αἰτίων τῆς πού ἐνυπάρχουν στὴ σύγχρονη βιομηχανικὴ κοινωνία. Τὰ αἷτια αὐτὰ δὲν συγκεκριμένοιοιοῦνται, δὲν φανερώονται καὶ δὲν κατάπολεμοῦνται ἀπ' τὴν κοινὴ γνώμη, γιὰτὶ ἡ ἀπειλή ἀπὸ τὰ ἔξω εἶναι ἔκδηλη — ἀπ' τὴν Ἀνατολὴ γιά τὴ Δύση κι' ἀπ' τὴ Δύση γιά τὴν Ἀνατολὴ. Τὸ ἴδιο ἔκδηλη εἶναι κι ἡ ἀνάγκη νά βρισκόμαστε διαρκῶς σ' ἐτοιμότητα, νά ζοῦμε στὸ χεῖλος τοῦ γκρεμοῦ, νά παίζουμε μὲ τὸν κίνδυνο. Δεχόμαστε νά φτάσουν σὲ τεράστια ὕψη οἱ δαπάνες, συμφωνοῦμε νά παράγονται σὲ καιρὸ εἰρήνης καταστροφικὰ μέσα καὶ νά προετοιμαζόμαστε γιά μιὰ ἄμυνα πού ἐπιδρᾷ διαστροφικὰ γιά τοὺς ἀμυνομένους καὶ γι' αὐτὸ πού ὑπερασπίζουν.

Ἀναζητώντας σύνδεση ἀνάμεσα στὰ αἷτια τοῦ κινδύνου καὶ στὴν ὀργάνωση τῆς κοινωνίας θά πρέπει νά ἀναγνωρίσουμε πῶς ἡ προχωρημένη βιομηχανικὴ κοινωνία, παρ' ὅλο τὸν κίνδυνο πού περικλείνει, δὲν παύει νά γίνεται πιὸ πλούσια, πιὸ μεγάλη καὶ πιὸ εὐχάριστη. Ἡ προσαρμοσμένη στὶς στρατιωτικὲς ἀπαιτήσεις οἰκονομία κάνει πιὸ ἄνετη τὴ ζωὴ γιά ὅλο καὶ μεγαλύτερο ἀριθμὸ ἀτόμων καὶ ταυτόχρονα αὐξάνει τὴν κυριαρχία τοῦ ἀνθρώπου πάνω στὴ φύση. Κάτω ἀπ' αὐτὲς τίς συνθήκες, τὰ μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας μποροῦν χωρὶς μεγάλο κόπο νά παρουσιάσουν τὰ διάφορα ἀτομικὰ συμφέροντα γιά συμφέροντα ὅλων τῶν καλῆς θέλησης ἀνθρώπων. Οἱ πολιτικὲς ἀνάγκες τῆς κοινωνίας γίνονται ἀτομικὲς ἀνάγκες καὶ ἐπιθυμίες, ἡ ἱκανοποίησή τους εὐνοεῖ τίς δουλειὲς καὶ τὸ καλὸ τοῦ συνόλου καὶ τὰ πάντα μοιάζουν νά εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἐκδήλωση τῆς λογικῆς.

Κι' ὅμως, στὸ σύνολό τῆς, ἡ κοινωνία αὐτὴ εἶναι παράλογη. Ἡ παραγωγικότητά τῆς καταστρέφει τὴν ἐλεύθερη ἀνάπτυξη τῶν ἀνθρώπινων ἀναγ-

κῶν και ιδιοτήτων, ἡ εἰρήνη της διατηρεῖται μὲ τὴ σταθερὴ ἀπειλὴ πολέμου και ἂν ἀναπτύσσεται, τοῦτο γίνεται μὲ τὴν κατὰπνιξη ὄλων τῶν δυνατοτήτων νὰ πάρει εἰρηνικὴ μορφή ἢ ἀτομικὴ, ἔθνικὴ και διεθνικὴ πάλη γιὰ τὴν ὑπαρξη. Αὐτὴ ἢ καταπίεση, τόσο διαφορετικὴ ἀπ' αὐτὴ ποὺ χαρακτηρίζε τις προηγούμενες, λιγώτερο προχωρημένες, φάσεις τῆς κοινωνίας μας, δὲν βασίζεται σήμερα σὲ μιὰ φυσικὴ και τεχνικὴ ἀνωριμότητα, ἀλλὰ μᾶλλον σὲ μιὰ θέση ἰσχύος. Οἱ ἰκανότητες (στὸν πνευματικὸ και ὕλικὸ τομέα) τῆς σύγχρονης κοινωνίας εἶναι μεγαλύτερες ἀπὸ ποτέ, πρᾶγμα ποὺ σημαίνει πὼς ἡ κυριαρχία τῆς κοινωνίας πάνω στὸ ἄτομο εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ ποτέ. Ἡ ἰδιοσύσταση τῆς κοινωνίας μας βρίσκεται στὸ ὅτι χρησιμοποιεῖ περισσότερο τεχνολογία, παρὰ τρομοκρατία, γιὰ νὰ πετύχει τὴ συνοχὴ τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων σὲ μιὰ διπλὴ κίνηση, ἕναν συντριπτικὸ ὑπαλληλισμὸ και μιὰ ὄλο και μεγαλύτερη βελτίωση τοῦ ἐπιπέδου ζωῆς.

Μιὰ κριτικὴ θεώρηση τῆς σύγχρονης κοινωνίας θὰ πρέπει νὰ ἀναζητήσῃ τὰ αἷτια αὐτῆς τῆς κατάστασης και νὰ ἐρευνήσῃ τις πιθανὲς ἱστορικὲς ἐναλλακτικὲς τους λύσεις. Θὰ πρέπει νὰ ἀναλύσει τὸν τρόπο ποὺ ἡ κοινωνία χρησιμοποιεῖ (ἢ δὲν χρησιμοποιεῖ, ἢ ὑπερχρησιμοποιεῖ) τις δυνατότητες τῆς βελτίωσης τῆς ἀνθρώπινης κατάστασης. Μὲ ποιὰ κριτήρια ὅμως θὰ γίνῃ αὐτὴ ἡ κριτικὴ;

Οἱ ἀξιολογήσεις εἶναι βέβαια ἀναπόφευκτες. Τὰ ὑπάρχοντα μέσα ὀργάνωσης τῆς κοινωνίας θὰ πρέπει νὰ συγκριθοῦν μὲ ἄλλα πιθανὰ μέσα, πὶὸ κατὰλληλα νὰ ἀπαλύνουν τὴν πάλη τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὴν ὑπαρξη. Κάθε πρακτικὴ και ἱστορικὴ λύση ποὺ ἔχει δοθεῖ θὰ πρέπει νὰ ἀντιπαραβληθεῖ στὰ ἴδια τὰ ἱστορικὰ της ἀποτελέσματα. Ἀπ' τὴν ἀρχὴ κιόλας κάθε κριτικὴ θεώρηση τῆς κοινωνίας θὰ πρέπει νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ ἱστορικοῦ ἀντικειμενισμοῦ. Εἶναι ἕνα πρόβλημα ποὺ ἐμφανίζεται καθαρὰ στὰ δύο ἐπίπεδα, ὅπου ἡ ἀνάλυση ἐπιβάλλει ἀξιολογήσεις :

1. Ἐπιβάλλει τὴ θέση ὅτι ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ ἀξίζει νὰ τὴ ζοῦμε ἢ ἀκριβέστερα ὅτι μπορεῖ και πρέπει νὰ γίνῃ ἀξία νὰ τὴ ζοῦμε. Αὐτὴ ἡ κρίση εἶναι ἡ βάση κάθε πνευματικῆς προσπάθειας· ἀποτελεῖ τὸ *a priori* κάθε κοινωνικῆς θεωρίας και τὸ νὰ τὴν ἀρνηθοῦμε (πρᾶγμα ποὺ θὰ ἦταν ἀπόλυτα λογικὸ) σημαίνει ἄρνηση τῆς ἴδιας τῆς θεωρίας.

2. Ἐπιβάλλει τὴ θέση ὅτι γιὰ κάθε κοινωνία ὑπάρχουν ἰδιαίτερες δυνατότητες γιὰ τὴ βελτίωση τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς και ἰδιαίτεροι τρόποι και δρόμοι γιὰ τὴν πραγματοποίηση αὐτῶν τῶν δυνατοτήτων.

Ἡ κριτικὴ ἀνάλυση πρέπει νὰ ἀποδείξει τὴν ἀντικειμενικὴ ἀλήθεια αὐτῶν τῶν κρίσεων και ἡ ἀπόδειξη πρέπει νὰ στηρίζεται σὲ βάσεις ἐμπειρικὲς. Ἡ κατεστημένη κοινωνία διαθέτει ποσοτικὰ ἕνα ὀρισμένο ἐπίπεδο ὕλικου και πνευματικοῦ πλοῦτου. Πὼς μποροῦμε ὅμως νὰ ἀναπτύξουμε και νὰ ἰκανοποιήσουμε, ὅσο τὸ δυνατό καλύτερα, τις ἀνάγκες και τις ἰκανότη-

τες τοῦ ἀτόμου χρησιμοποιώντας αὐτὸν τὸν πλοῦτο μὲ τὸν μικρότερο κόπο καὶ μόχθο; Ἡ κοινωνικὴ θεωρία εἶναι ἱστορικὴ θεωρία κι ἡ ἱστορία εἶναι ὁ χώρος τοῦ δυνατοῦ μέσα στὰ πλαίσια τοῦ ἀναγκαίου. Ἀνάμεσα λοιπὸν στὶς διαφορὲς τωρινὲς καὶ μελλοντικὲς μεθόδους ὀργάνωσης τοῦ διαθέσιμου πλοῦτου ποιά εἶναι ἐκείνη ποὺ μπορούμε νὰ ἐφαρμόσουμε καλύτερα;

Γιὰ ν' ἀπαντήσουμε σ' αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα, πρέπει νὰ προβοῦμε σὲ μιὰ σειρά πρωταρχικὲς ἀφαιρέσεις. Ἡ κριτικὴ θεωρία θὰ πρέπει ν' ἀφαιρέσει τὶς δυνατότητες γιὰ μιὰ αἰσιόδοξη ἀνάπτυξη ἀπ' τὴ σύγχρονη ὀργάνωση καὶ χρησιμοποίηση τῶν ἐφοδίων τῆς κοινωνίας, γιὰ νὰ τὶς καθορίσει καὶ νὰ τὶς συγκεκριμενοποιήσει. Λειτουργώντας ἔτσι ἡ κριτικὴ θεωρία δὲν δέχεται τὸ δοσμένο σύνολο γεγονότων σὰν ἓνα πλαίσιο ὀριστικὰ διαμορφωμένο.

Ἡ ἴδια ἡ δομὴ τῆς κοινωνικῆς θεωρίας ἀποτελεῖ μιὰ «ὑπερβατικὴ» ἀνάλυση τῶν γεγονότων, ποὺ δια φωτίζει αὐτὸ ποὺ «δυνάμει» περικλείουν μέσα τους, καὶ ἐξετάζει τὶς ἐξελίξεις ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἔχουν. Εἶναι ἀντίθετη μὲ κάθε μεταφυσικὴ ἐξ αἰτίας τοῦ αὐστηρὰ ἱστορικοῦ χαρακτήρα ποὺ ἔχει ἡ θέωρηση τῆς ὑπερβατικότητος¹. Δυνατότητες θεωροῦμε αὐτὲς ποὺ πραγματικὰ ἔχει κάθε κοινωνία, αὐτὲς ποὺ μποροῦν νὰ γίνουν πρακτικοὶ στόχοι. Ἀκόμα ἡ ἀνάλυση τῶν κατεστημένων θεσμῶν θὰ πρέπει νὰ ὀδηγήσει στὴ διαμόρφωση μιᾶς σύγχρονης τάσης, χωρὶς νὰ ἀποβλέπει στὸ μετασχηματισμὸ τους, ὅσο αὐτὸ δὲν θὰ ἀνταποκρίνεται σὲ πραγματικὴ ἀνάγκη τοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ κοινωνικὴ θεωρία μελετᾷ τὶς ἱστορικὲς ἀντιθέσεις ποὺ συνταράζουν τὸ κοινωνικὸ κατεστημένο μὲ τὴ μορφή ὑπομονευτικῶν δυνάμεων καὶ τάσεων. Αὐτὲς οἱ μὴ πραγματοποιημένες δυνατότητες γίνονται γεγονότα, ὅταν ἡ κοινωνικὴ πρακτικὴ τὶς συγκεκριμενοποιεῖ. Καὶ οἱ θεωρητικὲς ἔννοιες καταξιώνονται στὴν κοινωνικὴ ἀλλαγὴ.

Φαίνεται ὅμως πὼς ἡ ἀνεπτυγμένη βιομηχανικὴ κοινωνία στερεῖ τὴν κριτικὴ ἀπ' τὴν ἀληθινὴ τῆς βάση. Ἡ τεχνικὴ πρόοδος ἐνισχύει ἓνα ὀλόκληρο σύστημα κυριαρχίας καὶ συνεκτικότητος ποῦ, μὲ τὴ σειρά του, κατευθύνει τὴν ἐξέλιξη καὶ δημιουργεῖ μορφὲς ζωῆς (καὶ ἐξουσίας) ποὺ ἐπανασυμφιλιώνουν μὲ τὸ σύστημα τὶς ἀντίθετες δυνάμεις καὶ κάνουν ἔτσι μάταιη κάθε διαμαρτυρία μὲ ἱστορικὲς προοπτικὲς, μὲ σκοπὸ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ σύγχρονη κοινωνία φαίνεται λοιπὸν ἰκανὴ νὰ ἐμποδίσει κάθε κοινωνικὴ ἀλλαγὴ — κάθε ποιοτικὸ μετασχηματισμὸ ποὺ θὰ ἐγκαθίδρυσε θεμελιακὰ διαφορετικοὺς θεσμούς, καινούργιο προσανατολισμὸ στὴν παραγωγικὴ διαδικασίᾳ καὶ καινούργιους τρόπους ζωῆς. Ἡ ἀνάσχεση αὐτὴ

1. Οἱ ὅροι «ὑπερβαίνω» καὶ «ὑπερβατικότητα» χρησιμοποιοῦνται ἐδῶ μὲ τὴν ἐμπειρικὴ καὶ κριτικὴ ἔννοια. Χαρακτηρίζουν τάσεις στὴ θεωρία καὶ στὴν πράξη ποῦ, σὲ μιὰ δοσμένη κοινωνία, «ξεπερνῶν» τὸ κατεστημένο τοῦ λόγου καὶ τῆς δράσης καὶ τείνουν πρὸς τὶς πραγματικὲς ἱστορικὲς τους δυνατότητες.

τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς εἶναι ἴσως τὸ ἐκπληκτικώτερο φαινόμενο τῆς προχωρημένης βιομηχανικῆς κοινωνίας. Ἡ ἐνσωμάτωση τῶν ἀντίρροπων δυνάμεων εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα καὶ ταυτόχρονα ἡ πρωταρχικὴ αἰτία αὐτοῦ τοῦ φαινομένου ποὺ τὴν ὑπαρξή του μαρτυροῦν ἡ ἀποδοχὴ τοῦ ὄρου «ἐθνικὸ συμφέρον», σὰν ἔκφραση τῆς γενικῆς θέλησης, ἡ πολιτικὴ τοῦ δικομματισμοῦ, ἡ παρακμὴ τῆς πολλαπλότητος τῶν τάσεων, ἡ σύμπνοια κεφαλαίου καὶ ἐργασίας μέσα σ' ἓνα ἰσχυρὸ Κράτος.

Μιὰ γρήγορη σύγκριση, τοῦ σταδίου σχηματισμοῦ της καὶ τῆς τωρινῆς της κατάστασης, θὰ μᾶς ἔδειχνε πῶς ἡ κριτικὴ τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας διαστράφηκε στὴ βάση της. Στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ XIX αἰῶνα, ὅταν ἐπεξεργαζόταν τὶς ἔννοιες τῶν ἱστορικῶν προβλημάτων τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας, ἡ κριτικὴ δούλευε συγκεκριμένα, συνδέοντας τὴ θεωρία καὶ τὴν πράξη, τὶς ἀξίες καὶ τὰ γεγονότα, τὶς ἀνάγκες καὶ τοὺς στόχους. Οἱ δυὸ μεγάλες κοινωνικὲς τάξεις, ἡ ἀστικὴ τάξη καὶ τὸ προλεταριάτο, εἶχαν συνειδητοποιήσει τὸν ἱστορικὸ ρόλο τῆς θεωρίας καὶ τὴ χρησιμοποιοῦσαν στὴν πολιτικὴ τους δράση. Στὸν κεφαλαιοκρατικὸ κόσμο, ἡ ἀστικὴ τάξη καὶ τὸ προλεταριάτο εἶναι πάντα οἱ κυριότερες τάξεις. Ἡ ἀνάπτυξη ὅμως αὐτοῦ τοῦ κόσμου ἀλλοίωσε τὴ δομὴ καὶ τὴ λειτουργία τους σὲ σημεῖο ὥστε τώρα πιά δὲν φαίνονται νὰ μποροῦν νὰ σταθοῦν ἱστορικὰ σὰν παράγοντες κοινωνικῶν μετασχηματισμῶν. Στους πιδὲ ἐξελιγμένους τομεῖς τῆς σύγχρονης κοινωνίας οἱ παλιοὶ ἀντίπαλοι ἔχουν κοινὸ ἰσχυρὸ συμφέρον νὰ διατηρήσουν καὶ νὰ δυναμώσουν τοὺς θεσμούς. Ἡ ἰδέα μιᾶς ποιοτικῆς ἀλλαγῆς τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας ἐξαφανίζεται μπρὸς στὸ ρεαλιστικὸ ἐπιχείρημα μιᾶς μὴ ἐκρηκτικῆς ἐξέλιξης. Ὅταν οἱ παράγοντες τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς δὲν παίζουν τὸ ρόλο τους, τότε ἡ κριτικὴ ἀναδιπλώνεται στὴν ἀφαίρεση. Δὲν ὑπάρχει πιά κοινὸ πεδίο γιὰ τὴ θεωρία καὶ τὴν πράξη, τὴ σκέψη καὶ τὴ δράση. Ἡ ἀνάλυση τῶν ἐναλλακτικῶν λύσεων, ὅσο ἐμπειρικὴ κι' ἂν εἶναι, φαίνεται σὰν μιὰ ἐξωπραγματικὴ νοητικὴ θεώρηση καὶ ἡ ὑπεράσπιση αὐτῶν τῶν ἐναλλακτικῶν τάσεων φαίνεται θέμα προσωπικῆς προτίμησης (ἢ προσκόλλησης σὲ μιὰ ομάδα).

Ὅμως, τὸ γεγονός ὅτι οἱ δρᾶστες τοῦ μετασχηματισμοῦ εἶναι ἀπόντες σημαίνει ἀπόρριψη τῆς θεωρίας; Μπρὸς σὲ γεγονότα φαινομενικὰ ἀντιφατικὰ ἢ κριτικὴ ἀνάλυση συνεχίζει νὰ θεωρεῖ τὴν ἀνάγκη τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς περισσότερο φλέγουσα καὶ πιεστικὴ ἀπὸ ποτέ. Σὲ ποιὸν λοιπὸν χρειάζεται; Ἡ ἀπάντηση ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένει ἡ ἴδια : Εἶναι ἀναγκαία στὴν κοινωνία, στὸ σύνολό της καὶ στὸ κάθε μέλος της χωριστά. Ἡ πραγματικότητα καὶ τὰ μέσα καταστροφῆς ἔχουν μιὰ ταυτόχρονη ἀνάπτυξη· ἡ ἀνθρωπότητα ἀπειλεῖται μὲ ὀλοκληρωτικὸ ὄλεθρο· ἡ σκέψη, ἡ ἐλπίδα, ὁ φόβος εἶναι στὸ ἕλεος τῆς ἐξουσίας· ἡ ἀθλιότητα γειτονεῦει μὲ τεράστια πλοῦτη. Τὰ φαινόμενα αὐτά, ἀκόμα κι' ἂν δὲν ἀποτελοῦν τὸ λόγον ὑπαρξῆς

της κοινωνίας αλλά μόνο τὰ δευτερογενή ἀποτελέσματα της, δὲν δικαιολογοῦν μιὰ ἀμερόληπτη ἀμφισβήτηση αὐτῆς τῆς κοινωνίας; Ὁ ὀρθολογισμὸς της, ἡ πρόοδος της καὶ ἡ ἀνάπτυξή της εἶναι φαινόμενα ἀνορθολογικά στὴν ἀρχὴ τους.

Τὸ γεγονός ὅτι τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ, ἐγκλιματισμένο σ' αὐτὸ τὸν τρόπο σκέψης, δέχεται αὐτὴ τὴν κοινωνία, δὲν τὴν κάνει περισσότερο λογικὴ καὶ λιγώτερο ἀξιοκατάκριτη. Ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὴν ἀληθινὴ καὶ στὴν κίβδηλη συνείδηση, ἀνάμεσα στὸ πραγματικὸ καὶ στὸ ἄμεσο συμφέρον, δὲν ἔχασε τίποτα ἀπ' τὴ σημασία της. Πρέπει ὅμως νὰ ἀποδειχτεῖ. Κάθε ἄνθρωπος πρέπει νὰ τὴν ἀναζητήσει καὶ νὰ βρεῖ τὸ μονοπάτι πὺ θὰ τὸν φέρει ἀπὸ τὴν κίβδηλη στὴν ἀληθινὴ συνείδηση, ἀπ' τὸ ἄμεσο στὸ πραγματικὸ του συμφέρον. Καὶ μπορεῖ νὰ τὸ κάνει μόνον ὅταν αἰσθανθεῖ τὴν ἀνάγκη ν' ἀλλάξει τὸν τρόπο ζωῆς του, ν' ἀπορρίψει τὸ θετικὸ, ν' ἀρνηθεῖ. Ἀκριβῶς αὐτὴ τὴν ἀνάγκη ἢ κατεστημένη κοινωνία προσπαθεῖ νὰ καταπνίξει, στὸ βαθμὸ πὺ μπορεῖ νὰ «παράγει καὶ νὰ διανέμει ἀγαθὰ» σὲ ὅλο καὶ πλατύτερη κλίμακα καὶ στὸ βαθμὸ πὺ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιεῖ τὴν ἐπιστημονικὴ κατάκτηση τῆς φύσης γιὰ νὰ κατακτήσει ἐπιστημονικὰ τὸν ἄνθρωπο.

Μπρὸς στὶς μεγάλες πραγματοποιήσεις τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας, ἡ κριτικὴ θεωρία μοιάζει νὰ μὴ μπορεῖ πιά νὰ δικαιολογήσει λογικὰ τὴν ἀναγκαιότητα ὑπέρβασης αὐτῆς τῆς κοινωνίας.

Τὸ κενὸ ἀγγίζει καὶ τὴν ἴδια τὴ δομὴ τῆς θεωρίας γιατί οἱ κατηγορίες τῆς κοινωνικῆς θεωρίας ἔχουν ἐξελιχθεῖ ἀπ' τὴν ἐποχὴ ὅπου ἡ ἀνάγκη τῆς ἀρνήσεως καὶ τῆς ἀνατροπῆς εὑρίσκε ζωντανὲς καὶ δρῶσες κοινωνικὲς δμάδες νὰ τὴν ἐκφράσουν. Οἱ κατηγορίες αὐτὲς ἦταν ἔννοιες οὐσιαστικὰ ἀρνητικὲς καὶ ἀντιπολιτευτικὲς, πὺ καθόριζαν τὶς ζωντανὲς ἀντιθέσεις τῆς εὐρωπαϊκῆς κοινωνίας τοῦ ΧΙΧου αἰῶνα. Ἡ ἴδια ἡ κατηγορία «κοινωνία» ἐκφραζε τὴν ὀξύτατη σύγκρουση ἀνάμεσα στὴν κοινωνικὴ καὶ τὴν πολιτικὴ σφαῖρα, ἦταν ἡ κοινωνία—ἀνταγωνίστρια τοῦ Κράτους. Τὸ ἴδιο καὶ οἱ ὄροι «ἄτομο», «τάξη», «ἀτομισμὸς», «οἰκογένεια», καθόριζαν σφαῖρες καὶ δυνάμεις πὺ δὲν εἶχαν ἀκόμη ἐνσωματωθεῖ στὶς κατεστημένες δομὲς καὶ πὺ ἦταν σφαῖρες ἔντασης καὶ ἀντίθεσης. Στὴ βιομηχανικὴ κοινωνία, ὅπου ἐφαρμόζεται μιὰ πολιτικὴ ἀξανάομενης ἐνσωμάτωσης, αὐτὲς οἱ κατηγορίες χάνουν τὸ κριτικὸ τους περιεχόμενο καὶ γίνονται ὄροι περιγραφικοί, λειτουργικοί.

Ἡ προσπάθεια νὰ ξαναδώσουμε τὸ κριτικὸ τους περιεχόμενο σ' αὐτὲς τὶς κατηγορίες καὶ νὰ καταλάβουμε μὲ ποῖο τρόπο ἡ κοινωνικὴ πραγματικότητα ὑπεξαίρεσε αὐτὸ τὸ περιεχόμενο, μπορεῖ ἴσως νὰ φανεῖ σὰν μιὰ προσπάθεια ἀντιδραστικὴ : σὰν προσπάθεια νὰ μετατραπεῖ ἀπὸ θεωρία στὴν ὑπηρεσία μιᾶς ἱστορικῆς πράξης σ' ἓνα σχῆμα ἀφηρημένης καὶ καθαρὰ «θεο-

ρητικῆς» σκέψης, σὰν μετσοφορὰ μιᾶς κριτικῆς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας στὴ φιλοσοφία. Αὐτὸ ποὺ δίνει ἰδεολογικὸ χαρακτῆρα στὴν κριτικὴ εἶναι ὅτι ἡ ἀνάλυση πρέπει νὰ ἐξετάσει «ἀπ' ἔξω» τίς τάσεις τῆς κοινωνίας, ἀρνητικὲς ἢ θετικὲς, παραγωγικὲς ἢ καταστροφικὲς. Ἡ σύγχρονη βιομηχανικὴ κοινωνία ὀδηγεῖ στὴν προοδευτικὴ ταύτιση αὐτῶν τῶν ἀντίθετων ὄρων· πρέπει λοιπὸν νὰ ἀμφισβητηθοῦν τὰ πάντα. Ἡ θεωρία ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι σκέτη «θεώρηση». Πρέπει νὰ ἔχει κάποια ἱστορικὴ θέση, νὰ ὑπολογίζει τίς δυνατότητες τῆς δοσμῆνης κοινωνίας.

Αὐτὴ ἡ διαφοροῦμενη κατάσταση γεννάει ἕνα βασικώτατο δίλημμα. Ὁ μονοδιάστατος ἄνθρωπος θὰ αἰωρηθεῖ ἀνάμεσα σὲ δύο ἀντίθετες ὑποθέσεις :

1η Ἡ ἢ προχωρημένη βιομηχανικὴ κοινωνία εἶναι ἰκανὴ νὰ ἐμποδίσει ἕνα ποιοτικὸ μετασχηματισμὸ τῆς κοινωνίας στοῦ ἄμεσο μέλλον.

2η Ἡ ὑπάρχουν δυνάμεις καὶ τάσεις ἰκανὲς νὰ ὑπερισχύσουν καὶ νὰ κάνουν τὴν κοινωνία νὰ ἐκραγεῖ.

Δὲν θὰ πρέπει νὰ περιμένει κανεὶς ξεκάθαρη ἀπάντηση. Οἱ δύο αὐτὲς τάσεις βρίσκονται πλάι - πλάι, ἢ μιὰ μέσα στὴν ἄλλη ἀκόμη. Ἡ πρώτη τάση εἶναι κυριαρχικὴ καί, ἂν ὑπάρχουν συνθήκες εὐνοϊκὲς γιὰ τὴν ἀνατροπὴ τῆς κατάστασης, αὐτὴ τίς χρησιμοποιεῖ γιὰ νὰ τὴν προλάβει. Ἐνα τυχαῖο γεγονός μπορεῖ ν' ἀλλάξει τὴν κατάσταση, ἀλλὰ ἂν δὲν συγκλονισθεῖ ἡ ἴδια ἢ συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴ συνειδητοποίηση ἀπὸ μέρους τοῦ τοῦ τί ἔγινε καὶ τί ἐμποδίστηκε νὰ γίνει, ἀκόμα καὶ μιὰ καταστροφὴ δὲν πρόκειται νὰ φέρει ποιοτικὴ ἀλλαγὴ.

Ἀναλύουμε μιὰ προχωρημένη βιομηχανικὴ κοινωνία, ὅπου ὁ τεχνικὸς μηχανισμὸς παραγωγῆς καὶ διανομῆς (καὶ ὁ αὐτοματοποιημένος τομέας του) δὲν εἶναι ἕνα ἀθροιστικὸ σύνολο ἐργαλείων ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ τὰ ἀπομονώσουμε ἀπ' τίς κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς τοὺς ἐφαρμογές. Λειτουργεῖ σὰν σύστημα, καθορίζοντας a p r i o r i τι θὰ παράγει ὁ τεχνικὸς μηχανισμὸς καθὼς καὶ τὰ μέσα διατήρησης καὶ ἐπέκτασης τῆς ἐξουσίας του. Σ' αὐτὴ τὴν κοινωνία ὁ παραγωγικὸς μηχανισμὸς τείνει νὰ γίνει ὀλοκληρωτικὸς, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι καθορίζει ταυτόχρονα τίς δραστηριότητες, τίς μορφές καὶ τίς ἰκανότητες ποὺ ἀπαιτεῖ ἡ κοινωνικὴ ζωὴ καὶ τίς ἐπιθυμίες καὶ τίς ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων. Ἐτσι δὲν ὑπάρχει πιὰ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴ δημόσια καὶ τὴν ἰδιωτικὴ ζωὴ, στίς κοινωνικὲς καὶ τίς ἀτομικὲς ἀνάγκες. Ἡ τεχνολογία ἐπιτρέπει τὴν ἐγκαθίδρυση καινούργιων, πιὸ ἀποτελεσματικῶν καὶ πιὸ εὐχάριστων, μορφῶν κοινωνικοῦ ἐλέγχου καὶ κοινωνικῆς συνοχῆς. Ὑπάρχει καὶ μιὰ ἄλλη πλευρὰ αὐτῆς τῆς ὀλοκληρωτικῆς τάσης : ξαπλώνεται στίς λιγώτερο ἀνεπτυγμένους ἢ καὶ προβιομηχανικὲς περιοχὲς τοῦ κόσμου καὶ δημιουργεῖ ὁμοιότητες στὴν ἐξέλιξη τοῦ κομμουνισμοῦ καὶ τοῦ καπιταλισμοῦ.

Βλέποντας τις ολοκληρωτικές πλευρές αυτής της κοινωνίας, δέν μπορούμε πιά νά μιλάμε γιά «οὐδετερότητα» τῆς τεχνολογίας. Δέν μπορούμε νά ἀποχωρίσουμε τήν τεχνολογία ἀπό τή χρήση πού γι' αὐτήν εἶναι προορισμένη· ἡ τεχνολογική κοινωνία εἶναι ἕνα σύστημα καταπίεσης πού λειτουργεῖ ἀκόμη καί στό ἐπίπεδο τῶν ἐννοιῶν καί τῶν τεχνικῶν πραγματοποιήσεων.

Ὁ τρόπος πού ἡ κοινωνία ὀργανώνει τή ζωὴ τῶν μελῶν της, ἐπιβάλλει μιὰ ἀρχική ἐκλογή ἀνάμεσα στίς ἱστορικές δυνατότητες, τίς καθορισμένες ἀπ' τὸ κληρονομημένο μορφωτικό ἐπίπεδο, τόσο στό ὕλικό ὅσο καί στό πνευματικό πεδίο. Κι ἡ ἴδια ἡ ἐκλογή ἐξαρτᾶται ἀπ' τὸ παίγνιδο τῶν συμφερόντων πού κυριαχοῦν. Προδιαγράφει εἰδικούς τρόπους μετασχηματισμοῦ καί χρησιμοποίησης τοῦ ἀνθρώπου καί τῆς φύσης καί ἀπορρίπτει τοὺς ἄλλους. Εἶναι ἕνα «σχέδιο» πραγματοποίησης ἀνάμεσα σέ ἄλλα¹. Μόλις ὅμως ἀρχίσει νά λειτουργεῖ στό ἐπίπεδο τῶν θεσμῶν καί τῶν θεμελιακῶν σχέσεων, τείνει νά γίνεῖ ἀποκλειστικό καί καθοριστικό γιά τήν ἐξέλιξη τῆς κοινωνίας, στό σύνολό της. Μὲ τήν ιδιότητά της τοῦ τεχνολογικοῦ συνόλου, ἡ προχωρημένη βιομηχανική κοινωνία εἶναι καί πολιτικό σύνολο, εἶναι ἡ τελευταία φάση ἐνός εἰδικῶ ἱστορικοῦ σχεδίου. Πραγματοποιοῦνται, δηλαδή, ἡ γνῶση, ὁ μετασχηματισμὸς καί ἡ ὀργάνωση τῆς φύσης σὰν ἀπλὰ ὑποστηρίγματα τῆς κυριαρχίας.

Στὸ βαθμὸ πού τὸ σχέδιο ἀναπτύσσεται, διαμορφώνει τὸ σύνολο τοῦ λόγου καί τῆς δράσης, τὸ σύνολο τῆς κουλτούρας στό ὕλικό καί στό πνευματικό πεδίο. Μέσα ἀπ' τὴν τεχνολογία, ἡ μόρφωση, ἡ πολιτική καί ἡ οἰκονομία ἀνακατεῦνται σ' ἕνα πανταχοῦ παρὸν σύστημα πού καταβροχθίζει ἢ ἀπωθεῖ κάθε ἀντίρροπη τάση. Αὐτὸ τὸ σύστημα διαθέτει μεγάλη παραγωγικότητα κι ἕνα διαρκῶς αὐξανόμενο δυναμικό πού σταθεροποιοῦν τήν κοινωνία καί περιορίζουν τήν τεχνική πρόοδο μέσα στό καταπιεστικό σχῆμα. Ὁ τεχνολογικὸς ὀρθολογισμὸς ἔγινε ὀρθολογισμὸς πολιτικός.

Μιλῶ γιά πασιγνώστες τάσεις τοῦ προχωρημένου βιομηχανικοῦ πολιτισμοῦ κάνοντας, σπάνια, εἰδικές ἀναφορές. Μποροῦμε νά βροῦμε στοιχεῖα στὴν εὐρύτατα διαδεδομένη κοινωνιολογική καί ψυχολογική φιλολογία πού πραγματεύεται τὰ θέματα τῆς τεχνολογίας καί τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς, τῆς ἐπιστημονικῆς διεύθυνσης, τοῦ μεγάλου κεφαλαίου, τῶν ἀλλαγῶν πού ἔγιναν στὴ βιομηχανική ἐργασία κ.λ.π. Ὑπάρχουν πολυάριθμες ὄχι ἰδεολογικές ἀναλύσεις τῶν γεγονότων, ὅπως αὐτὴ τῶν Μπέρλ καί Μήνς, *The Modern corporation and Private Property*, τὰ

1. Ὁ ὅρος «σχέδιο» ὑπογραμμίζει τὰ στοιχεῖα ἐλευθερίας καί ὑπευθυνότητος πού ἐνυπάρχουν στὴν ἱστορική νομοτέλεια: δείχνει τὴ σχέση ἀνάμεσα στὴν αὐτονομία καί τὴ συγκυρία. Ὁ Ζάν-Πὼλ Σάρτρ χρησιμοποίησε τὸν ὅρο μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια. Τὸ θέμα θά ἀναλυθεῖ διεξοδικώτερα στό κεφ. VIII.

πρακτικά του 76ου συνεδρίου της Temporary National Economic committee σχετικά με τη Συγκεντροποίηση της οικονομικής εξουσίας, τὰ δημοσιεύματα του AL-CIO σχετικά με τὸν Αὐτοματισμὸ καὶ τὴ μεγάλη Τεχνολογικὴ ἀλλαγὴ, καὶ τὰ News and Letters καὶ ἡ Ἀλληλογραφία στὸ Ντητρόιτ. Ἐπιθυμῶ ἀκόμα νὰ ὑπογραμμίσω τὴ σημασία τῶν ἐργασιῶν τοῦ C. Wright Mills καὶ τῶν μελετῶν του, ἂν καὶ πολλὰς φορές ἔτυχαν κακῆς ὑποδοχῆς ἐξ αἰτίας τῶν ὑπεραπλουστεύσεών τους, τῶν ὑπερβολῶν καὶ τοῦ δημοσιογραφικοῦ τους χαρακτήρα. The Midden Persuaders, The Status Seekers καὶ The Waste Makers τοῦ Βάνς Πάκαρντ, The Organization Man τοῦ William H. Whyte, The Warfare State τοῦ Φρέντ Κούκ, ἀνήκουν σ' αὐτὴ τὴ κατηγορία. Βέβαια ἐξ αἰτίας τῆς ἔλλειψης θεωρητικῆς ἀνάλυσης, τὰ αἷτια τῶν καταστάσεων ποὺ περιγράφονται σ' αὐτὲς τὶς ἐργασίες, δὲν μελετῶνται. Οἱ ἴδιες ὅμως οἱ περιγραφὲς εἶναι ἀπὸ μόνες τους ἀρκετὰ εὐγλωττες. Ἀκόμα περισσότερο διαφωτιστικὰ εἶναι ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη τὸ ράδιο καὶ ἡ τηλεόραση. Ἀρκεῖ νὰ ἀκούει κανεὶς ἐπὶ μία ὥρα μερικὲς μέρες συνέχεια χωρὶς νὰ τὰ κλείνει, τὴν ὥρα τῶν διαφημιστικῶν ἀγγελιῶν, ἀλλάζοντας ποῦ καὶ ποῦ σταθμό.

Ἡ ἀνάλυσή μου συγκεντρώνεται στὶς τάσεις τῶν περισσότερο ἀνεπτυγμένων σύγχρονων κοινωνιῶν. Ὑπάρχουν στὸ ἐσωτερικὸ καὶ στὸ ἐξωτερικὸ αὐτῶν τῶν κοινωνιῶν εὐρύτατοι χῶροι ὅπου οἱ τάσεις αὐτὲς ἀκόμη δὲν εἶναι κυριαρχικὲς. Διαφωτίζω αὐτὲς τὶς τάσεις καὶ κάνω μερικὲς ὑποθέσεις, τίποτα περισσότερο.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ΜΟΝΟΔΙΑΣΤΑΤΗ
ΚΟΙΝΩΝΙΑ

1

ΟΙ ΚΑΙΝΟΥΡΓΙΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΕΛΕΓΧΟΥ

Ἡ ἄνεση, ἡ ἀποτελεσματικότητα, ἡ λογικὴ καὶ ἡ ἔλλειψη ἐλευθερίας μέσα σ' ἓνα δημοκρατικὸ πλαίσιο, νὰ τὶ χαρακτηρίζει τὸν προχωρημένο βιομηχανικὸ πολιτισμὸ καὶ συνηγορεῖ γιὰ τὴν τεχνικὴ πρόοδο. Πραγματικά, δὲν εἶναι λογικώτατο νὰ μηχανοποιηθοῦν οἱ κοινωνικὰ ἀναγκαῖες ἐργασίες, ποῦ εἶναι κοπιαστικὲς γιὰ τὸ ἄτομο, ἔστω καὶ μὲ τὸν παραμερισμὸ τῆς ἀτομικότητος; νὰ συγκεντρωθοῦν οἱ μικρὲς ἐπιχειρήσεις σὲ ἀποτελεσματικώτερες καὶ παραγωγικώτερες μονάδες; νὰ ὑπαχθεῖ σὲ κανόνες ὁ ἐλεύθερος ἀνταγωνισμὸς, ποῦ στὸ κάτω - κάτω γίνεται ἀνάμεσα σὲ ἄτομα ἀνίσσης δύναμης; νὰ περιορισθοῦν οἱ ἔθνικες πλειοδοσίες καὶ κυριαρχίες ποῦ φρενάρουν τὴν παγκόσμια ὀργάνωση τῶν οἰκονομικῶν συναλλαγῶν; "Ἄν λοιπὸν αὐτὸ τὸ τεχνολογικὸ ἐπίπεδο ἀπαιτεῖ μιὰ ἀνάλογη πολιτικὴ καὶ πνευματικὴ ἑναρμόνιση, τότε ἔχουμε μιὰ λυπηρὴ βέβαια ἀλλὰ ἀπαραίτητη ἐπίπτωση τοῦ πράγματος.

Τὰ δικαιώματα καὶ οἱ ἐλευθερίες, ποῦ ἦταν οὐσιαστικοὶ παράγοντες στὰ πρῶτα στάδια τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας, χάνουν τὴ ζωτικότητά τους στὰ πιὸ προχωρημένα στάδια, χάνουν τὸ παραδοσιακὸ τους περιεχόμενον. Ἡ ἐλευθερία τῆς σκέψης, τοῦ λόγου καὶ τῆς συνείδησης — καθὼς ἄλλωστε κι ἡ ἐλεύθερη ἐπιχείρηση ποῦ ἐξυπηρετοῦσαν καὶ προστάτευαν — διαμορφωμένη ἀπὸ ἰδέες οὐσιαστικὰ κριτικὲς, εἶχε σκοπὸ νὰ ἀντικαταστήσῃ μιὰ ξεπερασμένη ὕλική καὶ πνευματικὴ κατάσταση μὲ μιὰ ἄλλη ἀποτελεσματικώτερη καὶ ὀρθολογιστικώτερη. Μὲ τὴ θεσμοποίησή τους καὶ τὴν ἐνσωμάτωσή τους στὴν κοινωνία, οἱ ἐλευθερίες καὶ τὰ δικαιώματα συμμερίστηκαν καὶ τὴν τύχη αὐτῆς τῆς κοινωνίας. Ἡ ὕλοποίησή τους ἐξαφάνισε τὶς προϋποθέσεις τους.

Στο βαθμό που πραγματοποιείται ή απελευθέρωση απ' την άθλιότητα, συγκεκριμένο περιεχόμενο κάθε ελευθερίας, οι ελευθερίες που συνδέονται με ένα κατώτερο στάδιο παραγωγικότητας χάνουν το πρωταρχικό τους περιεχόμενο. Η ανεξαρτησία της σκέψης, ή αυτονομία, το δικαίωμα της πολιτικής αντιπολιτευτικής δράσης, στερήθηκαν απ' το ουσιαστικά κριτικό τους περιεχόμενο μέσα σε μιὰ κοινωνία που, με την οργάνωσή της, μοιάζει να γίνεται κάθε μέρα και πιο ικανή να ικανοποιήσει τις ατομικές ανάγκες.

Μιὰ τέτοια κοινωνία δικαιούται να απαιτήσει την αποδοχή των αρχών και των θεσμών της· ή αντιπολίτευση περιορίζεται στην προβολή πολιτικών εναλλακτικών λύσεων και στην αναζήτησή τους μέσα στα πλαίσια του στάτους κβό. Το αν θα είναι απολυταρχικό ή όχι το σύστημα που θα ικανοποιεί προοδευτικά όλες τις ανάγκες, δεν έχει και μεγάλη σημασία για την κοινωνία. Μέσα σε συνθήκες αδιάκοπης ανάπτυξης του επιπέδου ζωής, ή μη συμμόρφωση με το σύστημα δεν έχει καμιά φανερή κοινωνική χρησιμότητα, πολύ περισσότερο μάλιστα όταν προκαλεί αισθητές οικονομικές και πολιτικές αναστατώσεις και απειλεί την ομαλή λειτουργία του συνόλου. Γιατί δηλαδή ή παραγωγή και ή διανομή των αγαθών θα έπρεπε να υποστούν τον ανταγωνισμό των ατομικών ελευθεριών, όταν διακυβεύονται ζωτικές ανάγκες ;

Απ' την αρχή κιόλας ο θεσμός της ελεύθερης επιχείρησης δεν ήταν απόλυτα επιτυχημένος. Έλευθερία σήμαινε ότι μπορούσες να δουλέψεις ή να πεθάνεις από την πείνα και σήμαινε ακόμη μόχθο, αβεβαιότητα και αγωνία για το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού. Αν ο άνθρωπος μπορούσε να απαλλαγεί από την ανάγκη να «παράγεται» στην αγορά εργασίας σαν ελεύθερο «οικονομούν» άτομο, ή εξαφάνιση αυτού του είδους ελευθερίας θα αποτελούσε πραγματικά μιὰ από τις μεγαλύτερες πραγματοποιήσεις του πολιτισμού. Η τεχνολογική πορεία προς τη μηχανοποίηση και τον ομοιομορφισμό θα μπορούσαν ν' ανοίξουν στην ανθρώπινη ενεργητικότητα ένα πεδίο ανυποψίαστης ελευθερίας, πέρα απ' τις ανάγκες. Η ίδια ή δομή της ανθρώπινης ύπαρξης θα μεταμορφώνονταν· το άτομο θ' απελευθερωνόταν από μιὰ εργασία που του επιβάλλει αλλοτριωτικές ανάγκες και βλέψεις· θα ξανακατακτούσε τη ζωή του. Αν ο παραγωγικός μηχανισμός μπορούσε να οργανωθεί και να οδηγηθεί προς την κατεύθυνση των ζωτικών αναγκών, ο έλεγχός του θα γινόταν εύκολα και θα ευνουόσε την ανάπτυξη της ατομικής αυτονομίας, αντί να την περιορίζει.

Το «τέλος» του τεχνολογικού όρθολογισμού είναι ένας στόχος που ή προχωρημένη τεχνολογική κοινωνία θα μπορούσε να τον πραγματοποιήσει. Σήμερα όμως βλέπουμε να εκδηλώνεται και να λειτουργεί ή αντίθετη τάση : ο χρόνος εργασίας κι ο ελεύθερος χρόνος, ο χώρος της ύλικής και της πνευματικής δραστηριότητας δέχονται το βάρος των οικονομικών απαιτή-

σεων και τῆς ἀμυντικῆς και ἐπεκτατικῆς πολιτικῆς τοῦ μηχανισμοῦ. Μὲ τὸν τρόπο ποὺ ὀργάνωσε τὴν τεχνολογικὴ τῆς βάση, ἡ σύγχρονη βιομηχανικὴ κοινωνία ἔχει τάση πρὸς τὸν ὀλοκληρωτισμό. Ὁλοκληρωτισμός δὲν εἶναι μόνο ὁ τρομοκρατικὸς πολιτικὸς ὁμοιομορφισμός, ἀλλὰ και ὁ μὴ τρομοκρατικὸς οἰκονομικο-τεχνικὸς ὁμοιομορφισμός ποὺ λειτουργεῖ μὲ τὴν χειραγώγηση τῶν ἀναγκῶν στὸ ὄνομα ἐνὸς γενικοῦ ψευτοσυμφέροντος. Κάτω ἀπὸ τέτοιες συνθήκες, ἀποτελεσματικὴ ἀντίσταση στὸ σύστημα δὲν μπορεῖ νὰ γίνει. Ὁ ὀλοκληρωτισμός δὲν εἶναι μόνο μιὰ ὀρισμένη μορφή κυβέρνησης ἢ κόμματος, εἶναι ἀκόμα κι ἓνα εἰδικὸ σύστημα παραγωγῆς και διανομῆς, ποὺ ἐναρμονίζεται ἀπόλυτα μὲ τὰ «πολλά» κόμματα και τὶς ἐφημερίδες, μὲ τὴν «διάκριση τῶν ἐξουσιῶν», κ.λ.π.

Σήμερα ἡ πολιτικὴ ἐξουσία βασίζεται πάνω στὴ μηχανικὴ διαδικασία και στὴν τεχνικὴ ὀργάνωση τοῦ μηχανισμοῦ. Οἱ κυβερνήσεις τῶν προχωρημένων βιομηχανικῶν κοινωνιῶν, κι αὐτῶν ποὺ πᾶνε νὰ γίνουν τέτοιες, μποροῦν νὰ διατηρηθοῦν και νὰ ὑπερασπισθοῦν τὸν ἑαυτὸ τους μόνο μὲ τὴν κινητοποίηση, τὴν ὀργάνωση και τὴν ἐκμετάλλευση τῆς ἀπαραίτητης σὲ μιὰ βιομηχανικὴ κοινωνία τεχνικῆς, ἐπιστημονικῆς και μηχανικῆς παραγωγικότητας. Καὶ ἡ παραγωγικότητα αὐτὴ κινητοποιεῖ τὴν κοινωνία σὰν σύνολο, περνώντας πάνω ἀπὸ κάθε ἰδιαιτέρο συμφέρον, εἴτε γιὰ ἄτομα εἴτε γιὰ ὀμάδες πρόκειται. Σ' ὄλες τὶς κοινωνίες, τὶς ὀργανωμένες πάνω στὴ μηχανοκρατία, τὸ κυνικὸ γεγονός ὅτι ἡ φυσικὴ δύναμη (εἶναι ἄραγε μόνο φυσικὴ;) τῆς μηχανῆς εἶναι μεγαλύτερη ἀπ' τοῦ ἀτόμου, ἀπ' τὴν κάθε ὀμάδα ἀτόμων, ἐξηγεῖ τὸ γιατί ἡ μηχανὴ εἶναι τὸ ἀποτελεσματικώτερο πολιτικὸ μέσο. Τὸ πολιτικὸ του ὅμως νόημα μπορεῖ νὰ ἀντιστραφεῖ· ἡ δύναμη τῆς μηχανῆς δὲν εἶναι οὐσιαστικὰ παρὰ ἡ ἀνθρώπινη δύναμη συσσωρευμένη και ἐφηρμοσμένη. Ἐχοντας λοιπὸν θεωρηθεῖ ὁ κόσμος τῆς ἐργασίας σὰν μηχανή, μηχανοποιήθηκε σὲ τέτοιο βαθμὸ ποὺ ἀπόκτησε τὸ ἀπαραίτητο γιὰ μιὰ καινούργια ἀνθρώπινη ἐλευθερία δυναμικὸ.

Ἡ βιομηχανικὴ κοινωνία ἐφθασε στὸ στάδιο ἐκεῖνο, ὅπου πιά δὲν μποροῦμε νὰ ὀρίσουμε μιὰ ἀληθινὰ ἐλεύθερη κοινωνία χρησιμοποιώντας τοὺς παραδοσιακοὺς ὅρους τῆς οἰκονομικῆς, πολιτικῆς και πνευματικῆς ἐλευθερίας. Ὁχι γιατί οἱ ἐλευθερίες αὐτὲς ἔχασαν τὴ σημασία τους, ἀλλὰ ἀντίθετα γιατί ἔχουν πάρα πολλὴ σημασία γιὰ νὰ μποροῦν νὰ περιορισθοῦν στὸ παραδοσιακὸ πλαίσιο.

Μόνο ἀρνητικοὶ ὅροι μποροῦν νὰ ἐκφράσουν αὐτὲς τὶς καινούργιες μορφές, γιατί ἀκριβῶς ἀποτελοῦν ἄρνηση τῶν μορφῶν ποὺ κυριαχοῦν. Ἐτσι, οἰκονομικὴ ἐλευθερία θὰ πρέπει νὰ σημαίνει ἀ π ε λ ε υ θ ἔ ρ ω σ η ἀπὸ τὴν οἰκονομία, ἀπ' τὸν καταναγκασμὸ ποὺ ἀσκεῖται μὲ τὶς οἰκονομικὲς σχέσεις και δυνάμεις, ἀπελευθέρωση ἀπ' τὴν καθημερινὴ πάλη γιὰ τὴν ὑπαρξη, ἀπαλλαγὴ ἀπ' τὴν ἀνάγκη νὰ κερδίζουμε τὴ ζωὴ μας. Πολιτικὴ

ἐλευθερία θὰ πρέπει νὰ σημαίνει ἀπελευθέρωση ἀπ' τὴν πολιτικὴ αὐτὴ πού πάνω της τὰ ἄτομα δὲν μποροῦν νὰ ἀσκήσουν οὐσιαστικὸ ἔλεγχο. Πνευματικὴ ἐλευθερία θὰ πρέπει νὰ σημαίνει ἀποκατάσταση τῆς ἀτομικῆς σκέψης, πνιγμένης σήμερα ἀπὸ τὰ μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας καὶ θῆμα τῆς διαπαιδαγώγησης, κι ἀκόμη θὰ πρέπει νὰ σημαίνει ὅτι θὰ πάσουν νὰ ὑπάρχουν κατασκευαστὲς τῆς «κοινῆς γνώμης» κι ἀκόμη καὶ κοινὴ γνώμη. Ἄν οἱ προτάσεις αὐτὲς ἔχουν ἕναν τόνο ἐξωπραγματικὸ, αὐτὸ δὲν συμβαίνει ἐπειδὴ εἶναι οὐτοπικὲς, ἀλλὰ ἐπειδὴ οἱ δυνάμεις πού τις ἀντιμάχονται εἶναι ἰσχυρές. Ἔχουν γι' αὐτὴ τὴ μάχη ἐνάντια στὴν ἀπελευθέρωση ἕνα ἀποτελεσματικὸ καὶ μόνιμο ὄπλο, τὴν καθιέρωση ὑλικῶν καὶ πνευματικῶν ἀναγκῶν πού διαιωνίζουν τὶς ξεπερασμένες μορφὲς τῆς πάλης γιὰ τὴν ὑπαρξή.

Ἡ ἔνταση, ἡ ἱκανοποίηση κι ὁ χαρακτήρας ἀκόμη τῶν ἀναγκῶν τοῦ ἀνθρώπου, ἐκτὸς ἀπ' τὸν βιολογικὸ χῶρο, πάντοτε ἑτεροκαθορίστηκαν. Τὸ νὰ κάνεις ἢ νὰ μὴν κάνεις, νὰ χρησιμοποιοεῖς ἢ νὰ καταστρέφεις, νὰ παίρνεις ἢ νὰ πετᾷς κάτι, θεωρήθηκαν πάντα ἀνάγκες ἀπ' τὴ στιγμή πού ἔγιναν πράγματα ἀναγκαῖα κι ἀπαραίτητα γιὰ τοὺς κυρίαρχους θεσμοὺς καὶ τὰ συμφέροντα. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια, οἱ ἀνθρώπινες ἀνάγκες εἶναι ἀνάγκες ἱστορικὲς καὶ, ἀπέναντι σὲ μιὰ κοινωνία πού καταπιέζει τὸ ἄτομο, οἱ ἀνάγκες τῶν ἀτόμων καὶ τὸ δικαίωμα ἱκανοποίησής τους θὰ πρέπει νὰ καθορίζονται μὲ βάση κριτήρια τέτοια πού νὰ ξεπερνοῦν τὴν τωρινὴ κατάσταση καὶ νὰ διαγράφουν γιὰ τὶς ἀνάγκες μιὰ κλίμακα ἀξιών πού νὰ βρίσκεται σὲ ἀληθινὴ ἑναρμόνιση μὲ τὴν ἀνθρώπινη πραγματικότητα.

Μποροῦμε νὰ διακρίνουμε τὶς ἀνάγκες σὲ ἀληθινὲς καὶ σὲ πλαστὲς. Εἶναι «πλαστὲς» αὐτὲς πού ἰδιαίτερα κοινωνικὰ συμφέροντα ἐπιβάλλουν στὸ ἄτομο : οἱ ἀνάγκες πού δικαιολογοῦν τὴν ξεθεωτικὴ δουλειά, τὴν ἐπιθετικότητα, τὴν ἐξαθλίωση, τὴν ἀδικία. Ἡ ἱκανοποίησή τους ἴσως νὰ δημιουργεῖ τὴν εὐημερία γιὰ τὸ ἄτομο, ἀλλὰ μιὰ τέτοια εὐημερία πού ἐμποδίζει τὸ ἄτομο νὰ καταλάβει τὴ γενικὴ καχεξία καὶ νὰ ἀντιληφθεῖ τὶς εὐκαιρίες γιὰ τὴν ἐξαφάνισή της, δὲν θὰ πρέπει σὲ καμιά περίπτωσι νὰ περιφρουρεῖται. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι τότε ἡ εὐφορία μέσα στὴ δυστυχία. Νὰ ἀναπαύεσαι, νὰ διασκεδάσεις, νὰ δρᾷς καὶ νὰ καταναλώνεις ὅπως ὅλοι οἱ ἄλλοι, νὰ ἀγαπᾷς καὶ νὰ μισεῖς ὅ,τι ἀγαποῦν καὶ μισοῦν οἱ ἄλλοι, αὐτὰ στὸ μεγαλύτερό τους μέρος εἶναι ἀνάγκες πλαστὲς.

Τὸ κοινωνικὸ περιεχόμενο καὶ ἡ λειτουργία αὐτῶν τῶν ἀναγκῶν καθορίζονται ἀπὸ δυνάμεις ἐξωτερικὲς πού τὸ ἄτομο δὲν μπορεῖ νὰ ἐλέγξει· ἔχουν ἑτερόνομη ἀνάπτυξη καὶ ἱκανοποίηση. Τὸ γεγονός ὅτι οἱ συνθήκες κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες ζεῖ τὸ ἄτομο ἀνανεώνουν καὶ δυναμώνουν συνεχῶς αὐτὲς τὶς ἀνάγκες, μὲ ἀποτέλεσμα τὸ ἄτομο νὰ τὶς κάνει δικές του πιά, νὰ συνταυτιστεῖ μ' αὐτὲς καὶ νὰ ἀναζητᾷ τὸν ἑαυτὸ του στὴν ἱκανοποίησή τους,

δὲν ἀλλάζει σὲ τίποτα τὸ πρόβλημα. Οἱ ἀνάγκες παραμένουν αὐτὸ ποὺ πάντα ἦταν, προϊόντα μιᾶς κοινωνίας ποὺ τὰ κυρίαρχα συμφέροντά της ἀπαιτοῦν τὴν καταπίεση.

Οἱ καταπιεστικές ἀνάγκες εἶναι οἱ ἰσχυρότερες, αὐτὸ εἶναι γεγονὸς τελεωμένο, καθιερωμένο, ἀπ' τὴν ἤττα καὶ τὴν ἀμάθεια. Εἶναι ὅμως ἓνα γεγονὸς ποὺ πρέπει ν' ἀλλάξει καὶ τὸ «εὐημεροῦν» ἄτομο ἔχει τὸ ἴδιο συμφέρον γι' αὐτὸ μ' αὐτοὺς ποὺ πληρώνουν τὴν εὐημερία του μὲ τὴν ἀθλιότητά τους. Στὸ ἐπίπεδο ποὺ ἔχει φτάσει ὁ πολιτισμὸς, οἱ μόνες ἀνάγκες ποὺ ἀπαιτοῦν ἀπόλυτη ἱκανοποίηση εἶναι οἱ βιοτικές, ἢ τροφή, ἢ στέγη, τὰ ρούχα. Ἡ ἱκανοποίηση αὐτῶν τῶν ἀναγκῶν εἶναι ὁ ἀπαραίτητος ὅρος γιὰ τὴν ἱκανοποίηση ὄλων τῶν ἀναγκῶν, πνευματικῶν καὶ μὴ.

Κάθε συνειδητοποίηση, κάθε ἐμπειρία ποὺ δὲν δέχεται τὰ κυρίαρχα κοινωνικά συμφέροντα σὰν τὸν ὑπέρτατο νόμο σκέψης καὶ συμπεριφορᾶς, θὰ πρέπει νὰ ἀμφισβητήσῃ τις ἀνάγκες καὶ τις ἱκανοποιήσεις τοῦ κατεστημένου μὲ τοὺς ὅρους τοῦ ἀληθινοῦ καὶ τοῦ πλαστοῦ. Οἱ ὅροι αὐτοὶ εἶναι προπάντων ἱστορικοὶ καὶ ἔχουν ἱστορικὴ ἀντικειμενικότητα. Ἡ ἀξιολόγηση τῶν ἀναγκῶν καὶ τῆς ἱκανοποίησής τους, σὲ δοσμένες συνθήκες, ἐπιβάλλει τὴν παραδοχὴ κριτηρίων προτεραιότητας, κριτηρίων ποὺ νὰ ἔχουν σχέση μὲ τὴν ποιοτικὰ ἀνώτερη ἐξέλιξη τοῦ ἀτόμου, χάρη στὴν ποιοτικὰ ἀνώτερη χρησιμοποίηση τῶν ὕλικῶν καὶ πνευματικῶν ἐφοδίων ποὺ διαθέτουν καὶ ποὺ μπορούμε νὰ τὰ ὑπολογίσουμε. Οἱ ὅροι «ἀλήθεια» καὶ «πλαστότητα» τῶν ἀναγκῶν ἐκφράζουν ἀντικειμενικὲς καταστάσεις, σὲ βαθμὸ ποὺ ἡ ἱκανοποίηση σὲ παγκόσμια κλίμακα τῶν βιοτικῶν ἀναγκῶν καί, παραπέρα, ἡ προοδευτικὴ ἐλάττωση τῆς ἐξοντωτικῆς ἐργασίας καὶ τῆς φτώχειας, ἀποτελοῦν κριτήρια μὲ παγκόσμια ἰσχὺ. Ἀλλά, σὰν ἱστορικὰ κριτήρια ποὺ εἶναι, ποικίλλουν ἀνάλογα μὲ τις περιοχὲς καὶ τὸ ἐπίπεδο ἀνάπτυξής τους· ἔπειτα, μπορούμε νὰ τὰ ὀρίσουμε μονάχα ἂν ἀντιμάχονται (περισσότερο ἢ λιγώτερο) τὰ κυρίαρχα κριτήρια. Ποιὸ δικαστήριο ὅμως θὰ ἀποφανθεῖ γι' αὐτό;

Σὲ τελευταία ἀνάλυση, τὰ ἴδια τὰ ἄτομα εἶναι ἐκεῖνα ποὺ θ' ἀπαντήσουν σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα τῶν ἀληθινῶν καὶ τῶν πλαστῶν ἀναγκῶν, ἀλλὰ μόνο σὲ τελευταία ἀνάλυση, ὅταν δηλαδὴ θὰ εἶναι ἐλεύθερα νὰ δώσουν τις καθαρὰ δικές τους ἀπαντήσεις. Ὅσο δὲν ἔχουν καμιὰ αὐτονομία, ὅσο εἶναι ἐτερόφωτα κι ἐτεροκαθοριζόμενα (ἔστω καὶ στὸ ἐπίπεδο τῶν ἐνστίκτων τους), ἡ ἀπάντηση ποὺ θὰ δίνουν δὲν θὰ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σὰν δική τους. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο, ὅμως, κανένα δικαστήριο δὲν μπορεῖ νὰ διεκδικήσει τὸ δικαίωμα νὰ καθορίσῃ τις ἀνάγκες ποὺ θὰ πρέπει νὰ καλλιεργηθοῦν καὶ ἱκανοποιηθοῦν. Ἐνα τέτοιο δικαστήριο θὰ πρέπει νὰ τὸ ἀπορρίψουμε· ἀπ' τὴν ἄλλη ὅμως αὐτὸ δὲν θὰ πρέπει νὰ μᾶς κάνει νὰ παρατήσουμε τὸ πρόβλημα: μὲ ποιὸ τρόπο, ἄνθρωποι ποὺ ἔχουν ὑποστῆ ἀποτελεσματικὴ καὶ πετυχη-

μένη κυριάρχηση θά μπορέσουν νά πλάσουν οί ίδιοι τίς συνθήκες τῆς ἐλευθερίας;

Ὅσο ἡ διοίκηση τῆς καταπιεστικῆς κοινωνίας γίνεται ὀρθολογιστική, παραγωγική, τεχνική καί ὀλοκληρωτική, τόσο τὰ ἄτομα δυσκολεύονται νά κατανοήσουν τὰ μέσα πού θά τοὺς ἐπιτρέψουν νά τερματίσουν τὴν ὑποδούλωσή τους καί ν' ἀποκτήσουν τὴν ἐλευθερία τους. Βέβαια, τὸ νά θελήσει κάποιος νά ἐπιβάλει τὴ Λογικὴ σὲ μιὰ ὀλόκληρη κοινωνία, εἶναι μιὰ παράδοξη καί σκανδαλώδης ἰδέα — ἀλλὰ ἔχουμε τὸ δικαίωμα νά ἀμφισβητήσουμε τὴν ἀρετὴ μιᾶς κοινωνίας πού αὐτὴ τὴν ἰδέα τὴν γελοιοποιεῖ ἐνῶ ταυτόχρονα ἡ ἴδια πάνω στὸ κόσμο τῆς ἀσκεῖ μιὰ καθολικὰ γενικευμένη ἐξουσία. Γιὰ κάθε ἀπελευθέρωση χρειάζεται πρῶτα ἡ συνειδητοποίηση τῆς δουλείας κι' αὐτὴ ἡ συνειδητοποίηση ἐμποδίζεται ἀπὸ κυριαρχοῦσες ἀνάγκες καί ἱκανοποιήσεις, πού τὰ ἄτομα, στὸ μεγαλύτερο μέρος τους, ἔχουν κάνει δικές τους. Στὴν ἱστορία, πάντοτε, ἕνα σύστημα ἑτεροκαθορισμοῦ παραχωροῦσε τὴ θέση του σ' ἕνα ἄλλο· ὁ μοναδικὸς σωστὸς σκοπὸς εἶναι ἡ ἀντικατάσταση τῶν πλαστῶν ἀναγκῶν ἀπὸ ἀληθινές, ἢ ἐγκατάλειψη τῆς καταπιεστικῆς ἱκανοποίησης.

Εἶναι χαρακτηριστικὸς γιὰ τὴ σύγχρονη βιομηχανικὴ κοινωνία ὁ τρόπος πού καταπνίγει τίς ἀνάγκες ἐκεῖνες πού ζητοῦν ἀπελευθέρωση — μαζί καί τὴν ἀνάγκη ἀπελευθέρωσης ἀπὸ κάθε ἄνεση, ἀνάπαυση καί κομφορ — καί παράλληλὰ στηρίζει καί δικαιολογεῖ τὴν καταστροφικὴ δύναμη καί τὴν καταπιεστικὴ λειτουργία τῆς κοινωνίας τῆς ἀφθονίας*. Ὁ κοινωνικὸς ἔλεγχος γέννησε τὴν ἀκατάπαυστη ἀνάγκη νά παράγεται καί νά καταναλώνεται τὸ περιττό, τὴν ἀνάγκη τῆς ἀποκτηνωτικῆς δουλειᾶς πού δὲν εἶναι πραγματικὰ ἀναγκαῖα, τὴν ἀνάγκη μορφῶν ξεκούρασης πού ὑποβοηθοῦν καί δξύνουν αὐτὴ τὴν ἀποκτῆνωση, τὴν ἀνάγκη νά διατηροῦνται ἀπατηλές ἐλευθερίες, ὅπως ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνταγωνισμοῦ ἀνάμεσα σὲ τιμὲς ἀπ' τὰ πρὶν καθορισμένες, ἡ ἐλευθερία ἐνὸς αὐτολογοκρινόμενου τύπου, ἡ ἐλευθερία τέλος νά διαλέγεις ἀνάμεσα στὶς μάρκες καί στὰ γκάτζετς.

Περιχαρακωμένη ἀπὸ ἕνα καταπιεστικὸ σύνολο, ἡ ἐλευθερία μπορεῖ νά γίνει ἀποτελεσματικὸ ὄργανο καταπίεσης. Ἡ ἀνθρώπινη ἐλευθερία δὲν καθορίζεται ἀνάλογα μὲ τὴν ἐκλογή πού προσφέρεται στὸ ἄτομο· ὁ μόνος ἀποφασιστικὸς παράγοντας γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς εἶναι τὸ τί μπορεῖ νά διαλέξει καί τί διαλέγει τὸ ἄτομο. Τὸ κριτήριό τῆς ἐλεύθερης ἐκλογῆς δὲν μπορεῖ βέβαια νά εἶναι ἀπόλυτο, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νά εἶναι καί ἐντελῶς σχετικό. Ἡ δυνατότητα νά ἐκλέγεις ἐλεύθερα ἀφέντες δὲν ἐξαλείφει οὔτε τοὺς ἀφέντες οὔτε τοὺς δούλους. Ἡ δυνατότητα νά διαλέγεις ἐλεύθερα ἀνάμεσα σὲ μιὰ μεγάλη ποικιλία ἐμπορευμάτων καί ὑπηρεσιῶν, δὲν σημαίνει ὅτι εἶ-

* Βλ. καί Τζ. Κ. Γκαλμπραϊτ «Ἡ Κοινωνία τῆς Ἀφθονίας», Ἐκδόσεις Παπαζήση.

σαι ελεύθερος, όταν για να γίνεται αυτό θα πρέπει να ζεις μιὰ ζωή κόπου και άγχους κάτω από τόν κοινωνικό έλεγχο — θα πρέπει να είσαι άλλοτριωμένος. Κι' αν τὸ άτομο έκδηλώνει τὸ ίδιο με τὴ σειρά του τις ανάγκες πὸ ἄλλοι τοῦ επέβαλαν, αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι εἶναι αὐτόνομο, ἀπλούστατα σημαίνει ὅτι ὁ έλεγχος εἶναι ἀποτελεσματικός.

Μὲ τὴν ἐπιμονή μας νὰ τονίζουμε διαρκῶς τὴ σημασία καὶ τὴν ἀποτελεσματικότητα τοῦ κοινωνικοῦ ἐλέγχου, ἴσως θὰ μπορούσαν νὰ μᾶς παρατηρήσουν ὅτι δίνουμε μεγάλη σημασία στὴν καθοδήγηση πὸ γίνεται μὲ τὰ μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας κι ὅτι οἱ ἀνάγκες, πὸ τώρα ἔχουν ἐπιβληθεῖ ἀπὸ τὰ ἔξω στοὺς ἀνθρώπους, θὰ τοὺς ἔρχονταν ἀπὸ μόνες τους καθὼς καὶ ὁ πόθος νὰ τις ἱκανοποιήσουν. Ἡ παρατήρηση δὲν εἶναι σωστή. Ὁ ἑτεροκαθορισμὸς δὲν ἀρχίζει τὴ στιγμή πὸ γίνεται μαζικὴ παραγωγή ραδιοφῶνων καὶ μηχανῶν τηλεόρασης καὶ πὸ ὁ ἔλεγχός τους γίνεται συγκεντρωτικός. Ὅταν οἱ ἄνθρωποι μπαίνουν σ' αὐτὴ τὴ φάση, ἔχουν ἀπὸ πολὺ πρὶν ἀλλοτριωθεῖ. Ἐκεῖνο πὸ ἔχει τώρα σημασία εἶναι ὅτι ἀμβλύνεται ἢ ἀντίθεση (ἢ ἢ σύγκρουση) ἀνάμεσα στὸ δυνατό καὶ στὸ διαδομένο, ἀνάμεσα στὶς ἱκανοποιημένες ἀνάγκες καὶ σ' αὐτὲς πὸ δὲν ἔχουν ἱκανοποιηθεῖ. Αὐτὸ πὸ ὀνομάζουν ἐξίσωση τῶν τάξεων φανερώνει ἐδῶ τὴν ἰδεολογικὴ του λειτουργία. Τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἐργοδότης κι ὁ ἐργάτης βλέπουν τὸ ίδιο πρόγραμμα τηλεόρασης, ὅτι ἡ δακτυλογράφος ντύνεται τὸ ίδιο καλὰ μὲ τὴν κόρη τοῦ διευθυντοῦ της, ὅτι ὁ Νέγρος διαθέτει Κάντιλλακ κι ὅτι ὄλοι διαβάζουν τὴν ἴδια ἐφημερίδα, δὲν σημαίνει κι ὅτι οἱ τάξεις ἐξαφανίστηκαν. Ἀντίθετα δείχνει μέχρι ποῖο βαθμὸ οἱ καταπιεζόμενες τάξεις συμμετέχουν στὶς ἀνάγκες καὶ τις ἱκανοποιήσεις πὸ ἐξασφαλίζουν τὴ διατήρηση τῶν κυρίαρχων τάξεων.

Στοὺς πιὸ προχωρημένους τομεῖς τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας, εἶναι τόσο φανερό ὅτι οἱ κοινωνικὲς ἀνάγκες ἔχουν γίνει καὶ ἀτομικὲς ὥστε οἱ διαφορὲς μεταξύ τους φαίνονται νὰ εἶναι καθαρὰ θεωρητικὲς. Μπορεῖ, πραγματικά, νὰ γίνει διαχωρισμὸς τῶν λειτουργιῶν τῶν μέσων μαζικῆς ἐπικοινωνίας πὸ πληροφοροῦν, διασκεδάζουν καὶ ταυτόχρονα μᾶς διαπλάθουν καὶ μᾶς διαμορφώνουν; Μπορεῖ νὰ γίνει διάκριση ἀνάμεσα στὴν ψυχαγωγία καὶ στὰ καρδιοχτύπια πὸ προσφέρει τὸ αὐτοκίνητο; ἀνάμεσα στὶς φρικαλεότητες τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ στὶς ἀνέσεις πὸ δίνει; ἀνάμεσα στὴ δουλειὰ γιὰ τὴν ἔθνικὴ ἄμυνα καὶ στὴ δουλειὰ γιὰ νὰ συσσωρεύουν κέρδη τὰ τράστ; ἀνάμεσα στὴν προσωπικὴ μας ἡδονὴ καὶ στὰ ἐμπορικὰ καὶ πολιτικὰ συμφέροντα πὸ σχετίζονται μὲ τὴν αὔξηση τῶν γεννήσεων;

Βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ μιὰ ἀπ' τις θλιβερότερες πλευρὲς τῆς ἀναπτυγμένης βιομηχανικῆς κοινωνίας : τὸν ὀρθολογιστικὸ χαρακτήρα τῆς ἀνορθολογικότητάς της. Ὁ πολιτισμὸς αὐτὸς παράγει, εἶναι ἀποτελεσματικός, εἶναι ἱκανὸς νὰ ἀξάνει καὶ νὰ γενικεύει τὴν ἄνεση, νὰ κάνει τὸ περιττὸ

ανάγκη, νὰ κάνει τὴν καταστροφή ἐποικοδομητική. Στὸ βαθμὸ πὸν μετατρέπει τὸν κόσμο-ἀντικείμενο σὲ διάσταση τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος καὶ σώματος, ἢ ἴδια ἢ ἔννοια τῆς ἀλλοτριώσεως γίνεται προβληματική. Οἱ ἄνθρωποι ἀναγνωρίζουν τοὺς ἑαυτοὺς τοὺς στὰ ἐμπορεύματά τους, βρίσκουν τὴν ψυχὴ τους στὸ αὐτοκίνητό τους, στὴν ταινία ὑψηλῆς πιστότητας πὸν ἔχουν, στὸ σπίτι τους μὲ τὰ δύο ἐπίπεδα, στὸν τεχνικὸ ἐξοπλισμὸ τῆς κουζίνας τους. Ὁ μηχανισμὸς πὸν συνδέει τὸ ἄτομο μὲ τὴν κοινωνία του ἄλλαξε καὶ ὁ κοινωνικὸς ἔλεγχος βρίσκεται μέσα στὶς καινούργιες ἀνάγκες πὸν γέννησε.

Οἱ κυρίαρχες μορφές κοινωνικοῦ ἐλέγχου εἶναι τεχνολογικὲς μὲ καινούργια ἔννοια. Χωρὶς ἀμφιβολία, ἡ τεχνικὴ δομὴ καὶ ἡ ἀποτελεσματικότητά τοῦ μηχανισμοῦ παραγωγῆς καὶ καταστροφῆς στὴ σύγχρονη περίοδο ὑποβόηθησαν τὴν ὑποταγὴ τοῦ πληθυσμοῦ στὸν τωρινὸ καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας. Ἀκόμη, αὐτὴ ἡ ἐνσωμάτωση συνοδεύτηκε πάντοτε ἀπὸ περισσότερο ἐκδηλές μορφές καταναγκασμοῦ, ὅπως ἡ ἀπάλεια τῶν μέσων συντήρησης, ἡ ὀργάνωση τῆς δικαιοσύνης, τῆς ἀστυνομίας, τοῦ στρατοῦ. Αὐτὸ συνεχίζεται καὶ τώρα. Σήμερα ὅμως ὁ τεχνικὸς ἔλεγχος ἔχει γίνεῖ ἡ ἐνσάρκωση τῆς Λογικῆς, εἶναι τὴν ὑπηρεσία ὄλων τῶν ὁμάδων, ὄλων τῶν κοινωνικῶν συμφερόντων — ἔτσι ὥστε κάθε ἀντίθεση νὰ μοιάζει ἀκατανόητη καὶ κάθε ἀντίσταση ἀδύνατη.

Στὰ πιὸ προχωρημένα τμήματα αὐτοῦ τοῦ πολιτισμοῦ, ὁ κοινωνικὸς ἔλεγχος ἔχει ἐ ν α γ ω γ ῆ θ ε ἰ τόσο βαθειὰ ὥστε δὲν πρέπει νὰ μᾶς ξαφνιάζει τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ δυνάμεις ἀντίδρασης τοῦ ἀτόμου ἔχουν ὑποστεῖ ἔντονη ἀλλοίωση. Ἡ πνευματικὴ καὶ συναισθηματικὴ ἄρνηση τοῦ κονφορμισμοῦ θεωροῦνται σὰν δεῖγμα νεύρωσης καὶ ἀδυναμίας. Αὐτὴ εἶναι ἡ κοινωνικο-ψυχολογικὴ πλευρὰ τοῦ σημαντικώτερου πολιτικοῦ γεγονότος τῆς σύγχρονης ἐποχῆς : τῆς ἐξαφάνισης τῶν ἱστορικῶν ἐκείνων δυνάμεων πού, στὸ προηγούμενο στάδιο, ἐκπροσωποῦσαν καινούργιες δυνατότητες καὶ μορφές ζωῆς.

Ἄλλὰ ὁ ὅρος «ἐναγώγηση» (introjection) δὲν ἐκφράζει καὶ τὸν τρόπο πὸν τὸ ἄτομο ἀναπαράγει καὶ διαιώνει τοὺς ἐξωτερικοὺς ἐλέγχους πὸν ἡ κοινωνία ἀσκεῖ πάνω του. Ὁ ὅρος αὐτὸς ἐκφράζει τὰ περισσότερο ἢ λιγώτερο αὐθόρμητα στάδια ἀπ' τὰ ὁποῖα τὸ Ἐγὼ εἰσάγει τὸ «ἐξωτερικὸ» στὸ «ἐσωτερικὸ». Ἔτσι ἡ ἐναγώγηση ἀντιμετωπίζει τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς ἐσωτερικῆς ἀνταγωνιστικῆς διάστασης πὸν διαχωρίζεται ἀπὸ ἐξωτερικὲς ἐπιταγές — μιὰ συνειδηση κι ἓνα ἀσυνεῖδητο καθαρὰ ἀτομικὰ καὶ δι α φ ο ρ ε τ ι κ ᾶ ἀπ' τὶς δημόσιες ἐκδηλώσεις καὶ τὴ δημόσια συμπεριφορά¹. Σ'

1. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο ὁ ρόλος τῆς οἰκογένειας, ἀλλάζει μὲ ἀποφασιστικὸ τρόπο: τίς

αυτή την περίπτωση ή ιδέα μιᾶς «ἐξωτερικῆς ἐλευθερίας», θὰ εὔρισκε τὴν πραγματοποίησίν της : Θὰ ὄριζε τὸν ἰδιωτικὸν χῶρον ποῦ μέσα του ὁ ἄνθρωπος θὰ μπορούσε νὰ γίνεи καὶ νὰ παραμείνει «ὁ ἑαυτός του».

Ἡ τεχνολογικὴ πραγματικότητα, σήμερα, κατάκλυσε αὐτὸ τὸν ἰδιωτικὸν χῶρον καὶ τὸν περιόρισε. Τὸ ἄτομο ἔχει κατακτηθεῖ ὁ λ ο κ λ η ρ ω τ ι κ ᾶ ἀπὸ τὴ μαζικὴ παραγωγή καὶ διανομὴ καὶ ἡ βιομηχανικὴ ψυχολογία ἔχει ἀπὸ πολὺ καιρὸ ξεπεράσει τὰ ὅρια τοῦ ἐργοστασίου. Τὰ διάφορα στάδια ἐναγώγησης ἀποκρυσταλλώθηκαν σὲ σχεδὸν μηχανικὲς ἀντιδράσεις. Ἄρα δὲν ὑπάρχει προσαρμογὴ ἀλλὰ *μίμησις* *, ἄμεση ταύτιση τοῦ ἀτόμου μετὴν κοινωνία του καί, μέσ' ἀπ' αὐτή, μετὴν κοινωνία στὸ σύνολό της.

Αὐτὴ ἡ ἄμεση, αὐτόματη ταύτιση ποῦ χαρακτηρίζει τὶς πρωτόγονες μορφὲς συμβίωσης, ἐπανεμφανίζεται στὴν ἀνεπτυγμένη βιομηχανικὴ κοινωνία. Τώρα ὅμως, μιὰ μελετημένη κι ἐπιστημονικὴ ὀργάνωση καὶ διεύθυνση εἶναι ἡ αἰτία τῆς δημιουργίας της. Μ' αὐτὴ τὴ διαδικασίαν, ἡ «ἐσωτερικὴ» διάσταση τοῦ πνεύματος ποῦ θὰ μπορούσε νὰ προκαλέσει μιὰ ἀντίθεση στὸ στάτους κβὸ περιορίστηκε. Ἡ ἀπώλεια τῆς σκέψης αὐτῆς ὅπου ἡ ἀρνητικὴ σκέψη εὔρισκε τὴ δύναμή της —τὴν κριτικὴν δύναμιν τοῦ Λόγου— εἶναι τὸ ἰδεολογικὸν ἀντίκρουσμα τῆς ὑλικῆς διαδικασίας μετὴν ὁποία ἡ βιομηχανικὴ κοινωνία κατασιγάζει καὶ συμφιλιώνει τὶς ἀντιθέσεις. Ἡ τεχνικὴ πρόοδος ἀναγκάζει τὸ Λόγον νὰ ὑποταχθεῖ στὴν πραγματικότητα τῆς ζωῆς καὶ νὰ γίνεи ὄλο καὶ ἰκανότερος νὰ ἀνανεώνει δυναμικὰ τὰ στοιχεῖα αὐτοῦ τοῦ εἴδους ζωῆς. Ἡ ἀποτελεσματικότης τοῦ συστήματος ἐμποδίζει τὰ ἄτομα νὰ κατανοήσουν ὅτι δὲν περιέχει παρὰ στοιχεῖα ποῦ μεταφέρουν τὴν καταπιεστικὴ ἐξουσία τοῦ συνόλου. Ἄν τὰ ἄτομα βρίσκουν τὸν ἑαυτό τους στὰ ἀντικείμενα ποῦ τυποποιοῦν τὴ ζωὴ τους, αὐτὸ δὲν συμβαίνει ἐπειδὴ τὰ ἴδια κάνουν τὸ νόμον τῶν πραγμάτων, ἀλλὰ ἐπειδὴ τὸν ἀποδέχονται — ὄχι σὰν φυσικὸν νόμον, ἀλλὰ σὰν νόμον τῆς κοινωνίας τους.

Εἶπα παραπάνω ὅτι ἡ ἔννοια τῆς ἀλλοτριώσεως γίνεται προβληματικὴ ὅταν τὰ ἄτομα ταυτίζονται μετὴν ὑπαρξὴν ποῦ τοὺς ἐπιβάλλεται καὶ πραγματοποιοῦνται καὶ ἰκανοποιοῦνται σ' αὐτή. Ἡ ταύτιση αὐτὴ δὲν εἶναι ἀπατηλὴ· εἶναι πραγματικὴ. Αὐτὴ ὅμως ἡ πραγματικότητα δὲν εἶναι παρὰ ἓνα περισσότερο προχωρημένον στάδιον τῆς ἀλλοτριώσεως· ἐγίνε ὀλοκληρωτικὰ ἀντικειμενικὴ καὶ τὸ ἀλλοτριωμένον ὑποκείμενον ἀπορροφήθηκε ἀπὸ τὴν ἀλλοτριωμένην του ὑπαρξὴν. Δὲν ἔχει πιά παρὰ μιὰ διάσταση, παντοῦ

κοινωνικῆς της λειτουργίης τὶς ἀναλαμβάνουν ὀλοένα καὶ πιὸ πολὺ ὀμάδες καὶ μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας ποῦ εἶναι ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτήν. Βλ. Χέρμπερτ Μαρκουῦζε, Ἔρωσ καὶ Πολιτισμός.

* Ἑλληνικὰ στὸ κείμενον.

καὶ κάτω ἀπ' ὄλες τὶς μορφές. Τὰ ἐπιτεύγματα τῆς προόδου δὲν φοβοῦνται τὴν ἰδεολογικὴ τους ἀμβισβήτηση καὶ ἀδιαφοροῦν γιὰ τὴ δικαίωσή τους. Μπροστά στὸ δικαστήριό της, ἡ «πλαστικὴ συνείδηση» τοῦ ὀρθολογισμοῦ τους ἔγινε ἀληθινὴ συνείδηση.

Τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἰδεολογία ἀπορροφήθηκε ἀπ' τὴν πραγματικότητα δὲν σημαίνει ὅτι δὲν ὑπάρχει πιά ἰδεολογία. Μὲ μιὰ ἔννοια, μάλιστα, ἡ προχωρημένη βιομηχανικὴ κουλτούρα εἶναι περισσότερο ἰδεολογικὴ ἀπ' αὐτὴ πού προηγήθηκε, γιατί σήμερα ἡ ἰδεολογία τοποθετεῖται μέσα στὴν ἴδια τὴ διαδικασία τῆς παραγωγῆς¹. Αὐτὴ ἡ φράση δείχνει, μὲ ἐκκωφαντικὸ τρόπο, τὶς πολιτικὲς πλευρὲς τοῦ σύγχρονου τεχνολογικοῦ ὀρθολογισμοῦ. Ὁ μηχανισμὸς παραγωγῆς καὶ τὰ ἀγαθὰ κι οἱ ὑπηρεσίες πού παράγει, «πλασσοῦν» ἢ ἐπιβάλλουν τὸ κοινωνικὸ σύστημα στὸ σύνολό του. Τὰ μέσα συγκοινωνίας, μαζικῆς ἐπικοινωνίας, οἱ εὐκολίες τῆς ἀνεύρεσης κατοικίας, τροφῆς καὶ φορεμάτων, μιὰ ὄλο καὶ μεγαλύτερη «παραγωγή» τρόπων διασκέδασης καὶ πληροφορίας, δημιουργοῦν νοοτροπία καὶ συνήθειες, νοητικὸς καὶ συναισθηματικὸς ἐρεθισμὸς τέτοιους πού νὰ συνενώνουν τοὺς καταναλωτὲς μὲ τοὺς παραγωγοὺς μὲ περισσότερο ἢ λιγώτερο εὐχάριστο τρόπο καί, μέσα ἀπ' αὐτούς, μὲ τὸ σύστημα στὸ σύνολό του. Τὰ προϊόντα διαπλάθουν καὶ καθορίζουν μιὰ ψυχολογία. Διαμορφώνουν μιὰ πλαστικὴ συνείδηση, ἀνίκανη νὰ αἰσθανθεῖ τὴν πλαστικότητά της. Κι ὅταν τὰ προϊόντα αὐτὰ γίνονται προσιτὰ σ' ἕνα μεγαλύτερο ἀριθμὸ ἀνθρώπων καὶ σὲ πολυπληθέστερα κοινωνικὰ στρώματα, τότε ἡ δημοσιότητα δημιουργεῖ ἕνα τρόπο ζωῆς. Εἶναι ἕνας τρόπος ζωῆς καλύτερος ἀπὸ τὸν προηγούμενο καὶ γι αὐτὸ, σὰν τέτοιος, ἀντιστέκεται σὲ κάθε ποιοτικὴ ἀλλαγὴ. Ἔτσι διαμορφώνεται ἡ μονοδιάστατη σκέψη καὶ συμπεριφορὰ, ὅπου οἱ ἰδέες, οἱ ἐπιθυμίες, οἱ στόχοι πού, μὲ τὸ περιεχόμενό τους, ξεπερνοῦν τὸ κατεστημένο τοῦ λόγου καὶ τῆς πράξης εἴτε ἀπορρίπτονται, εἴτε περιορίζονται στὸ ρόλο τῶν ἔσχατων προεκτάσεων αὐτοῦ τοῦ κατεστημένου. Ὁ ὀρθολογισμὸς τοῦ συστήματος καὶ ἡ ποσοτικὴ του ἀνάπτυξη δίνουν λοιπὸν ἕναν καινούργιο ὀρισμὸ σ' αὐτὲς τὶς ἰδέες, τὶς ἐπιθυμίες καὶ τοὺς στόχους.

Αὐτὴ ἡ τάση μοιάζει κάπως μὲ ἕναν ὀρισμένο προσανατολισμὸ τῆς ἐπιστημονικῆς μεθόδου : ὀπερασιοναλισμὸς στὴ φυσικὴ, μηχανοβιορισμὸς στὶς κοινωνικὲς ἐπιστῆμες. Τὸ κοινὸ τους σημεῖο εἶναι ὁ ἀπόλυτος ἐμπειρισμὸς στὸ χειρισμὸ τῶν ἐννοιῶν. Ἡ σημασία τῶν ἐννοιῶν περιορίζεται σὲ μιὰ περιγραφὴ εἰδικῶν λειτουργιῶν καὶ ἐκδηλώσεων. Ἡ ὀπερασιοναλιστικὴ ἄποψη ἐκτέθηκε καθαρὰ στὴν ἀνάλυση τῆς ἔννοιας τοῦ μήκους πού ἔκανε ὁ Π. Β. Μπρίτζμαν :

1. Theodor W. Adorno, *Prismen Kulturkritik und Gesellschaft*, Φραγκφούρτη, Σούρτχαμπ, 1955, σ. 243 κ. ἔ.

«Θὰ καταλάβουμε καθαρῶτα τι σημαίνει μήκος, ἂν μπορέσουμε νὰ ὀρίσουμε τι εἶναι μήκος ἑνὸς ἀντικειμένου· γιὰ τὸν φυσικὸ δὲ χρειάζεται τιποτα περισσότερο. Γιὰ νὰ βροῦμε τὸ μήκος ἑνὸς ἀντικειμένου, θὰ πρέπει νὰ κάνουμε μερικὲς φυσικὲς ἐνέργειες. Ἡ ἔννοια τοῦ μήκους λοιπὸν καθορίζεται ὅταν ἐξακριβωθοῦν ὅλες οἱ ἐνέργειες μέτρησής του : δηλαδή τὸ μήκος δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν ἐνεργειῶν μέτρησής του. Γενικὰ μιὰ ἔννοια δὲν εἶναι παρὰ ἓνα σύνολο ἐνεργειῶν· ἡ ἔννοια εἶναι συνώνυμη μὲ τὸ σύνολο τῶν ἐνεργειῶν ποὺ ἀναλογοῦν σ' αὐτήν»¹.

Ἐπιπλέον ὁ Μπρίτζμαν εἶδε ὅλες τὶς ἐφαρμογὲς ποὺ συνεπάγεται αὐτὸς ὁ τρόπος σκέψης γιὰ τὴν κοινωνία στὸ σύνολό της² :

«Ἡ παραδοχὴ τῆς ὀπερασιοναλιστικῆς ἄποψης μᾶς πάει πολὺ μακρύτερα ἀπὸ μιὰ ἀπλὴ συμπύκνωση τοῦ νοήματος τῆς λέξης «ἐννοια»· μᾶς ὀδηγεῖ σ' ἓναν ριζικὸ μετασχηματισμὸ ὄλων τῶν τρόπων σκέψης μας. Δὲν θὰ μπορούμε πιά νὰ χρησιμοποιοῦμε γιὰ νὰ σκεφτοῦμαστε ἐννοίες ποὺ δὲν θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ τὶς ὀρίσουμε μὲ ἐνεργειακοὺς ὄρους».

Ἡ πρόβλεψη τοῦ Μπρίτζμαν πραγματοποιήθηκε. Ἡ νέα μορφή σκέψης ἀποτελεῖ σήμερα τὴν κυριώτερη τάση στὴ φιλοσοφία, στὴν ψυχολογία, στὴν κοινωνιολογία καὶ σ' ἄλλους τομεῖς. Τώρα μποροῦν νὰ παραμερίζονται ἀμέσως ἐννοίες ποὺ στὸ παρελθὸν δημιουργοῦσαν πολλὲς σκοτοῦρες, ἀπ' τὴ στιγμή ποὺ θὰ διαπιστωθεῖ ὅτι δὲν μποροῦν νὰ ὀρισθοῦν μὲ ἐνεργειακοὺς ἢ λειτουργικοὺς ὄρους. Ἐνας ριζοσπαστικὸς ἐμπειρισμὸς (θὰ τὸν ἐξετάσω στὰ κεφάλαια VII καὶ VIII) χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ δικαιολογήσει μεθοδολογικὰ τὴν κριτικὴ ποὺ κάνουν αὐτοὶ οἱ διανοητὲς στὶς ἀπαιτήσεις τοῦ πνεύματος : πρόκειται γιὰ ἓναν θετικισμὸ ποὺ, ἀπορρίπτοντας τὰ ὑπερβατικὰ στοιχεῖα τοῦ Λόγου, ἀποτελεῖ τὸ ἀκαδημαϊκὸ παράλληλο τῆς κοινωνικὰ ἀπαιτούμενης συμπεριφορᾶς.

Ἐξω ἀπ' τὶς ἀκαδημαϊκὲς διασημότητες, «ἡ ριζικὴ ἀλλαγὴ τοῦ τρόπου σκέψης μας» εἶναι πολὺ σοβαρότερη. Βρίσκεται στὸν τρόπο ποὺ τὸ κυρίαρχο σύστημα ἑναρμονίζει ὅλες τὶς ἰδέες καὶ τὶς προσδοκίες μ' αὐτὲς

1. P. W. Bridgman, *The Logic of Modern Physics*, Νέα Ὑόρκη, 1928, σελ. 5.

Ἡ θεωρία τοῦ ὀπερασιοναλισμοῦ ἔχει ἐκτεθεῖ μὲ καθαρότητα καὶ σαφήνεια ἀπὸ πολὺ καιρὸ. Ὁ Μπρίτζμαν ἔφτασε μέχρι νὰ συμπεριλάβει στὴν ἔννοια «ἐνέργεια» ἀκόμη καὶ τὸ «χαρτὶ καὶ τὸ μολύβι» τοῦ θεωρητικοῦ (στὴν *Validation of Scientific Theories*, τοῦ Φίλιπ Φράνκ, Βοστώνη, 1954, κεφ. 2). Τὸ βασικὸ κίνητρο μὲν τὸ ἴδιο: «εὐχεται», οἱ ἐνέργειες «χαρτὶ καὶ μολύβι» νὰ «ἔλθουν σὲ μιὰ ἐνδεχόμενη συναρμογὴ μὲ τὶς ἐνέργειες τῶν ὀργάνων».

2. *The Logic of Modern Physics*.

πού τὸ ἴδιο παράγει, στὸν τρόπο πού τις ἀπορροφᾷ καὶ στὸν τρόπο πού ἀπαλλάσσεται ἀπ' ὅσες εἶναι ἀσυμβίβαστες μ' αὐτό. Ἡ ἐγκαθίδρυση αὐτῆς τῆς μονοδιάστατης πραγματικότητας δὲν σημαίνει ὅτι βασιλεύει ὁ ὕλισμος, ὅτι οἱ πνευματικὲς καὶ μεταφυσικὲς ἐνασχολήσεις καὶ οἱ μυστικὲς ἐκδηλώσεις ἐξαφανίστηκαν. Ἀντίθετα, ὑπάρχουν πολλὰ «Ἄς προσευχηθούμε μαζί αὐτὴ τὴν ἐβδομάδα», πολλὰ «Γιατὶ νὰ μὴ δοκιμάσουμε τὸ Θεό;» πολλὰ Ζέν, πολὺς «ὕπαρξισμός», πολλοὶ «μπήτνικς». Αὐτὲς ὅμως οἱ μορφὲς διαμαρτυρίας καὶ ὑπέρβασης δὲν ἀντιμάχονται τὸ στάτους κβό, δὲν ἀρνοῦνται. Ἀποτελοῦν μᾶλλον τὸ τελετουργικὸ μέρος ἑνὸς πρακτικοῦ μπηχαβιορισμοῦ, τὴν ἀνάδουνη ἄρνησή του, ἀφομοιώνονται ἀπ' τὸ στάτους κβό γρήγορα κι ἀποτελοῦν μέρος τῆς ὑγιεινῆς του διαίτας.

Ἡ μονοδιάστατη σκέψη εὐνοεῖται συστηματικὰ ἀπὸ τοὺς χειριστὲς τῆς πολιτικῆς καὶ ἀπὸ τοὺς προμηθευτὲς μαζικῆς πληροφορίας πού ἔχουν στὴ διάθεσή τους. Οἱ λόγοι τους εἶναι γεμάτοι ἀπὸ ὑποθέσεις πού ἢ δικαιολόγησή τους βρίσκεται σ' αὐτὲς τὶς ἴδιες καὶ πού, μὲ τὴν ἀδιάλειπτη καὶ ἀποκλειστικὴ τους ἐπανάληψη, γίνονται ὑπνωτικὲς φόρμουλες, θέσφατα. Γιὰ παράδειγμα, οἱ θεσμοὶ πού λειτουργοῦν στὸν Ἐλεύθερο Κόσμο εἶναι «ἐλεύθεροι» ὅλοι οἱ ἄλλοι τρόποι προσέγγισης τῆς ἐλευθερίας εἶναι, «ἐξ ὀρισμοῦ», ἀναρχισμός, κομμουνισμός ἢ προπαγάνδα. Κάθε περιορισμὸς τῆς ιδιωτικῆς ἐπιχείρησης πού δὲν ἐπιβάλλεται ἀπ' τὴν ἴδια τὴν ἐπιχείρηση, ὅπως μιὰ καλὴ κοινωνικὴ ἀσφάλιση, ἢ ἡ προστασία τῆς φύσης ἀπὸ μιὰ ἰδιαίτερα ἐξοντωτικὴ γι' αὐτὴν εἰσβολὴ τῆς βιομηχανίας, ἢ ἀκόμη ἡ καθιέρωση δημοσίων ὑπηρεσιῶν πού θὰ μείωναν τὰ κέρδη τοῦ ιδιωτικοῦ τομέα, ἀποτελεῖ «σοσιαλισμό». Αὐτὴ ἡ ὀλοκληρωτικὴ λογικὴ τῶν τετελεσμένων γεγονότων, βρίσκει τὸ ἀνάλογό της στὶς χῶρες τῆς Ἀνατολῆς. Ἐκεῖ, ἐλευθερία εἶναι ἡ διαβίωση κάτω ἀπὸ κομμουνιστικὸ καθεστῶς καὶ κάθε ἄλλη μορφή προσέγγισης τῆς ἐλευθερίας εἶναι καπιταλισμός, ρεβιζιονισμός ἢ ἄριστος σχεταρισμός. Καὶ στὰ δύο στρατόπεδα, οἱ ἰδέες πού δὲν μποροῦν νὰ ὀρισθοῦν μὲ τὴν ἐνέργεια θεωροῦνται μὴ κονφορμιστικὲς καὶ ἀνατρεπτικὲς. Ἡ κίνηση τῆς σκέψης ἀναχαιτίστηκε μὲ φραγμοὺς πού ἐμφανίζονται σὰν ὄρια τοῦ ἴδιου τοῦ Ὄρθου Λόγου.

Ὁ περιορισμὸς αὐτὸς τῆς σκέψης δὲν εἶναι καινούργιο πρᾶγμα. Μέσα στὸ σύγχρονο ὀρθολογισμὸ ὑπάρχει κάτω ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ του καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ἐμπειρικὴ του μορφή, ἕνας ἄκρως κριτικὸς ριζοσπαστισμὸς στὴν ἐπιστημονικὴ καὶ φιλοσοφικὴ μέθοδο παράλληλα μὲ μιὰ μὴ κριτικὴ στάση ἐφησυχασμοῦ ἀπέναντι στοὺς κατεστημένους κοινωνικοὺς θεσμοὺς. Ἔτσι τὸ *e g o c o g i t a n s* τοῦ Ντεκάρτ δὲν πρέπει νὰ φθάσει τὰ πλατεῖα στρώματα. Ὁ Χόμπς ἔλεγε ὅτι «πρέπει νὰ προτιμοῦμε τὸ παρόν, νὰ τὸ ὑπερασπίζουμε καὶ νὰ πιστεύουμε πὼς εἶναι τὸ καλύτερο πού γίνεται». Ὁ Κάντ συμφωνοῦσε μὲ τὸν Λόκ νὰ γίνῃ ἡ ἐπανάσταση μὲ τὴν π ρ ο ὕ π ὀ θ ε σ η

ὅτι θὰ ὀργανώσει τὸ σύνολο τῆς κοινωνίας καὶ θὰ ἐμποδίσει τὴν ὑπονό-
μευσή της.

Οἱ ἀρχές ὅμως αὐτὲς τοῦ Λόγου, παρ' ὅλη τὴν προσαρμογή τους, βρί-
σκονταν σὲ ἀδιάκοπη ἀντίθεση μὲ τὴ φτώχεια καὶ τὴν ἀδικία πού ἦταν κα-
νόνας γιὰ τὰ πλατεῖα στρώματα, μὲ μιὰ ἀποτελεσματικὴ καὶ λίγο – πολὺ
συνειδητὴ ἐξέγερση ἐναντίά τους. Οἱ κοινωνικὲς συνθήκες ἦταν τέτοιες
πού ἐπέτρεπαν στοὺς ἀνθρώπους νὰ διαχωρίζονται πραγματικὰ ἀπὸ τὴν κα-
τεστημένη τάξη πραγμάτων. Ὑπῆρχε μιὰ διάσταση προσωπικὴ καὶ πολι-
τικὴ ὅπου αὐτὸς ὁ διαχωρισμὸς μπορούσε νὰ ἀναπτυχθεῖ καὶ νὰ γίνει ἀλη-
θινὴ ἀντιπολίτευση πού νὰ ἀποδείχνει τὴ δύναμη καὶ τὸ κύρος τῶν
σκοπῶν της.

Καθὼς ἡ κοινωνία σιγὰ – σιγὰ ἐξαφάνισε αὐτὴ τὴ διάσταση, τὸ γε-
γονός, ὅτι καὶ ἡ σκέψη ἔφτασε νὰ αὐτοπεριορίζεται, εἶναι πολὺ ἀνησυχη-
τικό. Οἱ φιλόσοφοι καὶ οἱ ἐπιστήμονες ἔχουν «γυρισμένες τὶς πλάτες» καὶ
στὸ μεταξὺ ἡ ἐπιστημονικο-φιλοσοφικὴ ἐξέλιξη διατηρεῖ στενωτάτες σχέ-
σεις μὲ τὴν κοινωνικὴ, ὁ θεωρητικὸς Λόγος συμμαχεῖ μὲ τὸν πρακτικὸ
Λόγο. Ἡ κοινωνία μάχεται κάθε ἐνέργεια, κάθε ἐκδήλωση ἀντιπολιτευ-
τικοῦ χαρακτῆρα· συνακόλουθα, οἱ ἔννοιες πού ἐκφράζουν αὐτὲς τὶς ἐκδη-
λώσεις φαίνονται ἀπατηλές, ἔχουν χάσει τὴ σημασία τους. Ἡ ἱστορικὴ
ὑπέρβαση μοιάζει πολὺ μὲ μεταφυσικὴ τέτοια, γιὰ τὴν ἐπιστῆμη λοιπὸν
καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ σκέψη εἶναι ὑποπτη. Ἡ ὀπερασιοναλιστικὴ καὶ μη-
χαβιοριστικὴ ἄποψη, ὅταν γίνεται «τρόπος σκέψης», γίνεται ταυτόχρονα
τὸ κατεστημένο τοῦ λόγου καὶ τῆς πράξης, τὸ κατεστημένο τῶν ἀναγκῶν
καὶ τῶν ἐπιθυμιῶν. Ἡ «ἀπάτη τοῦ Λόγου» εἶναι ὁ Λόγος πού ἐξυπηρετεῖ,
ὅπως τὸ ἔχει κάνει συχνὰ μέχρι σήμερα, τὰ συμφέροντα τῆς καθεστηκυίας
τάξης. Βασισμένος στὶς ὀπερασιοναλιστικὲς καὶ μηχαναβιοριστικὲς ἔν-
νοιες, ἔρχεται σὲ σύγκρουση μὲ τὴν ἐλεύθερη σκέψη καὶ συμπεριφορὰ ὅταν
αὐτὴ προσπαθεῖ νὰ διασταλεῖ ἀπὸ τὴ δοσμένη πραγματικότητα καὶ νὰ συλ-
λάβει τὶς ἀπαγορευμένες ἐναλλακτικὲς λύσεις. Ὁ θεωρητικὸς καὶ ὁ πρακτι-
κὸς Λόγος, ὁ ἀκαδημαϊκὸς καὶ ὁ κοινωνικὸς μηχαναβιορισμὸς ἔχουν κοι-
νὸ πεδίο δράσης : τὴν ἐξελιγμένη κοινωνία ὅπου ἡ ἐπιστημονικὴ καὶ τε-
χνικὴ πρόοδος γίνεται ὄργανο καταπίεσης.

Ὁ ὅρος «πρόοδος», δὲν εἶναι οὐδέτερος ὅρος· εἶναι μιὰ κίνηση πρὸς
σκοποὺς εἰδικούς πού τοὺς καθορίζουν οἱ διάφοροι τρόποι βελτίωσης τῆς
ἀνθρώπινης ζωῆς. Ἡ προχωρημένη βιομηχανικὴ κοινωνία βρίσκεται κοντὰ
στὸ στάδιο ἐκεῖνο ὅπου, ἂν διαρκέσει ἡ πρόοδος, ἡ τωρινὴ διεύθυνση καὶ
ὀργάνωσή της θὰ ἀναστατωθοῦν. Τὸ στάδιο αὐτὸ θὰ ἔρθει ὅταν ἡ ὕλικὴ πα-
ραγωγή (καὶ οἱ ἀναγκαῖες ὑπηρεσίες) θὰ αὐτοματοποιηθεῖ σὲ τέτοιο βαθμὸ
πού θὰ εἶναι δυνατὸ νὰ ἱκανοποιηθοῦν ὅλες οἱ βασικὲς ἀνάγκες, μὲ χρόνον
ἐργασίας ἐλάχιστον.

Στὸ ἐπίπεδο αὐτό, ἡ τεχνικὴ πρόοδος θὰ ὑπερφαλαγγίσει τὸ χῶρο τῆς ἀναγκαιότητας ὅπου ἦταν μέσο ἐκμετάλλευσης καὶ καταπίεσης καὶ ὅπου ἡ λογικὴ τῆς περιοριζόταν σὲ καλοῦπια. Ἡ τεχνολογία τότε θὰ ὑποταχτεῖ στὸ ἐλεύθερο παιγνίδι τῶν δυνατοτήτων τοῦ ἀνθρώπου στὴν πάλη γιὰ τὴν εἰρήνευση τῆς φύσης καὶ τῆς κοινωνίας.

Ἐν τῷ Μάρξ ἓνα τέτοιο στάδιο δραματιζόταν ὅταν μιλοῦσε γιὰ τὴν «κατάργηση τῆς ἐργασίας». Ὁ ὅρος «εἰρήνευση τῆς ὑπαρξης» φαίνεται πιὸ σωστός μιὰ καὶ μιᾶς γιὰ ἓναν κόσμον ποὺ βρίσκεται στὸ χεῖλος τῆς παγκόσμιας σύρραξης — ἐξ αἰτίας μιᾶς διεθνοῦς διαμάχης ποὺ παραμορφώνει καὶ ναρκώνει τὶς ἀντιθέσεις στὸ ἐσωτερικὸ τῶν κατεστημένων κοινωνιῶν. «Εἰρήνευση τῆς ὑπαρξης» σημαίνει ὅτι οἱ ἀνάγκες, οἱ πόθοι, οἱ ἐπιθυμίες δὲν θὰ καθορίζονται πιά ἀπὸ ἰδιωτικὰ συμφέροντα ποὺ ἀποβλέπουν στὴν κυριαρχία καὶ στὴ διαιώνιση τῶν καταστρεπτικῶν μορφῶν τῆς πάλης τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴ φύση.

Σήμερα ἡ πάλη ἐναντία σ' αὐτὴ τὴν ἱστορικὴ κατεύθυνση στηρίζεται σταθερὰ πάνω στὸν ἀλλοτριωμένο πληθυσμὸ καὶ ἡ ἰδεολογία τῆς εἶναι ἡ προσπάθεια νὰ κάνει τὴ σκέψη καὶ τὴ συμπεριφορὰ στενὸ ἐξάρτημα τῆς ἀντικειμενικῆς κατάστασης. Δικαιωμένο ἀπὸ τὶς πραγματοποιήσεις τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνικῆς κι' ἀπὸ τὴν συνεχὴ αὔξηση τῆς παραγωγῆς, τὸ στάτους κβὸ ἀρνεῖται κάθε ἀντίρροπη τάση. Τὴ στιγμή ἀκριβῶς ποὺ μπορεῖ νὰ πραγματώσει αὐτὴ τὴν εἰρήνευση, μὲ βάση τὶς τεχνικὲς καὶ διανοητικὲς ἐπιτεύξεις τῆς, ἡ ὠριμὴ βιομηχανικὴ κοινωνία περιχαρᾶζεται καὶ μάχεται αὐτὴ τὴν ὀπτική. Ὁ ὀπερασιοναλισμὸς, στὴ θεωρία καὶ στὴν πράξη, ἔγινε ἡ θεωρία καὶ ἡ πράξη τῆς «περιχαράκωσης». Κάτω ἀπ' τὸν ἐπιφανειακὸ δυναμισμό τῆς, ἡ κοινωνία εἶναι ἓνα ἀπόλυτα στατικὸ σύστημα : ἡ ἐξέλιξή τῆς βρίσκεται ἀποκλειστικὰ στὴν καταπιεστικὴ τῆς παραγωγικότητα καὶ στοὺς κερδοσκοπικοὺς κανονισμοὺς τῆς. Ἡ τεχνικὴ πρόοδος ἔχει ἐνσωματωθεῖ στὸ σύστημα κι αὐτὸ ἔχει σὰν φυσικὸ ἐπακόλουθο νὰ ἐκδηλώνεται πάντα πρὸς τὴν καθορισμένη ἀπ' τὸ κατεστημένο κατεύθυνση. Χάρη στοὺς πολιτικοὺς φραγμοὺς ποὺ μπαίνουν ἀπ' τὸ στάτους κβὸ, ὅσο περισσότερο γίνεται ἰκανὴ ἡ τεχνολογία νὰ διαμορφώσει τὶς κατάλληλες γιὰ τὴν εἰρήνευση συνθήκες, τόσο περισσότερο ὁ ἄνθρωπος διαπαιδαγωγεῖται «ψυχῇ τε καὶ σώματι» ἐναντία σ' αὐτὴ τὴν κατεύθυνση.

Βλέπουμε δυὸ χαρακτηριστικὰ φαινόμενα στοὺς πιὸ προχωρημένους τομεῖς τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας : ἀπ' τὴ μιὰ ὁ ὀρθολογισμὸς ἐκφράζεται στὴν τάση γιὰ τεχνικὴ τελειοποίηση, ἀπὸ τὴν ἄλλη καταβάλλει κάθε δυνατὴ προσπάθεια νὰ περιορίσει αὐτὴ τὴν τάση μέσα στὰ πλαίσια τῶν κατεστημένων θεσμῶν. Ἡ βασικὴ ἀντίφαση τοῦ βιομηχανικοῦ πολιτισμοῦ βρίσκεται ἐδῶ, στὴν ἀνορθολογικὴ ὑφὴ τῆς ἀνορθολογικότητάς του, σ' αὐτὸ ποὺ ἐκφράζουν τὰ ἐπιτεύγματά του. Ἡ βιομηχανικὴ κοινωνία χρησι-

μποιεί την τεχνολογία και την επιστήμη για την αποτελεσματικότερη έξουσίαση του ανθρώπου και της φύσης, για την αποτελεσματικότερη εκμετάλλευση των δυνατοτήτων τους. Γίνεται παράλογη όταν ή ευόδωση αυτών των ενεργειών ανοίγει στον άνθρωπο καινούργιες διαστάσεις για την κατάρκτηση του ανθρωπισμού του. Νά οργανώνεσαι για την ειρήνη δέν είναι τὸ ἴδιο μὲ τὸ νά οργανώνεσαι για πόλεμο. Οἱ θεσμοὶ ποὺ χρειάζονται στην πάλη για τὴν ὑπαρξη δέν μποροῦν νά χρησιμεύσουν και για τὴν εἰρήνευση τῆς ὑπαρξης. Ἡ ζωὴ – σκοπὸς εἶναι μιὰ ἔννοια ποιοτικὰ διαφορετική ἀπὸ τὴν ἔννοια ζωὴ -- μέσο.

Μιὰ τόσο καινούργια, ποιοτικά, μορφὴ ὑπαρξης δέν μπορεῖ μὲ κανένα τρόπο νά ἔλθει σὰν ἀπλὸ ὑπο-προϊὸν πολιτικῶν και οικονομικῶν ἀλλαγῶν, σὰν τὸ λίγο – πολὺ αὐθόρμητο ἀποτέλεσμα μιᾶς ἀλλαγῆς θεσμῶν. Μιὰ ποιοτικὴ μεταβολὴ θὰ ἀπαιτήσῃ ἀκόμα τὴ μεταβολὴ τῶν τεχνικῶν βάσεων ποὺ στηρίζουν αὐτὴ τὴν κοινωνία — τῶν τεχνικῶν βάσεων ποὺ ἐπιτρέπουν στοὺς οικονομικο-πολιτικούς θεσμοὺς νά ἐπιβάλλουν στὸν ἄνθρωπο μιὰ «δεύτερη φύση». Ἡ τεχνικὴ τῆς βιομηχανοποίησης εἶναι τεχνικὴ πολιτικὴ και, σὰν τέτοια, ἔρχεται σὲ ἄμεση ἀντίθεση μὲ τοὺς στόχους τοῦ Λόγου και τῆς Ἐλευθερίας.

Βέβαια, για νά περιοριστῆ ὁ χρόνος ἐργασίας, πρέπει νά προηγηθῆ ἡ ἐργασία και για νά ἱκανοποιηθοῦν οἱ ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων πρέπει νά προηγηθῆ ἐκβιομηχάνιση. Καθὼς ὅμως ἔλευθερία δέν εἶναι παρὰ ἡ κατάκτηση μιᾶς ξένης σ' αὐτὴ ἀναγκαιότητας, ἡ πραγματοποίησή της ἐξαρτᾶται ἄμεσα ἀπὸ τὴν τεχνικὴ αὐτῆς τῆς κατάρκτησης. Ὅταν ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας φτάσει στὸν μεγαλύτερο δυνατὸ βαθμὸ, τότε ἡ παραγωγικότητα αὐτὴ μπορεῖ νά χρησιμεύσει στὴ διαιώνιση τῆς ἐργασίας και ἡ ἀποτελεσματικότερη ἐκβιομηχάνιση μπορεῖ νά ἐπιφέρει τὸν περιορισμὸ και τὸν ἔτεροκαθορισμὸ τῶν ἀναγκῶν.

Σ' αὐτὸ τὸ στάδιο, ἀντὶ για ἀφθονία και ἔλευθερία, ἔχουμε εἰσβολὴ τῆς καταπίεσης σ' ὄλες τὶς σφαῖρες τῆς ἀτομικῆς ζωῆς, ἐνσωμάτωση ἀπὸ μέρους της κάθε ἀντίθετης τάσης και ἀπορρόφηση ὄλων τῶν κινήματων ἱστορικῆς ἀμφισβήτησης. Ὁ τεχνολογικὸς ὀρθολογισμὸς ἐκδηλώνει τὸν πολιτικὸ του χαρακτῆρα ὅταν γίνεται ὁ μέγας ἀγωγὸς τῆς τελειότερης καταπίεσης, οἰκοδομώντας ἕναν βαθειὰ ὀλοκληρωτικὸ κόσμο ὅπου ἡ κοινωνία, ἡ φύση, τὸ πνεῦμα και τὸ σῶμα διατηροῦνται σὲ κατάσταση διαρκοῦς κινήτοποίησης για τὴν ὑπεράσπισή του.

2

ΠΕΡΙΧΑΡΑΚΩΣΗ

ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΖΩΗΣ

Ἡ κοινωνία τῆς ὀλοκληρωτικῆς κινητοποίησης ποῦ διαμορφώνεται στοὺς προχωρημένους τομεῖς τοῦ βιομηχανικοῦ πολιτισμοῦ ἀποτελεῖ μιά παραγωγικὴ σύνδεση μιᾶς κοινωνίας εὐημερίας καὶ μιᾶς κοινωνίας πολέμου. Συγκρινόμενη μὲ τις προηγούμενες, εἶναι στ' ἀλήθεια μιά «καινούργια» κοινωνία. Τὰ ἀπὸ παράδοση ἀνατρεπτικὰ στοιχεῖα ἔχουν ἐξαφανιστεῖ ἢ ἀπομονωθεῖ καὶ ὅσοι ἀπειλοῦσαν τὴν τάξη ἔχουν ἐξουδετερωθεῖ. Εἶναι γνωστὰ τὰ κυριαρχικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς : Ὁργανώνεται συγκεντρωτικὰ ἢ ἐθνικὴ οἰκονομία μὲ βάση τὰ συμφέροντα τοῦ μεγάλου κεφαλαίου καὶ ἡ κυβέρνησις τὴν ἐνθαρρύνει, ὑποστηρίζει καὶ κάποτε – κάποτε τὴν ἐλέγχει. Ἡ οἰκονομία ἀλληλοκαλύπτεται μὲ ἓνα παγκόσμιον σύστημα στρατιωτικῶν συμμαχιῶν, νομισματικῶν συμφωνιῶν, τεχνικῆς βοήθειας καὶ σχεδίων ἀνάπτυξης· οἱ «λερωμένοι γιακάδες» ταυτίζονται σιγὰ – σιγὰ μὲ τὰ «λευκὰ κολλάρια» καὶ οἱ συνδικαλιστὲς μὲ τοὺς διευθυντὰς τῶν ἐργοστασίων· οἱ διασκεδάσεις καὶ ἐπιθυμίαι τῶν διαφόρων τάξεων γίνονται ὁμοιόμορφες· μιά προκαθορισμένη ἀρμονία βασιλεύει ἀνάμεσα στὶς ἐπιστημονικὰς ἔρευνας καὶ στοὺς ἐθνικοὺς στόχους· τέλος μέσα στὰ σπῖτια ἔχει εἰσβάλλει ἡ κοινὴ γνώμη καὶ στὴν κρεβατοκάμαρα τὰ μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας.

Στὴ σφαῖρα τῆς πολιτικῆς, αὐτὲς οἱ τάσεις ἐκδηλώνονται μὲ τὴν ξεκάθαρη ἢ σχεδὸν ξεκάθαρη ἐξομοίωση τῶν διαφωνούντων. Ἡ ἐχθρότητα τῶν ἰδιαιτέρων συμφερόντων ὑποχωρεῖ μπροστὰ στὴν ἀπειλὴ τοῦ διεθνoῦς κομμουνισμοῦ καὶ τὰ δυὸ μεγαλύτερα κόμματα ὁμοφώνουν ἀπόλυτα στὸ θέμα τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, ἐφαρμόζοντας τὴν πολιτικὴν τοῦ B i r a r - t i s a n s h i p. Ἡ ἐξομοίωση αὐτὴ ἐπεκτείνεται καὶ στὴν ἐσωτερικὴν πολιτικὴν, ὅπου γίνεται ὅλο καὶ περισσότερο δύσκολο νὰ διακρίνουμε μιὰ κά-

ποια διαφορὰ ἀνάμεσα στὰ προγράμματα τῶν μεγάλων κομμάτων ἔχουν τὸν ἴδιο βαθμὸ ὑποκρισίας καὶ χρησιμοποιοῦν τὰ ἴδια κλισιέ. Ἡ ἐξομοίωση αὐτὴ μειώνει σοβαρὰ τὶς δυνατότητες κοινωνικῆς ἀλλαγῆς, ἐνῶ ταυτόχρονα ἐνσωματώνονται στὸ σύστημα τὰ κοινωνικὰ ἐκεῖνα στρώματα ποὺ πάνω στὴ ράχη τους αὐτὸ τὸ σύστημα προοδεύει — δηλαδή οἱ τάσεις ἐκεῖνες ποὺ κάποτε ἐνσάρκωναν τὴν καθολικὴ ἀντίσταση στὸ σύστημα.

Πρέπει νὰ τονίσουμε τὴ σύμπνοια τῶν συμφερόντων τοῦ κεφαλαίου καὶ τῶν συνδικάτων στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖς καὶ τὴ συμμαχία τους· στὸ «Ἡ ἐ ρ γ α σ ί α μ ε λ ε τ ᾶ τ ῆ ν ἐ ρ γ α σ ί α : Μ ι ᾶ σ υ ζ ῆ τ ῆ σ η», ποὺ δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸ Κέντρο μελετῶν τῶν δημοκρατικῶν θεσμῶν στὰ 1963, μαθαίνουμε ὅτι :

«Τὸ συνδικάτο θεωρεῖ τὸν ἑαυτὸ του σὰν κάτι ἀξεχώριστο ἀπ' τὴν ἐπιχείρηση. Βλέπουμε σήμερα νὰ σχηματίζονται ὁμάδες πίεσης ἀπὸ συνδικάτα καὶ ἐπιχειρήσεις μαζι. Τὸ συνδικάτο δὲν μπορεῖ πιά νὰ πείσει τοὺς ἐργάτες τῶν ἐργοστασίων πυραύλων ὅτι ἡ ἐπιχείρηση γιὰ τὴν ὁποία δουλεύουν εἶναι ὁ ἐχθρὸς τους (a Fine out Fit), ὅταν τὸ ἴδιο τὸ συνδικάτο μάχεται μαζι μὲ τὴν ἐπιχείρηση γιὰ τὴν ὑπογραφή ἀκόμη πιὸ σημαντικῶν συμβολαίων γιὰ πυραύλους καὶ γιὰ ἀκόμη περισσότερες παραγγελίες ὄπλων, ὅταν παρουσιάζονται μαζι στὸ Κογκρέσσο καὶ ζητᾶνε μαζι νὰ κατασκευάζονται πύραυλοι ἀντὶ γιὰ βόμβες ἢ βόμβες ἀντὶ γιὰ πυραύλους, ἀνάλογα μὲ τὸ τί τοὺς συμφέρει».

Τὸ ἀγγλικὸ ἐργατικὸ κόμμα, ποὺ οἱ ἀρχηγοὶ του συναγωνίζονται σὲ ζῆλο τοὺς συναδέλφους τους τοῦ συντηρητικοῦ κόμματος στὴν προώθηση τῶν ἐθνικῶν συμφερόντων, μόλις καὶ μετὰ βίας κρατᾶ ἀκόμη ἓνα μέτριο πρόγραμμα μερικῶν ἐθνικοποιήσεων. Στὴ Δυτικὴ Γερμανία ὅπου τὸ κομμουνιστικὸ κόμμα τέθηκε ἐκτὸς νόμου, τὸ σοσιαλδημοκρατικὸ κόμμα ἀπαρνήθηκε ἐπίσημα τὰ μαρξιστικὰ προγράμματα γιὰ νὰ ἀποδείξει μὲ πειστικὸ τρόπο τὴ νομιμοφροσύνη του. Αὐτὴ εἶναι ἡ κατάσταση στὶς πρῶτες βιομηχανικὲς χῶρες τοῦ δυτικοῦ κόσμου. Στὴν Ἐνατολή ἡ βαθμιαία ἐγκατάλειψη τῶν μορφῶν ἄμεσου πολιτικοῦ ἐλέγχου δείχνει τὴν ἀυξανόμενη ἐμπιστοσύνη πρὸς τὶς μορφὲς τεχνολογικοῦ ἐλέγχου σὰν πιὸ κατάλληλες γιὰ τὴν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας. Ὅσο γιὰ τὰ ἰσχυρὰ κομμουνιστικὰ κόμματα τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Γαλλίας, δὲν κάνουν τίποτ' ἄλλο παρὰ νὰ ἐπιβεβαιώσουν τὴ γενικὴ πορεία τῶν πραγμάτων, μὲ τὸ περιορισμένον πρόγραμμά τους ποὺ παραμερίζει τὴν ἐπαναστατικὴ κατάληψη τῆς ἐξουσίας καὶ περιορίζει τὰ στοὺς κανόνες τοῦ κοινοβουλευτικοῦ παιγνιδιοῦ.

Εἶναι λάθος νὰ θεωροῦμε τὰ κομμουνιστικὰ κόμματα τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἰταλίας σὰν «ξένα», μὲ τὴν ἔννοια ὅτι κατευθύνονται ἀπὸ ξένη δύναμη. Παράλληλα ὅμως αὐτὴ ἡ πρόταση περιέχει καὶ ἓνα μέρος ἀλήθειας: εἶναι «ξένα» στὸ βαθμὸ ποὺ ἀναφέρονται σὲ μιὰ παρελθοῦσα (ἢ μελλοντι-

κή) ιστορία μέσα στα πλαίσια της πραγματικότητας του σήμερα. "Αν αποφάσισαν να κινηθούν μέσα στα πλαίσια του κατεστημένου, δέν τὸ ἔκαναν ἀπλὰ καὶ μόνο γιὰ λόγους τακτικῆς καὶ βραχυπρόθεσμης στρατηγικῆς, ἀλλὰ γιὰτὶ ἡ κοινωνικὴ τους βάση ἀποδυναμώθηκε καὶ ὁ μετασχηματισμὸς τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος τὰ ἀνάγκασε νὰ τροποποιήσουν τοὺς στόχους τους (τὸ ἴδιο ἔγινε ἄλλωστε καὶ μὲ τοὺς στόχους τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης ποὺ ἀποδέχτηκε τὴν πολιτικὴ τους ἀλλαγὴ). Τὰ κομμουνιστικὰ αὐτὰ κόμματα, παίζουν τὸν ἱστορικὸ ρόλο κομμάτων νόμιμης ἀντιπολίτευσης, «καταδικασμένα» νὰ εἶναι μὴ ριζοσπαστικά. Εἶναι κι αὐτὰ μιὰ μαρτυρία τῆς σημασίας καὶ τῆς ἔκτασης τῆς καπιταλιστικῆς ἐνσωμάτωσης. Μ' αὐτὲς τὶς συνθήκες ἡ ποιοτικὴ διαφορὰ τῶν ἀντιμαχομένων συμφερόντων δέν εἶναι πιά παρὰ ποσοτικὴ καὶ τὸ γενικὸ σχῆμα τῆς κατεστημένης κοινωνίας γίνεται ἀποδεκτό.

Δέν νομίζω πὼς χρειάζεται πολὺ βαθειὰ ἀνάλυση ἢ ἀποκάλυψη τῶν αἰτιῶν αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης. Στὴ Δύση, ἡ παλιὰ κοινωνικὴ διαμάχη τροποποιεῖται κάτω ἀπ' τὴ διπλὴ (καὶ ἀμοιβαία) ἐπίδραση τῆς τεχνικῆς προόδου καὶ τοῦ διεθνoῦς κομμουνισμοῦ. Ἡ πάλη τῶν τάξεων καὶ ἡ ἀνάλυση τῶν «ἀντιθέσεων» τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ διαφοροποιήθηκαν μπροστὰ στὴν ἐξωτερικὴ ἀπειλή. Μὲ τὴν κινητοποίησή της ἐνάντια σ' αὐτὴ τὴν ἀπειλή, ἡ καπιταλιστικὴ κοινωνία ἀπόκτησε μιὰ ἐσωτερικὴ συνοχὴ τέτοια ποὺ τὰ προηγούμενα στάδια πολιτισμοῦ δέν εἶχαν γνωρίσει ποτέ. Ἡ συνοχὴ αὐτὴ ἔχει στενὰ ὕλικὰ αἷτια: ἡ κινητοποίηση ἐνάντια στὸν ἐχθρὸ ἀποτελεῖ ἰσχυρὸ κίνητρο γιὰ παραγωγὴ καὶ ἐπιχειρήσεις καὶ διατηρεῖ ἓνα ὑψηλὸ βιοτικὸ ἐπίπεδο.

Πάνω σ' αὐτὲς τὶς βάσεις, οἰκοδομήθηκε ἓνα σύστημα διοίκησης τῶν πραγμάτων, ποὺ ἐλέγχει τὰ τρωτὰ καὶ διευθετεῖ τὶς διαμάχες, χάρη στὰ εὐεργετικὰ ἀποτελέσματα μιᾶς ἀξανάομενης παραγωγικότητας καὶ τῆς ἀπειλῆς ἐνὸς πυρηνικοῦ πολέμου. "Αραγε αὐτὴ ἡ σταθερότητα αὐτῆς τῆς κατάστασης εἶναι «προσωρινή», μὲ τὴν ἔννοια ὅτι οἱ πηγὲς τῆς διαμάχης (σύμφωνα μὲ τὸν Μάρξ βρίσκονται στὸ κεφαλαιοκρατικὸ τρόπο παραγωγῆς καὶ στὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία τῶν μέσων παραγωγῆς καὶ τὶς παραγωγικὲς τάξεις) δέν ἔχουν ὑποστῆ καμμιά ἀλλαγὴ ἢ μήπως ἡ κατάσταση αὐτὴ ἑναρμονίζεται μὲ τὴν μετατροπὴ τῆς ἴδιας τῆς ἀνταγωνιστικῆς δομῆς ποὺ θὰ λύσει τὶς ἀντιθέσεις κἀνοντάς τες ὑποφερτές; "Αν ἡ δευτέρη ὑπόθεση εἶναι σωστὴ, τότε πὼς ἐξελίσσονται, μέσα σ' αὐτὸ τὸ σύμπλεγμα σχέσεων καπιταλισμοῦ καὶ σοσιαλισμοῦ, οἱ σχέσεις ἐκεῖνες ποὺ ἔκαναν τὸν σοσιαλισμὸ ἱστορικὴ ἄρνηση τοῦ καπιταλισμοῦ;

I. Πώς διαφοροποιήθηκε ἡ κοινωνικὴ ἀλλαγὴ

Ἡ κλασικὴ μαρξιστικὴ θεωρία, τὴ μετάβαση ἀπ' τὸν καπιταλισμὸ στὸ σοσιαλισμὸ, τὴν βλέπει νὰ γίνεται μὲ τὴ μορφή πολιτικῆς ἐπανάστασης: τὸ προλεταριάτο καταστρέφει τὸν πολιτικὸ μηχανισμό τοῦ καπιταλισμοῦ, διατηρεῖ ὅμως τὸν τεχνολογικὸ μηχανισμό καὶ τὸν κοινωνικοποιεῖ. Ὑπάρχει μιὰ συνέχεια στὴν ἐπανάσταση: ὁ τεχνολογικὸς ὀρθολογισμὸς, ἀπαλλαγμένος ἀπὸ παράλογες περιστολές καὶ φραγμούς, διατηρεῖται καὶ ἀναπτύσσεται τεράστια στὴ νέα κοινωνία. Ἡ συνέχεια αὐτὴ εἶναι ὄρος ζωτικῆς σημασίας, ἂν θεωρήσουμε τὸ σοσιαλισμὸ σὰν τὴν ἄρνηση τοῦ καπιταλισμοῦ. Ἐνδιαφέρει ἐδῶ νὰ δοῦμε πῶς βλέπει τὸ θέμα ἕνας σοβιετικὸς μαρξιστῆς:

«Ἄν καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς τεχνολογίας ἀποτελεῖ λειτουργία τῶν οικονομικῶν νόμων κάθε κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ, δὲν ἐξαφανίζεται (ὅπως οἱ ἄλλοι οικονομικοὶ παράγοντες) ὅταν οἱ νόμοι αὐτοῦ τοῦ σχηματισμοῦ πάψουν νὰ λειτουργοῦν. Ὅταν, στὴ διάρκεια τοῦ ἐπαναστατικοῦ προτσές, οἱ παλιές παραγωγικὲς σχέσεις καταρρεύσουν, ἡ τεχνολογία παραμένει καί, ἀφοῦ συνδεθῆ μὲ τοὺς οικονομικοὺς νόμους τοῦ καινούργιου οικονομικοῦ σχηματισμοῦ, συνεχίζει νὰ γνωρίζει ἕναν αὐξανόμενο ρυθμὸ ἀνάπτυξης. Σ' ἀντίθεση μὲ τὴ βασικὴ οικονομικὴ ἀνάπτυξη τῶν ἀνταγωνιστικῶν κοινωνιῶν, ἡ τεχνολογία δὲν προχωρεῖ πιά μὲ ἄλματα, ἀλλὰ μὲ μιὰ βαθμιαία συσσώρευση ποιοτικὰ καινούργιων στοιχείων, ἐνῶ τὰ παλιὰ ἐξαφανίζονται»¹.

Ὁ προχωρημένος καπιταλισμὸς μάζει τὸν τεχνικὸ ὀρθολογισμό στὸν παραγωγικὸ τοῦ μηχανισμό, παρὰ τὴν ἀνορθολογικὴ χρησιμοποίησή του τοῦ κάνει. Αὐτὸ ἰσχύει γιὰ τὸν μηχανοποιημένο ἐργαλειακὸ ἐξοπλισμὸ, γιὰ τὰ ἐργοστάσια, γιὰ τὴν ἀξιοποίηση τῶν πλουτοπαραγωγικῶν πόρων, ἀκόμα καὶ γιὰ τὸν τρόπο ἐργασίας μιὰ κι' εἶναι ἰδιαίτερα τρόπος προσαρμογῆς στὴ μηχανικὴ διαδικασία καὶ χειρισμὸς αὐτῆς τῆς διαδικασίας, μιὰ καὶ γίνεται «ἐπιστημονικὴ χρησιμοποίησις τῆς ἐργασίας». Οὔτε ἡ ἐθνικοποίησις, οὔτε ἡ κοινωνικοποίησις δὲν ἀλλάζουν ἀπὸ μόνες τὸν αὐτὴ τὴν ὑλικὴ πλευρὰ τοῦ τεχνολογικοῦ ὀρθολογισμοῦ· ἀντίθετα ἡ τεχνολογία εἶναι ἀναγκαία προϋπόθεσις γιὰ μιὰ σοσιαλιστικὴ ἀνάπτυξη ὅλων τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων.

Βέβαια, ὁ Μάρξ ὑποστήριζε ὅτι ἂν οἱ «ἄμεσοι παραγωγοὶ» ὀργάνωναν καὶ διεύθυναν τὸν παραγωγικὸ μηχανισμό, θὰ εἴχαμε μιὰ ποιοτικὴ

1. A. Zworikine «The History of Technology as a Science and as a Branch of Learning; a Soviet View», *Technology and Culture*, Wayne State University Press, Detroit, 1961.

άλλαγή στην τεχνική συνέχεια: δηλαδή ή παραγωγή σκοπό θά είχε νά ικανοποιήσει τίς άτομικές ανάγκες πού θά αναπτύσσονταν ελεύθερα. Όμως, στό βαθμό πού ή άτομική και δημόσια ύπαρξη έχει έμφιαλωθεί μέσα στόν κατεστημένο τεχνικό μηχανισμό — πού είναι τό μέσο έλέγχου και συνοχής ένός πολιτικού συνόλου όπου έχουν ένσωματωθεί οί εργαζόμενες τάξεις—στόν ίδιο βαθμό είναι αναγκαία, για μιá ποιοτική μετατροπή, ή άλλαγή τής ίδιας τής τεχνολογικής δομής. Για νά γίνει όμως μιá τέτοια άλλαγή, θά έπρεπε οί εργαζόμενες τάξεις νά είναι και μέ τήν ίδια τους τήν ύπαρξη άκόμη «άποξενωμένες» άπ' αυτό τό σύνολο, θά έπρεπε νά τους φαίνεται άδύνατο νά συνεχίσουν νά ζούν μέσα σ'αυτό τόν κόσμο, θά έπρεπε νά είναι γι' αυτές ζήτημα ζωής και θανάτου ή ανάγκη μιáς ποιοτικής άλλαγής. Η άρνηση θά έπρεπε νά προϋπάρχει τής άλλαγής. Η άποψη ότι οί ιστορικές άπελευθερωτικές δυνάμεις πρέπει νά αναπτυχθούν στό έσωτερικό τής κατεστημένης κοινωνίας είναι ό άκρογωνιαίος λίθος τής μαρξιστικής θεωρίας.

Στίς μέρες μας λοιπόν, άκριβώς αυτό τό «έσωτερικό πεδίο» όπου πραγματοποιείται ή ιστορική προώθηση, είναι ένας χώρος περιφραγμένος άπ' τήν κοινωνία όπου τά πάντα μέσα του γίνονται εργαλεία ένός συστήματος πού ή δικαιολογία τής ύπαρξής του βρίσκεται στην τεράστια παραγωγικότητά του και στά έπιτεύγματά της. Η υπέρτατη ύπόσχεσή της είναι μιá όλο και μεγαλύτερη άνεση για όλο και περισσότερους ανθρώπους. Κι αυτοί δέν μπορούν πιά ούτε νά φανταστούν, μέ τή στενή έννοια, έναν κόσμο μέ ποιοτικά διαφορετικό λόγο και πράξη, μιá και ή κοινωνία καταπνίγει κάθε προσπάθεια αντίθεσης και καθορίζει τή φαντασία. Όσοι βρίσκονται στίς ζώνες πείνας τής κοινωνίας τής άφθονίας γίνονται άντικείμενα τόσο κτηνώδους μεταχείρισης πού αναβιώνει τά μεσαιωνικά βασανιστήρια και μερικά άλλα πιό πρόσφατα. Όσο για τους άλλους, λιγότερο άπόκληρους, ή κοινωνία άπαντά στην ανάγκη τους για ελευθερία ικανοποιώντας ανάγκες πού κάνουν ύποφερτή κι ίσως άνυποψίαστη τή σκλαβιά. Κι αυτό γίνεται χάρη στη διαδικασία τής παραγωγής. Οί εργαζόμενες τάξεις στά προχωρημένα τμήματα του βιομηχανικού πολιτισμού γνωρίζουν έναν άποφασιστικό μετασχηματισμό, πού έχει άλλωστε άποτελέσει και τό θέμα μιáς πλατειάς κοινωνιολογικής έρευνας. Θά άπαριθμήσω τους κυριώτερους παράγοντες αυτού του μετασχηματισμού:

1. Η μηχανοποίηση περιορίζει βαθμιαία σέ ποσότητα και σέ ένταση τή φυσική ένέργεια πού καταναλώνεται στην εργασία. Η εξέλιξη αυτή τροποποιεί σημαντικά τή μαρξιστική έννοια του εργαζόμενου (προλετάριου). Για τό Μάρξ, ό προλετάριος είναι πριν άπ' όλα ένας χειρωνακτας εργάτης πού δαπανά κι έξαντλεί τή φυσική του ένέργεια στη διάρκεια

της δουλειάς, ακόμη κι αν δουλεύει πάνω σε μηχανές. Για να καρπωθούν την υπεραξία οι καπιταλιστές αγόραζαν και χρησιμοποιούσαν αυτή την ανθρώπινη ενέργεια κάτω από αποκτηνωτικές συνθήκες, πράγμα που έδινε στην έκμετάλλευση την απάισια και απάνθρωπη όψη της. Ο Μάρξ κατάγγειλε το φυσικό μόχθο, τη φυσική αθλιότητα της εργασίας. Αυτό είναι το άπτο, ύλικό στοιχείο που βρίσκουμε στη μισθωτή εργασία και την αλλοτρίωση — τη φυσιολογική και βιολογική διάσταση του κλασικού καπιταλισμού.

«Στους περασμένους αιώνες, μιὰ σημαντικώτατη αίτια αλλοτρίωσης βρισκόταν στο γεγονός ότι το ανθρώπινο όν υπότασσε τη βιολογική του άτομικότητα στην τεχνική όργάνωση: ήταν ένας φορέας εργαλείων δέν μπορούσαν να συναρμολογηθούν τεχνικά σύνολα παρά μόνο με τη βοήθεια του ανθρώπου, σαν φορέα εργαλείων. Ο παραμορφωτικός χαρακτήρας αυτού του πράγματος ήταν ταυτόχρονα ψυχικός και σωματικός»¹.

Σήμερα, ή συνεχώς τελειοποιούμενη μηχανοποίηση πής εργασίας στον προχωρημένο καπιταλισμό, στηρίζει την έκμετάλλευση, επιφέροντας όμως ταυτόχρονα βαθειές αλλαγές στη θέση και στην κατάσταση του καταπιεζόμενου. Στα πλαίσια του τεχνολογικού συνόλου, ή μηχανοποιημένη εργασία, που στο μεγαλύτερο μέρος της αποτελείται από αυτόματες και μισοαυτόματες αντιδράσεις, είναι πάντα μιὰ απασχόληση που σκεπάζει όλόκληρη τη ζωή, είναι πάντα μιὰ εξαντλητική, αποκτηνωτική, απάνθρωπη σκλαβιά. Άκόμα, γίνεται πολύ πιό εξαντλητική από πριν όσο δέν παύει να αυξάνεται ή ένταση των ρυθμών, να μεγαλώνει ή ύποταγή των χειριστών των μηχανών σε άτεγκτους έλέγχους και κανονισμούς και να απομονώνεται ό εργάτης όλο και περισσότερο².

Βέβαια αυτή ή μορφή σκλαβιάς είναι αποτέλεσμα μιās κλειστής μερικής αυτοματοποίησης: μέσα στο ίδιο εργοστάσιο υπάρχουν πλάι-πλάι αυτοματοποιημένοι, μισοαυτοματοποιημένοι και μη αυτοματοποιημένοι τομείς. Μέσα σ' αυτές όμως τις συνθήκες «ή τεχνολογία αντικατάστησε τη μωική κόπωση με την πνευματική ένταση και τη διανοητική προσπάθεια»³. Στα περισσότερα αυτοματοποιημένα εργοστάσια, τονίζεται ιδιαίτερα ή ανάγκη της μετατροπής της φυσικής ενέργειας σε ενέργεια τεχνική και νοητική: Μις χρειάζεται. . . . «περισσότερο ένα γερό κεφάλι παρά

1. Gilbert Simondon. Ο τρόπος ύπαρξης των τεχνικών αντικειμένων, Όμπιέ, 1958, σ. 103, σημ.

2. Βλέπε Charles Denby «Workers Battle Automation», News and Letters, Νητηρότ, 1960.

3. Charles R. Walker, Toward the Automatic Factory, Yale University Press, New Haven, 1957, σ. XIX.

ένα επιδέξιο χέρι, πιό πολύ ένας πού νά μπορεί νά σκέπτεται μέ τούς νόμους τῆς λογικῆς παρά ένας επαγγελματίας ἐργάτης, πιό πολύ νεῦρο παρά μπράτσο, ένας χειριστής παρά ένας χειρῶνακτας, πιό πολύ ένας ἐπόπτης παρά ένας δουλευτής»¹.

Αὐτή ἡ μορφή ὑποδούλωσης «ἀνώτερης ποιότητας» δέν διαφέρει οὐσιαστικά ἀπ' αὐτή πού ἀσκεῖται πάνω στή δακτυλογράφο, πάνω στόν τραπέζικό ὑπάλληλο, πάνω στόν πωλητή καί στήν πωλήτρια πού συνέχεια εἶναι στοῦ πόδι, πάνω στόν ἐκφωνητή τῆς τηλεόρασης. Ἡ ἰσοπέδωση, ἡ ρουτίνα ἐξομοιώνουν τίς παραγωγικές μέ τίς μὴ παραγωγικές ἐργασίες. Ὁ προλετάριος τῶν περασμένων ἐποχῶν τοῦ καπιταλισμοῦ ἦταν πραγματικά τὸ ζῶο πού κάλυπτε μέ τὴ δουλειά τοῦ κορμιοῦ του τίς ἀνάγκες καί τίς πολυτέλειες τῆς ζωῆς, ἐνῶ αὐτὸς ζοῦσε μέσ' τὴν ταπεινωσύνη καί τὴ φτώχεια. Ἦταν ἔτσι μιὰ «ζωντανή» ἄρνηση τῆς κοινωνίας του². Ἀντίθετα, ὁ ἐργάτης τῶν προχωρημένων τμημάτων τῆς τεχνολογικῆς κοινωνίας, αἰσθάνεται πολὺ λιγώτερο τὴν ἀνάγκη αὐτῆς τῆς ἄρνησης. Ὅπως κι ὅλα τὰ ἄλλα ἀνθρώπινα ἀντικείμενα τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, βρίσκεται σὲ μιὰ πορεία ἐνσωμάτωσης στήν τεχνολογικὴ κοινωνία. Στούς τομεῖς μέ μεγαλύτερο βαθμὸ αὐτοματισμοῦ, ἕνα εἶδος τεχνολογικῆς κοινότητας συνενώνει τὰ ἄτομα στή δουλειά τους. Ἡ μηχανὴ μοιάζει νά ἐπιβάλλει στοὺς χειριστές της ἕναν ὑπνωτικὸ ρυθμὸ.

«Εἶναι γενικά παραδεκτὸ ὅτι οἱ συντονισμένες κινήσεις, πού ἐκτελοῦνται στόν ἴδιο ρυθμὸ ἀπὸ μιὰ ὁμάδα ἀνθρώπων, δίνουν εὐχάριστη, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ τί φτιάχνουν μ' αὐτὲς τίς κινήσεις»³.

Κι ὁ κοινωνιολόγος παρατηρητὴς πιστεύει ὅτι αὐτὸ μπορεί νά ἀποτελέσει τὴν αἰτία μιᾶς προοδευτικῆς ἀνάπτυξης ἐνὸς «συλλογικοῦ κλίματος» πού «θὰ εὐνοοῦσε ταυτόχρονα τὴν παραγωγή καί μερικὲς σημαντικὲς μορφὲς ἱκανοποίησης τοῦ ἀνθρώπου». Μιλáει γιὰ «ἀνάπτυξη ἰσχυροῖ ὁμαδικοῦ πνεύματος σὲ κάθε γκρουπ» καί σημειώνει τὴν παρατήρησι ἐνὸς ἐργάτη: «Ὅλους μας μαζί μᾶς παρασύρει ὁ στρόβιλος τῶν πραγμάτων»⁴. Ἡ φράση αὐτὴ δείχνει καθαρῶτα μέχρι ποιοῦ σημείου ἄλλαξε ἡ

1. Τὸ ἴδιο, 1967, σ. 175.

2. Πρέπει νά τονίσουμε τὴ στενὴ σχέση ἀνάμεσα στήν ἐκμετάλλευση καί στήν ἐξαθλίωση πού ὑπάρχει στὴ μαρξικὴ ἀντίληψη, παρ' ὅλες τίς καινούργιες ἐρμηνεῖες πού δόθηκαν πρόσφατα. Σύμφωνα μ' αὐτές, ἡ ἐξαθλίωση παίρνει τότε μορφωτικὸ χαρακτήρα, τότε σχετικὸ μέχρι τὸ σημεῖο νά ἐφαρμόζεται καί στίς βίβλους τῶν προαστείων μέ τίς τηλεοράσεις τους, τὰ αὐτοκίνητά τους κλπ. «Ἐξαθλίωση» σημαίνει ἀ π ὅ λ υ τ η κ α ἰ ζ ω τ ι κ ῆ ἀ ν ά γ κ η ἀνατροπῆς τῶν ἀ ν υ π ὄ ρ ω ν συνθηκῶν ζωῆς. Μιὰ τέτοια ἀπόλυτη ἀνάγκη ἐμφανίζεται πάντοτε στίς παραμονές κάθε ἐπανάστασης ἐναντία στοὺς θεμελιακοὺς κοινωνικοὺς θεσμούς.

3. Τσάρλς Γουάλλερ, ὅπου παραπ., σ. 104.

4. Τὸ ἴδιο, σ. 104.

μηχανική υποδούλωση: τὰ πράγματα στροβιλίζονται, δὲν καταπιέζουν πιά ἀλλὰ στροβιλίζουν τὸ ἀνθρώπινο ἐργαλεῖο—ὀλόκληρο, σῶμα, πνεῦμα καὶ ψυχὴ μαζί. Μιὰ παρατήρηση τοῦ Σάρτρ φωτίζει αὐτὴ τὴ διαδικασία:

«Τὸν πρῶτο καιρὸ τῶν μισοαυτόματων μηχανῶν, οἱ ἐρευνητές ἔδειξαν ὅτι οἱ εἰδικευμένες ἐργάτριες ἀφήνονταν, τὴν ὥρα τῆς δουλειᾶς, σὲ σεξουαλικά ὄνειροπολήματα, ἀναπολοῦσαν τὴν κρεβατοκάμαρα, τὸ κρεβάτι, τὴ νύχτα κι ὅ,τιδήποτε σχετίζεται αὐστηρὰ μὲ τὸ ἄτομο στὴν ἀπομόνωση ἑνὸς ἐρωτικοῦ ζευγαρώματος. Μὰ ἦταν ἡ μηχανὴ μέσα τους ποὺ ὄνειρευόταν χάρδια...»¹.

Ἡ μηχανικὴ διαδικασία μέσα στὸν τεχνολογικὸ κόσμο καταστρέφει ὅ,τι μυστικὸ καὶ κρυφὸ ἔχει ἢ ἐλευθερία, συνενώνει δουλειὰ καὶ σεξουαλικότητα σ' ἓναν αὐτόματο καὶ ἀσυνείδητο ρυθμικὸ αὐτοματισμὸ — παράλληλα μὲ τὴν ἰσοπέδωση τῶν Ἐπαγγελμάτων.

2. Καὶ οἱ ἴδιες οἱ δουλειές τείνουν νὰ ἀφομοιωθοῦν μεταξύ τους. Στὶς βιομηχανικὲς ἐγκαταστάσεις - κλειδιά, οἱ «λερωμένοι γιακάδες» παραχωροῦν τὴ θέση τους στὰ «ἄσπρα κολλάρια», ὁ ἀριθμὸς τῶν μὴ παραγωγικῶν ἐργαζομένων μεγαλώνει². Αὐτὴ ἡ ποσοτικὴ ἀλλαγὴ πρέπει νὰ συσχετισθεῖ μὲ τὴ μορφικὴ ἀλλαγὴ τῶν παραγωγικῶν ἐργαλείων. Σ' ἓνα προχωρημένο στάδιο μηχανοποίησης καὶ σὰν στοιχεῖο τῆς τεχνολογικῆς πραγματικότητας, ἡ μηχανὴ δὲν εἶναι «μιὰ ὑπόλυτη μονάδα, ἀλλὰ ἀπλὰ καὶ μόνο μιὰ ἐξατομικευμένη τεχνικὴ πραγματικότητα ποὺ ἀπ' τὴ μιὰ σχετίζεται μὲ τὰ στοιχεῖα τῆς κι ἀπ' τὴν ἄλλη ἔχει ἀτομικὲς σχέσεις μέσα στὸ τεχνικὸ σύνολο³».

Ἡ μηχανὴ εἶναι ἡ ἴδια ἓνα σύστημα ἐργαλείων καὶ μηχανικῶν σχέσεων· ἐπεκτείνει πολὺ πέρα ἀπ' τὸ ἄτομο τὴν ἐργασιακὴ διαδικασία καὶ ἡ ἀυξανόμενη ἐξουσία τῆς ἐπιβεβαιώνεται ἀπ' τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἐργαζόμενος ἔχει σήμερα μιὰ περιορισμένη «ἐπαγγελματικὴ αὐτονομία» καὶ ἐνσωματώνεται κι αὐτὸς στὸ σύνολο αὐτῶν ποὺ θέτουν σὲ κίνηση καὶ κατευθύνουν τὸ τεχνικὸ σύνολο. Ἄλλοτε, βέβαια, αὐτὴ ἡ ἐπαγγελματικὴ αὐτονομία ἦταν περισσότερο ἐπαγγελματικὴ υποδούλωση τοῦ ἐργαζόμενου. Ὅμως αὐτὴ ἡ εἰδικὴ μορφή υποδούλωσης ἦταν ταυτόχρονα καὶ ἡ πηγή

1. Ζὲν-Πὼλ Σάρτρ, Κριτικὴ τοῦ διαλεκτικοῦ λόγου, τόμος I, Γκαλιμάρ, Παρίσι, 1960, σ. 290.

2. Automation and Major Technological Change: Impact on Union Size, Structure and Function, Industrial Union Dept. AFL-CIO, Washington 1958, σ. 5 κ.έ.

Salomon Barkin, The Decline of the Labor Movement, Center for the Study of Democratic Institutions, Santa Barbara, 1961, σελ. 10 κ.έ.

3. Gilbert Simondon, ὅπου παρ. σ. 146.

τῆς εἰδικῆς καὶ ἐπαγγελματικῆς του δυνατότητας ἄρνησης—τῆς δυνατότητας νὰ σταματήσῃ μιὰ διαδικασία ποὺ τὸν ἀπειλοῦσε, σὰν ἀνθρώπινο ὄν, μὲ ἐξόντωση. Σήμερα οἱ ἐργαζόμενοι χάνουν τὴν ἐπαγγελματικὴ τους αὐτονομία ποὺ τοὺς ἔκανε ξέχωρη τάξη ποὺ διέφερε ἀπ' τὶς ἄλλες δρωσες κοινωνικὲς κατηγορίες, ἀκριβῶς γιατί ἦταν μιὰ «ζωντανή» ἀμφισβήτηση τοῦ κατεστημένου.

Παύοντας ἡ μηχανή, ἐξ αἰτίας τῆς τεχνολογικῆς ἐξέλιξης, νὰ εἶναι ἄτομικὸ παραγωγικὸ ἐργαλεῖο, «ἀπόλυτη μονάδα», φαίνεται νὰ ἀνατρέπει τὴ μαρξιστικὴ ἔννοια τῆς «ὀργανικῆς σύνθεσης τοῦ κεφαλαίου» καί, μαζί μ' αὐτὴν, τὴ θεωρία τῆς παραγωγῆς τῆς ὑπεραξίας. Σύμφωνα μὲ τὸν Μάρξ, ἡ μηχανή δὲν δημιουργεῖ καινούργια ἀξία ποτέ, ἀλλὰ ἀπλοῦστα μεταφέρει τὴ δική της ἀξία στὸ προϊόν· ἔτσι, ἡ ὑπεραξία εἶναι πάντα τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐκμετάλλευσης τῆς ζωντανῆς ἐργασίας. Ἡ μηχανή ἐνσωματώνει τὴν ἀνθρώπινη ἐργατικὴ δύναμη καί, χάρις σ' αὐτὴν, ἡ περασμένη (νεκρὴ) ἐργασία διατηρεῖται καὶ καθορίζει τὴ ζωντανὴ ἐργασία.

Στὶς μέρες μας, μὲ τὸν αὐτοματισμὸ, φαίνεται ὅτι οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στὴ νεκρὴ καὶ ζωντανὴ ἐργασία ἔχουν ἀλλάξει ποιοτικά. Εἴμαστε στὸ σημεῖο ὅπου ἡ παραγωγικότητα καθορίζεται «ἀπ' τὶς μηχανὲς κι ὄχι ἀπ' τὴν ἀτομικὴ ἀπόδοση»¹. Κι ἀκόμα, ἡ μέτρηση τῆς ἀνθρώπινης συμβολῆς γίνεται ἀδύνατη:

«Αὐτοματισμὸς, μὲ τὴν πλατύτερὴ του ἔννοια, σημαίνει ὅτι ἡ ἐργασία δὲν μπορεῖ νὰ μετρηθεῖ... Μὲ τὴν αὐτοματοποίηση, δὲν εἶναι δυνατό νὰ μετρηθεῖ ἡ ἀπόδοση ἑνὸς ἀτόμου χωριστά. Σήμερα πιά μετρίεται μόνο ἡ ἀπόδοση τοῦ μηχανικοῦ ἐξοπλισμοῦ. Ἄν αὐτὸ γενικευθεῖ σὰν ἀντίληψη...δὲν θὰ ὑπάρχει πιά κανένας λόγος νὰ πληρώνεται κανεὶς μὲ τὸ κομμάτι ἢ μὲ τὴν ὥρα, δηλαδὴ δὲν θὰ ὑπάρχει κανένας λόγος νὰ διατηρεῖται τὸ «διπλὸ σύστημα» πληρωμῆς, τοῦ μισθοῦ μὲ τὸ χρόνο καὶ τοῦ μισθοῦ μὲ τὸ κομμάτι»².

Ὁ Ντάνιελ Μπέλ, ποὺ ἔγραψε αὐτὴ τὴν ἐκθεση, πάει πιὸ μακριά, συνδέει αὐτὴ τὴν τεχνολογικὴ ἀλλαγὴ μὲ τὸ ἱστορικὸ φαινόμενο τῆς ἐκβιομηχάνισης:

«Ἡ ἐκβιομηχάνιση δὲν ἔγινε ἐπειδὴ ἔχτισαν ἐργοστάσια, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἄρχισαν νὰ μετρουῦν τὴν ἐργασία. Ὄταν ἡ ἐργασία μπόρεσε νὰ μετρηθεῖ, ὅταν ἔγινε δυνατὴ ἡ σύνδεση ἑνὸς ἀνθρώπου μὲ ἕνα ἐπάγγελμα, ὅταν μπόρεσαν νὰ μετρήσουν τὴ δουλειά του κατὰ κομμάτια καὶ νὰ τὸν

1. Serge Mallet, στὰ *Arguments*, τεύχη 12-13, Παρίσι, 1958, σ. 18.

2. *Automation and Major Technological Change*, ὅπου παρ., σελ. 8.

πληρώνουν με τὸ κομμάτι ἢ με τὴν ὥρα, τότε ἄρχισε ἡ μοντέρνα ἐκβιομηχάνιση»¹.

Αὐτὸ ὅμως ποὺ διακυβεύεται μ' αὐτές τὶς τεχνολογικὲς ἀλλαγές, εἶναι κάτω περισσότερο ἀπ' τὸ σύστημα πληρωμῆς, εἶναι ἡ σχέση τοῦ ἐργαζόμενου με τὶς ἄλλες τάξεις, εἶναι ἡ ὀργάνωση τῆς ἐργασίας. Καὶ συμβιβάζεται ἄραγε ἡ τεχνικὴ πρόοδος με τοὺς ἴδιους τοὺς θεσμοὺς ποὺ ἔκαναν τὴν ἐκβιομηχάνιση νὰ ἀναπτυχθεῖ;

3. Οἱ μορφικὲς ἀλλαγές στὴν ἐργασία καὶ στὰ παραγωγικὰ ἐργαλεῖα ἀλλάζουν τὴ στάση καὶ τὴ συνείδηση τῶν ἐργαζομένων. Αὐτὸ ἀποδείχτηκε με τὴν «κοινωνικὴ καὶ πνευματικὴ ἐνσωμάτωση» τῆς ἐργατικῆς τάξης στὴν καπιταλιστικὴ κοινωνία, ἓνα τόσο πολυσυζητημένο ζήτημα. Πρόκειται ἄραγε μόνο γιὰ συνειδησιακὴ ἀλλαγὴ; Ἡ καταφατικὴ ἀπάντηση ποὺ δίνουν συχνὰ οἱ μαρξιστὲς σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα φαίνεται ἐντελῶς ἀπίθανη. Εἶναι νοητὴ μιὰ τόσο μεγάλῃ ἀλλαγὴ στὴ συνείδηση χωρὶς νὰ ἔχει γίνῃ μιὰ ἀντίστοιχῃ ἀλλαγὴ στὴν «κοινωνικὴ πραγματικότητα»; Ἀκόμη ἂν δεχτοῦμε ὅτι δὲν ἐξαρτῶνται ἀπόλυτα ἀπ' τὴν ἰδεολογία, οἱ σχέσεις ποὺ ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὴν ἀλλαγὴ αὐτὴ καὶ στὸ μετασχηματισμὸ τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας, διαφεύδουν μιὰ τέτοια ἐρμηνεία. Ἡ ἐξομοίωση τῶν ἀναγκῶν καὶ τῶν ἐπιθυμιῶν, τοῦ ἐπιπέδου ζωῆς, τῆς ψυχαγωγίας καὶ τῆς πολιτικῆς τοποθέτησης, εἶναι ἡ συνέπεια τῆς ἐνσωμάτωσης στὴν ὕλικὴ παραγωγικὴ διαδικασία, μέσα στὸ ἴδιο τὸ ἐργοστάσιο. Δὲν ξέρω ἂν μποροῦμε νὰ μιλάμε γιὰ «ἐθελοντικὴ ἐνσωμάτωση» (Σέρζ Μαλλέ) χωρὶς νὰ δίνουμε εἰρωνικὴ χροιά στὸν ὄρο. Στὴ σύγχρονη κατάσταση οἱ ἀρνητικὲς πλευρὲς τοῦ αὐτοματισμοῦ εἶναι οἱ σημαντικότερες: ἐνταση τοῦ ρυθμοῦ ἐργασίας, τεχνολογικὴ ἀνεργία, ἰσχυροποίηση τῆς θέσης τῆς διεύθυνσης, ὄλο καὶ μεγαλύτερη ὑποταγὴ καὶ ἀδυναμία τῆς ἐργατικῆς τάξης. Ἀκόμα ὑπάρχουν λιγώτερες ἐλπίδες προαγωγῆς μιὰ καὶ ἡ διεύθυνση παίρνει κατὰ προτίμηση μηχανικοὺς καὶ διπλωματούχους². Παράλληλα ἐκδηλώνονται κι ἄλλες τάσεις. Ἡ τεχνολογικὴ ὀργάνωση ποὺ ἐφαρμόζεται σὲ μιὰ ομάδα ἐργασίας δημιουργεῖ μιὰ ἀλληλεξάρτηση ποὺ ἐνσωματώνει τὸν ἐργάτη στὸ ἐργοστάσιο³. Συχνὰ τονίζεται ὁ «ζῆλος» τῶν ἐργαζομένων γιὰ «συμμετοχὴ στὴ λύση τῶν προβλημάτων τῆς παραγωγῆς», ὁ «πόθος τῆς δραστήριας συνένωσης τῶν πνευματικῶν τους ἱκανοτήτων γιὰ τὴ μελέτη τῶν

1. Τὸ ἴδιο.

2. Charles Walker στὸ ἴδιο, σ. 97 κ.έ. Βλέπε ἀκόμα: Ely Chinoy, *Automobile Workers and the American Dream*, Garden City, 1955.

3. Floyd Mann and Richard Hoffman, *Automation and the Worker. A study of Social Change in Power Plants*, New York, 1960, σ. 189.

προβλημάτων της τεχνικής και της παραγωγής που εξοριώνται καθαρά απ' την τεχνολογία»¹. Σε μερικές απ' τις πιο εξελιγμένες επιχειρήσεις, οι έρζόμενοι αισθάνονται για την επιχείρηση ακόμα και κάποιο ενδιαφέρον ιδιοκτήτη — είναι ένα απ' τα παρατηρημένα αποτελέσματα της «συμμετοχής των εργαζομένων» στην καπιταλιστική επιχείρηση. Μια έρευστική περιγραφή που αναφέρεται στα, όλοκληρωτικά άμερικανοποιημένα, διϋλιστήρια Καλτέξ, στο Άμπες της Γαλλίας, δίνει μια ιδέα αυτής της τάσης. Οι εργάτες εκεί έχουν συνείδηση των δεσμών που τους δένουν με την επιχείρηση:

«Είναι δεσμοί επαγγελματικοί, κοινωνικοί, υλικοί: ή δουλειά που έμαθε στο διϋλιστήριο, ή συνήθεια των παραγωγικών σχέσεων που υπάρχουν εκεί, τα πολυποίκιλα κοινωνικά πλεονεκτήματα που, σε περίπτωση θανάτου, σοβαρής άρρώστειας, άνικανότητας προς εργασία, γηρατειών, του εξασφαλίζει μόνο και μόνο το γεγονός ότι ανήκει στη φίρμα, προεκτείνοντας έτσι και πέρα απ' τη παραγωγική περίοδο της ζωής του την εξασφάλιση του αύριο. Έτσι, αυτό το ζωντανό και άκατάλυτο συμβόλαιο με την Καλτέξ τους κάνει να δείχνουν μια απρόσμενη προσοχή και άνησυχία για την οικονομική πορεία της επιχείρησης. Οι αντιπρόσωποι στις επιτροπές επιχείρησης μελετούν τους λογαριασμούς της εταιρείας με τον ίδιο ζήλο και την φροντίδα που θα έδειχναν εϋσυνείδητοι μέτοχοι. Η διεύθυνση της Καλτέξ τρίβει τα χέρια της όταν τα συνδικάτα αναβάλλουν τις μισθολογικές διεκδικήσεις τους για να ίκανοποιηθούν καινούργιες έπενδυσιακές ανάγκες: αλλά έκδηλώνει τις πιο «θεμιτές» άνησυχίες, όταν, παίρνοντας κατά γράμμα τους πλαστούς ισολογισμούς του γαλλικού ύποκαταστήματος, διαμαρτύρεται για τις «δυσμενείς» άγορές της και φθάνει μέχρι να άμφισβητήσει το συνολικό ποσό δαπανών και να κάνει προτάσεις οικονομίας»².

1. Τσάρλς Ρ. Γουώλκερ, *όπου παρ*, σ. 213.

2. Σέρζ Μαλλέ «Το μεροκάματο της τεχνικής» στη Νέφ, τεύχος 25, Παρίσι, 1959, σ. 40.

Σχετικά με την τάση για ένσωμάτωση στις Ένωμένες Πολιτείες, παραθέτουμε μια εκπληκτική δήλωση ενός συνδικαλιστή ήγέτη της United Automobile Workers: «Συχνά (...) μαζεύομαστε στην αίθουσα του συνδικάτου και συζητάμε τα παράπονα των εργατών καθώς και τη δική μας δράση. Μια φορά λοιπόν που είχα κανόνισει για την άλλη μέρα μια συνάντηση με τη διεύθυνση, στο μεταξύ το πρόβλημα που μας άπασχολούσε λύθηκε απ' την ίδια τη διεύθυνση και το συνδικάτο δεν πρόλαβε να παίξει το ρόλο του διορθωτή των άδικιών. Όποιος συμφωνήσει τα περισσότερα... Όλα αυτά που διεκδικούσαμε κάποτε, ή επιχείρηση τα διαπραγματεύεται σήμερα με τους ίδιους τους εργάτες. Πρέπει να κυττάξουμε να βρούμε άλλα πράγματα που να θέλουν οι εργάτες και να μη τα δίνει ο διευθυντής (...). Ψάχνουμε, ψάχνουμε». Η εργασία μελετά την εργασία: Μια συζήτηση, Centre for the Study of Democratic Institutions, Santa Barbara, 1963, σ. 16.

4. Μέσα στον καινούργιο τεχνολογικό κόσμο της ἐργασίας, ἡ ἀρνητική στάση τῆς ἐργατικῆς τάξης ἐκφυλίζεται. Ἡ ἐργατικὴ τάξη δὲν εἶναι πιά ἡ «ζωντανή» ἀντίθεση στὴν κατεστημένη κοινωνία. Αὐτὸ γίνεται ὄλο καὶ πιὸ φανερὸ ὅσο ἀπ' τὴν ἄλλη πλευρὰ τοῦ λόφου, ἀπ' τὴν πλευρὰ τῆς ὀργάνωσης καὶ τῆς διεύθυνσης, ὑπάρχει τεχνολογικὴ ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς. Ἡ καταπίεση παίρνει διοικητικὸ χαρακτήρα¹. Οἱ κατέχοντες καὶ διευθύνοντες κεφαλαιοκράτες παύουν νὰ εἶναι ὑπεύθυνοι παράγοντες· δὲν εἶναι πιά παρὰ γραφειοκράτες μέσα στὸ μηχανισμό τοῦ μεγάλου κεφαλαίου. Ἡ πλατειὰ ἱεραρχία τῶν διευθυντικῶν καὶ διοικητικῶν ἐπιτροπῶν ξεπερνᾷ κάθε ἰδιαιτέρη ἐπιχείρηση, εἰσβάλλει στὸν χῶρο τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἐργαστηρίου καὶ τοῦ ἰνστιτούτου ἐρευνῶν, τῆς κυβέρνησης καὶ τοῦ ἐθνικοῦ συμφέροντος, καὶ ἐξαφανίζει, μὲ τὸ κάλυμμα τῆς ὀρθολογιστικῆς ἀντικειμενικότητας, τοὺς ἀληθινούς πράκτορες τῆς ἐκμετάλλευσης. Τὸ μίσος καὶ ἡ ἀπέχθεια δὲν βρίσκουν ἀντικείμενο καὶ τὸ τεχνολογικὸ πέπλο κρύβει τὴν ἀνισότητα καὶ τὴ σκλαβιά. Παρὰ τὴν τεχνικὴ πρόοδο, ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὑποταγμένος στὸν παραγωγικὸ τοῦ μηχανισμό — τόσο περισσότερο, ὅσο περισσότερες ἐλευθερίες καὶ ἀνέσεις ἔχει. Τὸ καινούργιο ἐδῶ εἶναι ἡ βασιλεία τοῦ ὀρθολογισμοῦ μέσα σ' ἓνα ἀνορθολογικὸ φαινόμενο, εἶναι ἡ ἀποτελεσματικότητά ἐνός ἑτεροκαθορισμοῦ ποὺ ἐμφιαλώνει τὶς ἐνστικτώδεις ὠθήσεις καὶ ἐπιθυμίες τῶν ἀτόμων καὶ ἀποκρύβει τὴ διαφορὰ ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴν ἀληθινὴ καὶ στὴν πλαστὴ συνείδηση. Γιατὶ στὴν πραγματικότητα, ἂν οἱ ἔλεγχοι ἀσκοῦνται μὲ διοικητικὸ τρόπο κι ὄχι πάνω στὰ φυσικὰ πρόσωπα (μὲ τὴν πείνα, τὴν ἐξάρτηση, τὴ βία), ἂν ἡ δουλειὰ φαίνεται λιγώτερο κοπιαστικὴ, ἂν οἱ ζωντανὲς τάξεις ἀφομοιώθηκαν κι ἂν ὑπάρχει μιὰ ἐξίσωση στὸν τομέα τῆς κατανάλωσης, ὅλα αὐτὰ δὲν ἰσοφαρίζουν τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἀποφάσεις ἀπ' ὅπου ἐξαρτῶνται ἡ ζωὴ κι ὁ θάνατος, ἡ προσωπικὴ καὶ ἡ ἐθνικὴ ἀσφάλεια παίρνονται σὲ ἐπίπεδα ὅπου τὰ ἄτομα δὲν μποροῦν νὰ ἀσκήσουν κανένα ἔλεγχο. Οἱ δούλοι τοῦ βιομηχανικοῦ πολιτισμοῦ μπορεῖ νὰ εἶναι ἐκλεπτισμένοι δούλοι, ἀλλὰ εἶναι δούλοι, γιατί ἡ δουλειὰ δὲν ὀρίζεται ἀπὸ τὴν ὑποταγή, οὔτε ἀπὸ τὴ σκληρὴ δουλειά, ἀλλὰ ἀπ' τὴ μεταβολὴ τοῦ ἀνθρώπου σὲ ἐργαλεῖο κι ἀπὸ τὴ μετατροπὴ του σὲ πρᾶγμα»².

1. Εἶναι ἀκόμη ἀπαραίτητο νὰ μιλάμε γιὰ «ἐπανάσταση τῶν μανάτζερς»; Ἡ καπιταλιστικὴ παραγωγή πραγματοποιεῖται μὲ τὴν ἐπένδυση τοῦ ἰδιωτικοῦ κεφαλαίου γιὰ τὴν κάρπωση καὶ ἰδιοποίησή τῆς ὑπεραξίας καὶ τὸ κεφάλαιο εἶναι ἓνα κοινωνικὸ ὄργανο ποὺ ἐπιτρέπει τὴν κυριαρχία τοῦ ἀνθρώπου πάνω στὸν ἄνθρωπο. Ὁ πολλαπλασιασμός τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μετόχων καὶ ὁ διαχωρισμός ἰδιοκτησίας καὶ διεύθυνσης στὶς ἐπιχειρήσεις δὲν εἶναι σὲ θέση ν' ἀλλάξουν τὶς βασικὲς πλευρὲς αὐτῆς τῆς διαδικασίας.

2. Φρανσουὰ Περρού. Ἡ εἰρηνικὴ συνύπαρξις, Ρ. U. Παρίσι, 1958, τ. III, σ. 600.

Ἡ καθαρὴ μορφή σκλαβιάς εἶναι: νὰ ὑπάρχει σὰν ἐργαλεῖο, σὰν πρᾶγμα. Ἀκόμη κι ἂν τὸ πρᾶγμα εἶναι ἔμψυχο, ἂν διαλέγει μόνο του τὴν ὕλική καὶ πνευματικὴ του τροφή, ἀκόμη κι ἂν δὲν καταλαβαίνει ὅτι εἶναι ἓνα πρᾶγμα, ἀκόμη κι ἂν εἶναι ὁμορφο, καθαρὸ, ζωηρό, δὲν παύει νὰ εἶναι ὑπόδουλωμένο. Ὅλο καὶ περισσότερο αὐξάνει ἡ ἐξάρτηση τῶν ὀργανωτῶν καὶ διαχειριστῶν ἀπ' τὸν μηχανισμό πού ὀργανώνουν καὶ διαχειρίζονται, ἐνῶ ταυτόχρονα ἡ ἀντικειμενοποίηση τείνει νὰ γίνεῃ καθολικὴ, ἐξ αἰτίας τῆς τεχνολογικῆς τῆς μορφῆς.

Ἡ ἀμοιβαία αὐτὴ ἐξάρτηση δὲν εἶναι πιά ἡ διαλεκτικὴ σχέση ἀνάμεσα στὸν ἀφέντη καὶ στὸ δοῦλο, πού ἐξαφανίστηκε μέσα στὴν πάλῃ γιὰ μιὰ ἀμοιβαία ἀναγνώριση· εἶναι μᾶλλον ἓνας φαῦλος κύκλος ὅπου κι ὁ ἀφέντης κι ὁ δοῦλος ἔχουν μπλεχτεῖ. Κυριαρχοῦν οἱ τεχνικοὶ ἢ δὲν εἶναι παρὰ ἐκτελεστὲς τῶν διαταγῶν ἐκείνων πού, ἐκπονώντας τὰ σχέδια, βρίσκονται ψηλότερα ἀπ' τοὺς ἴδιους;

...«Οἱ ἀπαιτήσεις τοῦ ἀγῶνα δρόμου τῶν ἐξοπλισμῶν, πού σήμερα ἔχει καθαρὰ τεχνολογικὸ χαρακτῆρα, γέννησαν τὴν ἀνάγκη νὰ ἀφαιρεθῇ ἀπ' τὰ χέρια τῶν ὑπεύθυνων κυβερνητικῶν ἢ πρωτοβουλία καὶ ἡ ἐξουσία τῆς λήψης τῶν καίριων ἀποφάσεων καὶ νὰ παραχωρηθεῖ στοὺς τεχνικούς, στοὺς σχεδιαστὲς καὶ στοὺς ἐπιστήμονες. Αὐτοὶ χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ μεγάλες βιομηχανικὲς αὐτοκρατορίες καὶ εἶναι ὑπεύθυνοι γιὰ τὰ συμφέροντα τῶν ἐργοδοτῶν τους. Ἡ δουλειά τους εἶναι νὰ προτείνουν καινούργια συστήματα ἐξοπλισμοῦ καὶ νὰ πείθουν τοὺς στρατιωτικοὺς ὅτι γιὰ τὸ μέλλον τοῦ ἐπαγγέλματός τους καὶ τῆς χώρας πρέπει ν' ἀγοράζουν ὅ,τι αὐτοὶ τοὺς προτείνουν»¹.

Τὰ παραγωγικὰ συγκροτήματα ὑπολογίζουν στοὺς στρατιωτικοὺς γιὰ τὴν ἐξασφάλιση καὶ τὴν ἀνάπτυξή τους καὶ οἱ στρατιωτικοὶ βασίζονται στὰ τράστ, «ὄχι μόνο γιὰ τὴν προμήθεια τῶν ὄπλων τους, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν καθορισμὸ τοῦ εἴδους τῶν ὄπλων πού χρειάζονται, τῆς τιμῆς τους καὶ τῶν ἀπαραίτητων προθεσμίων»². Ἐνας φαῦλος κύκλος θὰ ἦταν πραγματικὰ τὸ κατάλληλο σύμβολο γιὰ μιὰ κοινωνία πού ἀναπτύσσεται καὶ διατηρεῖται στὴν κατεύθυνση πού χάραξε — ὀδηγημένη ἀπ' τὶς ἀνάγκες ἀνάπτυξης πού ἡ ἴδια, ταυτόχρονα, γεννάει καὶ περιορίζει.

1. Stewart Meacham, *Labor and the Cold War*, American Friends Service Committee, Φιλαδέλφεια, 1959, σ. 9.

2. Στὸ ἴδιο.

II. Προοπτικές περιχαράκωσης

Ύπάρχει ἄραγε καμμιά πιθανότητα νὰ σπάσει ἡ ἄλυσσιδατὴ σχέση παραγωγικότητας καὶ καταπίεσης ποὺ γίνεται ὄλο καὶ μεγαλύτερη; Γιὰ ν' ἀπαντήσουμε, θὰ πρέπει νὰ ἐπιχειρήσουμε μιὰ προβολὴ τῆς σύγχρονης ἐξέλιξης στὸ μέλλον, παίρνοντας σὰν ὑπόθεση ὅτι θὰ γίνεται μὲ σχετικὰ κανονικὸ καὶ ἀδιατάρακτο ρυθμὸ, παρ'ἀμερίζοντας δηλαδὴ τὴν πιθανότητα πυρηνικοῦ πολέμου (παρ' ὅλη τὴν πραγματικότητά της). Θὰ πάρουμε σὰν δεδομένο ὅτι ὁ ἐχθρὸς παραμένει σταθερὰ στὴ θέση του — ὅτι ὁ κομμουνισμὸς δηλαδὴ θὰ ἐξακολουθήσει νὰ συνυπάρχει μὲ τὸν καπιταλισμὸ. Ὁ καπιταλισμὸς λοιπὸν θὰ ἔχει πάντοτε τὴ δυνατότητα νὰ διατηρεῖ κι ἀκόμη νὰ ἀνεβάζει τὸ βιοτικὸ ἐπίπεδο ἑνὸς ὄλο καὶ πῶ μεγάλου μέρους τοῦ πληθυσμοῦ καὶ ταυτόχρονα νὰ βελτιώνει τὰ μέσα καταστροφῆς καὶ νὰ προβαίνει σὲ συστηματικὴ κατασπατάληση ἀγαθῶν καὶ ἱκανοτήτων. Αὐτὸ ἄλλωστε τὸ μπόρεσε, παρὰ τὶς δύο παγκόσμιες συρράξεις καὶ παρὰ τὸν ἀπροσμέτρητο πνευματικὸ καὶ ὑλικὸ κλονισμὸ ποὺ προκάλεσαν τὰ φασιστικὰ καθεστῶτα.

Ἡ κατάσταση αὐτὴ θὰ ἔχει πάντα τὰ ἴδια ὑλικά αἷτια:

α) τὴν ὄλο καὶ μεγαλύτερη παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας (τεχνικὴ πρόοδος)

β) τὴν αὔξηση τοῦ ποσοστοῦ γεννήσεων.

γ) μιὰ οἰκονομία βασισμένη στὶς ἀμυντικὲς δαπάνες.

δ) μιὰ στενὴ οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ συνεργασία ἀνάμεσα στὶς καπιταλιστικὲς χώρες καὶ ἀνάπτυξη τῶν σχέσεών τους μὲ τὶς ὑποανάπτυκτες.

Ἐπειδὴ ὁμως θὰ ὑπάρχει πάντα μιὰ σταθερὴ σύγκρουση ἀνάμεσα στὴν παραγωγικὴ ἀπόδοση τῆς κοινωνίας καὶ τὴ χρησιμοποίησή της γιὰ τὴν καταστροφὴ καὶ τὴν καταπίεση, θὰ χρειασθοῦν διπλάσιες προσπάθειες γιὰ νὰ ἐπιβληθοῦν στὸν πληθυσμὸ οἱ ἐπιταγὲς τοῦ μηχανισμοῦ· θὰ πρέπει νὰ διατεθεῖ τὸ πλεόνασμα τῶν ἀγαθῶν, νὰ δημιουργηθεῖ ἡ ἀνάγκη ἀγορᾶς ἐμπορευμάτων ποὺ νὰ πουλιῶνται μὲ τὸ σχετικὸ κέρδος, νὰ δημιουργηθεῖ ὁ πόθος γιὰ ἐργασία παραγωγῆς καὶ διανομῆς αὐτῶν τῶν ἐμπορευμάτων. Ἔτσι τὸ σύστημα κατευθύνεται πρὸς μιὰ κατάσταση ὅπου τὰ πάντα θὰ βρίσκονται κάτω ἀπὸ διοικητικὸ ἔλεγχο καὶ ταυτόχρονα τείνει νὰ ἐξαρτηθεῖ ὀλοκληρωτικὰ ἀπὸ ἓνα διοικητικὸ μηχανισμὸ ποὺ διευθύνουν δημόσιοι καὶ ἰδιωτικοὶ ὄργανισμοί· παράλληλα, μ' αὐτὸν τὸν τρόπο, δυνάμουν οἱ συμφεροντολογικὲς σχέσεις ἀνάμεσα στὶς μεγάλες δημόσιες καὶ ἰδιωτικὲς ἐταιρεῖες καὶ τοὺς πελάτες τους, τοὺς ὑπαλλήλους τους. Τὸ σύστημα αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατὸ ν' ἀλλάξει μὲ μερικὲς ἐθνικοποιήσεις ἢ μὲ τὴ γενίκευση τῆς συμμετοχῆς τῶν ἐργαζομένων στὴ διαχείριση καὶ στὰ κέρ-

δη μιᾶς ἐπιχείρησης — ὅσο οἱ ἴδιοι οἱ ἐργαζόμενοι θὰ παραμένουν μιὰ καταφατική δύναμη, ἓνα στήριγμα γι' αὐτὸ τὸ σύστημα.

Ἐπὶ τούτων ἐκρηκτικές τάσεις, ποὺ προέρχονται ταυτόχρονα ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ καὶ τὸ ἐξωτερικόν. Ἡ μιὰ ἀπ' αὐτὰς ἐνυπάρχει στὴν ἴδια τὴν τεχνικὴ πρόοδο, εἶναι ἡ αὐτοματοποίηση. Ὅταν εἶπα πρὸ πάνω ὅτι ἡ αὐτοματοποίηση γενικεύεται, δὲν ἐννοοῦσα ἀπλᾶ καὶ μόνο ὅτι ἡ μηχανοποίηση ἀναπτύχθηκε ποσοτικά, ἀλλὰ ὅτι ὁ χαρακτήρας τῶν βασικῶν παραγωγικῶν δυνάμεων ἄλλαξε. Ἡ αὐτοματοποίηση, ὅταν φτάσει στὸ ἑπακρο τῶν τεχνικῶν δυνατοτήτων, γίνεται ἀσυμβίβαστη πιά μὲ μιὰ κοινωνία ποὺ ἡ παραγωγικὴ τῆς διαδικασίας βασιζέται πάνω στὴν ἀτομικὴ ἐκμετάλλευση τῆς ἀνθρώπινης ἐργατικῆς δύναμης. Ἐνα αἰῶνα σχεδὸν πρὶν γίνει πραγματικότητα ἡ αὐτοματοποίηση, ὁ Μάρξ πρόβλεπε τὶς ἐκρηκτικὲς τῆς συνέπειες :

«Ὅσο ἡ μεγάλη βιομηχανία ἀναπτύσσεται, ἡ δημιουργία τοῦ πραγματικοῦ πλοῦτου ἐξαρτᾶται λιγότερο ἀπ' τὸ χρόνο ἐργασίας καὶ τὴν ποσότητα τῆς χρησιμοποιούμενης ἐργασίας καὶ περισσότερο ἀπὸ τὴν ἀπόδοση τῶν συστημάτων ἐργαλείων (Agentien) ποὺ μπαίνουν σὲ κίνηση κατὰ τὴ διάρκειά τοῦ χρόνου ἐργασίας.

» Τὰ συστήματα αὐτὰ ἐργαλείων, κι ὁ βαθμὸς ἀποτελεσματικότητάς τους, δὲν βρίσκονται σὲ καμμιά συνάρτηση μὲ τὸν ἄμεσο χρόνο ἐργασίας, ποὺ ἀπαιτεῖ ἡ παραγωγή τους· ἡ ἀποτελεσματικότητά τους ἐξαρτᾶται περισσότερο ἀπ' τὸ γενικὸ ἐπίπεδο ἐπιστήμης καὶ τεχνολογικῆς προόδου· μ' ἄλλα λόγια, ἐξαρτᾶται ἀπ' τὴν ἐφαρμογὴ αὐτῆς τῆς ἐπιστήμης στὴν παραγωγή(...). Ἔτσι, ἡ ἀνθρώπινη ἐργασία δὲν εἶναι πιά τμῆμα τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας — ἡ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴν παραγωγικὴν διαδικασίαν εἶναι περισσότερο σχέση ἐπόπτης, καὶ ρυθμιστῆ (Wächter und Regulator)(...). Βρίσκεται ἔξω ἀπ' τὸ προτσὲς τῆς παραγωγῆς, ἀντὶ νὰ εἶναι ὁ κυριώτερος παράγοντάς του(...). Μ' αὐτὴ τὴ μετατροπὴ, ἡ μεγάλη πηγὴ παραγωγῆς καὶ πλοῦτου δὲν εἶναι πιά ἡ ἄμεση ἐργασία ποὺ γίνεται ἀπ' τὸν ἴδιον τὸν ἄνθρωπο, οὔτε ὁ χρόνος ἐργασίας του, ἀλλὰ τὸ δυναμικὸ τῆς παραγωγικότητάς του σὲ παγκόσμια κλίμακα (Produktivkraft), δηλαδὴ οἱ γνώσεις του καὶ ἡ κυριαρχία του πάνω στὴ φύση μέσα ἀπ' τὴν κοινωνικὴν ζωὴ — μὲ λίγα λόγια ἡ ἐξέλιξη τοῦ κοινωνικοῦ ἀτόμου (des gesellschaftlichen Individuums). Ἡ κλοπὴ τοῦ χρόνου ἐργασίας τοῦ ἄλλου, ποὺ πάνω τῆς στηρίζεται ἀκόμη σὴμερὰ ὁ πλοῦτος, εἶναι μιὰ βάση πολὺ ἀδύνατη σὲ σύγκριση μὲ τὶς καινούργιες βάσεις οἰκοδόμησις τῆς μεγάλης βιομηχανίας. Ἀμέσως μόλις ἡ ἀνθρώπινη ἐργασία, στὴν ἄμεση μορφή της, θὰ πάψει νὰ εἶναι ἡ μεγάλη πηγὴ πλοῦτου, ὁ χρόνος ἐργασίας θὰ πάψει, καὶ πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ πάψει, νὰ εἶναι τὸ μέτρο τοῦ πλοῦτου κι ἡ ἀνταλλακτικὴ

ἀξία πρέπει νὰ πάψει ἀναγκαστικά νὰ εἶναι τὸ μέτρο τῆς ἀξίας χρήσης. Τὸ πλεόνασμα τῆς ἐργασίας τῶν μαζῶν ἔπαυσε νὰ εἶναι ὄρος ἀνάπτυξης τοῦ γενικοῦ πλοῦτου (des allgemeinen Reichthums) καὶ ἡ ἀργία μιᾶς μειονότητας ἔπαυσε νὰ εἶναι ἡ ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν πνευματικῶν καὶ γενικῶν ἀνθρώπινων ἰκανοτήτων. Κι ἔτσι ἡ παραγωγή πού βασιζόταν πάνω στὴν ἀνταλλακτικὴ ἀξία καταρρέει...»¹.

Ἡ αὐτοματοποίηση μοιάζει στ' ἀλήθεια νὰ εἶναι ὁ μέγας καταλύτης τῆς προχωρημένης βιομηχανικῆς κοινωνίας. Εἶναι ἕνας, ἐκρηκτικὸς ἢ ὄχι, καταλύτης στὸ ὑλικὸ ἐπίπεδο τῆς ποιοτικῆς ἀλλαγῆς, εἶναι τὸ τεχνικὸ μέσο πού ἐπιτρέπει τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν ποσότητα στὴν ποιότητα. Μ' αὐτὴ τὴν κοινωνικὴ διαδικασίαν αὐτοματοποίησης ἡ ἐργατικὴ δύναμη μετατρέπεται ἢ καλύτερα μετουσιώνεται καί, ξέχωρα ἀπ' τὸ ἄτομο, γίνεται ἕνα ἀνεξάρτητο παραγωγικὸ ἀντικείμενο, δηλαδὴ ἕνα ὑποκείμενο.

Ἄν ἡ αὐτοματοποίηση γινόταν ἡ διαδικασία τῆς ὑλικῆς παραγωγῆς, τότε θὰ ἀνατρεπόταν ὁλόκληρο τὸ κοινωνικὸ σύστημα. Ἄν ἡ ἀντικειμενοποίηση τῆς ἀνθρώπινης ἐργατικῆς δύναμης ἐφθανε στὴν τελειότητα, τότε τὸ ἀντικειμενοποιημένο σχῆμα θὰ ἐκρηγνύοταν καὶ θὰ ἔσπαζαν τὰ δεσμὰ πού ὑποδουλώνουν τὸ ἄτομο στὸ μηχανισμό — στὸ μηχανισμό πού τὸν κάνει δοῦλο τῆς ἴδιας του τῆς ἐργασίας. Ἄν, στὸ χῶρο τῆς ἀνάγκης, ἐπικρατοῦσε γενικὸς αὐτοματισμός, ὁ ἄνθρωπος θὰ εἶχε στὴ διάθεσή του τόσον ἐλεύθερο χρόνο, πού θὰ μπορούσε πιά νὰ διαμορφώσει τὴν ἰδιωτικὴν καὶ τὴν κοινωνικὴν του ζωὴν. Θὰ ἦταν τὸ ἱστορικὸ ἄλμα πρὸς ἕνα καινούργιο Πολιτισμό.

Στὸ στάδιο πού ἔχει φτάσει σήμερα ὁ προχωρημένος καπιταλισμός, οἱ ἐργατικὲς ὀργανώσεις ἀντιτάσσονται καὶ μὲ τὸ δίκιο τους σὲ μιὰν αὐτοματοποίηση, ὅπου δὲν θὰ ἀντισταθμίζονται οἱ ἀπώλειες ἐργασίας. Ζητᾶνε τὴν ὅσο τὸ δυνατό μεγαλύτερη χρησιμοποίησιν τῆς ἀνθρώπινης ἐργατικῆς δύναμης στὴν ὑλικὴ παραγωγή κι ἔτσι βρίσκονται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν τεχνικὴ πρόοδο. Μολαταῦτα, δρώντας μ' αὐτὸν τὸν τρόπο, φέρνουν ταυτόχρονα ἐμπόδια στὴν ἀποτελεσματικώτερη χρησιμοποίησιν τοῦ κεφαλαίου, ἐμποδίζουν τὸν πολλαπλασιασμό τῶν προσπαθειῶν γιὰ τὴν αὔξησιν τῆς παραγωγικότητος τῆς ἐργασίας. Μ' ἄλλα λόγια, τὸ συνεχὲς μπλοκάρισμα τῆς αὐτοματοποίησης μπορεῖ νὰ ἀποδυναμώσει τὴν ἐθνικὴ καὶ διεθνή ἀνταγωνιστικὴ ἰκανότητα τοῦ κεφαλαίου, νὰ προκαλέσει μιὰ μακροχρόνιον κάμψη καὶ συνακόλουθα νὰ ἀναζωπυρώσει τὴ σύγκρουσιν τῶν ταξικῶν συμφερόντων.

Αὐτὸ γίνεται πραγματικότητα τὴ στιγμὴ πού ἡ ρῆξις ἀνάμεσα στὸν κα-

1. Κάρλ Μάρξ, Grundrisse der Kritik der Politischen Oeconomie, Berlin, Dietz Verlag, 1953, σ. 592 κ. ἑ., σ. 596.

πιταλισμό και τὸν κομμουνισμό μετατοπίζεται ἀπ' τὸν στρατιωτικὸ στὸν κοινωνικὸ καὶ οἰκονομικὸ τομέα. Ἐξ αἰτίας τοῦ ὅτι τὰ πάντα καθορίζονται ἐκεῖ ἀπὸ τὴν διοίκηση, ἢ αὐτοματοποίηση μπορεῖ νὰ ἀναπτυχθεῖ ταχύτερα στὸ σοβιετικὸ σύστημα, ὅταν φτάσει σ' ἕνα ὀρισμένο ἐπίπεδο τεχνικῆς. Μιὰ τέτοια ἀπειλὴ γιὰ τὴ διεθνή ἀνταγωνιστικὴ θέση τοῦ καπιταλισμοῦ θὰ πρέπει νὰ ὀδηγήσει τὸ δυτικὸ κόσμο σὲ μιὰ ἔνταση τοῦ ὀρθολογιστικοῦ χαρακτήρα τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας. Οἱ ἐργαζόμενοι ἀντιτάσσονται σταθερὰ σ' αὐτό, χωρὶς ὅμως νὰ κάνουν ριζοσπαστικὴ πολιτικὴ. Στις Ἡνωμένες Πολιτεῖες, τουλάχιστον, οἱ ἡγέτες τῶν ἐργατικῶν ὀργανώσεων δὲν καθορίζουν στόχους καὶ μέσα πάλης πὺ νὰ ξεπερνᾶνε τὸ κοινὸ σχῆμα τοῦ ἐθνικοῦ καὶ ταξικοῦ συμφέροντος, μὲ προσαρμογὴ τοῦ δεύτερου στὸ πρῶτο. Οἱ ἐκρηκτικὲς δυνάμεις εἶναι ἀκόμη δυνατὸ νὰ χειραγωγηθοῦν μέσα στὰ πλαίσια τοῦ σχήματος.

Ἀκόμη, τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀνθρώπινη ἐργατικὴ δύναμη χρησιμοποιεῖται ὅλο καὶ πιὸ λίγο στὴν παραγωγικὴ διαδικασία, σημαίνει ὅτι ἡ πολιτικὴ δύναμη τῆς ἀντιπολίτευσης πέφτει. Ἄν ὑπάρξει κάποια πολιτικὴ ριζοσπαστικοποίηση, θὰ ἔπρεπε νὰ ἐμφανιστεῖ μιὰ κάποια ἀνεξάρτητη πολιτικὴ δράση καὶ συνείδηση στὶς ὁμάδες τῶν «ἀσπρογιακάδων», μιὰ καὶ ἡ ἀναλογία τους μεγαλώνει σταθερὰ. Αὐτὸ ὅμως εἶναι μᾶλλον ἀπίθανο. Ἄν τὰ μαζικὰ συνδικάτα ὀργανώσουν, βαθμιαῖα, τὸ μεγάλο ἀριθμὸ τῶν «ἀσπρογιακάδων», στὴν καλύτερη περίπτωσι θ' ἀναπτυχθεῖ σ' αὐτοὺς μιὰ συνδικαλιστικὴ συνείδηση καὶ πολὺ δύσκολα μιὰ πολιτικὴ ριζοσπαστικοποίηση¹.

Ἄπὸ πολιτικὴ ἄποψη, ὅσο περισσότεροι ἀσπρογιακάδες ὑπάρχουν στὰ συνδικάτα, τόσο περισσότερες εὐκαιρίες θὰ ἔχουν τὰ φιλιλεύθερα καὶ μικροαστικὰ φερέφωνα νὰ συγχέουν τὰ «συμφέροντα τῆς ἐργασίας» μὲ τὰ συμφέροντα τῆς κοινότητος σὰν σύνολο. Τὰ μαζικὰ συνδικάτα, σὰν ὁμάδες πίεσης, θὰ ἐπεκταθοῦν κι ἀναμφίβολα οἱ συνδικαλιστὲς ἡγέτες θὰ ὀδηγηθοῦν σὲ παζαρέματα πὺ θὰ ἀφοροῦν καὶ τὴν ἐθνικὴ οἰκονομικὴ πολιτικὴ»².

Μ' αὐτὲς τὶς συνθήκες, γιὰ νὰ μπεῖ φραγμὸς στὶς τάσεις γιὰ ἐκρηξή, πρέπει νὰ προσαρμόσουν οἱ ἰδιωτικὲς ἐπιχειρήσεις τὴν οἰκονομία τους στὶς ἐπιταγὲς τοῦ Κράτους τῆς Ἐθιμείας. Σύμφωνα μὲ τὶς ἐπιταγὲς αὐτὲς, οἱ κυβερνητικὲς δαπάνες καὶ παρεμβάσεις πρέπει νὰ ἀδῆθοῦν σημαντικά, νὰ ἐπιχειρηθεῖ σχεδιοποίηση σὲ ἐθνικὴ καὶ παγκόσμια κλίμακα, νὰ ἐνταθεῖ τὸ πρόγραμμα ξένης βοήθειας, νὰ ὀργανωθεῖ καλὰ ἡ κοινωνικὴ ἀσφάλιση, νὰ γίνουν δημόσια ἔργα μεγάλης κλίμακας κι ἀκόμη καὶ μιὰ μερικὴ ἐθι-

1. Automation and Major Technological Change, σ. 11.

2. C. Wright Mills, White Collar, Oxford University Press, New York, 1956, σ. 319.

κοποίηση¹. Πιστεύω ότι οί ομάδες πού έχουν τὰ κυρίαρχα συμφέροντα θά δεχτοῦν προοδευτικά, κι ὄχι χωρὶς δισταγμούς, αὐτὲς τὶς ἀπαιτήσεις κι ὅτι θά ἐμπιστευτοῦν τὰ προνόμιά τους σὲ μὴν ἀποτελεσματικότερη ἐξουσία.

Γιὰ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἀνάσχεση τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς στὸν ἄλλο τύπο βιομηχανικοῦ πολιτισμοῦ, τῆ σοβιετικῆ κοινωνία², ὑπάρχουν δύο λόγοι γιὰ τοὺς ὁποίους δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ σύγκριση μὲ τὶς προοπτικὲς ἀνάσχεσης στὴ δική μας κοινωνία: α) χρονολογικά, ἡ σοβιετικῆ κοινωνία ἀνήκει σὲ προγενέστερο στάδιο ἐκβιομηχάνισης, ἔχει ἀκόμη μεγάλους τομεῖς σὲ προτεχνολογικὸ στάδιο· β) διαρθρωτικά, οἱ οἰκονομικοὶ καὶ πολιτικοὶ τῆς θεσμοὶ εἶναι οὐσιαστικὰ διαφορετικοὶ (ὀλοκληρωτικὴ ἔθνικοποίησι καὶ δικτατορία).

Οἱ στενὲς σχέσεις, πού ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὶς δύο αὐτὲς πλευρὲς, κάνουν τὴν ἀνάλυση δύσκολη. Ἐξ αἰτίας τῆς ἱστορικῆς καθυστέρησης, ἡ ἐκβιομηχάνιση στὴ σοβιετικὴ χώρα συντελεῖται χωρὶς σπατάλες καὶ χωρὶς περιορισμούς τῆς παραγωγικότητας, ὅπως συμβαίνει στὴ κοινωνία μας ὅπου τὸ ἰδιωτικὸ κέρδος ἐπιβάλλει τὰ συμφέροντά του. Ἀντίθετα, ἐκεῖ ἡ σχεδιοποίηση ἀποβλέπει στὴν ἱκανοποίηση τῶν ζωτικῶν ἀναγκῶν καὶ κατόπιν, ἢ ἴσως ταυτόχρονα, τῶν στρατιωτικῶν καὶ πολιτικῶν ἀναγκῶν.

Ἄραγε ὁ ὀρθολογισμὸς αὐτὸς τῆς ἐκβιομηχάνισης εἶναι ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο ἀποτέλεσμα καὶ προνόμιο τῆς ἱστορικῆς καθυστέρησης καὶ μοιραῖα θά ἐξαφανιστεῖ μόλις ἡ κοινωνία ἐκεῖ φθάσει σ' ἓνα ἀνώτερο ἐπίπεδο; Καὶ ἀπ' τὴν ἄλλη μεριά ἡ ἱστορικὴ καθυστέρηση εἶναι πού ἐπιβάλλει — μέσα σὲ συνθήκες ἀνταγωνιστικῆς συνύπαρξης μὲ τὸν προχωρημένο καπιταλισμὸ — τὴν ὀλοκληρωτικὴ ἀνάπτυξη καὶ τὸν ὀλοκληρωτικὸ ἔλεγχον τῶν ἀγαθῶν ἀπὸ ἓνα δικτατορικὸ καθεστῶς; Ὅταν θά πετύχει τὸ στόχο της, δηλαδὴ «νὰ φθάσει καὶ νὰ ξεπεράσει» τὴν καπιταλιστικὴν κοινωνία, ἡ σοβιετικὴ κοινωνία θά μπορέσει νὰ μετριάσει τὸν ὀλοκληρωτικὸ ἔλεγχον σὲ βαθμὸ τέτοιο πού νὰ γίνῃ δυνατὴ μιὰ ποιοτικὴ ἀλλαγὴ;

Τὸ ἐπιχείρημα τῆς ἱστορικῆς καθυστέρησης, ὅτι δηλαδὴ ἡ ἀπελευθέρωση πρέπει νὰ γίνῃ βίαια καὶ ἀπὸ τὴν κυβέρνησι σὲ συνθήκες κυριαρχικῆς πνευματικῆς καὶ ὑλικῆς ἀνωριμότητας, εἶναι τὸ ὄχυρό τοῦ σοβιετικοῦ μαρξισμοῦ· ἀκόμη, τὸ ὑποστήριξαν καὶ ὄλοι οἱ θεωρητικοὶ τῆς «δια-

1. Στὶς λιγώτερο ἀνεπτυγμένους καπιταλιστικὲς χώρες, ὅπου ἰσχυρὲς δυνάμεις τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος μένουσιν πάντα ζωντανὲς (Γαλλία, Ἰταλία), ἡ δυνάμη τους ὑπονομεύεται ἀπὸ ἓναν αὐξημένον πολιτικὸν καὶ τεχνικὸν ὀρθολογισμόν, ἀπολυταρχικῆς μορφῆς. Οἱ ἀπαιτήσεις τῆς διεθνοῦς σύγκρουσης συμβάλλουσιν στὸ δυνάμωμα αὐτῆς τῆς αὐταρχικῆς μορφῆς καὶ στὴν υἰοθέτησι ἀπ' αὐτὲς τὶς ἐργατικὲς δυνάμεις τῶν τάσεων, πού κυριαρχοῦσιν στὶς πῶ προχωρημένους βιομηχανικὲς περιοχὰς καὶ τὶς σπρώχνουσιν στὴν συμμαχίαν μαζί τους.

2. Βλέπε Herbert Marcuse, Σοβιετικὸς Μαρξισμὸς.

παιδαγωγητικής δικτατορίας», ἀπ' τὸν Πλάτωνα μέχρι τὸ Ρουσσώ. Εἶναι εὐκόλο νὰ εἰρωνευθῶμε αὐτὸ τὸ ἐπιχείρημα, εἶναι ὁμως δύσκολο νὰ τὸ ἀπορρίψουμε: ἔχει τὸ προσὸν νὰ παραδέχεται χωρὶς πολλὴ ὑποκρισία τὶς ὑλικὲς καὶ πνευματικὲς συνθήκες ποῦ φράζουν τὸ δρόμο γιὰ ἕναν πραγματικὸ καὶ νοητικὸ αὐτοκαθορισμό.

Ἄκόμα, κάτω ἀπ' τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ διαφαίνεται μιὰ ἰδεολογία ἀνελεύθερη, μιὰ ἰδεολογία ποῦ συγκαλυμμένα λέει ὅτι ἡ ἀνθρώπινη ἐλευθερία μπορεῖ νὰ ἀνθίσει μέσα σὲ μιὰ ζωὴ δουλειᾶς, φτώχειας καὶ ἠλιθιότητος. Βέβαια εἶναι εὐνόητο ὅτι ἡ κοινωνία πρέπει πρῶτα-πρῶτα νὰ οἰκοδομηθεῖ τὶς ὑλικὲς συνθήκες ποῦ θὰ κάνουν τὴν ἐλευθερία προσιτὴ σὲ ὅλα τὰ μέλη της γιὰ νὰ μπορέσει νὰ γίνῃ μιὰ κοινωνία ἐλεύθερη. Πρέπει πρῶτα νὰ δημιουργηθεῖ ὁ πλοῦτος καὶ κατόπιν νὰ διανεμηθεῖ σύμφωνα μὲ τὶς ἀνάγκες τῶν ἀτόμων, ὅταν αὐτὲς οἱ ἀνάγκες θὰ ἀναπτύσσονται ἐλευθερᾶ· πρέπει οἱ σκλάβοι νὰ γίνουν ἱκανοὶ νὰ μάθουν, νὰ δοῦν καὶ νὰ σκεφθοῦν πρὶν γνωρίσουν τί συμβαίνει καὶ τί πρέπει νὰ κάνουν γιὰ νὰ τὸ ἀλλάξουν. Καὶ στὸ βαθμὸ ποῦ οἱ σκλάβοι διαπαιδαγωγοῦνται νὰ ζοῦν σὰν σκλάβοι, γιὰ νὰ μένουν εὐχαριστημένοι μ' αὐτὴ τὴν κατάστασιν, εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ἔρχεται ἡ ἀπελευθέρωσή τους ἀπὸ τὰ ἔξω; ἀπὸ τὰ πάνω. Θὰ «ὕποχρεωθοῦν νὰ εἶναι ἐλεύθεροι», θὰ ὑποχρεωθοῦν «νὰ βλέπουν τὰ πράγματα ὅπως εἶναι, καὶ κάποτε-κάποτε ὅπως θάπρεπε νάναι», θὰ ὑποχρεωθοῦν νὰ μποῦν «στὸ σωστὸ δρόμο», ποῦ στὴν ἀναζήτησή του βρίσκονται ¹.

Παρ' ὅλη τὴν ἀλήθεια τοῦ ὁμως, τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ δὲν μπορεῖ ν' ἀπαντήσῃ στὸ ἐρώτημα ποῦ γίνεται ὄλο καὶ πιὸ πιεστικὸ μὲ τὸν καιρὸ: ποιοὺς καθοδηγεῖ τοὺς καθοδηγητὲς καὶ ποιά ἀπόδειξις ὑπάρχει ὅτι κατέχουν «τὸ σωστό»; Καὶ δὲν ἀλλάζει τίποτα στὸ ἐρώτημα τὸ γεγονὸς ὅτι μπορεῖ νὰ γίνῃ καὶ γιὰ μερικὲς δημοκρατικὲς μορφὲς κυβέρνησης, ὅπου οἱ βασικὲς ἀποφάσεις σχετικὰ μὲ τὸ τί εἶναι καλὸ γιὰ τὸ ἔθνος παίρνονται ἀπὸ αἰρετοὺς ἀντιπροσώπους (ἢ μᾶλλον ὀπισθογραφοῦνται ἀπὸ αἰρετοὺς ἀντιπροσώπους)— ἀντιπροσώπους ποῦ ἐκλέγονται κάτω ἀπὸ συνθήκες ἀποτελεσματικῶ καὶ ἐλευθερᾶ ἀποδεκτοῦ ἑτεροκαθορισμοῦ. Ἡ «διαπαιδαγωγητικὴ δικτατορία» μπορεῖ νὰ ἐπικαλεσθεῖ γιὰ τὴν υπεράσπισή της τὸ ἐπιχείρημα (ἀρκετὰ ἀδύνατο ἄλλωστε) ὅτι ἡ τρομερὴ κακοδαιμονία ποῦ δημιουργεῖ δὲν εἶναι τρομερότερη, οὔτε χειρότερη ἀπὸ τὴν κακοδαιμονία ποῦ δημιουργοῦν οἱ μεγάλες φιλελεύθερες καὶ αὐταρχικὲς κοινωνίες.

Ὅμως, ἀντίθετα μὲ τὶς θολὰς ἰδεολογικὲς συνταγὰς, ἡ διαλεκτικὴ λογικὴ τονίζει τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ σκλάβοι πρέπει νὰ εἶναι κίολας ἐλεύθεροι γιὰ νὰ διεκδικήσουν τὴν ἀπελευθέρωσή τους, προτοῦ μπορέσουν νὰ

1. Ρουσσώ, *Τὸ κοινωνικὸ συμβόλαιον*, βιβλίον 1, κεφ. VII, βιβλίον 2, κεφ. VI.

γίνουν τέτοιοι κι ότι ο σκοπός πρέπει να κατοπτρίζεται και στα μέσα που χρησιμοποιούνται για την επίτευξή του. 'Ο Μάρξ τὸ ἔχει ὑπ' ὄψη του αὐτὸ ὅταν λέει ὅτι ἡ ἀπελευθέρωση τῆς ἐργατικῆς τάξης πρέπει νὰ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς δράσης τῆς ἴδιας τῆς ἐργατικῆς τάξης. 'Ο σοσιαλισμὸς πρέπει νὰ γίνεи μιὰ πραγματικότητα ἀπ' τὴν πρώτη κιόλας πράξη τῆς ἐπανάστασης γιατί πρέπει νὰ βρίσκεται ἔτοιμος μέσα στὴ συνείδηση καὶ στὴ δράση αὐτῶν ποὺ κάνουν τὴν ἐπανάσταση.

'Υπάρχει, εἶναι ἀλήθεια, μιὰ «πρώτη φάση» σοσιαλιστικῆς οἰκοδόμησης ὅταν ἡ καινούργια κοινωνία «ἔχει ἀκόμη πάνω της τὰ στίγματα τῆς παλιάς ποὺ τὴ γέννησε»¹. 'Αλλὰ ἀπ' τὴν ἀρχὴ κιόλας αὐτῆς τῆς φάσης ἡ ποιοτικὴ ἀλλαγὴ διαφοροποιεῖ τὴν παλιά καὶ τὴν καινούργια κοινωνία. Σύμφωνα μὲ τὸν Μάρξ, ἡ «δεύτερη φάση» οἰκοδομεῖται ὀλοκληρωτικὰ μέσα στὴν πρώτη. 'Ο ποιοτικὰ καινούργιος τρόπος ζωῆς ποὺ γεννήθηκε ἀπ' τὸν καινούργιο τρόπο παραγωγῆς, ἐμφανίζεται μὲ τὴν ἐπανάσταση καὶ ἡ σοσιαλιστικὴ ἐπανάσταση σημειώνοντας τὸ τέλος τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος, σημειώνεται καὶ ἡ ἴδια στὸ τέλος τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος. 'Ἡ σοσιαλιστικὴ οἰκοδόμηση ἀρχίζει μὲ τὴν πρώτη φάση τῆς ἐπανάστασης.

Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, ἀπ' τὴν πρώτη κιόλας φάση, γίνεται τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ «στὸν καθένα σύμφωνα μὲ τὴν ἐργασία του» στὸ «στὸν καθένα σύμφωνα μὲ τὶς ἀνάγκες του» — χάρη στὴ δημιουργία μιᾶς ὑλικῆς καὶ τεχνολογικῆς βάσης καὶ (αὐτὸ εἶναι ἀποφασιστικὸ) χάρη στὸν τρόπο ποὺ αὐτὴ οἰκοδομήθηκε. 'Ἡ θεμελιακὴ ἐκείνη ἀλλαγὴ, ποὺ ἀργότερα θὰ ἀποτελέσει τὸ σημεῖο διάκρισης ἀνάμεσα στὴν ἱστορία τῶν ἐλευθέρων ἀνθρώπων καὶ στὴν ἀνθρώπινη προῖστορία εἶναι αὐτονόητο ὅτι θὰ συντελεσθεῖ μὲ τὸν ἔλεγχο τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας ἀπὸ τοὺς «ἄμεσους παραγωγούς». Οἱ ἴδιοι οἱ παραγωγοί, ἄλλοτε ἀπλὰ ἀντικείμενα τοῦ «πρῶτα ἀπ' ὅλα, παραγωγῆς», γίνονται ἀνθρώπινα ὄντα ποὺ κάνουν σχέδια καὶ χρησιμοποιοῦν τὰ μέσα τῆς ἐργασίας τους γιὰ τὴν πραγμάτωση τῶν ἐπιθυμιῶν τους καὶ τοῦ ἑαυτοῦ τους. Γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία οἱ ἄνθρωποι δροῦν ἐλεύθερα καὶ συλλογικὰ ἐνάντια στὴν ἀναγκαιότητα (κι ὕστερα ἀπὸ ὥθησή της) ποὺ περιορίζει τὴν ἐλευθερία τους καὶ μειώνει τὴν ἀνθρωπιά τους. 'Απὸ κεῖ κι ἔπειτα, κάθε περιορισμὸς ποὺ θὰ τοὺς ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὴν ἀναγκαιότητα, θὰ εἶναι μιὰ ἀνάγκη ποὺ θὰ τὴν ἔχουν ἐλεύθερα ἀποδεχτεῖ. 'Ἡ ἀνάπτυξη τῆς κομμουνιστικῆς κοινωνίας, σήμερα, βρίσκεται σὲ διαμετρικὴ ἀντίθεση μ' αὐτὴ τὴν ὀπτική. 'Αναβάλλει (ἢ ὀδηγήθηκε στὴν ἀναβολὴ αὐτὴ ἐξ αἰτίας τῆς παγκόσμιας κατάστασης), γιὰ τὴ δεύτερη φάση, τὴν

1. Marx et Engels, Critique du programme de Gotha, Editions Sociales, Παρίσι, 1950.

ποιοτική αλλαγή και ἡ μετάβαση ἀπ' τὸν καπιταλισμὸ στὸν σοσιαλισμὸ παραμένει ἀκόμα, παρὰ τὴν ἐπανάσταση, μιὰ αλλαγή ποσοτική. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει ὑποδουλωθεῖ ἀπὸ τὰ μέσα ἐργασίας του μέσα στὰ πλαίσια ἐνὸς ἀποτελεσματικώτατου καὶ «πολλὰ ὑποσχόμενου» ὀρθολογισμοῦ.

Ἡ σταλινική ἐκβιομηχάνιση συντελέστηκε μέσα σὲ κατάσταση «ἐχθρικής συνύπαρξης» κι αὐτὸ ἴσως ἐξηγεῖ τὸν τρομοκρατικὸ της χαρακτήρα· παράλληλα ὅμως ἔθεσε σὲ κίνηση τὶς δυνάμεις ποὺ κάνουν τὴν τεχνικὴ πρόοδο μέσο διαρκοῦς καταπίεσης. Τὰ μέσα καταστρέφουν τὸ σκοπὸ. Προϋποθέτοντας ὅτι καμιὰ καταστροφή, κανένας πυρηνικὸς πόλεμος δὲν θὰ ἀνακόψει τὴν ἐξέλιξή της, ἡ τεχνικὴ πρόοδος θὰ πραγματοποιήσῃ μιὰ συνεχή βελτίωση τοῦ ἐπιπέδου ζωῆς, μιὰ ἀδιάκοπη ἀπελευθέρωση ἀπὸ τοὺς ἐλέγχους. Ἡ ἐθνικοποιημένη οἰκονομία θὰ μπορεῖ νὰ ἐκμεταλλευτεῖ τὴν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας καὶ τοῦ κεφαλαίου, χωρὶς νὰ σκοντάψει σὲ ἀντίσταση τῆς δομῆς¹, περιορίζοντας σημαντικὰ τὶς ὥρες δουλειᾶς καὶ ἀναπτύσσοντας τὶς ἀνέσεις. Κι ὅλα αὐτὰ μποροῦν νὰ γίνουν χωρὶς νὰ ἐλαφρυνθεῖ τὸ καθεστῶς τῆς γενικῆς ἐξουσίας τοῦ λαοῦ. Δὲν ἔχουμε κανένα λόγο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ τεχνικὴ πρόοδος σὺν τὴν ἐθνικοποίηση θὰ πραγματοποιήσουν «αὐτόματα» μιὰ ἀπελευθέρωση καὶ μιὰν ἄρση τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῶν δυνάμεων τῆς ἄρνησης. Ἀντίθετα, ἡ ἀντίφαση ἀνάμεσα στὶς ἀναπτυσσόμενες παραγωγικὲς δυνάμεις καὶ τὴν καταπιεστικὴ μορφῆς ὀργάνωσή τους — ποὺ γίνεται ἀνοιχτὰ δεχτὴ σὰν ἓνα χαρακτηριστικὸ τῆς σοσιαλιστικῆς ἀνάπτυξης, ἀκόμη κι ἀπ' τὸν Στάλιν² — θὰ ἀμβλύνεται ὀλοένα καὶ περισσότερο, δὲν θὰ εἶναι τόσο χτυπητὰ φανερὴ. Ὅσο ἰκανώτερα θὰ διανέμουν καταναλωτικὰ προϊόντα οἱ ἡγέτες, τόσο στενώτερα θὰ δένεται ὁ καταπιεζόμενος πληθυσμὸς μὲ τὶς διάφορες γραφειοκρατικὲς ομάδες ποὺ θὰ βρίσκονται στὴν ἐξουσία.

Παρ' ὅλο ὅμως ποὺ ὁ ἀποκλεισμὸς τῆς ποιοτικῆς αλλαγῆς φαίνεται νὰ συντελεῖται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, τόσο στὸ σοβιετικὸ σύστημα ὅσο καὶ στὸ σύστημα τοῦ προχωρημένου καπιταλισμοῦ, οἱ σοσιαλιστικὲς βάσεις παραγωγῆς δημιουργοῦν μιὰ οὐσιαστικὴ διαφορά. Ὅπωςδήποτε, στὸ σοβιετικὸ σύστημα, ὑπάρχει σαφὴς διαχωρισμὸς μέσα στὴν παραγωγικὴ διαδικασία ἀνάμεσα στοὺς «ἄμεσους παραγωγούς» (τοὺς ἐργαζόμενους) καὶ σ' αὐτοὺς ποὺ ἐλέγχουν τὰ μέσα παραγωγῆς, γεγονός ποὺ δημιουργεῖ ταξικὲς διαφορὲς στὴν ἴδια τῆ βάση τοῦ συστήματος. Αὐτὸς ὁ διαχωρισμὸς ὅμως καθορίστηκε ἀπὸ μιὰ πολιτικὴ ἀπόφαση κι ἀπ' τὴν πολιτικὴ ἐξουσία μετὰ τὴν

1. Σχετικὰ μὲ τὴ διαφορά τῆς ἀντίστασης ποὺ γεννιέται ἀπὸ τὰ μέσα ἀπ' τὴν ἀντίσταση ποὺ μπορεῖ νὰ χειραγωγηθεῖ, βλέπε Χέρμπερτ Μαρκοῦζε, Ὁ σοβιετικὸς μαρξισμὸς, ὅπου παρ.

2. «Economic Problems of Socialism in the U.S.S.R.» (1952), F. A. Praeger, New York, 1953, σ. 5, 11, 14.

σύντομη «ήρωική περίοδο» τῆς μπολσεβικικῆς ἐπανάστασης κι ἀπὸ τότε κι ὕστερα διατηρήθηκε. Δὲν εἶναι ὅμως αὐτὸς ὁ κινητήρας τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας· δὲν ἔχει καμιὰ σχέση με τὸν καπιταλιστικὸ διαχωρισμὸ κεφαλαίου καὶ ἐργασίας ποὺ βασίζεται στὸ ὅτι τὰ μέσα παραγωγῆς ἀνήκουν στὴν ἀτομικὴ ιδιοκτησία. Ἔτσι, οἱ ἡγετικὲς σφαῖρες βρίσκονται κι αὐτὲς ἔξω ἀπ' τὴν παραγωγικὴ διαδικασία καὶ μποροῦν νὰ ἀντικατασταθοῦν χωρὶς νὰ καταρρεύσουν οἱ βασικοὶ θεσμοὶ τῆς κοινωνίας.

Ἡ ἐπίσημη θέση τῶν σοβιετικῶν μαρξιστῶν περιέχει μιὰ μισῆ ἀλήθεια: ὑπάρχει ἀντίθεση ἀνάμεσα στὶς «καθυστερημένες παραγωγικὲς σχέσεις καὶ τὸν χαρακτήρα τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων», τὸ μεγαλύτερο μέρος ὅμως αὐτῶν τῶν ἀντιθέσεων μπορεῖ νὰ λυθεῖ χωρὶς ἔκρηξη· μέσ' ἀπὸ μιὰ «προοδευτικὴ ἀλλαγή» θὰ πραγματοποιηθεῖ ὁ «ἐναρμονισμὸς» τῶν δύο αὐτῶν παραγόντων¹. Παράλληλα, εἶναι ἀλήθεια ἀκόμη ὅτι ἡ ἀλλαγή αὐτὴ ἀπὸ ποσοτικὴ πρέπει νὰ μετατραπῆ σὲ ποιοτικὴ, δηλαδὴ πρέπει νὰ ἐξαφανιστοῦν, σὰν ἀνεξάρτητες κι ἀπ' τὰ πάνω ἐπιβαλλόμενες στοὺς ἀνθρώπους δυνάμεις, τὸ Κράτος, τὸ Κόμμα, τὸ Πλάνο. Στὸ βαθμὸ ποὺ ἡ ἀλλαγή αὐτὴ δὲν θὰ ἀγγίζει τὴν ὕλικὴ βάση τῆς κοινωνίας (τὴν ἐθνικοποιημένη παραγωγικὴ διαδικασία), θὰ εἶναι μιὰ π ο λ ι τ ι κ ῆ ἐπανάσταση. Κι' ἂν ἡ ἀλλαγή αὐτὴ ὀδηγήσει στὸν αὐτοκαθορισμὸ, σὰν βάση τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης, ἰδιαίτερα στὸ χῶρο τῆς ἀναγκαίας ἐργασίας, θὰ ἀποτελέσει τὴ ριζικώτερη καὶ πληρέστερη ἐπανάσταση τῆς ἱστορίας. Ὅταν τὰ ἀναγκαῖα γιὰ τὴ ζωὴ προϊόντα θὰ κατανέμονται ἀνεξάρτητα ἀπ' τὴν ἀπόδοση τοῦ καθενός, ὅταν θὰ περιορισθεῖ στὸ ἐλάχιστο ὁ χρόνος ἐργασίας, ὅταν ἡ μόρφωση γίνεῖ καθολικὴ κι ἐπιτρέπει μιὰ ἐναλλακτικὴ ἐπιλογὴ ἀπασχόλησης — ὅλα αὐτὰ εἶναι οἱ ἀπαραίτητες προϋποθέσεις γιὰ τὸν αὐτοκαθορισμὸ, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀκόμη τὸ περιεχόμενον τοῦ αὐτοκαθορισμοῦ. Ἐνα σύστημα διοίκησης θὰ μπορούσε νὰ διαπλάσει τέτοιες συνθήκες, ἀλλὰ ἡ πραγματοποίησή τους θὰ ἦταν τὸ τέλος αὐτοῦ τοῦ συστήματος. Βέβαια μιὰ ἐλεύθερη βιομηχανικὴ κοινωνία σὲ ὀριμότητα θὰ ἐξαρτᾶται πάντοτε ἀπὸ ἕνα καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας κι ὁ καταμερισμὸς θὰ ἐπιβάλλει μιὰ ἀνισότητα στὰ λειτουργήματα. Οἱ πραγματικὲς κοινωνικὲς ἀνάγκες, οἱ τεχνικὲς ἀπαιτήσεις, οἱ φυσικὲς καὶ ἀτομικὲς διαφορὲς ἀνάμεσα στὰ ἄτομα δικαιολογοῦν μιὰ τέτοια ἀνισότητα. Ἀλλὰ δὲν ὑποτάσσεται πιά ἡ ζωὴ τῶν ἄλλων σὲ ἰδιωτικὰ συμφέροντα, μέσα ἀπ' τὴν διεύθυνση καὶ τὴν ἐποπτεία. Ἡ μετάβαση σ' ἕνα τέτοιο στάδιο εἶναι περισσότερο ἐπαναστατικὴ παρά ἐξελικτικὴ διαδικασία, ἀκόμη κι ὅταν ξεκινῶμε ἀπὸ μιὰ ὀλοκληρωτικὰ ἐθνικοποιημένη καὶ σχεδιοποιημένη οἰκονομία.

Μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι στὸ ἐσωτερικὸ αὐτῆς τῆς διάρθρωσης,

1. Current Soviet Politics, σ. 14.

τὸ κομμουνιστικὸ σύστημα θὰ δημιουργήσῃ (ἢ μᾶλλον θὰ ἐξαναγκαστεῖ νὰ δημιουργήσῃ, ἐξ αἰτίας τοῦ παγκόσμιου συσχετισμοῦ) συνθήκες τέτοιες πού νὰ ἐπιτρέψουν αὐτὴ τὴ μετάβαση; Ἐναντία στὴν ὑπόθεση αὐτὴ ὑπάρχουν σοβαρὰ ἐπιχειρήματα. Πρῶτα - πρῶτα ἡ βολεμένη γραφειοκρατία θὰ ἀντισταθεῖ μὲ ὅλη τῆς τὴ δύναμη σὲ μιὰ παρόμοια ἐξέλιξη, καὶ τὴ δικαιολογία γι' αὐτὴ τὴν ἀντίσταση θὰ τὴ βρεῖ στὴν ἀμείλικτη πάλη μὲ τὸν καπιταλιστικὸ κόσμον, ὅπως ἄλλωστε κι ἐκεῖ θὰ πρέπει νὰ ἀναζητήσῃ τοὺς λόγους πού ὠθοῦν πρὸς τὴ δημιουργία συνθηκῶν ἀπελευθέρωσης.

Ἡ ἔννοια μιᾶς κάποιας «ἐμφυτῆς δίψας γιὰ ἐξουσία», δὲν μᾶς χρησιμεύει σὲ τίποτα γιὰ νὰ καταλάβουμε οὐτὸ τὸ φαινόμενο. Εἶναι μιὰ θολὴ καὶ χοντροκομμένη ψυχολογικὴ ἔννοια πού δὲν μπορεῖ νὰ χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν ἀνάλυση τῶν κοινωνικῶν ἐξελίξεων. Δὲν ἐνδιαφέρει ἂν οἱ κομμουνιστικὲς γραφειοκρατίες «θὰ ἐγκαταλείψουν» τὴν προνομιούχο τους θέση ὅταν θὰ γίνει δυνατὴ ἡ ποιοτικὴ ἀλλαγὴ· τὸ πρόβλημα εἶναι νὰ δοῦμε ἂν θὰ μπορέσουν νὰ ἐμποδίσουν τὴν ἐξέλιξη πού θὰ φέρει τὴν ποιοτικὴ ἀλλαγὴ. Γιὰ νὰ τὸ πετύχουν αὐτό, θὰ πρέπει νὰ σταματήσουν τὴν ὑλικὴ καὶ πνευματικὴ ἐξέλιξη σ' ἓνα ἐπίπεδο ὅπου θὰ εἶναι ἀκόμη δυνατὴ μιὰ ὀρθολογιστικὴ καὶ προσοδοφόρα κυριαρχία, ὅπου θὰ εἶναι ἀκόμη δυνατὴ ἡ ὑποδούλωση τοῦ κυριαρχούμενου πληθυσμοῦ στὴν ἐργασία του καὶ ἡ σύνδεσή του μὲ τὰ συμφέροντα τοῦ Κράτους ἢ τῶν ἄλλων κατεστημένων θεσμῶν. Κι ἐδῶ ἀκόμη, ἡ παγκόσμια συνύπαρξή φαίνεται νὰ εἶναι, ἀπὸ πολὺ καιρὸ, ἀποφασιστικὸς παράγοντας στὴν ἐσωτερικὴ κατάσταση τῶν δύο ἀντιμαχόμενων κοινωνιῶν. Ἡ ἀνάγκη νὰ ἐκμεταλλεῖτον ὅσο γίνεται τὴν τεχνικὴ πρόοδο, ἡ ἀνάγκη νὰ ἐπιβιώσουν χάρι' σ' ἓνα ὑψηλότερο βιοτικὸ ἐπίπεδο, θὰ κάνει ἴσως τὶς κυρίαρχες γραφειοκρατίες νὰ μετριάσουν τὴν ἀντίστασή τους.

Θὰ ἤθελα νὰ προσθέσω μερικὲς παρατηρήσεις σχετικὰ μὲ τὶς χῶρες πού βρίσκονται σὲ πορεία ἀνάπτυξης. Συχνὰ ὑποστηρίζεται ὅτι τὰ πρόσφατα ἐπιτεύγματά τους μποροῦν ν' ἀλλάξουν τὶς προοπτικὲς τῶν προχωρημένων βιομηχανικῶν χωρῶν καὶ ὅτι μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν μιὰ «τρίτη δύναμη» πού θὰ μπορέσει νὰ ἀναπτυχθεῖ μέσα στὰ πλαίσια μιᾶς σχετικῆς ἀνεξαρτησίας. Ἐχοντας ὑπ' ὄψιν μας τὰ παραπάνω, εἶναι ἄραγε φανερὸ ὅτι οἱ πρῶν ἀποικιακὲς ἢ μισο-ἀποικιακὲς χῶρες πρέπει νὰ ἀκολουθήσουν μιὰ πορεία ἐκβιομηχάνισης θεμελιακὰ διαφορετικὴ ἀπὸ τὶς πορείες τοῦ σημερινοῦ καπιταλισμοῦ καὶ κομμουνισμοῦ; Ὑπάρχουν δείκτες γιὰ μιὰ τέτοια ἀνάπτυξη μέσα στὴν αὐτόχθονη κουλτούρα, στὴν παράδοση αὐτῶν τῶν χωρῶν; Θὰ περιοριστῶ στὶς καθυστερημένες χῶρες ὅπου ὑπάρχει τώρα μιὰ διαδικασία ἐκβιομηχάνισης — δηλαδὴ ἐκεῖ ὅπου ἡ βιομηχανοποίηση συνυπάρχει μὲ μιὰ προβιομηχανικὴ καὶ ἀντιβιομηχανικὴ κουλτούρα (Ἰνδίες, Αἴγυπτος).

Οί χώρες αυτές μπήκαν σέ μιὰ πορεία ἐκβιομηχάνισης ἐνῶ οἱ πληθυσμοὶ τους εἶναι ἀπροετοίμαστοι γιὰ μιὰ τεχνολογικὴ παραγωγικότητα, γιὰ τεχνολογικὴ ἀποτελεσματικότητα, γιὰ ἕναν τεχνολογικὸ ὀρθολογισμό πού εἶναι οἱ κινητήριες δυνάμεις γιὰ τὴν κοινωνία. Μ' ἄλλα λόγια, ἕνα μεγάλο τμήμα τοῦ πληθυσμοῦ δὲν ἔχει γίνει ἀκόμη ἐργατικὴ δύναμη, χωρισμένη ἀπ' τὸ μέσα παραγωγῆς. Εὐνοοῦν μήπως αὐτὲς οἱ συνθήκες τὴν ἐμφάνιση μιᾶς πρωτότυπης μορφῆς προσέγγισης ἀνάμεσα στὰ φαινόμενα τῆς ἐκβιομηχάνισης καὶ τῆς ἀπελευθέρωσης ; Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση θὰ ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἕναν ὀλοκληρωτικὰ καινούργιο τρόπο ἐκβιομηχάνισης· ἀπ' τὴ μιὰ ὁ παραγωγικὸς μηχανισμὸς θὰ ἐδραιωνόταν λαβαίνοντας ὑπ' ὄψη τὶς ζωτικὲς ἀνάγκες τοῦ καταπιεζόμενου πληθυσμοῦ κι ἀπ' τὴν ἄλλη θὰ εἶχε σὰν στόχο τὴν εἰρήνευση τῆς πάλης γιὰ τὴν ὑπαρξή.

Στὶς χώρες αὐτὲς, ἡ ἐκβιομηχάνιση δὲν γεννήθηκε ἀπ' τὸ τίποτα. Ἐμφανίζεται σὲ μιὰ ἱστορικὴ στιγμή, ὅπου τὸ ἀπαραίτητο γιὰ τὴν πρωταρχικὴ συσσώρευση κοινωνικὸ κεφάλαιο πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὸ μεγαλύτερο μέρος του στὸ ἐξωτερικὸ : στὸ καπιταλιστικὸ μπλόκ, στὸ κομμουνιστικὸ ἢ καὶ στὰ δύο. Ὑπάρχει ἄλλωστε εὐρύτητα διαδεδομένη σ' αὐτὲς τὶς χώρες ἢ ἀντίληψη ὅτι γιὰ νὰ διαφυλάξει κανεὶς τὴν ἀνεξαρτησία του πρέπει νὰ ἐκβιομηχανισθεῖ ταχύτατα καὶ νὰ φτάσει σ' ἕνα ἐπίπεδο παραγωγικότητας ἀρκετὸ γιὰ νὰ τοῦ ἐξασφαλίσει μιὰ σχετικὴ αὐτονομία ἀπέναντι στὸν συναγωνισμό τῶν δύο γιγάντων.

Σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴν ἀντίληψη, οἱ ὑπανάπτυκτες κοινωνίες, μετατρέπομενες σὲ βιομηχανικὲς, θὰ πρέπει νὰ ξεπεράσουν ὅσο τὸ δυνατό γρηγορότερα τὶς προτεχνολογικὲς μορφές. Αὐτὸ συμβαίνει εἰδικὰ στὶς χώρες ὅπου οἱ ζωτικότερες ἀνάγκες τοῦ πληθυσμοῦ ἀπέχουν ἀκόμη πολὺ ἀπ' τὴν ἱκανοποίησή τους κι ὅπου, γιὰ νὰ ὑψωθεῖ τὸ χαμηλότατο βιοτικὸ ἐπίπεδο χρειάζεται προγραμματισμὸς καὶ μηχανοποίηση τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς διανομῆς. Στὶς χώρες αὐτὲς, οἱ προ-τεχνολογικὲς κι ἀκόμη προ-«αστικὲς» συνήθειες καὶ παραδόσεις εἶναι ἕνα νεκρὸ σημεῖο πού προβάλλει σφοδρὴ ἀντίσταση στὴν ἐπιβαλλόμενη ἀνάπτυξη. Ἡ διαδικασία μηχανοποίησης (σὰν κοινωνικὴ διαδικασία) ἀπαιτεῖ ὑποταγὴ σ' ἕνα σύστημα ἀνώνυμων ἐξουσιῶν, ἀπαιτεῖ ὀλοκληρωτικὴ καταστροφή τῶν παραδοσιακῶν ἀξιών καὶ θεσμῶν, γιὰ παράδειγμα τὴν ἀποβολὴ τοῦ ἱεροῦ χαρακτήρα ἀπὸ ἕνα σωρὸ πράγματα θεωρούμενα ἱερά — καὶ μόλις ἔχει ἀρχίσει. Μποροῦμε λογικὰ νὰ πιστεύουμε ὅτι θὰ μπορέσουν νὰ καθυποτάξουν αὐτὴ τὴν ἀντίσταση οἱ ὑπανάπτυκτες χώρες μὲ δημοκρατικὰ καὶ φιλελεύθερα μέτρα ; Μποροῦμε νὰ διανοηθοῦμε ὅτι οἱ χώρες αὐτὲς θὰ πραγματοποιήσουν τὸ ἱστορικὸ ἄλμα ἀπὸ τὴ προτεχνολογικὴ στὴ μετατεχνολογικὴ κοινωνία ὅπου ὁ τεχνολογικὸς μηχανισμὸς, ὑποταγμένος, θὰ ἀποτελέσει τὴ βάση μιᾶς αὐθεντικῆς δημοκρατίας ; Ἀντίθετα, φαίνεται ὅτι οἱ χώρες αὐτὲς τῆς

καταναγκαστικής έκβιομηχάνισης θα γνωρίσουν μιὰ περίοδο όπου τὸ διευθυντικὸ σύστημα θὰ εἶναι ἀπόλυτο, πολὺ βιαιότερο καὶ πολὺ σκληρότερο ἀπὸ τὸ σύστημα τῆς ἴδιας περιόδου τῶν προηγμένων κοινωνιῶν, ὅπου τὸ σημεῖο ἐκκίνησης ἦταν οἱ ἐπιτεύξεις τῆς φιλελεύθερης ἐποχῆς. Συνοψίζοντας, πιστεύουμε ὅτι οἱ χώρες ποὺ εἶναι σὲ πορεία ἀνάπτυξης, βρίσκονται στὸ σημεῖο ὅπου θὰ ὑποταγοῦν εἴτε σὲ μιὰ μορφή νεοαποικισμοῦ, εἴτε σ' ἓνα σύστημα πρωταρχικῆς συσσώρευσης περισσότερο ἢ λιγώτερο τρομοκρατικῆς μορφῆς.

Καὶ μιὰ ἄλλη ὁμως ἐξέλιξη φαίνεται πιθανή¹. Ἐάν στις ὑπανάπτυκτες χώρες οἱ παραδοσιακὲς μορφὲς ζωῆς καὶ ἐργασίας προβάλλουν ἰσχυρὴ ἀντίσταση στὴν ἐκβιομηχάνιση καὶ στὴν τεχνολογία, ἂν ἡ ἴδια ἡ προοπτικὴ μιᾶς ἀνετῆς ζωῆς δὲν κατορθώνει νὰ ὑπερνικήσει αὐτὴ τὴν ἀντίσταση, μήπως θὰ μπορούσαν, ἄραγε, ἡ πρόοδος καὶ ἡ ἐκβιομηχάνιση νὰ γίνουν μὲ μορφὲς ποὺ θὰ ἐμπνέονταν ἀπ' αὐτὴ τὴν προτεχνολογικὴ παράδοση ;

Γιὰ μιὰ τέτοια μορφή προόδου, προσαρμοσμένη στὴ χώρα, θὰ χρειαζόταν μιὰ προγραμματισμένη πολιτικὴ ποὺ δὲν θὰ ἐπέβαλλε αὐθαίρετα μιὰ τεχνολογία πάνω στις παραδοσιακὲς μορφὲς ζωῆς καὶ ἐργασίας ἀλλὰ ποὺ θὰ ζητοῦσε νὰ ἀναπτύξει αὐτὲς τὶς τελευταῖες πάνω στις ἴδιες τους τὶς βάσεις, παραμερίζοντας τὶς καταπιεστικὲς καὶ ἐκμεταλλευτικὲς μορφὲς (ὕλικες καὶ θρησκευτικὲς) ποὺ τὶς ἐμπόδισαν μέχρι τώρα νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς. Γιὰ τὴν ἐπίτευξη αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ, ἀπαραίτητες προϋποθέσεις θὰ εἶναι ἡ κοινωνικὴ ἐπανάσταση, ἡ ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση κι ὁ ἀγῶνας ἐνάντια στὸν ὑπερπληθυσμὸ καὶ ὄχι μιὰ ἐκβιομηχάνιση σύμφωνα μὲ τὸ πρότυπο τῶν προχωρημένων κοινωνιῶν. Μιὰ τέτοια μορφή προόδου, προσαρμοσμένη στὴ χώρα, φαίνεται ἀπόλυτα δυνατὴ σὲ περιοχὲς ὅπου ὁ φυσικὸς πλοῦτος, ἂν διαφυλαχθεῖ, ἐπαρκεῖ γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει τὴν ἐπιβίωση κι ἀκόμη μιὰ ζωὴ ἄξια τοῦ ὀνόματος. Κι ὅπου δὲν ἐπαρκεῖ, δὲν θὰ μπορούσε ἄραγε νὰ ἀναπτυχθεῖ χάρις σὲ μιὰ φρόνιμη καὶ μετρημένη βοήθεια τῆς τεχνολογίας ποὺ θὰ σεβόταν τὶς παραδοσιακὲς μορφὲς καὶ τὰ σχήματα ;

Ἐάν λοιπὸν ἔτσι συμβαίνει, καινούργιες συνθήκες θὰ ἔκαναν τὴν ἐμφάνισή τους, συνθήκες ποὺ δὲν ὑπάρχουν στις προχωρημένες ἢ στις παλιὸς τύπου βιομηχανικὲς κοινωνίες καὶ ποὺ δὲν ὑπῆρξαν ποτέ : οἱ «ἄμεσοι παραγωγοὶ» θὰ ἔχουν τὴν τύχη νὰ οἰκοδομήσουν οἱ ἴδιοι, μὲ τὴ δική τους δουλειὰ καὶ τὴ δική τους ἀνάπαυση, τὴ δική τους τὴν πρόοδο καὶ νὰ ἐλέγχουν οἱ ἴδιοι τὸ βαθμὸ ἀνάπτυξής της καὶ τὸν προσανατολισμὸ της. Ἐπὶ τὴ βάση θὰ πραγματοποιηθεῖ ὁ αὐτοκαθορισμὸς καὶ ἡ ἐργασία γιὰ τὴν πα-

1. Γιὰ τὰ παρακάτω, βλέπε τὰ ὀρεινότερα βιβλία τοῦ Ρενὲ Ντυμόν καὶ εἰδικώτερα τὸ *Terres vivantes*, Plon, Παρίσι, 1961.

ραγωγή τῶν ἀναγκαίων ἐμπορευμάτων θὰ γινόταν ἐργασία γιὰ τὴν εὐχαρίστηση.

Ἄλλά, ἀκόμη κι αὐτὲς οἱ ἀφηρημένες ὑποθέσεις δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ παραγνωρίσουμε τοὺς ὤμους περιορισμοὺς τοῦ αὐτοκαθορισμοῦ. Ἡ θεμελιακὴ ἐπανάσταση πού, καταργώντας τὴν ὕλική καὶ πνευματικὴ ἐκμετάλλευση, θὰ οἰκοδομήσει τὶς συνθήκες μιᾶς καινούργιας ἀνάπτυξης, δύσκολα γίνεται ἀντιληπτὴ μὲ τὴ μορφή μιᾶς αὐθόρμητης δράσης. Ἀκόμη περισσότερο, γιὰ νὰ ὑπάρξει μορφή προόδου προσαρμοσμένη στὴ χώρα, θὰ πρέπει νὰ ἀλλάξει ἡ πολιτικὴ τῶν δύο μεγάλων βιομηχανικῶν μπλόκ πού διαμορφώνουν σήμερα τὴν παγκόσμια κατάσταση — θὰ πρέπει νὰ ἐγκαταλειφθεῖ ὁ νεοαποικισμὸς κάτω ἀπ' ὅλες του τὶς μορφές. Καὶ τὴν τωρινὴ περίοδο, τίποτα δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ προβλέψουμε μιὰ τέτοια ἀλλαγὴ.

III. Κράτος εὐημερίας καὶ κράτος πολέμου

Συνοψίζοντας : Ἡ δυνατότητα ἀνάσχεσης τῆς ἐπανάστασης — δυνατότητα πού εἶναι συνέπεια μιᾶς πολιτικῆς τεχνολογικῆς καταπίεσης — θὰ κριθεῖ ἀπὸ τὸ μέλλον τοῦ Κράτους εὐημερίας. Ἐνα τέτοιο Κράτος φαίνεται ἰκανὸ νὰ ἀνυψώσει τὸ ἐπίπεδο ζωῆς («κατευθύνοντάς» το. Τὴν ἰκανότητα αὐτὴ τὴν ἔχουν ὅλες οἱ προχωρημένες βιομηχανικὲς κοινωνίες ὅπου ὁ τεχνικὸς μηχανισμὸς, ὀργανωμένος μὲ τὴ μορφή ἐξουσίας ἀνεξάρτητης ἀπ' τὰ ἄτομα, εἶναι πάρα πολὺ ἀποτελεσματικὸς καὶ λειτουργεῖ ἀναπτύσσοντας καὶ ἐντείνοντας τὴν παραγωγικότητα. Κάτω ἀπ' αὐτὲς τὶς συνθήκες, δὲν πρέπει νὰ θεωροῦμε τὴν ἐκτόνωση τῆς ἐπιθυμίας γιὰ ἐλευθερία καὶ ἀντίσταση σὰν πνευματικὸ ἢ ἠθικὸ πρόβλημα· δὲν πρόκειται γιὰ ἐκφυλισμὸ ἢ γιὰ διαφθορά. Πρόκειται περισσότερο γιὰ ἓνα ἀντικειμενικὸ κοινωνικὸ προτσὲς στὸ βαθμὸ πού ἡ παραγωγή καὶ ἡ διανομὴ μιᾶς αὐξανόμενης ποσότητας προϊόντων καὶ ὑπηρεσιῶν δημιουργοῦν μιὰ ὀρθολογιστικὴ στάση συμμόρφωσης μὲ τὴν τεχνολογία.

Παρ' ὅλον ὅμως τὸν ὀρθολογισμό του, τὸ Κράτος τῆς εὐημερίας δὲν εἶναι Κράτος ὅπου βασιλεύει ἡ ἐλευθερία γιὰτι περιορίζει συστηματικὰ : α) τὸν «τεχνικὰ» χρησιμοποίησιμο ἐλεύθερο χρόνο¹ β) τὴν ποσότητα καὶ τὴν ποιότητα τῶν «τεχνικὰ» προσιτῶν στὶς ζωτικὲς ἀνάγκες τῶν ἀτόμων· γ) τὴ νοητικότητα (συνειδητὴ ἢ ἀσυνειδητὴ) πού θὰ μπορούσε νὰ συλλάβει καὶ νὰ πραγματοποιήσει τὶς δυνατότητες τοῦ αὐτοκαθορισμοῦ.

1. «Ἐλεύθερος χρόνος», κι ὄχι «χρόνος ἀνάπαυσης». Ὁ τελευταῖος τείνει νὰ αὐξηθῇ στὴν προχωρημένη βιομηχανικὴ κοινωνία, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἐλεύθερος στὸ βαθμὸ πού καθορίζεται ἀπ' τὶς μπιζνες καὶ τὴν πολιτικὴ.

Ἡ σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία δὲν περιορίσει ἀλλὰ πολλαπλασίασε τὶς παρασιτικές καὶ ἀλλοτριωμένες λειτουργίες (ποὺ προορίζονται γιὰ τὴν κοινωνία σὰν σύνολο καὶ γιὰ τὸ ἄτομο). Ἡ δημοσιότητα, οἱ δημόσιες σχέσεις, ἡ διαπαιδαγώγησις, ἡ ὀργανωμένη σπατάλη δὲν εἶναι πιά μὴ παραγωγικὲς δαπάνες, ἀλλὰ εἶναι τμῆμα τῶν βασικῶν παραγωγικῶν δαπανῶν. Γιὰ νὰ ὑπάρξει μὲ ἀποτελεσματικὸν τρόπον μιὰ τέτοια κοινωνικὰ ἀναγκαῖα σπατάλη, χρειάζεται ἢ προσφυγὴ σὲ ἕναν σταθερὸ ὀρθολογισμό, χρειάζεται ἢ συστηματικὴ χρησιμοποίησις τῆς προχωρημένης τεχνικῆς καὶ ἐπιστήμης. Ἔτσι, ἡ πολιτικὰ χειραγωγούμενη βιομηχανικὴ κοινωνία ἔχει σχεδὸν πάντοτε σὰν ὑποπροῖον ἕνα ἀναπτυσσόμενο ἐπίπεδο ζωῆς, μόλις ξεπεράσει μιὰ σχετικὴ καθυστέρησις. Ἡ αὐξανόμενη παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας δημιουργεῖ μιὰ ἀδιάκοπη ὑπερπαραγωγή (ποὺ ἢ ἀπορρόφησὴ τῆς καὶ ἢ διανομὴ τῆς γίνεται εἴτε ἀπὸ ἰδιωτικὴν εἴτε ἀπὸ κρατικὴν πλευρὰ) ποὺ ἐπιτρέπει μὲ τὴν σειράν της μιὰ συνεχὴ κατανάλωσις — κι αὐτὸ παρὰ τὸ ὅτι ὑπάρχει μιὰ τάση διαφοροποίησις τῆς παραγωγικότητος. Ἡ τέτοια διαμόρφωσις τῶν πραγμάτων, ὅσον καιρὸν διαρκέσει, θὰ χαμηλώσει τὴν ἀξίαν χρήσεως τῆς ἐλευθερίας· γιὰ τὸ κάτω — κάτω νὰ θέλουμε αὐτοκαθορισμὸν τῆς ζωῆς μας, μιὰ καὶ ἡ ἑτεροκαθοριζόμενη ζωὴ εἶναι ἢ ἀνετη ζωὴ κι ἀκόμη ἢ «καλὴ» ζωὴ ; Πάνω σ' αὐτὴ τὴν ὀρθολογιστικὴν καὶ ὕλικὴν βάση συντελεῖται ἡ ἐνότητις τῶν ἀντιθέτων καὶ γίνεται δυνατὴ μιὰ μονοδιάστατη πολιτικὴ συμπεριφορά. Πάνω σ' αὐτὴ τὴν βάση, οἱ ὑπερβατικὲς πολιτικὲς δυνάμεις ποὺ βρίσκονται στὸ ἔσωτερικὸν τῆς κοινωνίας πέφτουν σὲ στασιμότητα καὶ μιὰ ποιοτικὴ ἀλλαγὴ δὲν φαίνεται δυνατὴ παρὰ μόνον ἀπὸ τὰ ἔξω.

Τὸ νὰ ἀρνηθοῦμε τὸ Κράτος τῆς εὐημερίας ἐπικαλούμενοι ἀφηρημένες ἰδέες περὶ ἐλευθερίας εἶναι μιὰ στάσις πολὺ λίγο πειστικὴ. Ἡ ἀπώλεια τῶν οἰκονομικῶν καὶ πολιτικῶν ἐλευθεριῶν ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴν οὐσίαν τῶν δύο περασμένων αἰώνων, μπορεῖ νὰ φανεῖ σὰν ἕνα ἐλαφρὸν μειονέκτημα ἑνὸς Κράτους ἱκανοῦ νὰ κάνει τὴν ζωὴ προγραμματισμένην, σίγουρην καὶ ἀνετην. Ἄν τὰ ἄτομα εἶναι εὐχαριστήμενα, ἂν εἶναι εὐτυχησμένα μὲ τὰ ἐμπορεύματα καὶ τὶς ὑπηρεσίας ποὺ ἢ διοίκησις θέτει στὴ διάθεσίν τους, γιὰ τὸ νὰ ἀναζητήσουν διαφορετικοὺς θεσμοὺς, διαφορετικὴ παραγωγή ἐμπορευμάτων καὶ ὑπηρεσιῶν ;

Κι ἂν τὰ ἄτομα ποὺ ἀπὸ πρὶν εἶναι διαπαιδαγωγημένα πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνσιν ζητοῦν νὰ βροῦν ἀνάμεσα στὰ ἐμπορεύματα ποὺ τοὺς προσφέρονται καὶ σκέψεις, αἰσθήματα καὶ πόθους, γιὰ τὸ νὰ ἐπιθυμήσουν νὰ σκεφθοῦν, νὰ αἰσθανθοῦν, καὶ νὰ ποθήσουν αὐτοὶ οἱ ἴδιοι, μόνοι τους ; Βέβαια, μπορεῖ τὰ ὕλικά καὶ μορφωτικὰ αὐτὰ ἐμπορεύματα ποὺ τοὺς πλάσσονται νὰ εἶναι σκάρτα, κενὰ καὶ χωρὶς ἐνδιαφέρον — ὅμως ὁ πνευματικὸς πό-

θος (Geist) και ή γνώση δέν προμηθεύουν κανένα έπιχείρημα ένάντια στην ίκανοποίηση τών ανάγκών.

Ή κριτική του Κράτους τής εϋημερίας με όρολογία φιλελεύθερη (με ή χωρίς τήν προσθήκη νέο -) δέν είναι σωστή γιατί αναφέρεται σε συνθήκες που το Κράτος τής εϋημερίας τις έχει ξεπεράσει : σ' ένα χαμηλότερο επίπεδο κοινωνικού πλούτου και τεχνολογίας. Ή κριτική αυτή εκφράζει τήν αντίδραστική πλευρά της χτυπώντας τήν κοινωνική νομοθεσία στο σύνολό της και τις δικαιολογημένες και προορισμένες για έξωστρατιωτικούς τομείς κυβερνητικές δαπάνες.

Ή καταγγελία τών καταπιεστικών επιβαρύνσεων του Κράτους τής εϋημερίας σημαίνει ακόμη υπεράσπιση τών καταπιεστικών επιβαρύνσεων τής προηγούμενης κοινωνίας.

Στο πιο προχωρημένο στάδιο του καπιταλισμού, ή κοινωνία αυτή είναι ένα σύστημα έλεγχομένου πλουραλισμού, όπου οι αντιμαχόμενοι θεσμοί συνενώνονται στην έδραίωση τής εξουσίας του συνόλου πάνω στο άτομο. Μολαταύτα, το άτομο προτιμάει ξεκάθαρα μιá πλουραλιστική (πολυθεσμική) διοίκηση από μιá διοίκηση απόλυτη· ένας θεσμός μπορεί να το προστατεύει άπέναντι σ' έναν άλλο, μιá όργάνωση μπορεί να περιορίζει τή δράση μιáς άλλης, μπορούν να υπολογισθούν οι ευκαιρίες διαφυγής και οι περιπτώσεις συμψηφισμού. Το βασίλειο του νόμου, όσο περιοριστικό κι' αν είναι, δίνει πάντα άπειρα περισσότερη σιγουριά από μιá κυβέρνηση τοποθετημένη πάνω κι έξω άπ' τον νόμο.

Όμως, εξετάζοντας τις κυριαρχικές του τάσεις, δέν θα πρέπει να αναρωτηθούμε μήπως αυτή ή μορφή πλουραλισμού επιταχύνει τον έρχομό του τέλους του πλουραλισμού. Ή προχωρημένη βιομηχανική κοινωνία είναι ένα σύστημα έξουσιών που αλληλοσυμψηφίζονται. Σ' ένα ανώτερο όμως επίπεδο οι δυνάμεις αυτές άλληλοκαταργούνται, έχουν κοινά συμφέροντα, συνασπίζονται για να υπερασπίσουν και να επεκτείνουν τις κατεστημένες θέσεις, για να καταπολεμήσουν μιá ιστορική εξέλιξη, για να ανακόψουν τήν ποιοτική άλλαγή. Άνάμεσα στους κυρίαρχους θεσμούς δέν συμπεριλαμβάνονται όσοι τους άμφισβητούν στο σύνολό τους¹. Ή κυρίαρχη έξουσία προσπαθεί να θωρακίσει το κοινωνικό σύνολο ένάντια σε κάθε άρνηση, είτε έρχεται άπ' έξω, είτε από μέσα· ή έξωτερική πολιτική, τής δημιουργίας στρατοπέδων, είναι μιá επέκταση τής άνάλογης έσωτερικής.

1. Για μιá κριτική και ρεαλιστική αξιολόγηση τής ιδεολογικής άποψης του Γκαλμπραϊθ, βλέπε, Earl Latham «The Body Politic of the Corporation», στο E.S. Mason, The Corporation in Modern Society, Harvard University Press, Cambridge, 1959, σ. 223, 225 κ.έ.

Ὁ πλουραλισμὸς ἔχει μιὰ ἀπατηλὴ ἰδεολογικὴ ὕψη. Δὲν περιορίζει τὴ χειραγώγηση καὶ τὴν συναρμογὴ, ἀντίθετα τὶς γενικεύει· δὲν ἐμποδίζει τὴν ἀναπόφευκτη ἐνσωμάτωση, τὴν διευκολύνει. Οἱ φιλελεύθεροι θεσμοὶ ἀνταγωνίζονται μὲ τοὺς αὐταρχικοὺς θεσμοὺς στὸ νὰ κάνουν τὸν Ἐχθρὸ μιὰ θανάσιμη ἀπειλὴ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ συστήματος. Κι ἂν ἡ θανάσιμη αὐτὴ ἀπειλὴ εἶναι κίνητρο γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικότητας καὶ τῆς πρωτοβουλίας, αὐτὸ δὲν συμβαίνει μόνο ἐπειδὴ ὁ «τομέας» τῆς ἄμυνας ἀποκτᾷ ἀποφασιστικὴ οἰκονομικὴ σημασία καὶ ἐπιρροή, ἀλλὰ γιὰτὴ ἡ κοινωνία στὸ σύνολό της γίνεται μιὰ κοινωνία ἄμυνας. Γιατὶ ὁ Ἐχθρὸς εἶναι διαρκῶς παρὼν. Δὲν ἐμφανίζεται μόνον ἐπεισοδιακὰ στὶς στιγμὲς κρίσης, ἀλλὰ εἶναι παρὼν καὶ στὴ φυσιολογικὴ κατάσταση τῶν πραγμάτων. Εἶναι τὸ ἴδιο ἀπειλητικὸς σὲ καιρὸ εἰρήνης ὅπως καὶ σὲ καιρὸ πολέμου (ἴσως τὸν καιρὸ τῆς εἰρήνης νὰ εἶναι πιὸ ἀπειλητικὸς)· ἔχει λοιπὸν κι' αὐτὸς τὴ θέση τοῦ στὸ σύστημα, εἶναι ἓνα στοιχεῖο συνοχῆς του.

Δὲν εἶναι ἡ αὐξανόμενη παραγωγικότητα ἢ τὸ ὑψηλὸ ἐπίπεδο ζωῆς σὰν τέτοια ποῦ ἔχουν ἀνάγκη τὴν ἐξωτερικὴ ἀπειλὴ. Ἐκεῖνο ποῦ τὴν ἔχει ἀνάγκη εἶναι ὁ τρόπος ποῦ τὰ χρησιμοποιοῦν γιὰ νὰ ἀποτρέψουν τὴν κοινωνικὴ ἀλλαγὴ καὶ νὰ διαιωνίσουν τὴν ὑποδούλωση. Ὁ Ἐχθρὸς εἶναι ὁ κοινὸς παρονομαστὴς σὲ ὅ,τι γίνεται καὶ σὲ ὅ,τι δὲν γίνεται. Δὲν μπορούμε νὰ πῶμε ὅτι ὁ Ἐχθρὸς εἶναι ὁ σύγχρονος κομμουνισμὸς ἢ ὁ σύγχρονος καπιταλισμὸς : καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις ὁ Ἐχθρὸς εἶναι τὸ φάντασμα τῆς ἀπελευθέρωσης.

Ἡ παραφροσύνη τοῦ συνόλου τοῦ συστήματος δικαιολογεῖ τοὺς παραλογισμοὺς τῶν μερῶν του καὶ κάνει ὀρθολογιστικὴ ἐπιχείρηση μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἐγκλήματα ἐνάντια στὴν ἀνθρωπότητα. Ἄν οἱ ἄνθρωποι, ἐπιτήδεια διαπαιδαγωγημένοι ἀπ' τὶς ἰδιωτικὲς καὶ δημόσιες ἀρχές, εἶναι ἔτοιμοι νὰ ζήσουν μιὰ ζωὴ γενικῆς κινητοποίησης, πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι πρέπει νὰ δροῦν ὀρθολογιστικὰ ἀπέναντι στὸν Ἐχθρὸ καὶ νὰ ἐκτιμοῦν τὸ γεγονός ὅτι τοὺς ἀνοίγει δυνατότητες δουλειᾶς καὶ ἐπενδύσεων στὴ βιομηχανία καὶ στὸν χρόνον ἀνάπαυσης. Ἀκόμη κι οἱ πιὸ φριχτοὶ ὑπολογισμοὶ ἔχουν ὀρθολογισμό : γιὰ παράδειγμα, καλύτερα νὰ ἐξοντωθοῦν πέντε ἑκατομμύρια ἄνθρωποι παρά δέκα, εἴκοσι καὶ λοιπά. Μάταια τονίζεται ὅτι ἓνας πολιτισμὸς ποῦ δικαιολογεῖ τὴν ἄμυνά του μὲ τέτοιους ὑπολογισμοὺς, ὑπογράφει τὴ θανατικὴ του καταδίκη.

Κάτω ἀπ' αὐτὲς τὶς συνθήκες, οἱ ἐλευθερίες καὶ οἱ διέξοδοι ποῦ ὑπάρχουν βολεύονται καὶ βουλιάζουν μέσα στὸ σύνολο τοῦ ὀργανωμένου συστήματος. Σ' αὐτὴ τὴν εὐθυγραμμισμένη ἀγορά, ἄραγε, ὁ συναγωνισμὸς μετριάζει ἢ ἀντίθετα ἐντείνει τὸν ἀγῶνα δρόμου γιὰ μιὰ ὄλο καὶ μεγαλύτερη καὶ ταχύτερη παραγωγὴ κι ἓνα ὄλο καὶ πιὸ γρήγορο τεχνολογικὸ ξεπέραςμα τῶν «ἐμπορευμάτων» ποῦ παράγουμε ; Τὰ πολιτικὰ κόμματα συναγω-

νίζονται για τὸ ποιὸ θὰ ὀδηγήσει στὴν εἰρήνη ἢ γιὰ τὸ ποιὸ θὰ κάνει τὴ βιομηχανία ἐξοπλισμοῦ ἰσχυρότερη καὶ δαπανηρότερη; Ἡ παραγωγή ἄραγε τῆς «ἀφθονίας» δουλεύει γιὰ τὴν ἱκανοποίηση τῶν ἀκόμη ἀνικανοποίητων ἀναγκῶν ἢ ἀντίθετα τὴν καθυστερεῖ; Ἐάν οἱ πρῶτες ὑποθέσεις εἶναι σωστές, τότε ἡ ἐπίδραση τῆς σύγχρονης μορφῆς πλουραλισμοῦ στὸ ζήτημα τῆς ἀποτροπῆς τῆς ποιοτικῆς ἀλλαγῆς εἶναι μεγάλη καὶ ἔχει σὰν ἀποτέλεσμα τὴν πρόληψη τοῦ «κινδύνου» τῆς ποιοτικῆς ἀλλαγῆς καὶ ὄχι τὴ διευκόλυνση τῆς πραγμάτωσής της. Ἐάν εἶναι ἔτσι, τότε ἡ δημοκρατία εἶναι τὸ ἀποτελεσματικώτερο σύστημα καταπίεσης.

Ἡ εἰκόνα τοῦ Κράτους τῆς εὐημερίας ποὺ σκιαγραφήθηκε στὶς προηγούμενες παραγράφους ἔχει τὰ χαρακτηριστικὰ μιᾶς ἐρμαφρόδιτης κτηνωδίας ποὺ βρίσκεται ἀνάμεσα στὸν ὀργανωμένο καπιταλισμὸ καὶ στὸ σοσιαλισμὸ, ἀνάμεσα στὴ σκλαβιά καὶ τὴν ἐλευθερία, ἀνάμεσα στὸν ὀλοκληρωτισμὸ καὶ τὴν εὐτυχία. Ἡ πιθανότητα αὐτῆς τῆς εἰκόνας ἐπιβεβαιώνεται ἄρκετὰ ἀπὸ τὶς κυριαρχικὲς τάσεις τῆς τεχνικῆς προόδου καὶ ἀμφισβητεῖται ἄρκετὰ ἀπὸ τὶς δυνάμεις ἔκρηξης. Ἡ προετοιμασία γιὰ τὸν ὀλοκληρωτικὸ πυρηνικὸ πόλεμο μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει στὴν κήρυξή του, κι αὐτὸς εἶναι ὁ σοβαρώτερος κίνδυνος ποὺ ἀπειλεῖ αὐτὴ τὴν κοινωνία. Ἡ στρατηγικὴ τῶν ἀντιποίνων ἔχει ἐπίσης σκοπὸ νὰ ἐμποδίσει κάθε προσπάθεια παραμερισμοῦ τῆς ἀ ν ά γ κ η ς γιὰ στρατηγικὴ ἀντιποίνων. Κι ἄλλοι παράγοντες μπαίνουν στὴ μέση, ποὺ μποροῦν νὰ ἐμποδίσουν αὐτὴ τὴν εὐχάριστη σύμπνοια ἀνάμεσα στὸν ὀλοκληρωτισμὸ καὶ στὴν εὐτυχία, στὴ χειραγώγηση καὶ στὴ δημοκρατία, στὴν ἑτερονομία καὶ στὴν αὐτονομία — ποὺ μποροῦν νὰ ἐμποδίσουν, μὲ λίγα λόγια, τὴν ἐδραιωμένη ἰσορροπία ἀνάμεσα στὴν προκαθορισμένη συμπεριφορὰ καὶ στὴν αὐθόρμητη, ἀνάμεσα στὴν προκαθορισμένη σκέψη καὶ στὴν ἐλεύθερη, ἀνάμεσα στὸν καιροσκοπισμὸ καὶ στὴν σταθερότητα σὲ πεποιθήσεις.

Ἀκόμη κι ὁ καλύτερος ὀργανωμένος καπιταλισμὸς χρησιμοποιεῖ τὶς κοινωνικὲς ἀνάγκες σὰν ρυθμιστὲς τῆς οἰκονομίας, μὲ τὸ σκοπὸ μιᾶς ἰδιωτικῆς κάρπωσης καὶ μιᾶς ἰδιωτικῆς ἀναδιανομῆς τοῦ κέρδους. Δηλαδή συνεχίζει νὰ συνδέει τὴν πραγματοποίηση τῶν γενικῶν συμφερόντων μὲ τὶς ἰδιωτικὲς ἐπενδύσεις καὶ τὰ ἰδιωτικὰ συμφέροντα.

Δρώντας ἔτσι, κρατᾶει ἀνοιχτὴ τὴ σύγκρουση ἀνάμεσα στὴν ἀξανάομενη δυνατότητα εἰρήνευσης τῆς πάλης γιὰ τὴν ὑπαρξη καὶ στὴν ἀνάγκη ὄξυνσης αὐτῆς τῆς πάλης, ἀνάμεσα στὴν προοδευτικὴ κατάργηση τῆς ἐργασίας καὶ στὴν ἀνάγκη νὰ διατηρηθεῖ αὐτὴ σὰν πηγὴ κέρδους. Αὐτὴ ἡ σύγκρουση διαιωρίζει τὶς ἀπάνθρωπες συνθήκες ζωῆς αὐτῶν ποὺ βρίσκονται στὴ βάση τῆς κοινωνικῆς πυραμίδας — αὐτῶν ποὺ ζοῦν στὸ περιθώριο καὶ τῶν φτωχῶν, αὐτῶν ποὺ δὲν χρησιμοποιοῦνται καὶ ποὺ δὲν εἶναι δυ-

νατό νά χρησιμοποιηθοῦν, τῶν καταδιωκομένων ἐγχρωμων φυλῶν, τῶν τρόφιμων τῶν φυλακῶν καί τῶν ψυχιατρικῶν κλινικῶν.

Στις σύγχρονες κομμουνιστικές κοινωνίες, ὁ ἐξωτερικός ἐχθρός, ἡ τεχνική καθυστέρηση καί ἡ κληρονομιά τοῦ τρόμου κάνουν τὸ στόχο τοῦ «νά φτάσουμε καί νά ξεπεράσουμε» τὶς ἐπιτεύξεις τοῦ καπιταλισμοῦ, νά ἔχει χαρακτήρα καταπιεστικό. Δίνεται ὅλο καί πῶς πολὺ προτεραιότητα στὰ μέσα ἀπὸ τὸ σκοπὸ — προτεραιότητα ποὺ θάχανε τὸ λόγο ὑπαρξῆς τῆς ἂν κατορθωνόταν ἡ εἰρήνευση — καί ὁ καπιταλισμὸς καί ὁ κομμουνισμὸς συνεχίζουν τὸν ἀνταγωνισμὸ σὲ παγκόσμια κλίμακα χωρὶς νά καταφεύγουν στὰ ὄπλα, μέσ' ἀπὸ τοὺς παγκόσμιους ὀργανισμοὺς. Ἐάν γινόταν εἰρήνευση, αὐτὸ θά σήμαινε ἐδραίωση μιᾶς οἰκονομίας αὐθεντικά παγκόσμιας, παραίτηση ἀπ' τὸ ἐθνικὸ Κράτος, τὸ ἐθνικὸ συμφέρον, τὶς ἐθνικὲς ὑποθέσεις καί τὶς διεθνεῖς τοὺς συμμαχίες. Κι' ἀκριβῶς ἐναντία σ' αὐτὴ τὴ δυνατότητα ἔχει κινητοποιηθεῖ ὁ σύγχρονος κόσμος :

«Ἡ ἄγνοια καί ἡ ἔλλειψη συνείδησης εἶναι τέτοιες, ποὺ ὁ ἐθνικισμὸς ἐξακολουθεῖ νά ἀνθίζει. Οὔτε ὁ ἐξοπλισμὸς, οὔτε ἡ βιομηχανία τοῦ 20οῦ αἰῶνα ἐπιτρέπουν στὶς πατρίδες νά ἐξασφαλίσουν τὴν ἀσφάλειά τους χωρὶς νά συνασπισθοῦν σὲ ὀργανωμένα σύνολα παγκόσμιας βαρύτητας, ἀπὸ στρατιωτικὴ καί οἰκονομικὴ ἄποψη. Ἄλλὰ καί στὴ Δύση, ὅπως καί στὴν Ἀνατολή, ἡ συλλογικὴ συνείδηση δὲν ἀντιλαμβάνεται τὶς ἀλλαγὲς τῆς πραγματικότητας. Οἱ Μεγάλοι σχηματίζουν τὶς αὐτοκρατορίες τους ἢ ἐπισκευάζουν τὴ δομὴ τους χωρὶς νά δέχονται τὶς ἀλλαγὲς ἐκεῖνες τοῦ πολιτικοῦ καί οἰκονομικοῦ καθεστώτος ποὺ θά ἔδιναν ἀποτελεσματικότητα καί νόημα στὸν ἓνα καί στὸν ἄλλο συνασπισμὸ».

Καί : «Θύματα τοῦ ἔθνοῦς καί θύματα τῆς τάξης, οἱ βασανισμένες μάζες ἔχουν παντοῦ ριχτεῖ σὲ σκληρὲς συρράξεις ὅπου οἱ μόνοι τους ἐχθροὶ εἶναι ἐπιτήδαιοι ποὺ χρησιμοποιοῦν συνειδητὰ τὸ μασκάρεμμα τῆς βιομηχανίας καί τῆς ἐξουσίας.

Ἡ συμπαιγνία τῆς σύγχρονης βιομηχανίας καί τῆς ἐδραιωμένης σ' ἓνα ὀρισμένο ἔδαφος ἐξουσίας εἶναι μιὰ διαστροφή ποὺ ἡ πραγματικότητά της εἶναι πολὺ βαθύτερη ἀπ' τοὺς θεσμοὺς καί τὶς διαρθρώσεις τοῦ καπιταλισμοῦ καί τοῦ κομμουνισμοῦ καί ποὺ καμιὰ νομοτελειακὴ διαλεκτικὴ δὲν πρόκειται ἀναγκαστικὰ νά ξεριζώσει»¹.

Ἐάν τὰ δύο μοναδικὰ «κυρίσρχα» κοινωνικὰ συστήματα στὸ σύγχρονο κόσμος, μοιραῖα, ἐξαρτῶνται στενά τὸ ἓνα ἀπ' τὸ ἄλλο, αὐτὸ συμβαίνει γιατί ἡ ρῆξη ἀνάμεσα στὴν πρόοδο καί στὴν πολιτικὴ, ἀνάμεσα στὸν ἄνθρωπο καί στοὺς ἀφέντες του ἔχει γίνῃ καθολικὴ. Ὄταν ὁ καπιταλισμὸς, συγκρούεται μὲ τὸν κομμουνισμὸ καί τὸν προκαλεῖ, συγκρούεται ταυτόχρονα

1. Φρανσουὰ Περρού, τὸ ἴδιον, τ. III, σ. 631, 32, 33.

μέ τις ίδιες του τις δυνατότητες: μπορεί να αναπτύξει με θεαματικό τρόπο όλες τις παραγωγικές δυνάμεις αν τα ιδιωτικά συμφέροντα, που εμποδίζουν μια τέτοια ανάπτυξη για λόγους κερδοσκοπικούς, υποταγούν σ'αυτές. Όταν ο κομμουνισμός συγκρούεται με τον καπιταλισμό και τον προκαλεί, συγκρούεται ταυτόχρονα με τις ίδιες του τις δυνατότητες : θεαματικές ανέσεις, ελευθερίες, μια λιγότερο πιεστική ζωή. Και τα δυο συστήματα έκαναν αυτές τις δυνατότητες αγνώριστες. Για τον ίδιο λόγο και στις δυο περιπτώσεις, σε τελευταία ανάλυση : αντιμάχονται μια μορφή ζωής που θα υπονόμευε τα θεμέλια τής καταπίεσης.

3

Η ΣΥΝΕΙΔΗΤΟΠΟΙΗΣΗ

ΤΟΥ ΤΡΑΓΙΚΟΥ ΕΞΑΦΑΝΙΖΕΤΑΙ :

ΜΙΑ ΚΑΤΑΠΙΕΣΤΙΚΗ ΑΠΟΜΕΤΑΡΣΙΩΣΗ

Όπως είδαμε ή πολιτική ζωή έχει ενσωματωθεί στην προηγμένη κοινωνία, πράγμα που οφείλεται σε μιὰ αυξανόμενη τεχνολογική παραγωγικότητα και στην προοδευτική κυριάρχηση πάνω στον άνθρωπο και στη φύση. Θα μελετήσουμε τώρα ένα ανάλογο φαινόμενο στον τομέα της κουλτούρας. Σ' αυτό το κεφάλαιο, μερικοί όροι – κλειδιά της φιλολογίας, μερικές εικόνες και ή τύχη τους θα μᾶς δείξουν πῶς ο τεχνολογικός ὀρθολογισμός πέτυχε νὰ «διαλύσει» μέσα στην «άνωτερη καλλιέργεια» τὰ ἀντιπολιτευτικά και ὑπερβατικά στοιχεία. Τὰ στοιχεία αὐτὰ γίνονται θύματα τῆς διαδικασίας ἀπομεταρσίωσης (désublimation) που κυριαρχεῖ στους προχωρημένους τομείς τῆς σύγχρονης κοινωνίας.

Οἱ ἐπιτυχίες και οἱ ἀτυχίες τῆς κοινωνίας αὐτῆς ἐξασθενίζουν τὴν ἀνώτερη καλλιέργεια. Ἡ λατρεία τῆς προσωπικότητας, τῆς αὐτονομίας, τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, τοῦ τραγικοῦ και ρομαντικοῦ ἔρωτα, εἶναι ἰδανικά μιᾶς ἐποχῆς που πέρασε. Δὲν πρόκειται ἐδῶ γιὰ ἐκφυλισμὸ τῆς ἀνώτερης καλλιέργειας σὲ μαζική· ἡ πραγματικότητα ἀμφισβητεῖ αὐτὴ τὴν ἴδια τὴν ἀνώτερη καλλιέργεια· νὰ τί συμβαίνει. Ἡ πραγματικότητα ξεπερνάει τὴν κουλτούρα. Σήμερα ὁ ἄνθρωπος μπερεῖ νὰ κάνει περισσότερα ἀπὸ τοὺς ἥρωες και τοὺς ἡμίθεους που ἐτίμησε ἡ κουλτούρα του· ἔχει λύσει πολλὰ προβλήματα που θεωροῦνταν ἄλυτα. Ἀλλὰ παράλληλα πρόδωσε τὴν ἐλπίδα και κατὰστρεψε τὴν ἀλήθεια που οἱ μεταρσιώσεις (sublimations) τῆς ἀνώτερης κουλτούρας προστάτευαν. Βέβαια, ἡ ἀνώτερη κουλτούρα πάντοτε βρισκόταν σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα. Μιὰ προνομιούχος μειοψη-

φία μόνο ἀπολάμβανε τὰ εὐεργετήματά της καὶ ἐκπροσωποῦσε τὰ ἰδανικά της. Οἱ δύο ἀνταγωνιστικὲς σφαῖρες τῆς κοινωνίας πάντοτε συνυπῆρχαν ἢ ἀνώτερη κουλτούρα πάντοτε ἦταν ἀνεδαφικὴ κι ἢ πραγματικότητα σπάνια ἀγγιζόταν ἀπὸ τὰ ἰδανικά της καὶ τὴν ἀλήθεια της.

Σήμερα ὁ ἀνταγωνισμὸς ἀνάμεσα στὴν πνευματικὴ καὶ στὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα ἐξασθενίζει· τὰ ξένα, ἀντιπολιτευτικὰ, ὑπερβατικὰ στοιχεῖα, πὸν χάρη σ' αὐτὰ ἢ ἀνώτερη καλλιέργεια ἀποτελοῦσε μιὰ ἄλλη διάσταση τῆς πραγματικότητας, ἐξαφανίζονται. Ἡ ἐξαφάνιση αὐτῆ τῆς διπλοδιάστατης κουλτούρας δὲν συντελεῖται μὲ τὴν ἄρνηση καὶ τὴν ἀπόρριψη τῶν «πνευματικῶν ἀξιών» ἀλλὰ μὲ τὴ μαζικὴ τους ἐνσωμάτωση στὸ κατεστημένο μὲ τὴν ἀναπαραγωγή καὶ τὴ διάδοσή τους σὲ μεγάλη κλίμακα.

Οἱ ἀξίες αὐτὲς εἶναι πραγματικὰ ὄργανα γιὰ τὴν ἐπίτευξη κοινωνικῆς συνοχῆς. Τὸ μεγαλεῖο μιᾶς ἐλεύθερης τέχνης, μιᾶς ἐλεύθερης λογοτεχνίας, τῶν ἰδανικῶν τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, οἱ χαρὲς κι οἱ λύπες τοῦ ἀτόμου, ἢ ὀλοκλήρωση τῆς προσωπικότητας εἶναι σημαντικὰ στοιχεῖα στὸν ἀνταγωνισμὸ Ἐνατολῆς καὶ Δύσης. Ἀποτελοῦν συντριπτικὲς μαρτυρίες ἐναντία στὸ σύγχρονο κομμουνισμὸ καὶ γι' αὐτὸ καθημερινὰ σερβίρονται καὶ πουλιῶνται. Τὸ γεγονὸς ὅτι βρίσκονται σὲ ἀντίφαση μὲ τὴν κοινωνία πὸν τὰ πουλάει, δὲν ἔχει νὰ κάνει. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο πὸν οἱ ἄνθρωποι ξέρουν καὶ νοιώθουν πὸς τὰ εἰδησεογραφικὰ δελτία καὶ τὰ πολιτικὰ προγράμματα δὲν λένε ἀναγκαστικὰ ἀλήθεια καὶ παρ' ὄλ' αὐτὰ ἐξακολουθοῦν νὰ τὰ ἀκοῦν καὶ νὰ τὰ διαβάζουν, νὰ κατευθύνονται ἀπ' αὐτὰ, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο δέχονται τὶς παραδοσιακὲς ἀξίες καὶ τὶς ἐντάσσουν στὸ πνευματικὸ ὕλικό τους. Ἄλλωστε, ἂν τὰ μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας συγχωνεύουν ἄρμονικὰ, καὶ συχνὰ μὲ τρόπο ἀθέμιτο, τὴν τέχνη, τὴν πολιτικὴ, τὴ θρησκεία, τὴ φιλοσοφία καὶ τὸ ἐμπόριο, παράλληλα ἀνάγουν ὅλους αὐτοὺς τοὺς πνευματικούς τομεῖς σ' ἓναν κοινὸ παρανομαστή: τὴν ἐμπορευματικὴ μορφή. Ἡ μουσικὴ τῆς ψυχῆς εἶναι ταυτόχρονα κι ἐμπορικὴ μουσικὴ. Ἡ ἀλήθεια δὲν μετράει καθόλου, μετρᾶνε μόνον οἱ ἀνταλλακτικὲς ἀξίες. Ὁ ὀρθολογισμὸς τοῦ στάτους κβὸ συγκεντρώνεται στὴν ἀνταλλακτικὴ ἀξία καὶ κάθε ἄλλος ὀρθολογισμὸς πρέπει νὰ ὑποκύψει μπροστὰ του.

Τὰ μεγάλα λόγια περὶ ἐλευθερίας καὶ πληρότητος πὸν λένε οἱ ἡγέτες καὶ οἱ πολιτικοὶ στὶς ἐκστρατεῖες τους, στὴν ὀθόνη, στὰ ραδιοκύματα καὶ στὸ βῆμα δὲν ἔχουν σημασία παρὰ μέσα στὰ πλαίσια τῆς προπαγάνδας, τῶν ἐπιχειρήσεων, τῆς πειθαρχίας καὶ τῆς ἀνάπαυσης· ἔξω ἀπ' αὐτὰ τὰ πλαίσια γίνονται ἤχοι χωρὶς σημασία. Ἡ ἀφομοίωση αὐτῆ τοῦ ἰδανικοῦ μὲ τὴν πραγματικότητα ἀρκεῖ γιὰ νὰ δείξῃ σὲ ποῖο βαθμὸ τὸ ἰδανικὸ ἔχει ξεπεραστεῖ. Ξερριζωμένο ἀπ' τὸ λεπτότερο τομέα τῆς ψυχῆς, τοῦ πνεύματος καὶ τῶν μύχιων συναισθημάτων, μεταφράστηκε σὲ ὄρους καὶ προβλή-

ματα ἐνεργειακά. Αὐτὰ εἶναι τὰ προοδευτικά στοιχεῖα τῆς μαζικῆς κουλτούρας. Ἄν διαστράφηκε, εἶναι γιατί ἡ προχωρημένη βιομηχανική κοινωνία ἔχει τώρα τὴ δυνατότητα νὰ ὑλοποιήσει τὰ ἰδανικά της. Ἡ κοινωνία αὐτὴ εἶναι ἰκανὴ νὰ περιορίσει προοδευτικὰ τὸν τομέα τῶν ὑπιπετῶν ἀναζητήσεων τοῦ πνεύματος ποὺ παρουσίασαν, ἐξιδανίκευσαν καὶ κριτικάρησαν τὴν ἀνθρώπινη μοῖρα. Ἡ ἀνώτερη κουλτούρα γίνεται τμήμα ἀναπόσπαστο τῆς μαζικῆς κουλτούρας. Καὶ μὲ τὴ μεταλλαγή της αὐτὴ, χάνει μεγάλο μέρος ἀπ' τὴν ἀλήθεια της.

Ἡ ἀνώτερη κουλτούρα τῆς Δύσης — ποὺ ἡ βιομηχανική της κοινωνία ἐξακολουθεῖ νὰ παραδέχεται τὶς αἰσθητικές, πνευματικές καὶ ἠθικές ἀξίες— ἦταν μιὰ προτεχνολογική κουλτούρα τόσο μὲ τὴν ὀργανικὴ ὅσο καὶ μὲ τὴ χρονολογικὴ ἔννοια τοῦ ὄρου. Τῆ δύναμή της τὴν χρωστοῦσε στὴν ἐμπειρία ἐνὸς κόσμου ποὺ δὲν ὑπάρχει πιά καὶ ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ξανάρθει γιατί ἡ τεχνολογικὴ κοινωνία τὸν ἐξαφάνισε ὀλοκληρωτικά. Ἦταν κατὰ κύριο λόγο κουλτούρα φεουδαρχικὴ ἀκόμη κι' ὅταν ὁ ἀστικὸς κόσμος τῆς ἔδινε μερικὲς ἀπὸ τὶς διαρκέστερες μορφοποιήσεις της. Ἦταν φεουδαρχικὴ γιατί προοριζόταν γιὰ μερικὲς προνομοιοῦχες μειοψηφίες, γιατί ὑπῆρχε σ' αὐτὴν ἓνα ρομαντικὸ στοιχεῖο (θὰ μιλήσουμε γι αὐτὸ παρακάτω), ἀλλὰ πρὸ πάντων ἦταν φεουδαρχικὴ γιατί τὰ αὐθεντικά της ἔργα ἐκφράζαν μιὰ μεθοδικὴ καὶ συνειδητὴ ἀπέχθεια γιὰ τὸν κόσμον τῶν ἐπιχειρήσεων καὶ τῆς βιομηχανίας, γιὰ τὴν τάξη πραγμάτων τῆ βασισμένη στὸν ὑπολογισμό καὶ στὸ κέρδος.

Παρ' ὅλο ποὺ ὁ ἀστικὸς κόσμος ἐκφραζόταν συχνὰ στὴν τέχνη καὶ στὴ λογοτεχνία, καὶ μὲ θετικὸ μάλιστα τρόπο (γιὰ παράδειγμα, οἱ Ὁλλανδοὶ ζωγράφοι τοῦ XVIIου αἰῶνα, ὁ Wilhelm Meist er τοῦ Γκαίτε, τὸ ἀγγλικὸ μυθιστόρημα τοῦ XIXου, ὁ Τόμας Μάν), ἐξακολουθοῦσε ὅμως νὰ εἶναι κάτι τὸ σκοτεινὸ, τὸ συγκεχυμένο, κάτι ποὺ ἀπορριπτόταν ἀπὸ μιὰ ἄλλη διάσταση ἀνταγωνιστικὴ καὶ ἀσυμβίβαστη μὲ τὸν κόσμον τῶν ἐπιχειρήσεων, ποὺ τὸν κατηγοροῦσε καὶ τὸν ἀρνιόταν. Στὴ λογοτεχνία ἡ διάσταση αὐτὴ δὲν ἐκφράζεται μὲ τοὺς πνευματικούς, θρησκευτικούς καὶ ἠθικούς ἥρωες (αὐτοὶ συχνὰ ὑποστηρίζουν τὸ κατεστημένο) ἀλλὰ μὲ χαρακτῆρες διαλυμένους, ὅπως ὁ καλλιτέχνης, ἡ πόρνη, ἡ μοιχαλίδα, ὁ φονῆας, ὁ προγραμμαμένος, ὁ πολεμιστὴς, ὁ καταραμένος ποιητὴς, ὁ Σατανᾶς, ὁ τρελλὸς— μὲ ὅλους ὅσους δὲν κερδίζουν τὴ ζωὴ τους ἢ δὲν τὴν κερδίζουν μὲ φυσικὸ καὶ κανονικὸ τρόπο.

Οἱ χαρακτῆρες αὐτοὶ, εἶναι ἀλήθεια, δὲν ἐξαφανίστηκαν ἀπ' τὴ φιλολογία τῆς προχωρημένης βιομηχανικῆς κοινωνίας ἀλλὰ ἐπιζοῦν ὀλοκληρωτικὰ ἀλλαγμένοι: ἡ βάμπ, ὁ ἔθνικὸς ἥρωας, ὁ μπῆνικ, ἡ νευρωτικὴ νοικοκυρά, ὁ γκάγκστερ, ἡ στάρ, τὸ μεγάλο ἀφεντικὸ, ἡ ὑπερφυσικὰ προικισμένη φυσιογνωμία· ὁ ρόλος τους, τελείως διαφορετικὸς, εἶναι ἀντίθετος

μέ τὸ ρόλο τῶν πνευματικῶν τους προγόνων. Δὲν εἶναι πιὰ ἐνσαρκώσεις ἐνὸς διαφορετικοῦ τρόπου ζωῆς, ἀλλὰ μορφές ἢ ποικιλίες τοῦ ἴδιου τρόπου ζωῆς καὶ δὲν ἀρνοῦνται τὴν κατεστημένη τάξη, ἀλλὰ τὴν ἐπικυρώνουν.

Ἐναμφισβήτητα, ὁ κόσμος τῶν πνευματικῶν προγόνων τους ἦταν ἕνας καθυστερημένος προτεχνολογικός κόσμος ποὺ ἀντιμετώπιζε μὲ καθαρὴ συνείδηση τὴν ἀνισότητά καὶ τὸν πόνο, ἕνας κόσμος ὅπου ἡ ἐργασία ἦταν μιὰ ἀναγκαστικὴ δυστυχία· ἀλλὰ ἦταν κι ἕνας κόσμος ποὺ δὲν εἶχε ὀργανώσει τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴ φύση σὰν ἀντικείμενα κι ἐργαλεῖα. Μὲ τὸν κώδικά της τῶν τρόπων καὶ τῆς συμπεριφορᾶς, μὲ τὸ στῦλ καὶ τὴ γλῶσσα τῆς φιλολογίας καὶ τῆς φιλοσοφίας της, ἡ περασμένη αὐτὴ κουλτούρα ἔκφραζε τὸ ρυθμὸ καὶ τὸ περιεχόμενο ἐνὸς κόσμου ὅπου δάση καὶ κοιλάδες, χωριὰ καὶ πανδοχεῖα, ἄρχοντες καὶ κολληγοί, κάστρα, σαλόνια καὶ αὐλὲς ἀποτελοῦσαν τμῆμα τῆς ζωντανῆς πραγματικότητος. Στους στίχους καὶ τὴν πρόζα αὐτῆς τῆς προτεχνολογικῆς κουλτούρας, βρίσκεται ὁ ρυθμὸς αὐτῶν ποὺ πῆγαιναν μὲ τὰ πόδια ἢ πάνω στὸ κάρρο· ποὺ εἶχαν καιρὸ νὰ σκεφτοῦν, νὰ ἀναπολήσουν, νὰ αἰσθανθοῦν, νὰ διηγηθοῦν καὶ ποὺ εὑρισκαν σ' αὐτὰ εὐχαρίστηση.

Εἶναι βέβαια μιὰ ξεπερασμένη κουλτούρα ποὺ μόνο παιδιάστικα ὄνειρα καὶ ἀφελεῖς ἀναπολήσεις μποροῦν ἀκόμη νὰ φέρνουν σ' αὐτὴ. Μέσ' ἀπὸ μερικὰ καθοριστικὰ στοιχεῖα της ὅμως, εἶναι ταυτόχρονα καὶ μετατεχνολογικὴ κουλτούρα. Οἱ πιὸ ἀκραῖες εἰκόνες καὶ καταστάσεις της φαίνονται νὰ ἐπιζοῦν ἀπ' τὴν ἀπορρόφησή τους μέσα στὶς ἀνέσεις, μέσα στὰ ἐλεγχόμενα ἐρεθίσματα. Κεντοῦν ἀκόμη τὴ συνείδηση σὰν νὰ μποροῦσαν νὰ ξαναγεννηθοῦν καὶ νὰ τὰ βγάλουν πέρα μὲ τὴν τεχνικὴ πρόοδο. Ἐκφράζουν μιὰ ἐλεύθερη καὶ συνειδητὴ ἀποδέσμευση ἀπ' τὶς κατεστημένες μορφές ζωῆς, στὶς ὁποῖες ἡ φιλολογία καὶ ἡ τέχνη τὶς ἀντιπαράθεταν τὴν ἴδια στιγμή ποὺ τὶς ἐξωραΐζαν.

Ἐντίθετα μὲ τὴ μαρξικὴ ἔννοια τῆς λέξης, ποὺ καθορίζει τὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴν ἐργασία του μέσα στὴν κεφαλαιοκρατικὴ κοινωνία, ἡ καλλιτεχνικὴ ἀλλοτρίωση εἶναι ἡ συνειδητὴ ὑπέρβαση μιᾶς ἀλλοτριωμένης ὑπαρξῆς — μιὰ ἀποδεσμευτικὴ παρεμβατικὴ ἀλλοτρίωση. Ἡ ρήξη μὲ τὸν κόσμο τῆς προόδου, ἡ ἀρνήση τῆς κατάστασης, τῆς ἐπιχείρησης, ποὺ εἶναι μέσα στὴν ἀστικὴ φιλολογία καὶ τέχνη στοιχεῖα ἀντιαστικά, δὲν ὀφείλονται σὲ μιὰ κάποια αἰσθητικὴ μειοδοσία αὐτῆς τῆς κατάστασης, οὔτε σὲ μιὰ ρομαντικὴ ἀντίδραση — μιὰ, κατὰ κάποιο τρόπο, νοσταλγικὴ προσήλωσις σὲ μιὰ ἐξαφανισμένη μορφή πολιτισμοῦ. Τὸν ὑποτιμητικὸ καὶ συγκαταβατικὸ χαρακτηρισμὸ «ρομαντικὲς» τὸν μεταχειρίζονται πολὺ εὐκόλα γιὰ νὰ δυσφημήσουν ἀπόψεις πρωτοποριακῆς· τὸν ὄρο «παρακμιακὲς» τὸν χρησιμοποιοῦν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο περισσότερο γιὰ νὰ διασύρουν τὶς αὐθεντικὲς καὶ προοδευτικὲς πλευρὲς τῆς κουλτούρας,

παρά για να κριτικάρουν πραγματικά φαινόμενα παρακμής. Οί παραδοσιακές εικόνες της καλλιτεχνικής αποδέσμευσης είναι ρομαντικές στο βαθμό που είναι ασυμβίβαστες, αισθητικά μιλώντας, με την εξελισσόμενη κοινωνία. Το ότι είναι ασυμβίβαστες δείχνει ότι περιέχουν αλήθεια. "Ό,τι συγκρατούν και φέρνουν στη μνήμη ανήκει στο μέλλον: είναι οί εικόνες μιας εὐτυχίας που θα μπορούσε να ανατρέψει την κοινωνία, αλλά που αυτή την αρνείται και την καταπιέζει. Το μεγάλο σουρρεαλιστικό κίνημα τοῦ 1920-30 τὴν χρησιμοποιοῦσε πάντα στὴν ἀνατρεπτικὴ καὶ ἀπελευθερωτικὴ τῆς ἔννοια. Παραδείγματα παρμένα στὴν τύχη ἀπ' τὸ βασικὸ φιλολογικὸ λεξιλόγιο μᾶς δείχνουν τὴ θέση καὶ τὴ φύση αὐτῶν τῶν εικόνων, καθὼς καὶ τὴ διάσταση που παίρνουν: Ψυχὴ, Πνεῦμα, Καρδιά· ἡ ἀναζήτηση τοῦ ἀπόλυτου, τὰ ἄνθη τοῦ κακοῦ, ἡ γυναίκα-παιδί, τὸ βασίλειο κοντὰ στὴ θάλασσα, τὸ μεθυσμένο καράβι, τὸ σὲξ ἀπὴλ τῆς μακριᾶς γάμπας, Ferne (ξενιτεία) καὶ Heimat (Πατρίδα), ἀκόμη ὁ δαίμονας τοῦ ἀλκοόλ, ὁ δαίμονας τῆς μηχανῆς, ὁ δαίμονας τοῦ χρήματος· ὁ Δὸν Ζουάνι καὶ ὁ Ρωμαῖος, ὁ Ἄρχιμάστορας καὶ τὸ ὅταν ξυπνήσουμε ἐμεῖς οἱ νεκροί.

Καὶ μόνη ἡ ἀπλή ἀπαρίθμησή τους δείχνει ὅτι οἱ εἰκόνες αὐτὲς ἀνήκουν σὲ μιὰ χαμένη διάσταση. Δὲν ξεπεράστηκαν ἐπειδὴ ἔπessαν σὲ φιλολογικὴ ἀχρησία: μερικὲς ἀπ' αὐτὲς τίς εἰκόνες ἀνήκουν στὴ φιλολογία τοῦ καιροῦ μας, ἐπιζοῦν στὶς πιὸ προχωρημένες τῆς δημιουργίης. Αὐτὸ που ἔχει πιά χαθεῖ, εἶναι τὸ ἀνατρεπτικὸ τους περιεχόμενο— ἡ ἀλήθεια τους. Ἐχοντας ὑποστει αὐτὴ τὴ μεταλλαγὴ, παίρνουν θέση στὴν καθημερινὴ ζωὴ. Τὰ ἐκπληκτικὰ καὶ παράδοξα δημιουργήματα που ἀνήκουν στὴν πνευματικὴ κουλτούρα γίνονται ἐμπορεύματα καὶ συνηθισμένα προϊόντα. Ἄραγε τὸ γεγονός τῆς μαζικῆς ἀναπαραγωγῆς καὶ κατανάλωσῆς τους δείχνει μόνον ὅτι ἔγινε μιὰ ποσοτικὴ ἀλλαγὴ, δηλαδὴ ὅτι τὰ ἐκτιμῶν καὶ τὰ καταλαβαίνουν ὄλο καὶ καλύτερα, μὲ λίγα λόγια, ὅτι ὑπάρχει ἓνας ἐκδημοκρατισμὸς τῆς καλλιέργειας;

Εἶδαν πάντοτε στὴ λογοτεχνία καὶ τὴν τέχνη (ὅταν θέλησαν νὰ δοῦν κάτι σ' αὐτὴ) τὴν ἀλήθεια μιᾶς «ἀνώτερης» ποιότητος που δὲν θάπρεπε νὰ ἀνακατῶνεται καὶ πού, πραγματικά, δὲν ἀνακατῶθηκε μὲ τὸν κόσμον τῶν ἐπιχειρήσεων. Στὴ σύγχρονη περίοδο, ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στοὺς δυὸ αὐτοὺς τομεῖς, στὶς ἀλήθειες τους, ἄλλαξε. Ἡ κοινωνία μὲ τὴν ἀπορροφητικὴ τῆς ἱκανότητα ἐξαντλεῖ τὸ ἀνταγωνιστικὸ περιεχόμενο τῆς τέχνης ἀφομοιώντάς το. Στὸν τομέα τῆς κουλτούρας, τὸ καινούργιο ὀλοκληρωτικὸ σύστημα ἐκδηλώνεται μὲ καθαρότητα κάτω ἀπ' τὴ μορφή ἑνὸς ἁρμονικοῦ πλουραλισμοῦ· οἱ πιὸ ἀντιφατικὲς ἰδέες καὶ ἀλήθειες συνυπάρχουν εἰρηνικά, μέσα στὴν ἀδιαφορία.

Πρὶν ἡ κοινωνία καὶ ἡ κουλτούρα μπορέσουν νὰ ἐπανασυμφιλιωθοῦν ἡ φιλολογία καὶ ἡ τέχνη ἦταν οὐσιαστικὰ ἀλλοτριωτικὲς, προστάτευαν τὴν

αντίθεση και της ἔδιναν τὴ δύναμή της — δηλαδή ἐκπροσωποῦσαν τὴ θλιβερὴ συνείδηση τοῦ διχασμένου κόσμου, τὶς ἀτυχίες, τὶς ἀνικανοποιή-
τες ἐλπίδες, τὶς ψεύτικες ὑποσχέσεις. Ἦταν μιὰ γνωστικὴ δύναμη, ἀποκά-
λυπταν μιὰ διάσταση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς φύσης ποὺ ἡ πραγματικότητα
καταπίεζε καὶ ἀπωθοῦσε. Ἡ ἀλήθεια τοὺς ἔδρευε στὴν αὐταπάτη ποὺ προ-
καλοῦσαν· στὴν ἐπιμονή τους νὰ πλάσουν ἕναν κόσμο ὅπου ὁ τρόμος τῆς
ζωῆς θὰ παραμεριζόταν καὶ θὰ ἐξαφανιζόταν, ὑποταγμένος γιατί θὰ εἶχε
γνωσθεῖ. Αὐτὸ εἶναι τὸ θαῦμα τοῦ ἀριστουργήματος· εἶναι τὸ κράτημα τῆς
τραγωδίας μέχρι τὸ τέλος καὶ εἶναι καὶ τὸ τέλος τῆς· ἡ ἀδύνατη λύση τῆς.
Τὸ νὰ ζεῖς τὸν ἔρωτά σου καὶ τὸ μίσος σου, τὸ νὰ ζεῖς αὐτὸ ποὺ εἶ σ α ι,
σημαίνει ἤττα, καρτερικότητα καὶ θάνατο. Τὰ ἐγκλήματα τῆς κοινωνίας,
ἡ κόλαση ποὺ ὁ ἄνθρωπος δημιούργησε γιὰ τὸν ἄνθρωπο, γίνονται μέσα στὸ
ἔργο ἀκατανίκητες κοσμικὲς δυνάμεις.

Ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν πραγματικότητα καὶ τὴ δυνατότητα μετα-
μορφώθηκε σὲ μιὰ ἀδιάλυτη σύγκρουση ποὺ μπορεῖ νὰ ἀρθεῖ μόνο ἀπ' τὴ
μ ο ρ φ ῆ τοῦ ἔργου: τὴν ὁμορφιὰ σὰν «ὑπόσχεση εὐτυχίας». Χάρη στὴν
ὁμορφιὰ τοῦ ἔργου, οἱ περιστάσεις τῆς στιγμῆς παίρνουν μιὰ καινούργια
διάσταση ὅπου ἡ δοσμένη πραγματικότητα φαίνεται τέτοια ποὺ εἶναι. Λέει
τὴν ἀλήθεια γι' αὐτὴ τὴν ἴδια· ἡ γλώσσα τῆς παύει νὰ εἶναι γλώσσα τῆς
ἀπογοήτευσης, τῆς ἀγνοίας, τῆς ὑποταγῆς. Ὁ μῦθος καλεῖ τὰ γεγονότα μὲ
τὸ ὄνομά τους καὶ ἡ βασιλεία τους καταρρεῖ· ὁ μῦθος ὑπονομεύει τὴν
πεῖρα τῆς καθημερινότητας καὶ δείχνει ὅτι εἶναι πλαστὴ καὶ εὐνοησιμένη.
Ἡ τέχνη ὅμως δὲν κρατάει αὐτὴ τὴ μαγικὴ ἐξουσία παρὰ ὅσο διάστημα
εἶναι μιὰ ἐξουσία ἄρνησης. Δὲν μπορεῖ νὰ μιλήσει μὲ τὴ δική της γλώσσα
παρὰ ὅσο εἶναι ἀκόμη ζωντανὰ τὰ σύμβολα ποὺ ἀπορρίπτουν καὶ ἀρνοῦνται
τὸ κατεστημένο.

Ἡ Μ α ν τ ἄ μ Μ π ο β α ρ ῦ, τὸ μυθιστόρημα τοῦ Φλωμπέρ, διακρί-
νεται ἀπ' τὶς ἄλλες θλιμμένες ἐρωτικὲς ἱστορίες τῆς σύγχρονης λογοτε-
χνίας, κατὰ τὸ ὅτι τὸ λεξιλόγιο ποὺ οἱ γυναῖκες τῆς ἐποχῆς τῆς Μαντὰμ
Μποβαρὺ χρησιμοποιοῦσαν στὴν καθημερινή τους ζωὴ κ ρ α τ ο ὕ σ ε
ἀ κ ὸ μ ῆ σ ὅ μ β ο λ α ἡ ρ ω ἰ δ α ς, κατὰ τὸ ὅτι διάβαζαν ἱστορίες ποὺ
εἶχαν ἀκόμη εἰκόνες ἡρώιδων. Ἡ ἀγωνία τῆς Μαντὰμ Μποβαρὺ εἶναι θα-
νάσιμη γιατί δὲν ὑπῆρχε ψυχαναλυτὴς νὰ τὴ θεραπεύσει, καὶ δὲν ὑπῆρχε
ψυχαναλυτὴς γιατί στὸν κόσμο τῆς θὰ ἦταν ἀνίκανος νὰ τὴ θεραπεύσει.
Θὰ τὸν ἔδιωχνε γιατί θὰ τὸν θεωροῦσε κι αὐτὸν σὰν ἕνα τμῆμα τοῦ περι-
βάλλοντος τῆς Γιονβίλ ποὺ τὴν κατέστρεψε. Ἡ ἱστορία τῆς εἶναι «τρα-
γικὴ» γιατί ἔχει σὰν πλαίσιο μιὰ καθυστερημένη κοινωνία, μὲ μιὰ ἀνελεύ-
θερη σεξουαλικὴ ἠθικὴ καὶ μιὰ μὴ θεσμοποιημένη ψυχολογία. Ἡ κατο-
πινὴ κοινωνία «ἔλυσε» τὸ πρόβλημα καταργώντας το. Δὲν θὰ εἶχε φυσικὰ
κανένα νόημα τὸ νὰ ποῦμε ὅτι ἡ τραγωδία τῆς ἢ αὐτὴ τοῦ Ρωμαίου καὶ τῆς

Ἰουλιέτας λύθησαν στὴ σύγχρονη δημοκρατία. Ἄλλὰ δὲν θὰ εἶχε ταυτόχρονα καὶ κανένα νόημα ν' ἀρνηθοῦμε τὴν ἱστορικὴ ὕψη τῆς τραγωδίας. Ἡ τεχνολογικὴ πραγματικότητα καταστρέφει τὶς παραδοσιακὰς μορφές, κατὰστρέφει τὴν ἴδια τὴ δυνατότητα καλλιτεχνικῆς ἀποδέσμευσης ἀπ' τὸ κατεστημένο — δηλαδὴ τείνει ὄχι μόνον νὰ ἐξαφανίσει μερικὰ «στύλ», ἀλλὰ καὶ τὴν ἴδια τὴν οὐσία τῆς τέχνης.

Ἡ ἀλλοτρίωση, εἶναι ἀλήθεια, δὲν εἶναι τὸ μόνον χαρακτηριστικὸ τῆς τέχνης. Ἡ ἀνάλυση κι ἡ τοποθέτηση αὐτοῦ τοῦ προβλήματος ξεπερνοῦν τὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς ἐργασίας, μερικὲς παρατηρήσεις ὅμως μποροῦν νὰ τὸ διαφωτίσουν. Γιὰ ὀλόκληρες περιόδους πολιτισμοῦ, ἡ τέχνη φαίνεται νὰ εἶναι ὀλοκληρωτικὰ ἐνσωματωμένη στὴν κοινωνία της. Ἡ αἴγυπτιακὴ, ἑλληνικὴ καὶ γοθτικὴ τέχνη εἶναι γνωστὰ παραδείγματα· ὁ Μπάχ καὶ ὁ Μότσαρτ γενικὰ τοποθετοῦνται στὴ «θετικὴ» πλευρὰ τῆς τέχνης. Ἡ θέση τοῦ ἔργου τέχνης μέσα στὴ προτεχνολογικὴ καὶ διπλοδιάστατη κουλτούρα δὲν εἶναι ἡ ἴδια μὲ τὴ θέση τοῦ ἔργου μέσα στοῦ μονοδιάστατο πολιτισμό· ἀλλὰ ἡ ἀποδέσμευση χαρακτηρίζει τὴ θετικὴ τέχνη μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ὅπως καὶ τὴν ἀρνητικὴ.

Ἄν θέλουμε νὰ κάνουμε ἕναν ἀποφασιστικὸ διαχωρισμό, δὲν θὰ πρέπει νὰ κάνουμε ψυχολογικὸ διαχωρισμὸ ἀνάμεσα στὴν τέχνη ποὺ ἔγινε μὲ χαρὰ καὶ στὴν τέχνη ποὺ ἔγινε μὲ πόνον, ἀνάμεσα στὴν ὑγεία καὶ στὴ νευρωση, ἀλλὰ θὰ πρέπει νὰ κάνουμε ἕνα διαχωρισμὸ ἀνάμεσα στὴν καλλιτεχνικὴ καὶ στὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα. Ἡ ρῆξις μὲ τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα, ἡ λογικὴ ἢ μαγικὴ παράβασις εἶναι μιὰ οὐσιαστικὴ ιδιότητα τῆς τέχνης, ἀκόμη καὶ τῆς πιὸ θετικῆς· κι αὐτὴ ἀκόμη κρατιέται σὲ ἀπόστασις κι ἀπ' τὸ ἴδιο τὸ κοινὸ της. Ὅσο γνῶριμα καὶ συνηθισμένα πράγματα νὰ ἦταν οἱ καθεδρικοὶ ναοὶ καὶ τὰ τέμπλα γι' αὐτοὺς ποὺ ζοῦσαν γύρω τους, ἀποτελοῦσαν μιὰ τρομακτικὴ καὶ ὑπέρτατη ἀντίθεση μὲ τὴν καθημερινὴ ζωὴ τοῦ σκλάβου, τοῦ ἀγρότη, τοῦ βιοτέχνη—καὶ μὲ τὴ ζωὴ τῶν ἀφεντάδων τους, ἴσως.

Μὲ τελετουργικὸ χαρακτήρα ἢ ὄχι, ἡ τέχνη περιέχει τὴν ὀρθὴ λογικὴ τῆς ἀρνήσεως. Στίς ἀκρατεῖς θέσεις της, εἶναι ἡ μεγάλη Ἄρνησις — ἡ διαμαρτυρία ἀπέναντι σ' αὐτὸ ποὺ εἶναι. Οἱ μορφὲς ποὺ ὁ ἄνθρωπος ἐμφανίζεται, τραγουδαίει, μιλάει σ' αὐτήν, οἱ τρόποι ποὺ ἀντηχοῦν τὰ πράγματα, εἶναι μορφὲς ἀρνήσεως, ρῆξεως, ἀνάπλασης τῆς πραγματικῆς τους ὑπαρξεως. Οἱ μορφὲς ὅμως αὐτὲς τῆς ἀρνήσεως πληρώνουν τὸ φόρον τους στὴν ἀνταγωνιστικὴ κοινωνία ποὺ μαζί της συνδέονται. Ξεκομμένος ἀπ' τὸν κόσμον τῆς δουλειᾶς ὅπου ἡ κοινωνία ἀναπαράγεται καὶ ἀνανεώνει τὴ μίξιερια της, ὁ κόσμος τῆς τέχνης ὁ πλασμένος μ' αὐτὲς τὶς μορφὲς ἀρνήσεως μένει, μαζί μὲ τὴν ἀλήθεια του, ἕνα προνόμιον καὶ μιὰ αὐταπάτη.

Συνέχισε νὰ ὑπάρχει μ' αὐτὴ τὴ μορφή, παρ' ὅλη τὴν δημοκρατικο-

ποίηση και παρ'όλη την εκλαϊκευση, σ' όλο τόν XIXο αιώνα και στις άρχες του XXου. Ἡ «ύψηλή πνευματική δημιουργία» πού καλλιεργεῖ αὐτή τήν άλλοτρίωση τῆς τέχνης ἔχει τὸ δικό της τυπικὸ καὶ τὸ δικό της στυλ. Τὸ σαλόνι, ἡ συναυλία, ἡ ὄπερα, τὸ θέατρο ὑπάρχουν ἐδῶ γιὰ τὴ δημιουργία καὶ τὴν παρουσίαση μιᾶς ἄλλης διάστασης τῆς πραγματικότητας. Ἔχουν τὰ ἴδια χαρακτηριστικὰ μὲ τὴ γιορτὴ. Ξεπερνοῦν τὴν καθημερινὴ ἔμπειρία καὶ τὴν ἀναστατώνουν.

Σήμερα ἡ οὐσιαστικὴ αὐτὴ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὴν τέχνη καὶ τὴν καθημερινότητα σιγά-σιγά καταργήθηκε ἀπὸ τὴν πρόοδο τῆς τεχνικῆς κοινωνίας. Τὴ μεγάλη Ἄρνηση τὴν ἀρνήθηκαν. Ἡ «ἄλλη διάσταση» ἀπορροφήθηκε ἀπ' τὸν κυρίαρχο κόσμο τῶν ὑποθέσεων. Τὰ ἴδια τὰ ἔργα τῆς διάστασης ἐνσωματώθηκαν σ' αὐτὴ τὴν κοινωνία καὶ κυκλοφοροῦν σὰν τμήματα καὶ κομμάτια τοῦ ὕλικου πού στολιζει καὶ ψυχαναλύει τὸν κυρίαρχο κόσμο τῶν ὑποθέσεων μ' αὐτὸ τὸν τρόπο γίνονται ἐμπόρευμα —πουλιῶνται, δημιουργοῦν ἀνέσεις, ἐρεθίζουν. Οἱ ὑπερασπιστὲς τῆς μαζικῆς κουλτούρας βρίσκουν γελοῖες τὶς διαμαρτυρίες γιὰ τὴ χρησιμοποίηση τοῦ Μπάχ σὰν μουσικὴ φόντου στὴν κουζίνα, γιὰ τὸ πούλημα ἔργων τοῦ Πλάτωνα, τοῦ Χέγκελ, τοῦ Σέλλεϋ, τοῦ Μπωντλαίρ, τοῦ Μάρξ καὶ τοῦ Φρόντ, στὸ ντράγκστορ. Τονίζουν τὸ γεγονός ὅτι οἱ κλασικοὶ ἔφυγαν ἀπ' τὸ μωσαλεῖο καὶ ξαναγύρισαν στὴ ζωὴ, τὸ γεγονός ὅτι ἔτσι τὸ κοινὸ μορφώνεται. Αὐτὸ εἶναι σωστό, ἀλλὰ ἂν ξαναγυρίζουν στὴ ζωὴ σὰν κλασικοὶ, ξαναζοῦν διαφορετικοὶ ἀπ' τοὺς ἑαυτοὺς τους, στερημένοι ἀπ' τὴν ἀνταγωνιστικὴ τους δύναμη, ἀπ' τὴν παραδοξότητά τους πού ἀποτελοῦσε καὶ τὴ διάσταση τῆς ἀλήθειας τους. Ὁ σκοπὸς καὶ ἡ λειτουργία αὐτῶν τῶν ἔργων ἀλλάζει ἔτσι θεμελιακά. Ἄν στὴν ἀρχὴ τους ἦταν σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ στάτους κβό, αὐτὴ ἡ ἀντίθεση τώρα ἐξαφανίζεται.

Τὸ φαινόμενο αὐτὸ τῆς πνευματικῆς ἀφομοίωσης εἶναι ἱστορικὰ πρόωρο· ἐδραίωνει μιὰ μορφωτικὴ ἰσότητα ἀλλὰ ταυτόχρονα προστατεύει τὴν καταπίεση: Ἡ κοινωνία τείνει νὰ καταργήσει τὶς διακρίσεις καὶ τὰ προνόμια τῆς φεουδαρχικῆς καὶ ἀριστοκρατικῆς κουλτούρας καὶ ταυτόχρονα τὸ περιεχόμενό της. Ἄν οἱ ὑπερβατικὲς ἀλήθειες τῶν καλῶν τεχνῶν, ἂν ἢ αἰσθητικὴ τῆς ζωῆς καὶ τῆς σκέψης δὲν ἦταν προσιτὲς παρὰ σ' ἓνα πλοῦσιο καὶ καλλιεργημένο κοινὸ, αὐτὸ ὀφειλόταν στὸ ὅτι ἡ κοινωνία αὐτὴ ἦταν καταπιεστικὴ. Ἄλλὰ τὸ γεγονός ὅμως ὅτι ὑπάρχουν βιβλία τσέπης, δίσκοι μακρᾶς διάρκειας, ὅτι ἡ ἐκπαίδευση γενικεύτηκε, ἢ ὅτι μπορεῖς νὰ πᾶς στὸ θέατρο καὶ στὴ συναυλία χωρὶς βραδυνὸ ἔνδυμα, δὲν σημαίνει ὅτι κάτι ἄλλαξε¹. Τὰ πνευματικὰ προνόμια ἐδειχναν πῶς ἡ ἐλευθερία εἶναι

1. Νὰ ἐξηγούμαστε: τὰ βιβλία τσέπης, μιὰ γενικευμένη παιδεία, οἱ δίσκοι μακρᾶς διάρκειας, αὐτὰ καθεαυτά, εἶναι πραγματικὰ εὐεργετήματα.

άδικη, έδειχναν τήν αντίθεση ανάμεσα στην ιδεολογία και στην πραγματικότητα, έδειχναν ότι υπάρχει χάσμα ανάμεσα στην πνευματική και στην υλική παραγωγή· δημιουργούσαν όμως κι ένα κλειστό χώρο όπου οί απαγορευμένες αλήθειες μπορούσαν να υπάρξουν σε μιá άφηρημένη ένσωμάτωση—στην άκρη τής κοινωνίας πού τις έξαφάνιζε.

Τώρα αυτή ή γωνιά δέν υπάρχει πιά και μαζί της έπαυε ή άμφισβήτηση και ό έλεγχος. Το κείμενο και ό τόνος είναι πάντα τά ίδια, αλλά ή απόσπαση πού τά έκανε Luft von anderen Planeten (μιá πνοή πού έρχεται από άλλους πλανήτες)¹, κατακτήθηκε. Ή καλλιτεχνική αποδέσμευση έγινε τό ίδιο λειτουργική με τήν καινούργια άρχιτεκτονική τών θεάτρων και τών αίθουσών συναυλιών πού τής χρησιμεύουν για πλαίσιο. Γιατί για τήν άρχιτεκτονική τό όρθολογικό και τό κακό είναι άξεχώριστα. Ή αναμφισβήτητα ή καινούργια άρχιτεκτονική είναι καλύτερη, δηλαδή είναι πιό όμορφη και πιό πρακτική άπ' τά τερατουργήματα τής βικτωριανής έποχής. Ταυτόχρονα όμως είναι πιό «ένσωματωμένη»—τό πνευματικό κέντρο είναι στενά δεμένο με τό έμπορικό ή με τό δημοτικό ή με τό κυβερνητικό. Ή καταπίεση έχει τή δική της αισθητική και ή δημοκρατική καταπίεση έχει μιá δημοκρατική αισθητική. Είναι πολú καλό πρᾶγμα τό ότι ή πλειοψηφία τών ανθρώπων μπορούν να έχουν τέχνη γυρνώντας άπλούστατα τό κουμπι ένός μηχανισμού ή μπαίνοντας σ' ένα ντράγκστορ. Ήλλά μ' αυτή τή διάδοση οί τέχνες έγιναν τροχοί μιās μορφωτικής μηχανής πού ζαναμοντελλάρει τό περιεχόμενό τους.

Ή καλλιτεχνική αποδέσμευση έξασθενίζει ταυτόχρονα με τις άλλες μορφές άρνησης μπροστά στην άκατανίκητη διαδικασία του τεχνολογικού όρθολογισμού. Ή σημασία και τό αναπότρεπτο αυτής τής άλλαγής είναι όλοφάνερα αν τά θεωρήσουμε σαν τό αποτέλεσμα τής τεχνικής προόδου. Πρέπει να επανακαθορίσουμε τις δυνατότητες του ανθρώπου και τής φύσης, τή σύγχρονη έποχή, με τή χρησιμοποίηση τών καινούργιων μέσων πού τους επιτρέπουν να πραγματωθούν και πού μπροστά τους οί προτεχνολογικές εικόνες χάνουν τή δύναμή τους.

Μέσα σ' ένα κόσμο όπου ή όργάνωση και ή χειραγώγηση ήταν πολú περιορισμένες κι όπου υπήρχε ένας «σκληρός πυρήνας» πού αντιστεκόταν στην ένσωμάτωση, εκείνο πού θά έδινε τήν αξία τους στον άνθρωπο και τή φύση ήταν κατά κύριο λόγο μιá ασύλληπτη και ανεξάρτητη διάστασή τους. Στην έξελισσόμενη βιομηχανική κοινωνία ό πυρήνας αυτός σιγά-σιγά άπορροφήθηκε άπ' τον τεχνολογικό όρθολογισμό. Είναι φανερό

1. Stefan George, στην Τετραφωνία σε φά μινόρε του Arnold Schönberg. Βλέπε Th. Adorno, Philosophie der neuen Musik, J. C. B. Mohr, Tübingen 1949, σ. 19 κ.έ.

πώς όταν ο κόσμος μετασχηματίζεται στο φυσικό πεδίο, στο πνευματικό, οι ιδέες του και οι εικόνες του μετασχηματίζονται κι αυτές. Είναι έκδηλο πώς όταν οι πόλεις, οι αυτοκινητόδρομοι και τα εθνικά πάρκα αντικαθιστούν τα χωριά, τις κοιλάδες και τα δάση, όταν τα κρις-κράφτ αυλακώνουν τις λίμνες, όταν τα αεροπλάνα διασχίζουν τα σύννεφα, τότε οι χῶροι αυτοί χάνουν το χαρακτήρα τους μιάς ποιοτικά διαφορετικής πραγματικότητας, δὲν εἶναι πιά χῶροι ἀντίθεσης.

Καὶ μιά καὶ ἡ ἀντίθεση εἶναι ἔργο τοῦ Λόγου— ἡ ὀρθολογικὴ σύγκρουση «αὐτοῦ ποὺ δὲν εἶναι» μὲ «αὐτὸ ποὺ εἶναι»— πρέπει νὰ ὑπάρχει ἕνας τρόπος νὰ τὴν κάνει μεταδόσιμη. Ἡ πρωτοπορία παλεύει γιὰ νὰ βρεῖ αὐτὸ τὸ μέσο — ἢ μᾶλλον παλεύει γιὰ νὰ μὴν ἀπορροφηθεῖ στὸ μονοδιάστατο κόσμο — καὶ προσπαθεῖ νὰ πετύχει μιά ἀποδέσμευση ποὺ θὰ ἔκανε τὴν καλλιτεχνικὴ ἀλήθεια ξανὰ μεταδόσιμη.

Ὁ Μπέρτολντ Μπρέχτ ἐπεξεργάστηκε θεωρητικὲς ἀρχὲς γι' αὐτὴ τὴν προσπάθεια. Εἶναι πάντοτε δυνατὸ «νὰ παρουσιασθεῖ ὁ σύγχρονος κόσμος στὸ θέατρο», αὐτὸ εἶναι τὸ ἐρώτημα ποὺ ὁ δραματικὸς συγγραφέας ἀναγκάστηκε νὰ θέσει μπροστὰ στὸν ὀλοκληρωτικὸ χαρακτήρα τῆς κατεστημένης κοινωνίας—δηλαδὴ εἶναι δυνατὸ νὰ παρουσιασθεῖ μὲ τέτοιο τρόπο ποὺ ὁ θεατῆς νὰ ἀναγνωρίσει τὴν ἀλήθεια ποὺ τὸ θεατρικὸ κομμάτι ἔχει μέσα του; Ὁ Μπρέχτ ἀπαντᾷ ὅτι ὁ σύγχρονος κόσμος μπορεῖ νὰ παρουσιασθεῖ ἔτσι μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι θὰ παρουσιασθεῖ σὰν κάτι ποὺ ὑπόκειται σὲ ἀλλαγὴ¹ —σὰν μιά κατάσταση ἀρνητικότητας ποὺ θὰ πρέπει νὰ τὴν ἀρνηθοῦμε. Αὐτὴ εἶναι ἡ θεωρία ποὺ πρέπει νὰ μαθευτεῖ, νὰ κατανοηθεῖ καὶ νὰ εφαρμοσθεῖ· ὅμως τὸ θέατρο εἶναι πρῶτ' ἀπ' ὅλα, καὶ πρέπει νὰ εἶναι, διασκέδαση, ψυχαγωγία. Ἡ ψυχαγωγία καὶ ἡ μελέτη δὲν εἶναι ἀντίθετα μεταξύ τους, ἴσως μάλιστα ἡ ψυχαγωγία νὰ εἶναι τὸ καλύτερο μέσο μάθησης. Γιὰ νὰ δείξει τί πραγματικὰ εἶναι ὁ σύγχρονος κόσμος πίσω ἀπ' τὸ ὕλικὸ καὶ ἰδεολογικὸ πέπλο καὶ πῶς μπορεῖ ν' ἀλλάξει, τὸ θέατρο πρέπει νὰ σπάσει τὴν ταύτιση τοῦ θεατῆ μὲ τὰ γεγονότα τῆς σκηνῆς. Γι' αὐτὸ δὲν ἀπαιτεῖται ἔμφαση καὶ συναίσθημα, ἀπαιτεῖται ἀπόσταση καὶ στοχασμός. Τὸ «ἀποστασιοποιητικὸ ἀποτέλεσμα» (*Verfremdungseffekt*) πρέπει νὰ εἶναι αὐτὴ ἡ διάσπαση μὲς' ἀπ' τὴν ὁποία ὁ κόσμος μπορεῖ νὰ ἀναγνωρισθεῖ ἔτσι ὅπως εἶναι. «Ἡ τέχνη αὐτὴ βγάζει τὰ καθημερινὰ πράγματα ἀπ' τὴ σφαῖρα τῶν συνηθισμένων πραγμάτων²... Πρέπει κάθε πράγμα φυσικὸ νὰ πάρει τὴ σφραγίδα τοῦ ἀσυνήθιστου»³.

Τὸ «ἀποστασιοποιητικὸ ἀποτέλεσμα» δὲν ἐπιβάλλεται στὴ φιλολογία.

1. Bertold Brecht, *Écrits sur le théâtre*, Arche, 1963, σ. 16, 17.

2. Τὸ ἴδιον, σ. 122.

3. Τὸ ἴδιον, σ. 112.

Είναι περισσότερο ή απάντηση τῆς φιλολογίας στήν ἀπειλή ἑνὸς ἀπόλυτου μπηχαβιορισμοῦ— μιὰ ἀπόπειρα νὰ σωθεῖ ἡ ὀρθολογικότητα τοῦ ἀρνητικοῦ. Στὴν προσπάθεια αὐτὴ ὁ μέγας συντηρητικὸς τῆς φιλολογίας ἐνώνει τὶς δυνάμεις του μὲ τὸν ριζοσπαστικὸ μαχητὴ. Ὁ Πῶλ Βαλερὺ ἐπιμένει γιὰ τὴν ἀναπόφευκτη πρόσληψη τῆς ποιητικῆς γλώσσας ἀπ' τὴν ἀρνηση. Ἡ γλῶσσα τῆς ποίησης καὶ οἱ στίχοι τῆς «δὲν μιᾶνε παρὰ γιὰ πράγματα ποὺ ἀπουσιάζουν»¹. Μιᾶνε γι' αὐτὸ πού, παρ' ὄλο πού ἀπουσιάζει, συνταράζει τὸν κόσμον τῆς καθιερωμένης συμπεριφορᾶς καὶ λογικῆς σκέψης, σὺν τὸ πῶ ἀπόσιτο σχέδιό του: δὲν εἶναι πιά ὁ οὐρανός, οὔτε ἡ κόλαση, οὔτε τὸ καλὸ καὶ τὸ κακό, ἀλλὰ ἀπλᾶ καὶ μόνο «ἡ εὐτυχία». Ἔτσι ἡ ποιητικὴ γλῶσσα μιλάει γιὰ ὅ,τι ἀνήκει σ' αὐτὸν τὸν κόσμον, γιὰ ὅ,τι εἶναι ὁρατό, ἀπτό, ἀκουστό στὸν ἄνθρωπον καὶ στὴ φύση—καὶ γιὰ ὅ,τι δὲν ἔχει ἰδωθεῖ, ἀγγιχθεῖ, ἀκουστεῖ.

Δημιουργώντας καὶ δρώντας μέσα σ' ἓνα χῶρον ὅπου τὸ παρὸν γίνεται ἀπὸν, ἡ ποιητικὴ γλῶσσα εἶναι γλῶσσα γνωστικότητας — μιᾶς γνωστικότητας ὅμως ποὺ ὑπονομεῖ τὸ θετικό. Στὴ γνωστικὴ τῆς λειτουργία ἡ ποίηση πραγματώνει τὸ μεγάλο σκοπὸ τῆς σκέψης: «Αὐτὸ πού ξυπνάει μέσα μας ὅ,τι δὲν ὑπάρχει»². Κατονομάζοντας τὰ «πράγματα ποὺ ἀπουσιάζουν», χαλάει τὴ θελκτικότητα τῶν παρόντων· εἶναι μιὰ ἐκδρομὴ μιᾶς διαφορετικῆς τάξης πραγμάτων μέσα στὸ κατεστημένο— εἶναι «ἡ ἀρχὴ ἑνὸς κόσμου»³.

Γιὰ νὰ ἐκφράσει αὐτὴ τὴ διαφορετικὴ τάξη, ποὺ εἶναι μιὰ ὑπέρβαση στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἐνιαίου κόσμου, ἡ ποιητικὴ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὰ ὑπερβατικὰ στοιχεῖα τοῦ καθημερινοῦ λόγου⁴. Ὅμως, καθὼς τὰ πάντα ἔχουν κινητοποιηθεῖ γιὰ τὴν ὑπεράσπιση τῆς κατεστημένης πραγματικότητας, τὰ ἐκφραστικὰ μέσα ὁμοιομορφοποιήθηκαν σὲ τέτοιο βαθμό, ποὺ ἡ μετάδοση ὑπερβατικῶν νοημάτων γίνεται τεχνικὰ ἀδύνατη. Ὁ φόβος τῆς καλλιτεχνικῆς συνείδησης, ἀπ' τὴν ἐποχὴ τοῦ Μαλλαρμέ— ἡ ἀδυναμία νὰ μιληθεῖ μιὰ γλῶσσα ποὺ νὰ μὴν ἔχει ἀντικειμενοποιηθεῖ, ἡ ἀδυναμία νὰ μεταδοθεῖ τὸ ἀρνητικὸ— ἔπαψε νὰ εἶναι φόβος. Ἔγινε πραγματικότητα.

Τὰ γνήσια πρωτοποριακὰ ἔργα τῆς φιλολογίας δὲν κάνουν τίποτ' ἄλλο παρὰ νὰ μεταβιβάξουν τὴ ρῆξη μὲ τὴ μετάδοση. Μὲ τὸν Ρεμπώ καὶ κατόπιν μὲ τὸν ντανταϊσμὸ καὶ τὸν σουρρεαλισμὸ, ἡ φιλολογία ἀπορρίπτει τὴν ἴδια τὴ δομὴ τοῦ λόγου—ποὺ στὴν ἱστορία τῆς κουλτούρας σύνδεσε τὴν καλλιτεχνικὴ γλῶσσα μὲ τὴν καθημερινή. Τὸ σύστημα τὸ βασισμένο

1. Paul Valery «Pensée abstraite et Poésie» σὰ *Œ u v r e s*, Ἐκδοσι, Πλειάδας, Γκαλλιμάρ, Παρίσι, 1957, τ. I, σ. 1324.

2. Τὸ ἴδιον, σ. 1333.

3. Τὸ ἴδιον, σ. 1327 (ἀναφερόμενος στὴ γλῶσσαν τῆς μουσικῆς).

4. Βλέπε παρὰκάτω τὸ κεφ. VII.

στην πρόταση¹ (μονάδα σημασίας ή φράση) ήταν ο χώρος που επέτρεπε στις δύο διαστάσεις της πραγματικότητας να μεταδώσουν και να μεταδοθούν. Η πιο ανεβασμένη ποίηση και η χυδαιότερη γλώσσα μοιράζονταν αυτό το έκφραστικό μέσο. Αργότερα ή σύγχρονη ποίηση «κατάστρεψε τις γλωσσικές σχέσεις και έκανε το λόγο σειρά λεκτικών σταθμών»².

Η λέξη αρνείται τη λογική, συνδετική τάξη της φράσης. Ανατρέπει την προκαθορισμένη νοηματική δομή και, μεταβαλλόμενη ή ίδια σε «άπολυτον είδος», δείχνει ένα απαράδεκτο σύνολο, ένα σύνολο που αποσυνδέεται — ένα ασυνεχές. Η υπονόμηση αυτή της γλωσσολογικής δομής συνοδεύεται από την υπονόμηση της έμπειρίας της φύσης:

«Η Φύση γίνεται εδώ μιὰ ασυνέχεια μεμονωμένων και απειλητικών αντικειμένων που δεν έχουν παρά αυτοδύναμες σχέσεις· κανείς δεν διαλέγει γι' αυτά ένα προνομιακό νόημα ή μιὰ χρήση ή μιὰ λειτουργία, κανείς δεν τὰ ανάγει στη σημασία μιὰς νοητικής συμπεριφοράς ή μιὰς τάσης, δηλαδή σε τελευταία ανάλυση μιὰς τρυφερής ιδιότητας. Αυτές οι λέξεις-αντικείμενα, οι ασύνδετες μεταξύ τους, φορτισμένες με όλη τη βία της έκρηξής τους... αυτές οι ποιητικές λέξεις αποκλείουν τον άνθρωπο· δεν υπάρχει ούμανισμός ποιητικός στο σύγχρονο ρυθμό: αυτός ο όρθιος λόγος είναι ένας λόγος γεμάτος φρίκη, γιατί βάζει τον άνθρωπο σε σχέση όχι με τους άλλους ανθρώπους, αλλά με τις πιο άπάνθρωπες εικόνες της Φύσης: τον ουρανό, την κόλαση, το ιερό, την παιδική ηλικία, την τρέλλα, την καθαρή ύλη, κλπ.»³.

Μέσα σ' ένα πλαίσιο άρνησης, το παραδοσιακό ύλικό της τέχνης (εικόνες, άρμονία, χρώματα), εμφανίζεται μονάχα με τη μορφή «ίχθων», ύπολειμμάτων ένός περασμένου νοήματος. Έτσι ή σουρρεαλιστική ζωγραφική «συγκέντρωσε ό,τιδήποτε θεωρείται σαν άπαγορευμένο άπ' τον φονξιοναλισμό γιατί δείχνει ότι ή πραγματικότητά του σημαίνει άποπραγμάτωση κι ότι προδίδει το παράλογο της όρθολογικότητάς της. Ο Σουρρεαλισμός κατακτά ξανά αυτό που ο φονξιοναλισμός αρνείται στον άνθρωπο· κι οι διαστρεβλώσεις δείχνουν πώς τὰ άπαγορευμένα επιδρούν πάνω στον πόθο. Έτσι ο σουρρεαλισμός διασώζει παλαιωμένες μορφές — το ιδιοσυγκρασιακό σύνολο όπου ή άπαίτηση της εύτυχίας φέρνει σε φώς αυτό που ο τεχνικοποιημένος κόσμος άρνείται στον άνθρωπο»⁴.

Το έργο του Μπέρτολντ Μπρέχτ διατηρεί την «ύπόσχεση εύτυχίας»

1. Βλέπε παρακάτω το κεφ. V.

2. Roland Barthes, *Le degré zéro de l'écriture*, Editions du Seuil, Παρίσι, 1953, σ. 72.

3. Το ίδιο, σελ. 73.

4. Theodor W. Adorno, *Noten zur Literatur*, Suhrkamp, Berlin-Frankfurt, 1958, σ. 160.

πού περιέχει τὸ ρομάντζο, τὸ Kitsch (τὸ φῶς τοῦ φεγγαριοῦ, τὴ γαλανὴ θάλασσα, τὴ μελωδία, τὸ sweet home, τὴν ἀφοσίωση, τὸν ἔρωτα) μετατρέποντάς το σὲ πολιτικὴ ζύμη. Τὰ πρόσωπά του τραγουδοῦν χαμένους παραδείσους κι ἀξέχαστες ἐλπίδες. Εἶναι ἓνα τραγούδι πού μιλάει γιὰ σκληρότητα, γιὰ φιλαργυρία, γιὰ ἐκμετάλλευση, γιὰ ἀπάτες, γιὰ ψευτιές. Εἶναι τὸ ἀπογοητευμένο τραγούδι τῆς ἀπογοήτευσής τους· ἀλλὰ νοιώθουν (ἢ ἐνοίωσαν) τίς αἰτίες τῆς ἀπογοήτευσής τους κι ἔτσι μονάχα ξαναβρίσκουν τὴν ἀλήθεια τοῦ ὄνειρου τους.

Κάθε προσπάθεια γιὰ τὴν ἐπανακατάκτηση τῆς μεγάλης Ἄρνησης στὴ φιλολογικὴ γλῶσσα θὰ ἀπορροφηθεῖ μοιραῖα ἀπ' αὐτὸ πού ἀπορρίπτει. Σὰν οἱ μοντέρνοι κλασικοὶ πού εἶναι, οἱ μπήτνικς καὶ οἱ πρωτοποριακοὶ διαμοιράζονται τὸ ρόλο τῆς ψυχαγωγίας τοῦ ἀνθρώπου καλῆς θέλησης χωρὶς νὰ κάνουν τὴν καθαρὴ του συνείδηση νὰ διατρέξει κίνδυνο. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ τῆς μορφωτικῆς ἀπορρόφησης δικαιολογεῖται ἀπὸ τὴν τεχνικὴ πρόοδο: ἀπαρνήθηκαν τὴν Ἄρνηση, γιατί στὴν προχωρημένη βιομηχανικὴ κοινωνία ἡ ἀθλιότητα λιγότευε. Ἡ διάλυση τῆς ἄνωτερης κουλτούρας εἶναι ἓνα δευτερογενὲς ἀποτέλεσμα τῆς κυριαρχίας πάνω στὴ φύση καὶ τῆς προοδευτικῆς ὑπερνίκησης τῆς σπάνης.

Ἡ κοινωνία αὐτὴ ἐξαλείφει τὴ γνήσια πραγματικότητα τῶν πῶ ἀκριβῶν εἰκόνων τῆς ὑπέρβασης, ἐνσωματώνοντάς τες στὸ περιβάλλον τῆς πανταχοῦ παρούσας καθημερινῆς ζωῆς. Δείχνει ἔτσι ὅτι οἱ ἀξεδιάλυτες συγκρούσεις μποροῦν νὰ χειραγωγηθοῦν — ἡ τραγωδία, τὸ μυθιστόρημα, τὰ ἄγχη καὶ τὰ ἀρχέτυπα ὄνειρα γίνονται ἐπιδεκτικὰ μιᾶς λύσης τεχνικῆς ἢ μιᾶς «διάλυσης». Ὁ ψυχίατρος ἀναλαβαίνει τὴ φροντίδα τῶν Δὸν Ζουάν, τῶν Ρωμαίων, τῶν Ἄμλετ, τῶν Φάουστ, καθὼς καὶ τοῦ Οἰδίποδα — τοὺς θεραπεύει. Οἱ ἡγέτες τοῦ κόσμου χάνουν τὴ μεταφυσικὴ τους ὄψη. Ἡ ἐμφάνισή τους στὴν τηλεόραση, στὶς πρὲς-κόνφερανς, στὸ κοινοβούλιο ἢ στὶς δημόσιες ἀκροάσεις, δὲν ἔχουν πιά τίποτα τὸ δραματικὸ, ἐκτὸς ἴσως στὸ ἐπίπεδο τῆς δημοσιότητας¹, κι ὁμως οἱ συνέπειες τῶν πράξεών τους ὑπερβαίνουν τὰ ὄρια τοῦ δράματος.

Οἱ προγραφές ἐνάντια στὴν ἀνθρωπότητα, οἱ ἀδικίες κανονίζονται ἀπὸ μιὰ ὀρθολογισμένη γραφειοκρατία καὶ ὀργάνωση, πού τὸ ζωτικὸ της κέντρο ὁμως παραμένει ἀόρατο. Ἡ ψυχὴ ἔχει πολὺ λίγους πόθους καὶ πολὺ λίγα μυστικά πού νὰ μὴ μποροῦν νὰ γίνουν ἀντικείμενα ἀνάλυσης, λογικῆς συζήτησης, ἔρευνας. Ἡ μοναξιά, ἡ κατάσταση ἐκεῖνη πού ἰσχυ-

1. Ὁ μυθικὸς ἐπαναστάτης ἦρωας πού μπορεῖ νὰ συγκινεῖ ἀκόμη καὶ στὴν τηλεόραση καὶ στὸν τύπο ὑπάρχει πάντα — ὁ κόσμος του τώρα εἶναι ὁ κόσμος τῶν «ὑπαναπτύκτων» χωρῶν.

ροποιεί τὸ ἄτομο ἀπέναντι στὴν κοινωνία, ἔγινε τεχνικὰ ἀδύνατη. Οἱ γλωσσολογικὲς καὶ λογικὲς ἀναλύσεις ἀποδείχνουν ὅτι τὰ παλιὰ μεταφυσικὰ προβλήματα εἶναι προβλήματα ἀπατηλά, ἢ ἔρευνα γιὰ τὸ «νόημα» τῶν πραγμάτων πρέπει νὰ ξαναμορφοποιηθεῖ, εἶναι ἡ ἔρευνα γιὰ τὸ νόημα τῶν λέξεων, καὶ ὁ κατεστημένος κόσμος τοῦ λόγου καὶ τῆς συμπεριφορᾶς μπορεῖ νὰ προμηθεύσει τὰ κατάλληλα κριτήρια γιὰ τὴν ἀπάντηση.

Εἶναι ἓνας ὀρθολογιστικὸς κόσμος ποὺ μόνο μὲ τὸ βᾶρος του, μόνο μὲ τίς ἀπλὲς ἰκανότητες τοῦ μηχανισμοῦ του, εἶναι σὲ θέση νὰ ἀποκλείσει κάθε φυγή. Ἡ ἀνώτερη κουλτούρα τοῦ παρελθόντος ἐκπροσωποῦσε πολλὰ πράγματα γιὰ τὴν καθημερινὴ πραγματικότητα—ἀντιπολίτευση, στολίδι, διαμαρτυρία, ἐγκαρτέρηση. Εἶχε ἀκόμη καὶ τὴν ἐπιφάνεια τῆς ἐλευθερίας: ἀρνίontan τὴν καθιερωμένη συμπεριφορά. Μιὰ τέτοια ἄρνηση δὲν μπορεῖ νὰ φαλκιδευτεῖ παρὰ μὲ ἀντάλλαγμα ποὺ νὰ φαίνεται ἰκανοποιητικότερο κι ἀπ' τὴν ἴδια τὴν ἄρνηση. Χάρη σὲ μιὰ βαθμιαία λοιπὸν ὑλικὴ ἰκανοποίηση πραγματοποιήθηκε ἡ κατάκτηση καὶ ἡ ἐνοποίηση τῶν ἀντιθέτων καὶ ὁ μετασχηματισμὸς τῆς ἀνώτερης κουλτούρας σὲ λαϊκὴ. Στὴ διάρκεια αὐτοῦ τοῦ μετασχηματισμοῦ συντελέστηκε μιὰ ὁλοένα μεγαλύτερη ἀπομεταρσίωση (desublimation).

Ἡ καλλιτεχνικὴ ἀποδέσμευση ἀπὸ τὴν πραγματικότητα ἀποτελεῖ μεταρσίωση (sublimation). Πλάθει τίς εἰκόνες καταστάσεων ἀσυμβίβαστων μὲ τίς κατεστημένες κοινωνικὲς ἀρχές· σὰν πνευματικὲς εἰκόνες ὅμως γίνονται ἀνεκτές, ἀκόμη καὶ μορφωτικὲς καὶ χρήσιμες. Αὐτὲς λοιπὸν οἱ εἰκόνες σήμερα ἔχασαν τὴν ἀποτελεσματικότητά τους. Τὸ γεγονός ὅτι μποροῦν νὰ βρεθοῦν στὴν κουζίνα, στὸ γραφεῖο, στὸ μαγαζί, ὅτι τέθηκαν σὲ κυκλοφορία μὲ ἐμπορικὸ σκοπὸ, γιὰ ψυχαγωγία, εἶναι κατὰ κάποια ἔννοια μιὰ ἀπομεταρσίωση· ἀντικαθιστᾶ μιὰ ἔμμεση ἰκανοποίηση μὲ μιὰ ἄμεση. Ἡ ἀπομεταρσίωση ὅμως αὐτὴ γίνεται ἀπ' τὴν κοινωνία ἀπὸ μιὰ «θέση ἰσχύος» ποὺ τῆς ἐπιτρέπει νὰ δώσει περισσότερο ἀπὸ πρὶν, γιατί τώρα τὴν ἄμυνα γιὰ τὰ συμφέροντά της τὴν ἔχουν κάνει δική τους ὑπόθεση, βαθειὰ ριζωμένη μέσα τους, οἱ πολῖτες της καὶ γιατί οἱ ἰκανοποιήσεις ποὺ δίνει εἶναι στοιχεῖα κοινωνικῆς συνοχῆς καὶ ἐπάρκειας.

Ἡ ἀρχὴ τῆς εὐχαρίστησης ἀπορροφᾷ τὴν ἀρχὴ τῆς πραγματικότητας· ἡ σεξουαλικότητα ἀπελευθερώθηκε (φιλελευθεροποιήθηκε, καλύτερα) κάτω ἀπὸ κοινωνικὰ ἐποικοδομητικὲς μορφές. Ὁ ὅρος αὐτὸς δηλώνει ὅτι ὑπάρχουν καταπιεστικὲς μορφές ἀπομεταρσίωσης¹ ποὺ, σὲ σύγκριση μ' αὐτὲς, οἱ ὑπιπετεῖς ἀνατάσεις καὶ στόχοι ἀποτελοῦν μεγαλύτερη ἀπομάκρυνση, ἀπελευθέρωση καὶ ἄρνηση ἀπέναντι στὰ κοινωνικὰ ταμπού. Μιὰ τέτοια ἀπομεταρσίωση εἶναι πολὺ ἀποτελεσματικὴ στὸ σεξουαλικὸ τομέα· κι ἐδῶ, ὅπως

1. Βλέπε Ἐρως καὶ Πολιτισμὸς, ὅπου παρ., κεφ. X.

καὶ στὴν ἀπομεταρσίωση τῆς ἀνώτερης κουλτούρας ἀποτελεῖ ἕνα δευτερογενὲς ἀποτέλεσμα τῶν κοινωνικῶν ἐλέγχων τῆς τεχνολογίας, ποὺ γενικεύουν τὴν ἐλευθερία ἐπεκτείνοντας ταυτόχρονα τὴν καταπίεση. Ἄν ἀναλύσουμε τὸν τρόπο ποὺ ἡ ἐνέργεια τῶν ἐνστίκτων μετασχηματίζεται μέσα στὴ χρήση ποὺ τῆς κάνει ἡ κοινωνία, θὰ καταλάβουμε καλύτερα τὴ σχέση ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴν ἀπομεταρσίωση καὶ στὴν τεχνολογικὴ πραγματικότητα. Στὴν κοινωνία αὐτὴ ὁ χρόνος ποὺ περνάει ὁ ἄνθρωπος στὶς μηχανῆς καὶ μὲ τὶς μηχανῆς δὲν εἶναι ἀποκλειστικὰ χρόνος ἐργασίας (δηλαδὴ ἕνας μόχθος ἀποκρουστικὸς ἀλλὰ ἀναγκαῖος) κι ἡ ἐνέργεια ποὺ ἐξοικονομεῖ ἡ μηχανὴ δὲν εἶναι ἀποκλειστικὰ ἐργασιακὴ ἐνέργεια. Ἡ μηχανοποίηση ἀκόμη «διαφύλαξε» τὴ λίμπιντο, τὴ δύναμη τῶν ζωϊκῶν ἐνστίκτων — δηλαδὴ ἐξαφάνισε τὶς προγενέστερες μορφὲς πραγμάτωσής της. Αὐτὸ εἶναι ποὺ οὐσιαστικὰ ἐκφράζεται ἀπὸ τὴ ρομαντικὴ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸ μοντέρνο ταξιδιώτῃ καὶ στὸν πλάνητα ποιητὴ ἢ τὸ μᾶστορα ποὺ βγαίνει «γύρα», ἀνάμεσα στὴν ἄλυσσο συναρμολόγησης καὶ στὸν ὀκρίβαντα, ἀνάμεσα στὴν πόλη καὶ στὴ «χώρα», ἀνάμεσα στὸ βιομηχανικὸ ψωμί καὶ στὸ ζυμωτὸ μὲ τὸ χέρι, ἀνάμεσα στὸ κρις-κράφτ καὶ τὸ τρεχαντήρι. Ὁ ρομαντικὸς αὐτὸς κόσμος, βέβαια, μαστιζόταν ἀπὸ μιζέρια, ἰδρώτα καὶ βρωμιά, ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸ πλαίσιο κάθε εὐχαρίστησης καὶ κάθε χαρᾶς. Παρ' ὄλ' αὐτά, ὑπῆρχε ἕνα «τοπίο», ἕνας ἀγωγὸς λιμπιντικῆς ἐμπειρίας ποὺ σήμερα δὲν ὑπάρχει.

Μὲ τὴν ἐξαφάνιση αὐτὴ (ποὺ εἶναι ἄλλωστε μιὰ ἱστορικὴ ἀναγκαιότητα τῆς προόδου), μιὰ ὀλόκληρη διάσταση τῆς ἀνθρώπινης ἐνεργητικότητας καὶ παθητικότητας ἀπο-ερωτικοποιήθηκε. Τὸ περιβάλλον ποὺ ἔδινε ἡδονὴ στὸν ἄνθρωπο (ἦταν σχεδὸν τὸ ἴδιο ἐρωτογόνον γι' αὐτὸν ὅπως καὶ μιὰ ἐκτεταμένη περιοχὴ τοῦ κορμιοῦ του) περιορίστηκε. Συνακόλουθα, τὸ «σύμπαν» τῆς λιμπιντικῆς κάθεξης περιορίστηκε κι' αὐτό. Αὐτὸ εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα ἕναν ἐντοπισμὸ καὶ μιὰ συστολὴ (contraction) τῆς λίμπιντο· τὸ ἐρωτικὸ στοιχεῖο περιορίστηκε στὴ σεξουαλικὴ ἐμπειρία καὶ ἱκανοποίηση¹. Ἄς συγκρίνουμε γιὰ παράδειγμα μιὰ ἐρωτικὴ ἐπαφὴ μέσα σ' ἕνα λειβάδι μὲ μιὰ ἐπαφὴ μέσα σὲ αὐτοκίνητο κι ἕναν περίπατο ἐρωτευμένων στὰ τείχη μιᾶς παλιᾶς πόλης μ' ἕναν περίπατο ἐρωτευμένων στοὺς δρόμους τοῦ Μανχάτταν: στὶς πρῶτες περιπτώσεις τὸ περιβάλλον συμμετέχει καὶ καλεῖ στὴ λιμπιντικὴ κάθεξη, ἐρωτικοποιεῖται κι αὐτό· ἡ λίμπιντο ὑπερφалаγγίζει τὶς ἄμεσες ἐρωτικὲς ζῶνες— συντελεῖται μιὰ μὴ καταπιεστικὴ διαδικασία μεταρσίωσης. Ἀντίθετα, ἕνα μηχανοποιημένο περιβάλλον φαί-

1. Σύμφωνα μὲ τὴν ὀρολογία ποὺ χρησιμοποίησε στὰ τελευταῖα ἔργα του ὁ Φρόυντ, ἡ σεξουαλικότητα εἶναι μιὰ «εἰδικευμένη» μερικὴ ὄθηση· ὁ Ἔρωσ εἶναι μιὰ ὄθηση ὀλόκληρου τοῦ ὄργανισμοῦ.

νεται νὰ «φράζει» μιὰ τέτοια αὐθυπέρβαση τῆς λίμπιντο. Μὴ μπορώντας νὰ ἐπεκτείνει τὸ πεδίο τῆς ἐρωτικῆς ἱκανοποίησης, ἡ λίμπιντο γίνεται λιγώτερο πολύμορφη, ὁ ἐρωτισμός της δὲν εἶναι ἱκανὸς νὰ προχωρήσει πέρα ἀπὸ μιὰ ἐντοπισμένη σεξουαλικότητα (ἢ εἶναι λιγώτερο ἱκανὸς) καὶ συνακόλουθα ὁ σεξουαλισμὸς γίνεται πρὸ ἔντονος.

Ἐξασθενίζοντας τὸ ἐρωτικὸ στοιχεῖο καὶ δυναμώνοντας τὴ σεξουαλικὴ ἐνέργεια, ἡ τεχνολογικὴ κοινωνία χαράζει ὄρια στὴν ἐξιδανίκευση. Περιορίζει ταυτόχρονα στὸ ἄτομο τὴν ἀνάγκη τῆς ἀπομεταρσίωσης. Στὸν νοητικὸ μηχανισμό ἢ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸ ἐπιθυμητὸ καὶ στὸ ἐπιτρεπτό ἔχει ἐξασθενίσει πολὺ· ἡ κοινωνικὴ πραγματικότητα δὲν ἀπαιτεῖ πιά μιὰ βίαιη καὶ ὀδυνηρὴ μεταλλαγὴ τῶν ἀναγκῶν τοῦ ἐνστίκτου. Τὸ ἄτομο ὀφείλει νὰ προσαρμοσθεῖ σ' ἕναν κόσμον ποῦ δὲν φαίνεται νὰ τοῦ ζητᾷ νὰ καταπιέσει τίς βαθύτερες ἀνάγκες του, σ' ἕνα κόσμον ποῦ δὲν εἶναι πιά οὐσιαστικὰ ἐχθρικός.

Ἔτσι ὁ ὄργανισμὸς εἶναι ἀπ' τὰ πρὶν προετοιμασμένος νὰ δεχτεῖ ὅ,τι τοῦ προσφέρεται. Θὰ μπορούσαμε νὰ μιλήσουμε γιὰ μιὰ «θεσμοποιημένη ἀπομεταρσίωση», στὸ βαθμὸ ποῦ ἡ ἀπελευθέρωση προκαλεῖ μιὰ συστολὴ τῶν ἐνστικτωδῶν ἀναγκῶν καὶ ὄχι τὴν ἐπέκταση καὶ ἀνάπτυξή τους· αὐτὴ ἢ ψευτοαπελευθέρωση δρᾷ πολὺ περισσότερο ὑπὲρ τοῦ στάτους κβὸ τῆς γενικῆς καταπίεσης, παρὰ ἐναντίον του. Ἡ ἀπομεταρσίωση αὐτὴ ἔχει γίνεи βασικὸ στοιχεῖο στὸ σχηματισμὸ τῆς αὐταρχικῆς προσωπικότητας τοῦ καιροῦ μας.

Συχνὰ τόνισαν ὅτι ἡ προχωρημένη βιομηχανικὴ κοινωνία λειτουργεῖ μὲ μεγαλύτερο βαθμὸ σεξουαλικῆς ἐλευθερίας — «λειτουργεῖ» μὲ τὴν ἐννοια ὅτι αὐτὴ ἡ ἐλευθερία γίνεται ἐμπορευματικὴ ἀξία καὶ στοιχεῖο κοινωνικῶν ἠθῶν. Στὸν κόσμον τῆς ἐργασίας, στὶς σχέσεις τῆς ἐργασίας, ἐπιτρέπεται στὸ κορμὶ νὰ ἐπιδεικνύει τὰ σεξουαλικά του χαρακτηριστικὰ χωρὶς γι' αὐτὸ νὰ παύει νὰ εἶναι μέσο ἐργασίας. Εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ σπάνια φαινόμενα τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας καὶ στάθηκε δυνατό γιὰ τὴν ἐπίμοχθη καὶ ρυπαντικὴ ἐργασία περιορίστηκε, γιὰ τὴν ὥραϊα καὶ φτηνὰ φορέματα, ἡ περιποίηση τῆς ὁμορφιάς καὶ τῆς ὑγείας ἔχουν γίνεи πράγματα προσιτὰ στοὺς περισσότερους, γιὰ τὴν βιομηχανία γιὰ τὸ κοινὸ εἶχε τίς ἀνάγκες της, κλπ.

Ἡ «σέξυ» ὑπάλληλος γραφείου, οἱ σέξυ πωλήτριες, οἱ νεαροὶ καὶ ρωμᾶλοι «μάντζερς» εἶναι ἐμπορεύματα μεγάλης ἐμπορικῆς ἀξίας· ὅσο γιὰ τὴ συντροφιά μιᾶς γοητευτικῆς ἐρωμένης — ἄλλοτε προνόμιο τῶν βασιλιάδων, τῶν πριγκήπων καὶ τῶν λόρδων — εἶναι ἕνα πρᾶγμα ποῦ διευκολύνει τὴ σταδιοδρομία στὸν κόσμον τῶν ἐπιχειρήσεων, ἀκόμη καὶ γιὰ πρόσωπα μὲ πολὺ μέτρια θέση.

Ἡ φονξιοναλισμὸς, θέλοντας νὰ ἀποκτήσει καὶ «αισθητικὴ», εὐνοεῖ

αυτή τη γενική τάση. Οί τοῖχοι τῶν μεγάλων γραφείων καὶ καταστημάτων ἔχουν γίνει τεράστιες τζαμαρίες καὶ τὸ προσωπικὸ εἶναι ἐκτεθειμένο σὲ ὄλα τὰ βλέμματα· μέσα, δὲν ὑπάρχουν πιά ἀπόμερα διευθυντήρια καὶ τὰ σκοτεινὰ διαφράγματα ἔχουν ἐξαφανιστεῖ. Στὰ μεγάλα συγκροτήματα καὶ στὰ ἀστικά προάστεια, τὸ φράγμα ποὺ χάριζε ἄλλοτε τὴν ἰδιωτικὴ ζωὴ ἀπ' τὴ δημόσια ἔχει πέσει, καὶ τὰ θέληγτρα μᾶς συζύγου ἢ ἐνὸς συζύγου ἐκθέτονται μὲ ἄνεση σ' ἓνα κοινὸ ἄλλων συζύγων καὶ τῶν δύο φύλων.

Ἡ κοινωνικοποίηση αὐτὴ δὲν βρίσκεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἀποερωτικοποίηση τοῦ περιβάλλοντος· ἀντίθετα εἶναι ἓνα συμπλήρωμά της. Τὸ σὲξ ἐνσωματώθηκε στὶς δημόσιες σχέσεις καὶ στὶς σχέσεις ἐργασίας· φαίνεται λοιπὸν νὰ ἀπολαμβάνει μιὰ ἱκανοποίηση μεγαλύτερη. Ἡ τεχνικὴ πρόοδος κι ἓνας ἀνετώτερος τρόπος ζωῆς ἐπέτρεψαν τὴ συστηματικὴ εἰσαγωγὴ λιμπιντικῶν συνισταμένων στὴν παραγωγὴ καὶ στὴν κυκλοφορία τῶν ἐμπορευμάτων. Ὅποιοσδήποτε ὅμως κι ἂν εἶναι ὁ τρόπος ποὺ χρησιμοποιεῖται γιὰ τὸν ἔλεγχο καὶ τὴν κινητοποίηση τῆς ἐνέργειας τῶν ἐνστίκτων (συχνὰ ἢ λίμπιντο κατευθύνεται ἐπιστημονικὰ) καὶ ἀκόμη κι ἂν τὴ χρησιμοποιοῦν γιὰ νὰ προστατεύσουν τὸ στάτους κβό, δὲν δίνει μιὰ ἱκανοποιητικὴ καθοδήγηση στὰ ἄτομα, ὅταν τὸ νὰ ὀδηγεῖς κρις - κράφτ, τὸ νὰ δουλεύεις μιὰ μηχανὴ τοῦ γκαζὸν καὶ τὸ νὰ σωφάρεις μὲ ἰλιγγιώδη ταχύτητα θεωρεῖται ψυχαγωγία;

Ἡ κινητοποίηση καὶ χειραγώγηση αὐτὴ τῆς λίμπιντο ἐξηγοῦν σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν ἐθελοντικὴ ὑποταγὴ τῶν ἀτόμων, τὴν ἀπουσία τρόμου, τὴν προκαθορισμένη ἄρμονία ἀνάμεσα στὶς ἀνάγκες τῶν ἀτόμων καὶ στοὺς πόθους, τοὺς σκοποὺς καὶ τὶς ἐπιθυμίες ποὺ ἡ κοινωνία ἀπαιτεῖ νὰ ἔχουν. Ἡ πολιτικὴ καὶ τεχνολογικὴ κυριάρχηση τῶν ὑπερβατικῶν παραγόντων τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης, ποὺ χαρακτηρίζει τὸν προχωρημένο βιομηχανικὸ πολιτισμὸ, συντελεῖται ἀκόμη καὶ στὴ σφαῖρα τῶν ἐνστίκτων: ἡ ἱκανοποίηση γίνεται μὲ τρόπο ποὺ γεννᾷ τὴν ὑποταγὴ καὶ ἐξασθενίζει τὴ λογικὴ τῆς διαμαρτυρίας.

Ἡ ἱκανοποίηση ἢ ἐπιτρεπόμενη ἀπ' τὴν κοινωνία, εἶναι κάτι ποὺ θὰ πρέπει νὰ εὐχόμεστε νὰ ἐπεκταθεῖ ἀκόμη περισσότερο· ἀλλὰ σ' αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὴν ἱκανοποίηση, ἢ εὐχαρίστηση ἔχει μειωθεῖ, στερημένη καθὼς εἶναι ἀπ' τὶς ἀσυμβίβαστες μὲ τὴν κατεστημένη κοινωνία ἐπιθυμίες. Ἡ εὐχαρίστηση, μ' αὐτὴ τὴ μορφή, γεννᾷ τὴν ὑποταγὴ.

Ἡ ἀπομεταρσίωση, ἔτσι διαμορφωμένη, μᾶς δίνει ἡδονές· ἡ μεταρσίωση ὅμως διατηρεῖ ζωντανὴ τὴ συνείδηση τῶν καταναγκασμῶν ποὺ ἡ καταπιεστικὴ κοινωνία ἐπιβάλλει στὰ ἄτομα καὶ διατηρεῖ ἔτσι καὶ τὴν ἐπιθυμία τῆς ἀπελευθέρωσης. Βέβαια, τὴν μεταρσίωση τὴν ἐπιβάλλει ἡ δύναμη τῆς κοινωνίας, ἀλλὰ ἀκριβῶς μέσα στὴν ἀλλοτρίωση διαφαίνεται ἡ θλιβερὴ συνειδητοποίηση αὐτῆς τῆς δυνάμης. Βέβαια, κάθε μεταρσίωση δέ-

χεται τὸς ἀπαγορευτικούς φραγμούς, πὸν βάζει ἡ κοινωνία στὴν ἱκανοποίηση τοῦ ἐνστικτοῦ, ἀλλὰ καὶ τὸς παραβαίνει ταυτόχρονα.

Τὸ ὑπερεγώ, λογοκρίνοντας τὸ ὑποσυνείδητο καὶ ἐμφυτευόμενο σὰν συνείδηση, λογοκρίνει μαζὶ καὶ τὸν λογοκριτῆ, γιατί ὅταν ἡ ἀποτιμημένη συνείδηση διαγράφει κι ἀπαγορεύει τὴν κακὴ πράξη, κάνει τὴν ἐκτίμηση αὐτῆς τῆς πράξης ὄχι μόνον στὸ ἐπίπεδο τοῦ ἀτόμου, ἀλλὰ καὶ στὸ ἐπίπεδο τῆς κοινωνίας. Ἀντίθετα, οἱ ἡδονὲς πὸν δίνει μιὰ ὄχι ἐλεύθερη κοινωνία προκαλοῦν ἔλλειψη συνειδητοποίησης καὶ τείνουν νὰ δημιουργήσουν μιὰ εὐτυχή συνείδηση πὸν νὰ δέχεται τὰ ἐλαττώματα αὐτῆς τῆς κοινωνίας· εἶναι ἕνα σημάδι ὅτι ἡ καθαρότητα καὶ ἡ αὐτονομία χάνονται. Ἡ μεταρσίωση ὅμως παρουσιάζει μιὰ ἀνώτερη καθαρότητα καὶ αὐτονομία· χρησιμεύει σὰν ἐνδιάμεσο ἀνάμεσα στὸ συνειδητὸ καὶ στὸ ἀσυνείδητο, ἀνάμεσα στὴν πρωτογενῆ καὶ στὴ δευτερογενῆ διαδικασία, ἀνάμεσα στὸ λογικὸ καὶ στὸ ἐνστικτο, ἀνάμεσα στὴν ἐγκαρτέρηση καὶ στὴν ἐξέγερση. Στὴν πιὸ ὀλοκληρωμένη τῆς μορφή, στὸ ἔργο τέχνης γιὰ παράδειγμα, ἡ μεταρσίωση γίνεται ἡ γνωστικὴ δύναμη πὸν ἀντιμάχεται τὴν ἐξαφάνιση τῆς συνείδησης, ἐνῶ ταυτόχρονα τὴν παραδέχεται.

Ἡ γνωστικὴ λειτουργία τῆς μεταρσίωσης μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀσκήσουμε κριτικὴ στὴν ὀλοένα καὶ μεγαλύτερη ἀπομεταρσίωση πὸν ἐκδηλώνεται στὴν ἀναπτυγμένη βιομηχανικὴ κοινωνία καὶ νὰ διαγνώσουμε τὴν γνήσια κονφορμιστικὴ τῆς λειτουργία. Ἡ ἀπελευθέρωση αὐτῆ τῆς σεξουαλικότητας (καὶ τῆς ἐπιθετικότητας) στερεῖ, κατὰ κάποιον τρόπο, ἀπ' τὶς ἐνστικτώδεις ὠθήσεις ἕνα μεγάλο μέρος τῆς δυστυχίας καὶ τῆς καχεξίας πὸν θὰ μπορούσαν νὰ ἀποκαλύψουν στὴ συνείδηση τὸν καταπιεστικὸ χαρακτήρα τοῦ κατεστημένου συνόλου ἱκανοποίησης. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει ἀρκετὴ κακομοιριά κι ὅτι ἡ εὐτυχὴς συνείδηση εἶναι ἀρκετὰ εὐθραυστη — ἕνα λεπτὸ ἐπίστρωμα πάνω στὸ φόβο, τὴ δυστυχία καὶ τὴν ἀηδία. Κι αὐτὴ ἡ κακομοιριά εὐκόλα μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ πολιτικούς σκοπούς· ἂν καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἐκφραστεῖ συνειδητά, μπορεῖ ὅμως νὰ γίνῃ ἕνα ἐνστικτώδικο δυναμικὸ γιὰ ἕναν φασιστικὸ τρόπο ζωῆς καὶ θανάτου. Ὑπάρχουν πολλοὶ προσανατολισμοὶ πρὸς τὴ δυστυχία, πὸν καλύπτει ἡ εὐτυχὴς συνείδηση καὶ μπορεῖ νὰ γίνῃ μὲ πολλοὺς τρόπους ἕνα μέσο ἐνίσχυσης καὶ συνοχῆς τῆς κοινωνικῆς τάξης. Τὰ ψυχικὰ προβλήματα τοῦ δυστυχισμένου ἀτόμου φαίνονται νὰ μποροῦν νὰ θεραπευτοῦν εὐκολώτερα ἀπ' τὰ προβλήματα πὸν ἔκαναν τὸν Φρόυντ νὰ μιλήσει γιὰ «καχεξία τοῦ πολιτισμοῦ». Γιὰ νὰ τὰ ὀρίσουμε, εἶναι πιὸ σωστὸ νὰ μιλήσουμε γιὰ τὴ «νευρωτικὴ προσωπικότητα τοῦ καιροῦ μας» κι ὄχι πιά γιὰ τὴν αἰώνια πάλι ἀνάμεσα στὸν *Ἔρωτα καὶ τὸ Θάνατο**.

* Ἑλληνικά στὸ κείμενο.

Τὸ ὅτι ἡ ἐλεγχόμενη ἀπομεταρσίωση ἐξασθενίζει τὴν ἐξέγερση τῶν ἐνστικτῶν ἐνάντια στὶς ἀρχές τῆς κατεστημένης πραγματικότητας, εἶναι ἓνα γεγονός πὸ φαίνεται καθαρὰ ἂν συγκρίνουμε τὸ ρόλο πὸ παίξει ἡ σεξουαλικότητα, ἀπ' τὴ μιὰ μεριά στὴν κλασικὴ καὶ ρομαντικὴ λογοτεχνία κι ἀπ' τὴν ἄλλη στὴ λογοτεχνία τῶν ἡμερῶν μας. Ἄς πάρουμε παραδείγματα ἀπὸ ἔργα πὸ καθορίζονται στὴν ἴδια τὴν οὐσία τους ἀπ' τὴ σχέση τους μὲ τὸν ἐρωτισμό, ὅπως ἡ Φ α ί δ ρ α τοῦ Ρακίνα, τὸ W a h l v e r w a n d t s c h a f t e n τοῦ Γκαίτε, τὰ Ἄ ν θ η τ ο ῦ Κ α κ ο ῦ τοῦ Μπωντλαίρ, ἡ Ἄ ν ν α Κ α ρ ἐ ν ι ν α τοῦ Τολστόη, πὸ εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὰ μεταξύ τους ἔργα ἢ σεξουαλικότητα ἐκδηλώνεται μὲ μιὰ πολὺ ἀπομεταρσιωμένη «ἐνδιάμεση» μορφή ἢ ἀντανακλάται μόνη της — καὶ μ' αὐτὴ τὴ μορφή εἶναι ἀπόλυτη, ἀσυμβίβαστη, ἀνεπιφύλακτη. Ἄπ' τὴν ἀρχὴ ἡ βασιλεία τοῦ Ἔρωτα εἶναι μαζί καὶ βασιλεία τοῦ Θανάτου. Ἡ ὀλοκλήρωση τοῦ Ἔρωτα εἶναι ταυτόχρονα καὶ καταστροφή, ὄχι μὲ τὴν ἠθικὴ καὶ κοινωνιολογικὴ ἔννοια, ἀλλὰ μὲ τὴν ὄντολογικὴ. Εἶναι «πέραν» τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, πέρα ἀπ' τὴν ἠθικὴ τῆς κοινωνίας κι ἔτσι οἱ ἀρχές τῆς κατεστημένης κοινωνίας, ἀρχές πὸ ὁ Ἔρωτας ἀρνεῖται καὶ ἀπορρίπτει, δὲν τὴν ἀφοροῦν.

Ἄντίθετα, βρίσκουμε μιὰ ἀπομεταρσιωμένη μορφή σεξουαλικότητας στοὺς ἀλκοολικοὺς τοῦ Ο' Νήλ, στοὺς ὀργίλους ἦρωες τοῦ Φῶλκνερ, στὸ Λ ε ω φ ο ρ ε ῖ ο ὁ Π ὀ θ ο ς, στὸ Γ ά τ α σ τ ῆ ν κ α υ τ ῆ σ τ ἔ γ η, στὴ Λ ο λ ί τ α, σ' ὄλες τὶς ἱστορίες μὲ ὄργια τοῦ Χόλλυγουντ καὶ τῆς Νέας Ὑόρκης, στὶς περιπέτειες τῶν νοικοκυράδων τῶν προαστείων. Ἐδῶ ἡ σεξουαλικότητα ἐκφράζεται μὲ τρόπο πὸ ρεαλιστικὸ, πὸ τολμηρὸ, κρατάει λιγώτερο τὰ προσχήματα. Εἶναι ἓνα συστατικὸ στοιχεῖο τῆς κοινωνίας της καὶ ποτὲ ἢ ἄρνησὴ της. Βέβαια, ἐμφανίζεται μὲ ἄγριο καὶ πρόστυχο, ρωμαλέο καὶ ὠμὸ τρόπο—ἀλλ' ἀκριβῶς γι' αὐτὸ εἶναι ὄλωσδιόλου ἀβλαβῆς.

Ἄπαλλαγμένη ἀπ' τὴν ἀπομεταρσιωμένη μορφή πὸ ἐκφραζε καὶ ἐκδήλωνε τὰ ἀσυμφιλίωτα ὄνειρά της — κι ἡ μορφή αὐτὴ ἦταν τὸ στυλ, ἡ γλῶσσα τοῦ συγγραφέα — ἡ σεξουαλικότητα ἔγινε τὸ τρέχον θέμα τῶν μπἔστ-σέλλερς τῆς καταπίεσης. Εἶναι ἀδύνατο νὰ ποῦμε γιὰ ὀποιαδήποτε σέξυ γυναῖκα τῆς σύγχρονης λογοτεχνίας, αὐτὸ πὸ εἶπε ὁ Μπαλζάκ γιὰ τὴν ἑταῖρα Ἐστέρ: ὅτι μόνη της εἶχε μιὰ τρυφεράδα πὸ δὲν ἀνθίζει πᾶρὰ στὸ ἄπειρο. Ὅ,τιδήποτε ἄγγιξε ἡ κοινωνία μας ἔγινε δυναμικὸ προόδου καὶ ἐκμετάλλευσης, ἀλλοτρίωσης καὶ ἰκανοποίησης, ἐλευθερίας καὶ καταπίεσης. Ἡ σεξουαλικότητα δὲν ἀποτελεῖ ἐξαίρεση σ' αὐτὸν τὸν κανόνα.

Θὰ μπορούσαμε νὰ ὀρίσουμε τὴν ἔννοια τῆς ἐλεγχόμενης ἀπομεταρσίωσης σὰν μιὰ σύνδρομη ἀπελευθέρωση τῆς σεξουαλικότητας καὶ τῆς

ἐπιθετικότητας, πράγμα πὸ εἶναι ἀσυμβίβαστο μὲ τὴν φροῦδικὴ ἀποψη ἑνὸς συγκεκριμένου ποσοστοῦ ἐνστικτώδικης ἐνέργειας πὸ κατανέμεται ἀνάμεσα στὰ δύο πρωτογενῆ ἐνστικτα. Σύμφωνα μὲ τὸν Φρόυντ, ὅσο δυνατώτερη γίνεται ἡ σεξουαλικότητα (λίμπιντο), τόσο ἀποδυναμώνεται ἡ ἐπιθετικότητα καὶ τὸ ἀντίθετο. Μολαταῦτα, ὅταν ἡ κοινὴ ἀπελευθερῶναι τὴ λίμπιντο μὲ τὴ μορφὴ μιᾶς μερικῆς καὶ ἐντοπισμένης σεξουαλικότητας, στὴν πραγματικότητα πραγματοποιεῖ μιὰ ἀληθινὴ σύνθλιψη τῆς ἐρωτικῆς ἐνέργειας καὶ σ' αὐτὴ τὴν ἀπομεταρσίωση ἀντιστοιχεῖ μιὰ ὑποτροπὴ τῶν μορφῶν ἐπιθετικότητας, μεταρσιωμένων ἢ μὴ. Οἱ μορφές αὐτές εἶναι μεγάλης σημασίας στὴ σύγχρονη βιομηχανικὴ κοινὴ.

Ἄραγε ἡ κοινὴ ἔχει φτάσει σὲ τέτοιο σημεῖο διακανονισμοῦ τῶν πάντων, ὥστε τὰ ἄτομα, πὸ θεωροῦν κίολας τὴν πανεθνικὴ στρατιωτικοποίηση σάν κάτι τὸ φυσιολογικὸ, νὰ ἔχουν συνηθίσει στὴν ἰδέα ὅτι κινδυνεύουν νὰ ἐξολοθρευτοῦν καὶ νὰ καταστραφοῦν; Ἡ μήπως ὑπομένουν μὲ καρτερία γιατί δὲν μποροῦν νὰ κάνουν τίποτα ἐναντία σ' αὐτό; Ὅπως καὶ νάναι, δὲν μπορεῖ πιά νὰ ἀποτελέσει ἐπιχείρημα γιὰ τὴν ἀμφισβήτηση καὶ τὴν ἄρνηση τοῦ συστήματος ὁ κίνδυνος ἐξόντωσης πὸ ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος δημιούργησε γιὰ τὸν ἑαυτὸ του καὶ πὸ μπορεῖ νὰ τὸν ἀποφύγει, γιατί εἶναι πιά τμῆμα τῆς ὕλικῆς καὶ πνευματικῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων. Σάν στοιχεῖο τῆς καθημερινῆς τους ζωῆς, τὸ στοιχεῖο αὐτὸ μπορεῖ νὰ συσφίξει ἀκόμη περισσότερο τοὺς δεσμοὺς τῶν ἀνθρώπων μὲ τὸ σύστημα. Ἡ στενὴ πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ σχέση πὸ ὑπάρχει ἀνάμεσα σ' ἕναν ἀπόλυτο ἐχθρὸ καὶ σ' ἕνα ψηλὸ βιοτικὸ ἐπίπεδο (καθὼς καὶ στὴ δημιουργία ἱκανοποιητικῶν δυνατοτήτων ἐργατικῆς ἀπασχόλησης), εἶναι ἕνα ἀρκετὰ καθαρὸ καὶ ἀρκετὰ λογικὸ γεγονὸς γιὰ νὰ γίνει τὸ στοιχεῖο τοῦ κινδύνου δεκτό.

Ἄν τὸ ἐνστικτο τῆς καταστροφῆς (καὶ σὲ τελευταία ἀνάλυση τὸ ἐνστικτο τοῦ θανάτου) εἶναι μιὰ σημαντικὴ συνισταμένη τῆς ἐνέργειας πὸ ἐπιτρέπει τὴν τεχνικὴ κυριάρχηση πάνω στὸν ἄνθρωπο καὶ στὴ φύση, φαίνεται ὅτι ἡ κοινὴ, ὄντας ὅλο καὶ περισσότερο ἱκανὴ νὰ χειραγωγῆσει τὴν τεχνικὴ πρόοδο, γίνεται παράλληλα ὅλο καὶ περισσότερο ἱκανὴ νὰ χειραγωγῆσει καὶ νὰ ἐλέγξει καὶ τὸ ἐνστικτο αὐτό, δηλαδὴ νὰ τοῦ δώσει «παραγωγικὴ» μορφὴ. Λοιπὸν, ἐκεῖ πὸ ἡ κοινὴ συνοχὴ ἐκδηλώνεται μὲ ἰδιαίτερη δύναμη εἶναι τὸ ἐπίπεδο τῶν βαθύτερων ἐνστικτων. Στὴν περίπτωσιν αὐτῆ, ὁ ὑπέρτατος κίνδυνος καὶ τὸ ἴδιο τὸ γεγονὸς τοῦ πολέμου δὲν θὰ συναντήσουν καμιά ἀντίσταση, ἀκόμη περισσότερο θὰ ἐπιδοκίμαστοῦν ἀπ' τὰ ἐνστικτα τῶν θυμάτων. Πρόκειται κι ἐδῶ γιὰ μιὰ ἐλεγχόμενη ἀπομεταρσίωση.

Ἡ θεσμοποιημένη ἀπομεταρσίωση εἶναι λοιπὸν μιὰ πλευρὰ τῆς «ἐξάφανισης τῆς ὑπερβατικότητας» πὸ πραγματοποιεῖται ἀπ' τὴ μονοδιάστατη

κοινωνία. Ὅπως στὸν τομέα τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς ἀνώτερης κουλτούρας, ἔτσι καὶ στὸν τομέα τῶν ἐνστίκτων, ἡ κοινωνία αὐτὴ τείνει νὰ περιορίσει κι ἀκόμη ν' ἀπορροφήσει τὴν ἀντίθεση (τὴν ποιοτικὴ διαφορά). Συνακόλουθα, τὰ νοητικὰ ὄργανα ποὺ θὰ ἐπέτρεπαν τὴν κατανόηση τῶν ἀντιθέσεων καὶ τὴν ἐξεύρεση λύσεων ἀτροφοῦν. Σ' ἕναν κόσμον ὅπου ἡ τεχνολογικὴ ὀρθολογικότητα εἶναι ἡ μόνη διάσταση, ἡ εὐτυχήσῃ συνείδηση τείνει νὰ γίνῃ κυριαρχικὴ.

Γεννάει τὴν πεποίθηση ὅτι τὸ πραγματικὸ εἶναι λογικὸ, ὅτι τὸ κατεστημένο, παρ' ὅλα τὰ μειονεκτήματά του, διανέμει ἀγαθὰ. Τὰ ἄτομα σιγά-σιγά ἀναγνωρίζουν στὸν παραγωγικὸ μηχανισμό τὸν πραγματικὸ παράγοντα σκέψης καὶ δράσης στὸν ὅποιο ἡ προσωπικὴ τους σκέψη καὶ δράση πρέπει νὰ ὑποταχθεῖ. Στὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς διαδικασίας, ὁ μηχανισμὸς παίζει τὸ ρόλο ἐνὸς ἠθικοῦ παράγοντα. Ἡ συνείδηση κατακυριαρχεῖται ἀπὸ τὴν ἀντικειμενοποίηση, ἀπ' τὸν καθολικὸ καταναγκασμὸ τῶν πραγμάτων.

Δὲν ὑπάρχει θέμα ἐνοχῆς σ' αὐτὴ τὴ στάση. Ἐνας καὶ μοναδικὸς ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ δώσει τὸ σῆμα ποὺ θὰ καταστρέψει ἑκατοντάδες καὶ χιλιάδες ἀνθρώπους καὶ νὰ δηλώσει ὕστερα ὅτι δὲν νοιώθει καμιὰ τύψη κι ἀκόμη νὰ ζήσει εὐτυχισμένος. Οἱ ἀντιφασιστικὲς δυνάμεις ποὺ πολέμησαν τὸ φασισμὸ στὰ πεδία τῶν μαχῶν χρησιμοποίησαν σὲ συνέχεια μὲ μεγάλο κέρδος τὶς ὑπηρεσίες ναζιστῶν ἐπιστημόνων, στρατηγῶν καὶ μηχανικῶν: ἀπόκτησαν ἔτσι τὸ πλεονέκτημα τοῦ νὰ γίνουν οἱ ἱστορικοὶ κληρονόμοι τοῦ φασισμοῦ. Πρῶτα ὑπῆρχε ἡ φρίκη γιὰ τὰ στρατόπεδα συγκέντρωσης καὶ τώρα συνηθίζουν τοὺς ἀνθρώπους σὲ ἀφύσικες συνθήκες ζωῆς — σὲ μιὰ ὑπόγεια διαβίωση καὶ στὴν καθημερινὴ ἀπορρόφηση μιᾶς ραδιενεργῆς τροφῆς. Ἐνας χριστιανὸς παπὰς δηλώνει ὅτι δὲν εἶναι ἀντίθετο μὲ τὶς χριστιανικὲς ἀρχές τὸ νὰ ἐμποδίσουμε μὲ ὅλα τὰ δυνατὰ μέσα τὸ γείτονά μας νὰ μπεῖ στὸ ἀτομικὸ μας καταφύγιο. Ἐνας ἄλλος χριστιανὸς παπὰς δηλώνει ἀντίθετα ὅτι πρέπει νὰ τὸν ἀφήσουμε νὰ μπεῖ. Ποιὸς ἔχει δίκην; Ξανὰ ὁ τεχνολογικὸς ὀρθολογισμὸς τοποθετεῖται ἔξω καὶ πάνω ἀπ' τὴν πολιτικὴ καὶ ξανὰ αὐτὴ ἡ τοποθέτησή της εἶναι πλαστικὴ, γιὰ τὴν πραγματικότητα ἐξυπηρετεῖ καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις τὴν πολιτικὴ τῆς καταπίεσης.

«Ὁ κόσμος τῶν στρατοπέδων συγκέντρωσης... (δὲν ἀποτελοῦσε) μιὰ ἐξαιρετικὰ κτηνώδη κοινωνία. Ἐκεῖ εἶδαν ἀπλούστατα τὴν εἰκόνα, κατὰ κάποιον τρόπο τὴν «πεμπτουσία», τοῦ κολασμένου κοινωνικοῦ περιβάλλοντος ποὺ ἀπὸ πάντα εἴμαστε, καθημερινά, βυθισμένοι μέσα του»¹.

1. Ε. Ἰονέσκο, στὴ Nouvelle Revue Française, Ἰούλιος 1956. Ὁ Χέρμαν Κὰν σὲ μιὰ μελέτῃ τῆς Rand στὰ 1959 (R.M.-2206-R.C.), τονίζει ὅτι πρέπει

Φαίνεται πώς ακόμη κι οί πιό άποτρόπαιες πράξεις μπορούν νά άπωθη-
θούν τόσο καλά ώστε νά πάσουν νά είναι κίνδυνος για τήν κοινωνία και
για τίς πρακτικές της επιδιώξεις. Ή άν οί πράξεις αυτές προκαλέσουν λει-
τουργικές διαταραχές στο άτομο (ή περίπτωση, άς πούμε, τοϋ πιλότου τής
Χιροσίμα), αυτό δέν διαταράσσει τή λειτουργία τής κοινωνίας. Μιά ψυχια-
τρική κλινική άναλαβαίνει άπλούστατα τή θεραπεία αυτών τών διαταραχών.

Ή «ευτυχής συνειδηση» δέν γνωρίζει όρια — όργανώνει παιγνίδια
όπου παίζουν με τό θάνατο και τήν παραμόρφωση, όπου ή δουλειά κατά
όμάδες, ή ψυχαγωγία και ή στρατηγική σημασία ένώνονται σε μιá κερδο-
φόρα άρμονία. Ή R A N D Corporation (Research and De-
velopment Corporation), ίνστιτούτο έρευνών πού βρίσκεται
στην όμορφη Νότια Καλιφόρνια και λίγο - πολύ άνοιχτά στην ύπηρεσία
τοϋ στρατιωτικού μηχανισμού, έργάζεται μέσα σε περιβάλλον όπου ή με-
λέτη, ή έπιστήμη και τά στρατιωτικά προβλήματα έναρμονίζονται θαυμά-
σια με τό κλίμα και τήν καλοζωία. Στα R a n d o m N e w s της, τόμ. 9,
No 1, σ' ένα άρθρο με τίτλο: ΚΑΛΥΤΕΡΑ «ΣΩΟΣ» ΤΩΡΑ ΠΑΡΑ ΝΑ ΜΕ-
ΤΑΝΟΙΩΣΕΙΣ ΑΡΓΟΤΕΡΑ, βρίσκεται μιá έκθεση σχετικά με τά «παιγνί-
δια» αυτού τοϋ είδους γραμμένη μ' ένα ύφος άφέλειας πού άφοπλίζει. Οί
ρουκέττες σφυρίζουν, ή βόμβα Η περιμένει κι οί διαστημικοί πύραυλοι πε-
τούν· τό πρόβλημα είναι τό άκόλουθο: «πώς νά προστατέψουμε τό έθνος
και τόν έλεύθερο κόσμο;». Οί στρατιωτικοί άγωνιούν, γιατί άν «βασιστούμε
στις πιθανότητες, άν με τούς πειραματισμούς διαπράξουμε κανένα λάθος,
μπορεί νά μās στοιχίσει άκριβιά». Τότε άκριβώς ή R A N D μπαίνει στη σκη-
νή: ή R A N D φτάνει για βοήθεια κι «άκούγονται τότε συνθήματα, όπως ή
R A N D σ ώ ζ ε ι». Ή σκηνή τούτη δέν έχει τίποτα τό μυστικό. Εί-
ναι μιá σκηνή όπου «ό κόσμος γίνεται χάρτης, οί πύραυλοι άπλά σύμβολα
(ζήτω ή κατευναστική δύναμη τών συμβόλων!)· κι οί πόλεμοι άπλά σχέδια,
άπλοι (πολύ άπλοι) ύπολογισμοί πάνω στα χαρτί». Σ' αυτή τήν παράσταση
τής R A N D, ό κόσμος μεταμορφώθηκε, έγινε ένα πολύ ένδιαφέρον τεχνο-
λογικό παιγνίδι και μπορούμε νά μαστε ήσυχoi — οί «στρατιωτικοί έμπει-
ρογνώμονες θά έκμεταλλευτούν αυτή τή χωρίς κίνδυνο άποκτημένη "συν-
θετική" πείρα».

νά γίνει μιá μελέτη πάνω στους πληθυσμούς πού επέζησαν μέσα σε περιβάλλον συγκρίσιμο
με τά υπερπλήρη καταφύγια (για παράδειγμα, στα στρατόπεδα συγκέντρωσης, στα βα-
γόνια για έμπορεύματα πού χρησιμοποιούσαν οί Γερμανοί και οί Ρώσοι για τή μαζική με-
ταφορά ανθρώπων, στα πλοία πού κουβαλούσαν φαν-άρους, στις γεμάτες φυλακές κλπ.).
Ή Χέρμαν Κάν πιστεύει ότι άπ' αυτές τίς μελέτες θά μπορούσαν νά βγούν συμπεράσματα
τέτοια πού νά μπορέσουν νά χρησιμοποιηθοϋν για τήν εκπόνηση ενός προγράμματος κατα-
φυγίων.

Τὸ παιγνίδι

«Γιὰ νὰ κατανοήσουμε τὸ παιγνίδι πρέπει νὰ συμμετάσχουμε σ' αὐτό, μιὰ καὶ ἡ κατανόηση εἶναι «κόρη τῆς πείρας».

Καθὼς οἱ παῖκτες αὐτοῦ τοῦ παιγνιδιοῦ ποὺ ὀνομάζεται «Σῶος» (Safe), προέρχονται ἀπ' ὅλα τὰ τμήματα τῆς RAND κι ἀκόμη ἀπ' τὶς ἐναέριες Δυνάμεις, μπορεῖ νὰ σχηματιστεῖ μιὰ ὁμάδα ποὺ θὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕνα φυσικό, ἕνα μηχανικό, ἕναν οἰκονομολόγο κλπ. στὸ Γαλάζιο στρατόπεδο. Μιὰ παρόμοια ὁμάδα θὰ φτιαχτεῖ καὶ στὸ Κόκκινο στρατόπεδο.

Τὴν πρώτη μέρα τὴν περνοῦν μαθαίνοντας τὸ παιγνίδι καὶ μελετώντας τοὺς κανόνες του, μὲ παρουσία ὄλων τῶν παικτῶν. Ὅταν γίνεῖ ἡ κατανομὴ τῶν παικτῶν σὲ ὁμάδες κι ὁ καθένας πάρει τὴ θέση του γύρω ἀπ' τὸ χάρτη, τὸ παιγνίδι μπορεῖ ν' ἀρχίσει. Ὁ ὀδηγὸς τοῦ παιγνιδιοῦ δίνει σὲ κάθε ὁμάδα τὸν κανονισμό τῆς. Οἱ κανονισμοὶ αὐτοὶ προετοιμάζονται γενικὰ ἀπὸ ἕνα μέλος τῆς ὁμάδας ἐλέγχου καὶ κάνουν μιὰ ἐκτίμηση τῆς παγκόσμιας κατάστασης τῆ στιγμῆ τοῦ παιγνιδιοῦ, δίνουν μερικὲς πληροφορίες πάνω στὴν πολιτικὴ τῆς ἀντίθετης ὁμάδας, τοὺς σκοποὺς ποὺ ἡ ὁμάδα πρέπει νὰ πετύχει καὶ τὸν προϋπολογισμό τῆς. (Οἱ κανονισμοὶ σὲ κάθε παιγνίδι ἀλλάζουν γιὰ νὰ γίνεῖ δυνατὴ ἡ διερεύνηση μεγάλου ἀριθμοῦ στρατηγικῶν δυνατοτήτων).

Στὸ ὑποθετικὸ μας παιγνίδι ὁ στόχος τῶν Γαλάζιων εἶναι νὰ διατηρήσουν μιὰ ὀρισμένη δυνατότητα ἐκφοβισμοῦ σ' ὀλόκληρη τὴ διάρκεια τοῦ παιγνιδιοῦ — δηλαδὴ πρέπει νὰ διατηρήσουν μιὰ δύναμη κατάλληλη νὰ ἀπαντήσῃ στοὺς Κόκκινους, ἔτσι ποὺ οἱ Κόκκινοὶ νὰ μὴ διακινδυνεύουν ἐπίθεση. (Οἱ Γαλάζιοι ἔχουν παράλληλα ἐνημερωθεῖ πάνω στὸν κανονισμό τῶν Κόκκινων).

Ὁ κανονισμὸς τῶν Κόκκινων τοὺς ἐπιβάλλει νὰ προσπαθοῦν νὰ εἶναι ἀνώτεροι σὲ δύναμη ἀπ' τοὺς Γαλάζιους.

Οἱ προϋπολογισμοὶ τῶν Γαλάζιων καὶ τῶν Κόκκινων βασίζονται πάνω στὰ τωρινὰ κονδύλια γιὰ τὴν ἄμυνα. . .»

Εἶναι χρήσιμο νὰ μάθουμε ὅτι τὸ παιγνίδι παίζεται στὴ RAND ἀπὸ τὸ 1961, κάπου «κάτω ἀπ' τοὺς λαβυρίνθους μας, καὶ μέσα στὶς στοῆς μας — κάπου κάτω ἀπ' τὸ Σνάκ — μπάρ» καὶ ὅτι οἱ «κατάλογοι στὰ στρατόπεδα τῶν Γαλάζιων καὶ τῶν Κόκκινων εἶναι κατάλογοι τῶν ὄπλων καὶ τοῦ ὑλικοῦ ποὺ ἀγοράζουν οἱ ὁμάδες. . . Ἐβδομήντα περίπου εἶδη συνολικά». Ὑπάρχει ἕνας «ὀδηγὸς τοῦ παιγνιδιοῦ» ποὺ ἐρμηνεύει τοὺς κανόνες του, γιὰτὶ ἀνακλύπτουν ἀναπόφευκτα προβλήματα παρὰ «τὶς ἐξήντα ἑξὶ σελίδες κανονισμοῦ συμπληρωμένον μὲ διαγράμματα καὶ εἰκόνες». Ὁ ὀδηγὸς ἔχει καὶ κάποιον ἄλλο σημαντικὸ ρόλο νὰ παίξει, «χωρὶς νὰ προειδοποιεῖ ἀπ' τὰ πρὶν τοὺς παῖκτες γι' αὐτό». «Μπάζει τὸν πόλεμο στὸ παιγνίδι γιὰ

νά ληφθεῖ ὑπ' ὄψη ἡ ἀποτελεσματικότητα τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων ποῦ ἀντιπαρατάσσονται». Τότε ὁ πίνακας ἀναγγέλλει: «καφές, γλυκά, ιδέες». Ἐνάπαυση. Τὸ «παιγνίδι» συνεχίζεται στίς ἐπόμενες ἐποχές — μέχρι τὸ 1972 ὅπου τερματίζεται. Τότε οἱ Γαλάζιοι καὶ οἱ Κόκκινοι θάβουν τοὺς πυραύλους καὶ κάθονται πλάϊ — πλάϊ γιὰ νὰ πάρουν τὸν καφέ καὶ νὰ φᾶνε γλυκά· εἶναι ἡ συνεδρίαση ποῦ τὴν ὀνομάζουν «νεκροψία». Ἄς μὴν ἐπαναπαυόμαστε ὅμως πολὺ, ὑπάρχει καὶ μιὰ «παγκόσμια κατάσταση πραγματική ποῦ δὲν μπορεῖ νὰ μεταφερθεῖ μὲ σιγουριά στὸ «Σῶος», εἶναι ἡ κατάσταση ἢ λεγόμενη «τῶν διαπραγματεύσεων». Ἄς χαροῦμε: μένει μιὰ μοναδικὴ ἐλπίδα στὴν πραγματικὴ παγκόσμια κατάσταση κι αὐτὴ εἶναι ἔξω ἀπ' τὸ βεληνεκὲς τῆς RAND.

Εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι στὴν ἐποχὴ τῆς εὐτυχισμένης συνείδησης, δὲν ὑπάρχει θέση γιὰ τὸ συναίσθημα ἐνοχῆς· ὁ ὑπολογισμὸς φροντίζει γιὰ τὴ συνείδηση. Ὅταν τὸ πᾶν διακυβεύεται, δὲν ὑπάρχει ἐγκλημα· τὸ ἐγκλημα βρίσκεται στὸ νὰ ἀδιαφορήσεις γι αὐτὸ τὸ «πᾶν» ἢ νὰ μὴν τὸ ὑπερασπίσεις. Τὸ ἐγκλημα, ἡ ἐνοχὴ, τὸ συναίσθημα ἐνοχῆς, ὅλ' αὐτὰ εἶναι ἰδιωτικὴ ὑπόθεση. Ὁ Φρόντ ἐδειξε μέσα στὸν ψυχισμό τοῦ ἀτόμου τὰ ἐγκλήματα τῆς ἀνθρωπότητας καὶ στίς προσωπικὲς καὶ ἱστορικὲς περιπτώσεις τὴν ἱστορία τοῦ συνόλου τῆς κοινωνίας. Ὁ μοιραῖος αὐτὸς δεσμὸς καταργήθηκε. Ὅσοι ταυτίζονται μὲ τὴν κατεστημένη ὀλότητα, ὅσοι βρίσκονται στὴν ἡγεσία, οἱ ὑπερασπιστὲς, μποροῦν ἴσως νὰ κάνουν λάθη ἀλλὰ εἶναι ἀδύνατο νὰ κάνουν ἐγκλημα — δὲν εἶναι ἔνοχοι. Μπορεῖ κάποτε νὰ θεωρηθοῦν στὴν κυριολεξία ἔνοχοι, ὅταν ὅμως δὲν θὰ ταυτίζονται πιά μὲ τὴν κατεστημένη ὀλότητα, ὅταν θὰ ἔχουν ἀποχωρήσει.

4

Τ Ο Σ Υ Ν Ο Λ Ο

ΤΟΥ ΚΛΕΙΣΤΟΥ ΛΟΓΟΥ

«Μὲ τὴ σημερινή ιστορική κατάσταση, κάθε πολιτικό κείμενο δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἐπιβεβαιώνει τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς ἀστυνομικῆς τάξης πραγμάτων· τὸ ἴδιο καὶ κάθε φιλολογικὸ κείμενο δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ καθιερώνει μιὰ παραφιλολογία ποὺ δὲν θὰ τολμᾷ πιά νὰ λέει τ' ὄνομά της».

ΡΟΛΑΝ ΜΠΑΡΤ

Ἡ μακάρια συνείδηση — ποὺ πιστεύει πῶς τὸ πραγματικὸ εἶναι λογικὸ καὶ ὅτι τὸ σύστημα ἱκανοποιεῖ τὶς ἀνάγκες — μᾶς δίνει μιὰ ἰδέα γιὰ τὸ τί εἶναι ὁ καινούργιος κονφορμισμὸς. Ὁ καινούργιος κονφορμισμὸς εἶναι ἡ ἐπηρεασμένη ἀπ' τὴν τεχνολογικὴ ὀρθολογικότητα κοινωνικὴ συμπεριφορὰ. Εἶναι καινούργιος γιὰ τὴν φτάνει σὲ μιὰ χωρὶς προηγούμενο ὀρθολογικότητα. Εἶναι τὸ στήριγμα μιᾶς κοινωνίας ποὺ περιορίσει τὴν πρωτόγονη ἀνορθολογικότητα τῶν περασμένων ἐποχῶν (στοὺς πιὸ προχωρημένους τομεῖς τὴν ἐξαφάνισε ὀλοκληρωτικά), ποὺ ἐπιμηκύνει τὴ ζωὴ καὶ ποὺ τὴν βελτιώνει κανονικώτερα ἀπὸ ἄλλοτε. Ἀτομικὸ πόλεμο ἀκόμη δὲν ἔχουμε· στὶς μητροπόλεις βασιλεύει εὐημερία καὶ τὰ ναζιστικὰ κρεματορία δὲν ὑπάρχουν πιά. Τὰ βασανιστήρια ἔχουν γίνεи πιά συνηθισμένη ὑπόθεση, ἀλλὰ στοὺς ἀποικιακοὺς πολέμους, στὸ περιθώριο τοῦ πολιτισμένου κόσμου. Ἐκεῖ, μιὰ φορὰ, τὰ ἐφαρμόζουν μὲ καθαρὴ συνείδηση: πόλεμος εἶναι, αὐτὰ γίνονται. Κι ὁ ἴδιος ὁ πόλεμος ἔχει πάρει περιθωριακὸ χαρακτήρα — δὲν ἐρειπώνει παρὰ χῶρες «ἀπανάπτυκτες». Κι ἔτσι, μὲ τὴν μακάρια συνείδηση σκεπάζεται ἡ σχέση ποὺ ἔχουν τὰ δύο αὐτὰ γεγονότα — ὁ πόλεμος καὶ ἡ εὐημερία.

Δίνεται καθημερινά συγχωροχάρτι σ'αυτή την κοινωνία για την εξουσία που έχει αποκτήσει πάνω στον άνθρωπο, εξ αιτίας της αποτελεσματικότητας και της πραγματικότητάς της. Το γεγονός ότι αφομοιώνει κάθε τι που άγγίζει, ότι απορροφά κάθε αντίδραση, ότι παίζει με τις αντιθέσεις, δεν είναι τίποτ' άλλο παρά επιβεβαίωση της ανωτερότητας της κουλτούρας της. Το ίδιο συμβαίνει κι όταν καταστρέφει πλουτοπαραγωγικές πηγές, όταν πολλαπλασιάζει τη σπατάλη· αυτό δείχνει την αφθονία της, τον «ύψηλό βαθμό ευημερίας» της. «Η Κοινότητα είναι απόλυτα προφυλαγμένη απ' την ανάγκη».

Ι. Ἡ γλῶσσα τῆς ἀπόλυτης διοίκησης

Τὰ μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας που ἀποτελοῦν τὴ σύνδεση ἀνάμεσα στὸν ἀφέντη καὶ στὸ δοῦλο ἔχουν διαποτιστεῖ ἀπ' αὐτὴ τὴ μορφή ευημερίας, ἀπ' αὐτὸ τὸ παραγωγικὸ ἐποικοδόμημα που ἔχει θρονιαστεῖ πάνω στὴ δύστυχη βάση τῆς κοινωνίας. Οἱ διαφημιστές της διαμορφώνουν τὸ σύνολο τῶν μέσων ἐπικοινωνίας που μέσα του ἐκδηλώνεται ἡ μονοδιάστατη συμπεριφορά. Ἡ γλῶσσα του κατευθύνεται πρὸς τὴν ταύτιση καὶ τὴν ἐνοποίηση, ἐδραιώνει τὴ συστηματικὴ προβολὴ τῆς θετικιστικῆς σκέψης, τῆς θετικιστικῆς δράσης, τέλος μάχεται συστηματικὰ τὶς κριτικὲς καὶ ὑπερβατικὲς ἔννοιες. Στὶς μορφὲς λόγου που σήμερα κυριαρχοῦν, ὑπάρχει μιὰ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὶς διαλεκτικὲς καὶ διπλοδιάστατες μορφὲς σκέψης καὶ τὴν τεχνολογικὴ συμπεριφορά, ἢ τὸν κοινωνικὸ τρόπο τοῦ «σκέπτεσθαι».

Στὴ μορφή που ἐκφράζεται αὐτὸς ὁ τρόπος σκέψης, ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸ φαινομενικὸ καὶ στὴν πραγματικότητα, ἀνάμεσα στὸ γεγονός καὶ τὴ δράση, ἀνάμεσα στὴν οὐσία καὶ στὸ κατηγορούμενο, τείνει νὰ ἐξαφανιστεῖ. Ὁ λόγος καὶ ἡ γλῶσσα ἐμποτίζονται ἀπὸ μαγικά, αὐταρχικά, τελετουργικά στοιχεῖα, Ὁ λόγος εἶναι στερημένος ἀπὸ τοὺς ἐνδιάμεσους ὅρους που εἶναι τὰ στάδια τῆς διαδικασίας τῆς γνώσης καὶ τῆς γνωστικῆς ἀποτίμησης. Οἱ ἔννοιες που καλύπτουν καὶ ὑπερβαίνουν τὰ γεγονότα χάνουν τὴν αὐθεντικὴ γλωσσολογικὴ τους ἔκφραση. Χωρὶς τοὺς ἐνδιάμεσους ὅρους ἡ γλῶσσα τείνει νὰ ἐκφράσει καὶ νὰ ἐνοήσει τὴν ἄμεση ταύτιση τοῦ δράστη μὲ τὸ γεγονός, τῆς ἀλήθειας μὲ τὴν κατεστημένη σὰν τέτοια, τῆς οὐσίας μὲ τὴν ὑπαρξή, τοῦ πράγματος μὲ τὴ λειτουργία του.

Οἱ συντακτισμοὶ αὐτοὶ που εἶναι μιὰ χαρακτηριστικὴ πλευρὰ τοῦ οπερασιοναλισμοῦ ἐμφανίζονται παράλληλα καὶ στὴν κοινωνικὴ συμπεριφορά, στὸ ἐπίπεδο τοῦ λόγου. Ἡ γλῶσσα, παίρνοντας λειτουργικὴ μορφή, ἐκτοπίζει ἀπ' τὴ δομὴ καὶ τὴν κίνηση τοῦ λόγου κάθε ἀσύμμορφο στοιχεῖο. Τὸ λεξιλόγιο καὶ ἡ σύνταξη γίνονται τὸ ἴδιο ἐπιτηδευμένα. Ἡ κοινωνία ἐκφρά-

ζει τις απαιτήσεις της κατ' εὐθείαν μέσα στο γλωσσολογικό ὕλικό. Αὐτὸ τὸ πρᾶγμα δὲν γίνεται ὅμως χωρὶς ἀντίδραση· ἡ λαϊκὴ γλῶσσα ἀμύνεται μὲ προκλητικὸ καὶ πεισματωμένο χιούμορ ἐναντία στὸν ἐπίσημο καὶ μισοεπίσημο λόγο. Ποτὲ ἢ ἀργὰ καὶ οἱ λαϊκὲς ἐκφράσεις δὲν ἦταν τόσο πλούσιες καὶ μεστές. Εἶναι σὰν ὁ ἄνθρωπος τοῦ δρόμου νὰ ἐπιβεβαιώνει τὸν ἀνθρωπισμὸ τοῦ στὸν λόγο του, ἀντιτάσσοντάς τον στὶς ὑπάρχουσες ἐξουσίες, σὰν νὰ ἐκδηλώνονται, σ' ἓνα λεξιλόγιο ποῦ λέει τὰ πράγματα μὲ τ' ὄνομά τους, ἡ ἄρνηση καὶ ἡ ἐξέγερση ποῦ ἔχουν ἐξουθενωθεῖ στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο*.

Ὅμως οἱ ἐρευνητὲς στὸ στρατιωτικὸ πεδίο, τὰ διευθυντικὰ γραφεῖα, οἱ κυβερνήτες καὶ οἱ μηχανοκράτες, οἱ ἐμπειρογνώμονες τῆς καλῆς λειτουργίας τῶν ἐπιχειρήσεων, τὰ ἰνστιτούτα καλλονῆς (ποῦ μακιγιάρουν τοὺς πολιτικοὺς πρὶν μιλήσουν στὴν τηλεόραση) μιλάνε μιὰ διαφορετικὴ γλῶσσα καὶ πρὸς τὸ παρὸν φαίνεται νὰ ἔχουν τὴν τελευταία λέξη. Τῆ λέξη ποῦ διατάζει καὶ ὀργανώνει· ποῦ προτρέπει τοὺς ἀνθρώπους στὸ νὰ κάνουν, νὰ ἀγοράσουν, νὰ δεχτοῦν. Τὸ στυλ μὲ τὸ ὁποῖο ἡ λέξη μεταδίνεται εἶναι μιὰ ἀληθινὴ γλωσσικὴ δημιουργία· ἡ δομὴ τῆς φράσης ἔχει τόσο πολὺ ἐπιβραχυθεῖ καὶ συμπυκνωθεῖ ὥστε νὰ μὴν ἀφήνεται καμιὰ ἔνταση, κανένα «διάστημα» ἀνάμεσα στὰ διάφορα μέρη της. Ἡ γλωσσολογικὴ αὐτὴ φόρμα ἐμποδίζει τὴν ἀνάπτυξη τοῦ νοήματος. Θὰ προσπαθῆσω νὰ δώσω παραδείγματα αὐτοῦ τοῦ στυλ.

Ἡ ἀρχὴ τοῦ ὀπερασιοναλισμοῦ — ὅπου ἡ ἔννοια γίνεται συνώνυμη μ' ἓνα σύνολο ἐνεργειῶν (operations) — στὸ γλωσσολογικὸ πεδίο εἶναι νὰ «θεωροῦμε τὶς ὀνομασίες τῶν πραγμάτων σὰν ἄμεσα ἐνδεικτικὰ τοῦ τρόπου λειτουργίας τους καὶ τὶς ὀνομασίες τῶν ἰδιοτήτων καὶ τῶν διαδικασιῶν σὰν δείκτες τοῦ ὕλικου ποῦ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν ἐμφάνιση καὶ τὴ συντέλεσή του»¹. Αὐτὸς εἶναι ὁ τεχνολογικὸς συλλογισμὸς ποῦ τείνει «νὰ ταυτίσει τὰ πράγματα καὶ τὶς λειτουργίες τους»².

Σὰν μορφή σκέψης ἔξω ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ καὶ τεχνικὴ γλῶσσα, ἓνας παρόμοιος συλλογισμὸς ἀποτελεῖ ἔκφραση ἑνὸς εἰδικὰ κοινωνικοῦ καὶ πολιτικοῦ μπηχαβιορισμοῦ. Σ' αὐτὸ τὸ σύνολο συμπεριφορᾶς οἱ λέξεις καὶ οἱ ἔννοιες τείνουν νὰ ἀλληλοκαλυφθοῦν ἢ ἀκριβέστερα ἡ ἔννοια ἔχει

1. Stanley Gerr, «Language and Science» στὸ Φιλοσοφία τῆς Ἐπιστήμης, Ἀπρίλης 1942, σ. 156.

2. Τὸ ἴδιο.

* Στὸ σημεῖο αὐτό, στὸ ἀμερικανικὸ κείμενο, ὑπάρχουν οἱ ἀκόλουθες ἐκφράσεις: *read-shrinker*: ἀναφορὰ στὸν ψυχαγωγικὸ ποῦ «σοῦ στενεύει τὸ μυαλό» «*egghead*», αὐγοκέφαλος, ἀναφέρεται στοὺς διανοούμενους· *boob tube*: χαζοσωλήνας, ἀναφέρεται στὴν τηλεόραση· *think tank*: σκεψοκούτι, ἀναφέρεται σ' ἓνα ἰνστιτούτο τῆς Καλιφόρνιας, ὅπου καθηγητὲς, μὲ καλὲς ἀμοιβές, διδάσκουν τὸν τρόπο νὰ σκέπτεσαι.

τήν τάση νὰ ἀπορροφηθεῖ ἀπ' τὴ λέξη. Τὸ περιεχόμενο τῆς ἔννοιας δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο ἀπ' τὸ περιεχόμενο ποὺ ἔχει ἡ λέξη, γενικευμένο καὶ συγκεκριμενοποιημένο· ἡ λέξη δὲν δείχνει τίποτ' ἄλλο παρὰ τὴ συμπεριφορὰ (τὴν ἀντίδραση) ποὺ διάμορφώνεται καὶ συγκεκριμενοποιεῖται ἀπ' τὴ δημοσιότητα. Ἡ λέξη γίνεται κ λ ι σ έ· σὰν κλισέ βασιλεύει πάνω στο γραπτό καὶ προφορικό λόγο· ἡ ἐπικοινωνία ἐμποδίζει ἀπὸ δῶ κι ὕστερα μιὰ αὐθεντική ἀνάπτυξη τοῦ νοήματος.

Κάθε γλῶσσα, εἶναι ἀλήθεια, περιέχει ἀναρίθμητους ὄρους ποὺ δὲν ἀπαιτοῦν ἀνάπτυξη τοῦ νοήματός τους, ὅπως αὐτοὺς ποὺ ἀφοροῦν τὰ ἀντικείμενα καὶ τὰ σκευὴ τῆς καθημερινῆς ζωῆς, τὴν ἀπτή φύση, τὶς ζωτικὲς ἀνάγκες καὶ ἐπιθυμίες. Οἱ ὄροι αὐτοὶ γενικὰ γίνονται τόσο καλὰ κατανοητοὶ ὥστε καὶ μόνη ἡ ἐμφάνιση τους προκαλεῖ μιὰ ἀνάλογη (γλωσσολογικὴ ἢ ἐνεργειακὴ) ἀπάντηση σὲ συσχετισμὸ μὲ τὸ πραγματικὸ πλαίσιο ὅπου τὶς ἀναφέρουν.

Ἡ κατάσταση εἶναι πολὺ διαφορετικὴ στοὺς ὄρους ποὺ ἐκφράζουν τὰ πράγματα καὶ τὰ γεγονότα ποὺ τοποθετοῦνται πέρα ἀπ' αὐτὸ τὸ μὴ ἀμφισβητούμενο πλαίσιο. Ἐδῶ ἡ γλῶσσα, παίρνοντας λειτουργικὸ χαρακτήρα, προκαλεῖ περιορισμὸ τοῦ νοήματος ποὺ ἔχει πολιτικὴ σήμανση. Οἱ ὀνομασίες τῶν πραγμάτων εἶναι «ἐνδεικτικὲς τῶν τρόπων λειτουργίας τους», ἀλλὰ οἱ (τωρινοὶ) τρόποι λειτουργίας τους χρησιμεύουν κι αὐτοὶ γιὰ τὸν ὀρισμὸ τῶν πραγμάτων, «περιχαρᾶκόνουν» τὸ νόημα τῶν πραγμάτων καὶ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἀποκλείουν τοὺς ἄλλους τρόπους λειτουργίας. Τὸ οὐσιαστικὸ κυβερνάει μὲ αὐταρχικὸ καὶ ἀπόλυτο τρόπο τὴ φράση κι αὐτὴ γίνεται ἕνας ἀφορισμὸς ποὺ πρέπει νὰ γίνῃ ἀποδεκτὸς — τὸ δηλωμένο καὶ κωδικοποιημένο νόημά της δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδειχθεῖ, νὰ τροποποιηθεῖ καὶ νὰ ἀπορριφθεῖ.

Στὸ χῶρο τοῦ δημόσιου λόγου, γιὰ τὰ νευραλγικά του σημεῖα, χρησιμοποιοῦνται ἀναλυτικὲς προτάσεις ποὺ δικαιώνονται μόνες τους καὶ λειτουργοῦν σὰν τελετουργικὲς, μαγικὲς φόρμουλες. Σφυροκοπώντας ἀσταμάτητα τὸ πνεῦμα αὐτοῦ ποὺ τὶς δέχεται, οἱ προτάσεις αὐτὲς τὸ φαλκιδεύουν στὸν κύκλο τῶν προδιαγραμμένων ἀπὸ τὴ φόρμουλα καταστάσεων.

Ἐχῶ κιόλας θίξει τὸ θέμα τῆς πρότασης - μορφῆς τοῦ πολιτικοῦ λόγου ποὺ δικαιώνεται μόνος του. Ὅροι ὅπως «ἐλευθερία», «ἰσότητα», «δημοκρατία», «εἰρήνη», ἐπιβάλλουν, ἀναλυτικά, μιὰ εἰδικὴ σύζευξη μὲ κατηγορούμενα ποὺ ἐμφανίζονται μόνιμα ὅποτε ἡ λέξη γράφεται ἢ προφέρεται. Στὴ Δύση τὸ ἀναλυτικὸ κατηγόρημα τὸ συναντᾶμε σὲ ἐκφράσεις ὅπως «ἐλεύθερη ἐπιχείρηση», «ἐλεύθερη πρωτοβουλία», «ἐλεύθερες ἐκλογές», «ἐλεύθερο ἄτομο»· στὴν Ἀνατολὴ τὸ συναντᾶμε σὲ ἐκφράσεις ὅπως «εργάτες» κι «ἀγρότες», «οἰκοδόμηση τοῦ κομμουνισμοῦ», «οἰκοδόμηση τοῦ σοσιαλισμοῦ», «κατάργηση τῶν ἀνταγωνιζομένων τάξεων». Κάθε φορὰ

πού ο λόγος παραβιάζει αυτή την κλειστή αναλυτική δομή, κάνει ή σφάλμα ή προπαγάνδα· κι αυτό παρά το γεγονός ότι τα μέσα έπιβολής της κατεστημένης αλήθειας και οί τρόποι τιμωρίας είναι πολύ διαφορετικά μεταξύ τους. Σ' αυτό το χώρο του δημόσιου λόγου, ο λόγος είναι μιá μετατόπιση συνωνύμων και ταυτολογιών· ποτέ δέν ζητάει την ποιοτική διαφορά. 'Η αναλυτική δομή άπομονώνει την κυριώτερη λέξη άπ' όσες σημασίες της θά μπορούσαν να την άκυρώσουν, ή τουλάχιστον να ένοχλήσουν την τρέχουσα χρήση που γίνεται στη λέξη άπ' τις πολιτικές δηλώσεις και την κοινή γνώμη. 'Η θεσμοποιημένη έννοια έχει άνοσοποιηθεί άπέναντι στην αντίφαση.

'Έτσι το γεγονός ότι ή κυριαρχική μορφή έλευθερίας είναι ή σκλαβιά, ότι ή κυριαρχική μορφή ισότητας είναι μιá από τα πάνω έδραιωμένη αντίσότητα, δέν μπορεί να εκφραστεί στον άυστηρό και κλειστό όρισμό που δίνουν στις έννοιες αυτές της έλευθερίας και της ισότητας τα καθεστώτα που τώρα διαμορφώνουν το σύνολο του λόγου. Αυτό μäs δίνει την συνηθισμένη γλώσσα του 'Όργουελ («είρήνη ίσον πόλεμος» και «πόλεμος ίσον είρήνη»), που άλλωστε απέχει πολύ άπ' το να είναι ή γλώσσα του τρομοκρατικού όλοκληρωτισμού μονάχα. 'Η γλώσσα του όλοκληρωτισμού δέν είναι λιγώτερο όργουελλική, άκόμη κι αν ή αντίφαση δέν εκφράζεται καθαρά στη φράση, αν περικλείεται μέσα στη λέξη. Το ότι ένα πολιτικό κόμμα, που εργάζεται για την υπεράσπιση και την ανάπτυξη του καπιταλισμού, όνομάζεται «σοσιαλιστικό», το ότι μιá δεσποτική έξουσία άποκαλείται «δημοκρατία», το ότι νοθευμένες εκλογές όνομάζονται «έλεύθερες», όλα αυτά είναι συνηθισμένα γλωσσολογικά (και πολιτικά) δεδομένα που ύπηρξαν πολύ πριν άπ' τον 'Όργουελ.

Αυτό που είναι σχετικά καινούργιο είναι ότι τα ψεύδη αυτά έχουν γίνει, κατά κάποιο τρόπο, άποδεκτά από την δημόσια και ιδιωτική γνώμη κι ότι ο κτηνώδης χαρακτήρας του περιεχομένου τους έπαψε να γίνεται φανερός. 'Η επικράτηση και ή άποτελεσματικότητα αυτής της γλώσσας μαρτυρά για τον θρίαμβο της κοινωνίας της πάνω στις έσωτερικές της αντιθέσεις· οί αντιθέσεις αυτές αναπαράγονται χωρίς να ανατρέπουν το κοινωνικό σύστημα. Και άκριβώς ή ξεκάθαρη και κραυγαλέα αντίθεση είναι που έχει μετατραπεί σε φόρμουλα λόγου και σε δημόσιο σύνθημα. 'Η σύνταξη συμφιλιώνει τα αντίθετα εισάγοντάς τα μαζί σε μιá σταθερή και διαδεδομένη δομή. Θα προσπαθήσω να άποδείξω ότι ή «καθαρή βόμβα» και «οί άβλαβείς άτομικές δοκιμές» δέν είναι παρά οί άκραίες εκδηλώσεις ενός συνηθισμένου στύλ. 'Η αντίθεση ήταν άλλοτε ο χειρότερος έχθρος της λογικής· σήμερα είναι μιá άρχή της λογικής του έτεροκαθορισμού — είναι μιá χοντροκομμένη γελοιογραφία της διαλεκτικής. Είναι ή λογική μιäs κοινωνίας που μπορεί να κάνει χωρίς λογική και που

παίζει με την καταστροφή, μιᾶς κοινωνίας που ἐξουσιάζει τεχνολογικά τὸ πνεῦμα καὶ τὴν ὕλη.

Εἶναι μιὰ πολὺ σταθερὴ βάση που ἐπιτρέπει ἕνα σύνολο λόγου με συμφιλιωμένες ἀντιθέσεις — μιὰ κερδοφόρα καταστροφικότητα. Ἡ ὀλοκληρωτικὴ ἐμπορικοποίηση συμφιλιώνει τὶς παλιές ἀνταγωνιστικὲς σφαῖρες τῆς ζωῆς ἢ συνεχῆς γλωσσολογικὴ σύζευξη τῶν ἀντιμαχόμενων μερῶν τοῦ λόγου ἐκφράζει αὐτὴ τὴ συμφιλίωση. Για ὅποιον δὲν ἔχει ἀκόμη ἀρκετὰ ἑτεροκαθοριστεῖ, τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ δημόσιου γραπτοῦ καὶ προφορικοῦ λόγου εἶναι ἀπόλυτα ἐξωπραγματικό. Τίτλοι ὅπως «τὸ ἐργατικὸ κίνημα στὴν ἀναζήτηση τῆς ἁρμονίας τῶν πυραύλων»¹, καὶ ἐκφράσεις ὅπως «ἕνα πολυτελὲς καταφύγιο ἐνάντια στὶς ἀτομικὲς ἐκρήξεις»², ἴσως νὰ προκαλοῦν ἀκόμα ἀφελεῖς ἀντιδράσεις, ὅπως τὴν ἀντίρρηση ὅτι «ἐργατικὸ κίνημα», «πύραυλοι» καὶ «ἁρμονία» εἶναι ἔννοιες ἀντίθετες καὶ ἀσυμφιλίωτες μεταξύ τους, ἢ τὴν παρατήρηση ὅτι με καμιά γλώσσα καὶ με καμιά λογικὴ δὲν μπορούμε νὰ συνδυάσουμε χωρὶς νὰ κάνουμε λάθος τοὺς ὅρους «πολυτελὲς» καὶ «ἀτομικὲς ἐκρήξεις». Ὅμως ἡ λογικὴ καὶ ἡ γλώσσα γίνονται ἀπόλυτα ὀρθολογικὲς ὅταν μαθαίνουμε ὅτι «ἕνα πυραυλοφόρο ἀτομικὸ ὑπεβρύχιο» «κοστίζει 120.000.000 δολλάρια» καὶ ὅτι ἕνα πρότυπο καταφύγιο που «κοστίζει 1.000 δολλάρια» εἶναι ἐφοδιασμένο με ταπεσαρία, ἀνεμιστήρα καὶ τηλεόραση. Ἡ ἀποτελεσματικότητά αὐτῆς τῆς γλώσσας δὲν φαίνεται στὸ γεγονός ὅτι αὐξάνονται οἱ πωλήσεις (φαίνεται ὅτι ἡ ἐπιχείρηση -- καταφύγιο δὲν εἶχε καὶ μεγάλη ἐπιτυχία), ἀλλά, πρὶν ἀπ' ὅλα στὸ ὅτι εὐνοεῖ τὴν ἄμεση ταύτιση τοῦ ἰδιωτικοῦ συμφέροντος με τὸ γενικό, τῶν ἰδιωτικῶν ὑποθέσεων με τὴν ἐθνικὴ δύναμη, τῆς εὐημερίας με τὴν ἐνδεχόμενη ἐξολόθρευση. Δὲν εἶναι παρὰ μικρὴ διαστρέβλωση τῆς ἀλήθειας ἢ ἀναγγελία ἀπὸ κάποιο θέατρο τῆς εἰδικῆς παράστασης, με τὴν εὐκαιρία τῶν ἐθνικῶν ἐκλογῶν, τοῦ Χ ο ρ ο ὕ θ α ν ἄ τ ο υ τοῦ Στρίντμπεργκ³. Ἡ ἀναγγελία ἀποκαλύπτει μιὰ συνάρτηση ἀνάμεσα στὰ γεγονότα, λιγώτερο ἰδεολογικὴ ἀπ' ὅσο γίνεται κανονικὰ δεκτό.

Ἐνα ἀπ' τὰ πολλὰ μέσα που χρησιμοποιοῦνται ἀπ' τὸ λόγο καὶ τὰ μέσα ἐπικοινωνίας γιὰ νὰ γίνουν ἀπρόσιτα στὴν ἐκφραση τῆς διαμαρτυρίας καὶ τῆς ἄρνησης, εἶναι ἡ ἐνοποίηση τῶν ἀντίθετων ὄρων σύμφωνα με τὸ στὺλ τῆς πολιτικῆς καὶ τοῦ ἐμπορίου. Πῶς νὰ μπορέσουν ἡ διαμαρτυρία καὶ ἡ ἄρνηση νὰ βροῦν τὴ σωστὴ λέξη ὅταν τὰ ὄργανα τῆς κατεστημένης τάξης δέχονται καὶ δημοσιεύουν ὅτι ἡ εἰρήνη πρέπει πάντοτε νὰ βρίσκεται στὰ σύνορα τοῦ πολέμου, ὅτι οἱ τιμὲς τῶν ἀτομικῶν ὄπλων εἶναι συμφέρουσες,

1. Τάιμς τῆς Νέας Ὑόρκης, 1 Δεκεμβρῆ 1960.

2. Τὸ ἴδιο. 2 Νοέμβρη 1960.

3. Τὸ ἴδιο, 7 Νοέμβρη 1960.

ὅτι τὰ καταφύγια μποροῦν νὰ ἔχουν ὅλες τὶς ἀνέσεις; Κάνοντας αὐτὲς τὶς ἀντιθέσεις κριτήριο τῆς ἀλήθειας του, τὸ σύνολο αὐτὸ τοῦ λόγου ἀπομακρύνεται ἀπὸ κάθε ἄλλο πού δὲν δέχεται τοὺς ὄρους του. Καὶ μὲ τὴν ἰκανότητά του νὰ ἀφομοιώνει ὅλους τοὺς ἄλλους ὄρους στοὺς δικούς του, προσφέρει τὴ δυνατότητα νὰ συνδυναστεῖ ἡ μεγαλύτερη ἀνοχή μὲ τὴ μεγαλύτερη συνοχή. Παράλληλα ὅμως εἶναι μιὰ γλώσσα πού μαρτυρᾷ τὸν καταπιεστικό χαρακτήρα αὐτῆς τῆς συνοχῆς. Ἐπιβάλλει σ' αὐτὸν πού τὴ δέχεται κατασκευὲς μὲ νόημα περιορισμένο καὶ στρεβλωμένο, μὲ καλουπαρισμένο περιεχόμενο καὶ τὸν ἐξαναγκάζει νὰ δεχτεῖ ὅ,τι προσφέρει καὶ ὅπως τὸ προσφέρει.

Μιὰ καταπιεστικὴ κατασκευὴ αὐτοῦ τοῦ τύπου εἶναι ἡ χρῆση ἀναλυτικῶν κατηγορημάτων. Τὸ γεγονός ὅτι μιὰ συγκεκριμένη ἔννοια σχεδὸν πάντοτε συνοδεύεται ἀπ' τὰ ἴδια ἐπίθετα, ἀπ' τὰ ἴδια «ἐπεξηγηματικά» κατηγορούμενα, μετατρέπει τὴ φράση σὲ ὑπνωτικὴ φόρμουλα πού, μὲ τὴν ἀκατάπαυστη ἐπανάληψή της, καρφώνεται στὸ μυαλὸ αὐτοῦ πού τὴ δέχεται. Ἄλλες διαφορετικὲς σημασίες τῆς ἴδιας λέξης (κι ἴσως ἀληθινές) δὲ τοῦ ἔρχονται στὸ νοῦ. Πιὸ πέρα θὰ ἐξετάσουμε ἄλλες κατασκευὲς πού φανερῶνουν ἀπὸ μόνες τους τὸν καταπιεστικὸ χαρακτήρα αὐτῆς τῆς γλώσσας καὶ δημιουργοῦν μιὰ τηλεσκόπηση κι ἕναν περιορισμὸ τῆς σύνταξης πού ἐμποδίζει τὴν ἀνάπτυξη τοῦ νοήματος δημιουργώντας συγκεκριμένες εἰκόνας πού ἐπιβάλλονται μὲ μιὰ ἐπιβλητικὴ καὶ ἀπολιθωμένη ἀκρίβεια. Εἶναι ἡ πασίγνωστη τεχνικὴ τῆς δημοσιότητας, τεχνικὴ πού χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ καθιερώσει μιὰ εἰκόνα πού καρφώνεται ταυτόχρονα μέσα στὸ μυαλὸ καὶ πάνω στὸ προῖον καὶ πού διευκολύνει τὸ πούλημα τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν πραγμάτων. Λόγια καὶ κείμενα συγκεντρώνονται γύρω ἀπὸ «γραμμὲς-σὸκ», γύρω ἀπὸ «σημεῖα πού ἐρεθίζουν τὴν προσοχή», ἀπὸ στοιχεῖα γενικὰ πού μεταδίδουν τὴν εἰκόνα. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ «ἐλευθερία» ἢ ἡ «εἰρήνη» ἢ τὸ «παλληκάρι» ἢ ὁ «κομμουνιστῆς» ἢ ἡ «Δις Ράινγκολντ». Περιμένουν ἀπ' τὸν θεατῆ ἢ τὸν ἀκροατῆ νὰ τὰ συνδύσει σὲ μιὰ αὐστηρὴ δομὴ ἀπὸ θεσμούς, στάσεις, ἐπιθυμίες· καὶ περιμένουν ἀπ' αὐτὸν νὰ ἀντιδράσει μὲ εἰδικό, καθορισμένο καὶ προμελετημένο τρόπο.

Οἱ συνέπειες εἶναι πολὺ σοβαρὲς καὶ ξεπερνοῦν τὴ, σχετικὰ ἀβλαβή, σφαῖρα τοῦ ἐμπορίου, γιὰ τὴν μιὰ τέτοια γλώσσα ἀποτελεῖ πρὶν ἀπ' ὅλα, ταυτόχρονα «ἐκφοβισμό καὶ ἐξύμνηση»¹. Οἱ προτάσεις ἔχουν τὴ μορφή ὑποβλητικῶν διαταγῶν —περισσότερο ὑποβάλλουν παρά ἀποδείχνουν. Ἡ ὑποβολὴ γίνεται προβολὴ καὶ τὸ σύνολο τῆς ἐπικοινωνίας παίρνει ἕναν χαρακτήρα ὑπνωτικό. Παράλληλα χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ ψευτοοικειότητα — πού εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς διαρκοῦς ἐπανάληψης καὶ τοῦ γεγονό-

1. Roland Barthes, *Le degré zéro de l'écriture*, ὅπου παρ. σ. 33.

τος ὅτι ἐκμεταλλεύτηκαν ἐπιδέξια τῆ λαϊκῆ πλευρᾶ τοῦ μέσου ἐπικοινωνίας. Αὐτὴ φτάνει ἄμεσα στὸν παραλήπτη — χωρὶς διάκριση κύκλου, μόρφωσης, ἐπαγγέλματος — καὶ τὸν (ἢ τὴν) ἀγγίζει στὴν μύχια ἀτμόσφαιρα τοῦ σαλονιοῦ, τῆς κουζίνας ἢ τῆς κρεβατοκάμαρας.

Ἡ ἴδια οἰκειότητα ἐδραϊώνεται μέσ' ἀπὸ μιὰ προσωποποιημένη γλῶσσα πού ὁ ρόλος της στὴν ἐπικοινωνία γίνεται σημαντικός¹. Εἶναι ὁ βουλευτῆς «σας», ὁ αὐτοκινητόδρομὸς «σας», τὸ εὐνοούμενο ντράγκστορ «σας», ἡ ἐφημερίδα «σας»: αὐτὸ τὸ ἔφεραν γιὰ «σῶς», «σῶς» προσκαλεῖ, κλπ. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο αὐτὰ πού ἐπιβλήθηκαν πού καθορίστηκαν καὶ γενικεύτηκαν ἀπὸ ἄλλους, παρουσιάζονται σὰν νὰ ἔγιναν «εἰδικὰ γιὰ σᾶς». Λίγο ἐνδιαφέρει ἂν τὰ ἄτομα στὰ ὁποῖα ἀναφέρονται πιστεύουν ἢ ὄχι αὐτὴ τῆ γλῶσσα. Ἄν λειτουργεῖ μὲ ἐπιτυχία, εἶναι γιὰτὶ εὐνοεῖ τὸν αὐτο-ταυτισμὸ τῶν ἀνθρώπων μὲ τὶς λειτουργίες πού αὐτοὶ οἱ ἴδιοι κι οἱ ἄλλοι κάνουν μέσα στὴν κατεστημένη κοινωνία.

Στὴν πιὸ ἀκραία ἐπέκτασή της, ἡ γλῶσσα τοῦ μέσου τῆς λειτουργικῆς καὶ κατευθυνόμενης ἐπικοινωνίας ἐπιβάλλει, μὲ πραγματικὰ ἐντυπωσιακὲς κατασκευές, τὴν αὐταρχικὴ ταύτιση τοῦ προσώπου μὲ τὸ λειτουργημά. Τὸ ἑβδομαδιαῖο *Time* εἶναι ἓνα ἄκρο παράδειγμα αὐτῆς τῆς τάσης. Ἡ χρῆση πού γίνεται ἐκεῖ τῆς γενικῆς κάνει τὰ ἄτομα νὰ μοιάζουν μὲ ἅπλα συμπληρώματα, μὲ ἅπλεις ιδιότητες τῆς θέσης τους, τοῦ ἐπαγγέλματός τους, τοῦ ἐργοδότη τους, ἢ τῆς ἐπιχείρησής ὅπου ἀνήκουν. Γίνεται λόγος γιὰ τὸν Μπέρντ τῆς Βιργινίας, τὸν Μπλάου τῆς Γιουνάιτεντ Σταίτης Στήλ, τὸ Νάσερ τῆς Αἰγύπτου, κλπ. Μιὰ κατηγορηματικὴ κατασκευὴ μὲ τὴ μορφή ἐνωτικῆς παύλας, δημιουργεῖ ἓνα σταθερὸ σύνδρομο:

«Ὁ ἰσχυρὸς ἄντρας τῆς Γεωργίας, ὁ κυβερνήτης μὲ τὰ σμιχτὰ φρύδια. . . φύλαξε τὸν χρόνο του γιὰ ἓνα ἀπ' τὰ κεραυνοβόλα πολιτικά του ράλυ, τὴν περασμένη βδομάδα. . .»².

Ὁ κυβερνήτης, τὸ λειτουργημά του, τὰ φυσικά του χαρακτηριστικὰ καὶ ἡ πολιτικὴ του δραστηριότητα συγχωνεύονται σὲ μιὰ ἀναλλοίωτη καὶ ἀδιαίρετη κατασκευὴ πού, μὲ τὴ φυσικὴ τῆς ἀμεσότητα καὶ ἀθωότητα, ἐπιβάλλεται στὸ μυαλὸ τοῦ ἀναγνώστη. Ἡ κατασκευὴ αὐτὴ δὲν ἀφήνει καμιὰ θέση στὸ διαχωρισμὸ, στὴν ἀνάπτυξη, στὴ διαφοροποίηση τῶν νοημάτων: πεθαίνει καὶ ζεῖ σὰ σύνολο. Μέσ' ἀπὸ τέτοιες ὑπνωτικὲς καὶ προσωποποιημένες εἰκόνες, τὸ ἄρθρο μπορεῖ νὰ δώσει τελικὰ ἀκόμη καὶ μιὰ οὐσιαστικὴ καὶ ἀντικειμενικὴ πληροφόρηση. Τὸ κείμενο διατηρεῖται μέσα

1. Βλέπε Leo Lowenthal, *Literature, Popular Culture and Society*, Πρέντις-Χώλλ, 1961, σ. 109 κ.έ.

Richard Hoggart, *The Uses of Literacy*, Beacon Press, Boston, 1961, σ. 161 κ.έ.

2. *The Nation*, 22 Φλεβάρη 1958.

στό καλοχτισμένο πλαίσιο μιᾶς περισσότερο ἢ λιγώτερο ἀνθρώπινου ἐνδιαφέροντος ἱστορίας· καὶ ταυτόχρονα σφραγίζεται ἀπ' τὴν πολιτικὴ τοῦ ἐκδότη.

Ἡ χρῆση τῆς σύντμησης μὲ τὴν ἐνωτικὴ παῦλα ἔχει πολὺ διαδοθεῖ. Γιὰ παράδειγμα, ὁ Τέλλερ «μὲ-τὰ-πυκνὰ-φρύδια», ὁ «πατέρας-τῆς-βόμβας-Η», ὁ «Φὸν Μπράουν, ὁ-δημιουργὸς-τῶν-πυραύλων», ἕνα «δεῖπνο-πολεμικῶν-ἐπιστημόνων» καὶ τὸ «μὲ-πυρηνικὴ-ἐνέργεια-πυραυλοβόλο-ὑποβρύχιο». Ἰδιαίτερα συχνῆς στὶς φράσεις ποὺ συνδυάζουν πολιτικὴ, τεχνικὴ καὶ ἐνοπλές δυνάμεις, οἱ κατασκευές αὐτὲς δὲν εἶναι ἴσως τυχαῖες. Ὅροι ποὺ δηλώνουν ιδιότητες ἢ σφαῖρες ἐντελῶς διαφορετικές, φυλακίζονται σ' ἕνα στερεὸ καὶ ἐπιβλητικὸ σύνολο.

Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ἀκόμη μιὰ φορὰ ὑπνωτικὸ καὶ μαγικὸ — εἶναι μιὰ προβολὴ εἰκόνων ποὺ δημιουργοῦν μιὰ ἐπιβλητικὴ ἐνότητα, μιὰ ἁρμονία τῶν ἀντιθέσεων. Ἔτσι ὁ Πατέρας ποὺ ἐμπνέει ταυτόχρονα τὴν ἀγάπη καὶ τὸ δέος, ὁ ζωοδότης, γεννάει τὴ βόμβα Η γιὰ νὰ ἐξολοθρεύσει τὴ ζωὴ· οἱ «πολεμικοὶ ἐπιστήμονες» κάνουν ἐποικοδομητικὲς προσπάθειες γιὰ νὰ περιορίσουν τὴν ἀγωνία καὶ τὰ βάσανα καὶ ἀναπτύσσουν μιὰ δραστηριότητα ποὺ γεννάει τὴν ἀγωνία καὶ τὰ βάσανα· τὸ ἴδιο συμβαίνει χωρὶς παύλες μὲ τὴν «ἐλεύθερη Ἀκαδημία εἰδικῶν τοῦ ψυχροῦ πολέμου»¹· καὶ μὲ τὴν «καθαρὴ βόμβα» — ὄροι ποὺ ἀποδίδουν στὴν ἐξόντωση μιὰ ἠθικὴ καὶ φυσικὴ πληρότητα. Αὐτοὶ ποὺ χρησιμοποιοῦν μιὰ τέτοια γλῶσσα, μοιάζουν νὰ ἔχουν ἀνοσία ἀπέναντι σὲ ὅλα — καὶ νὰ εἶναι ἱκανοὶ γιὰ ὅλα. Ἡ παῦλα (σαφῆς ἢ ὄχι) δὲν συμφιλιώνει πάντα τὸ ἀσυμφιλίωτο· συχνὰ ὁ σύνδεσμος δὲν ἔχει παύλες — ὅπως στὸν πατέρα τῶν διηπειρωτικῶν πυραύλων — ἢ περιέχει ἀπειλή, ἢ ἀκόμη κάνει ἐπίδειξη ἐνὸς θριαμβικοῦ δυναμισμού. Τὸ ἀποτέλεσμα ὅμως μένει τὸ ἴδιο. Κάτω ἀπὸ ἕνα φωτιστικὸ φλᾶς, ἐμφανίζονται ἐνωμένοι ἀπ' τὴν κατεστημένη δομὴ οἱ δράστες καὶ οἱ πράξεις βίας, δύναμης, προστασίας καὶ προπαγάνδας. Βλέπουμε τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸ πρᾶγμα σὲ ἐνέργεια, μονάχα ἐνέργεια — δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀλλοιῶς.

Μιὰ σημείωση σχετικὰ μὲ τὰ ἀρχικὰ NATO, ΣΕΑΤΟ, ΟΗΕ, AFL—CIO, AEC, κὶ ἀκόμη ΕΣΣΔ, ΓΛΔ, κλπ. Οἱ περισσότερες ἀπ' αὐτὲς τίς συντμήσεις εἶναι ἀπόλυτα λογικές. Τὸ μῆκος τοῦ μὴ συντμημένου ὄρου τίς δικαιολογεῖ. Ὅμως, θὰ μπορούσαμε νὰ ἀναγνωρίσουμε σὲ μερικὲς ἀπ' αὐτὲς ἕναν «βιασμό τῆς λογικῆς» — ἡ σύντμηση ἐκεῖ ἐπιτρέπει τὸν παραμερισμὸ ἀνεπιθύμητων ζητημάτων. Μὲ τὸν ὄρο NATO, δὲν φαίνεται ὅτι ἡ

1. Ἀπ' τὸ περιοδικὸ Λάιφ, σημειώνεται στὸ The Nation, 20 Αὐγούστου 1960. Σύμφωνα μὲ τὸν Ντάβιντ Σάρνου, σχέδιο νόμου γιὰ τὴν δημιουργία μιᾶς Ἀκαδημίας αὐτοῦ τοῦ εἶδους εἶναι ὑπὸ μελέτῃ στὸ Κογκρέσσο. Βλέπε Τζὼν Τζέσοπ, Ἀντλάι Στήβενσον καὶ ἄλλους, The National Purpose (ποὺ βγαίνει μὲ τὸν ἐλεγχὸ καὶ τὴ βοήθεια τῆς σύνταξης τοῦ Λάιφ), Holt Rinehart καὶ Winston, New York, σ.58.

Ἐργάνωση τῆς Βορειοατλαντικῆς Συμμαχίας εἶναι κατὰ λέξη, συμφωνία ἀνάμεσα στὰ ἔθνη τοῦ Βόρειου Ἀτλαντικοῦ — γιατί θὰ μπορούσαν νὰ δημιουργηθοῦν ἐρωτήματα σχετικά μὲ τὴν παρουσία τῆς Ἑλλάδας καὶ τῆς Τουρκίας ἀνάμεσα στὰ μέλη τους. Στὸν ὄρο ΕΣΣΔ ὑπάρχει σοσιαλισμὸς καὶ σοβιέτ· στὸν ὄρο Γερμανικὴ Λαϊκὴ Δημοκρατία, ὑπάρχει ἡ λέξη «δημοκρατία». Ὁ ὄρος ΟΗΕ ἐπιτρέπει νὰ μὴ χρησιμοποιεῖται ἡ λέξη «ἐνωμένα», πολὺ ἐμφαντικά. Τὸ ΣΕΑΤΟ ἐπιτρέπει νὰ μὴ ἀναφέρονται οἱ χῶρες τῆς νότιας Ἀσίας ποὺ δὲν ἀποτελοῦν τμήμα του. Τὸ AFL — CIO δὲν δείχνει τίς ριζικὲς πολιτικὲς διαφορὲς ποὺ χώριζαν, στὴν ἀρχή, τίς δυὸ αὐτὲς ἐργατικὲς ὁργανώσεις τῆς Ἀμερικῆς. Ἡ AEC εἶναι ἀπλουστάτα ἓνας διοικητικὸς μηχανισμὸς ἀνάμεσα στοὺς ἄλλους, καὶ ὄχι ὁ Ὀργανισμὸς Ἀτομικῆς Ἐνεργείας. Τὰ ἀρχικὰ τονίζουν μονάχα αὐτὸ ποὺ ἔχει θεσμοποιεθῆ με μορφή τέτοια ποὺ τὸ ἀπογυμνώνει ἀπ' τὴν ὑπερβατικὴ του παρασήμανση. Τὸ νόημα συγκεκριμενοποιήθηκε, παραποιήθηκε, στερεοποιήθηκε. Μὲ τὴν ἐπισημοποίησή του καὶ τὴν σταθερὴ ἐπανάληψή του στὴν κοινὴ χρῆση, μὲ τὴν ἐπικύρωσή του ἀπὸ τοὺς διανοοῦμενους, ἔχασε κάθε γνωστικὴ ἀξία καὶ χρησιμεύει μόνο γιὰ τὴν ἀναγνώριση ἐνὸς ἀναμφισβήτητου γεγονότος.

Αὐτὸ τὸ στυλ ἔχει κάτι τὸ συντριπτικὰ συγκεκριμένο. Τὸ «πρᾶγμα τὸ ταυτισμένο μὲ τὴ λειτουργία του» εἶναι πιὸ πραγματικὸ ἀπὸ τὸ πρᾶγμα ποὺ διακρίνεται ἀπ' τὴ λειτουργία του· καὶ ἡ γλωσσολογικὴ ἔκφραση αὐτῆς τῆς ταύτισης (στὴ λειτουργικὴ λέξη καὶ στίς πολυάριθμες μορφὲς τῆς συντακτικῆς σύντηξης) δημιουργεῖ μιὰ τέτοια σύνταξη κι ἓνα τέτοιο λεξιλόγιο βάσης ποὺ γίνεται δύσκολο νὰ ἐκφραστεῖ ἡ διαφοροποίηση, ἡ διάκριση, ὁ διαχωρισμὸς. Ἡ γλῶσσα αὐτὴ, ποὺ ἀκατάπαυστα ἐπιβάλλει εἰκόνας, ἐμποδίζει τὴν ἀνάπτυξη καὶ τὴν ἔκφραση τῶν ἐννοιῶν. Μὲ τὴν ἀμεσότητα καὶ τὴν ὁμοφωνία της, ἐμποδίζει τὴν ἐννοιολογικὴ σκέψη. Ἐμποδίζει τὴ σκέψη. Γιατὶ ἡ ἔννοια δὲν ταυτίζει τὸ πρᾶγμα μὲ τὴν λειτουργία του. Ἴσως νὰ εἶναι ὁ νόμιμος καὶ μοναδικὸς στόχος τῆς ἐνεργειακῆς καὶ τεχνολογικῆς ἔννοιας νὰ ταυτίζει τὸ πρᾶγμα μὲ τὴν λειτουργία του, ἀλλὰ οἱ ἐνεργειακοὶ καὶ τεχνολογικοὶ ὀρισμοὶ ἀναλογοῦν σὲ εἰδικὲς χρήσεις, σὲ ἔννοιες γιὰ εἰδικὲς ἔρευνες. Περιορίζουν τίς ἔννοιες σὲ ἐνέργειες καὶ ἀποκλείουν τὸ ἐννοιακὸ περιεχόμενο ποὺ ἀντιτάσσεται σ' ἓναν τέτοιο περιορισμὸ. Πρὶν ἀπὸ κάθε ἐνεργειακὴ χρῆση, ἡ ἔννοια ἀρνεῖται τὴν ταύτιση τοῦ πράγματος μὲ τὴν λειτουργία του· ξεχωρίζει αὐτὸ ποὺ τὸ πρᾶγμα εἶναι, ἔξω ἀπὸ τίς ἐνδεχόμενες λειτουργίες ποὺ μπορεῖ νὰ ἐπιτελεῖ στὴν κατεστημένη πραγματικότητα.

Ἡ γλῶσσα ποὺ χρησιμοποιεῖται, μέσ' ἀπ' τίς κυριώτερες τάσεις της, ἀρνιέται αὐτὴ τὴ διάκριση, ἐκφράζει ὅλες τίς ἀλλαγὲς στὸν τρόπο σκέψης, ποὺ ἐκτέθηκαν στὰ προηγούμενα κεφάλαια — ἔγινε γλῶσσα λειτουργικῆς,

συντημημένη κι ένοποιημένη, γλώσσα μιᾶς μονοδιάστατης σκέψης. Για νὰ δείξω πὺ καθαρὰ τὸ πόσο καινούργια εἶναι, θὰ τὴν ἀντιπαρατάξω σὲ μιὰ κλασικὴ φιλοσοφία τῆς γραμματικῆς ποὺ ὑπερβαίνει τὸ σύνολο τῆς συμπεριφορᾶς καὶ συνδυάζει τὶς γλωσσολογικὲς κατηγορίες μὲ τὶς ὄντολογικὲς.

Σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴ φιλοσοφία, τὸ γραμματικὸ ὑποκείμενο τῆς φράσης εἶναι πρῶτα - πρῶτα μιὰ «οὐσία» καὶ μένει τέτοια μέσ' ἀπ' τὶς διαφορετικὲς ιδιότητες, λειτουργίες καὶ καταστάσεις ποὺ ἡ φράση ἀποδίδει σ' αὐτό. Εἶναι παθητικὰ ἢ ἐνεργητικὰ συνδεμένο μὲ τὰ κατηγορήματά του, ἀλλὰ παραμένει διαφορετικὸ ἀπ' αὐτά. Στὴν περίπτωσιν ποὺ δὲν εἶναι κύριο ὄνομα, τὸ ὑποκείμενο εἶναι περισσότερο ἀπὸ ὄνομα: ἐκφράζει τὴν ἔννοια ἑνὸς πράγματος, μιὰ καθολικότητα ποὺ ἡ φράση τῆς καθορίζει μιὰ εἰδικὴ λειτουργία ἢ μιὰ εἰδικὴ κατάσταση. Ἔτσι τὸ γραμματικὸ ὑποκείμενο ἐμπεριέχει ἕνα παρὰ πᾶν νόημα ἀπ' αὐτὸ ποὺ ἐκφράζεται στὴ φράση.

Σύμφωνα μὲ τὸν Βίλχελμ φὸν Χοῦμπολντ: τὸ ὄνομα σὰν γραμματικὸ ὑποκείμενο «μπορεῖ νὰ ἔλθῃ σὲ ὀρισμένες σχέσεις»¹, ἀλλὰ δὲν ταυτίζεται μὲ τὶς σχέσεις αὐτές. Ἀκόμη περισσότερο, μένει αὐτὸ ποὺ εἶναι μέσα καὶ «ἀπέναντι» στὶς σχέσεις αὐτές: εἶναι ὁ καθολικὸς καὶ οὐσιαστικοποιημένος πυρήνας τους. Ἡ σύνδεση μὲ προτάσεις ἐνώνει τὴ δράση (ἢ τὴν κατάσταση) μὲ τὸ ὑποκείμενο μὲ τέτοιο τρόπο ποὺ αὐτὸ γίνεται ὁ δράστης (ἢ ὁ φορέας) καὶ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο διακρίνεται ἀπὸ τὴν κατάσταση ἢ τὴ λειτουργία ποὺ συμβαίνει νὰ ἔχει. Ὅταν λέμε «τὸ φῶς ξεπηδᾷ», δὲν «σκεφτόμαστε μόνο τὸ ξεπήδημα τοῦ φωτός, ἀλλὰ καὶ τὸ ἴδιο τὸ φῶς ποὺ ξεπηδᾷ», ἕνα ὑποκείμενο ποὺ «πέρασε σὲ δράση». Κι ὅταν μιὰ φράση δίνει ἕναν καθορισμὸ στὸ ὑποκείμενό της, δὲν περιορίζει τὸ ὑποκείμενο στὴν κατάστασή του ἢ στὶς ἐνέργειές του, ἀλλὰ τὸ καθορίζει σὰν ὑποκείμενο ποὺ βρίσκεται σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση ἢ ποὺ προβαίνει σ' αὐτὴ τὴν ἐνέργεια. Τὸ ὑποκείμενο δὲν διαλύεται στὰ κατηγορήματά του, δὲν ὑπάρχει οὔτε σὰν ὄντοτητα πρὶν ἀπ' αὐτά, οὔτε ἔξω ἀπ' αὐτά, ἀλλὰ συντίθεται μόνο του μέσ' ἀπὸ τὰ κατηγορήματά του — εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς μεσολαβητικῆς διαδικασίας ποὺ ἐκδηλώνεται μὲ τὴ φράση².

Μίλησα γιὰ φιλοσοφία τῆς γραμματικῆς γιὰ νὰ δείξω σὲ ποῖο βαθμὸ οἱ συντήσεις ἀναλογοῦν σὲ μιὰ συστολὴ τῆς σκέψης ποὺ τὴ διευκολύνουν καὶ τῆς ἐπιτρέπουν νὰ ἀποκτήσει σημασία. Ἡ γραμματικὴ ἐπιμένει στὰ φιλοσοφικὰ στοιχεῖα, στοὺς δεσμοὺς ποὺ ἐνώνουν τὸ «γραμματικὸ ὑποκεί-

1. Βίλχελμ φὸν Χοῦμπολντ, *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues*, ἐπινατύπωση, Βερολίνο, 1936, σ. 254.

2. Σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ φιλοσοφία τῆς γραμματικῆς στὴ διαλεκτικὴ λογικὴ, βλέπε τὶς ἔννοιες τοῦ Χέγκελ, γιὰ τὴν «οὐσία σὰν ὑποκείμενο» καὶ τὴ «θεωρητικὴ πρόταση», στὸν πρόλογο τῆς *Φαινομενολογίας τοῦ πνεύματος*.

μενο», τὸ «λογικὸ ὑποκείμενο» καὶ τὸ «ὄντολογικὸ ὑποκείμενο»· ἔτσι ἔγινε φανερὸ τὸ περιεχόμενον ποῦ ἡ λειτουργικὴ γλῶσσα ἀποσιωπᾷ καὶ ἐμποδίζει νὰ ἐκφραστεῖ καὶ νὰ μεταδοθεῖ. Ἡ ἔννοια περιορίστηκε σὲ συγκεκριμένες εἰκόνες· ὑπνωτικὲς καὶ αὐτοδικαιολογούμενες φόρμουλες διασποῦν τὴν ἀνάπτυξή της· ὁ λόγος ἀπόκτησε ἀνοσίαν ἀπέναντι στὴν ἀντίθεση· τὸ πρᾶγμα (ἢ τὸ πρόσωπον) ταυτίζεται μὲ τὴ λειτουργία του — αὐτὲς εἶναι οἱ τάσεις ποῦ χαρακτηρίζουν τὸ μοναδιάστατον πνεῦμα μέσ' ἀπὸ τὴ γλῶσσα ποῦ εἶναι ἡ δική του.

Καθὼς λοιπὸν ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἐννοιῶν ἔχει ἀποκοπεῖ, ἡ γλῶσσα ἀρνιέται τὴν ἀφαίρεση καὶ τὴν ἐνδιαμεσότητα· καὶ ἐγκαταλείπεται στὰ ἄμεσα γεγονότα, δὲν εἶναι πιά δυνατό νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴν ἀποκάλυψη τῶν παραγόντων ποῦ βρίσκονται πίσω ἀπ' τὰ γεγονότα κι ἔτσι δὲν εἶναι πιά δυνατό νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ ἱστορικοῦ περιεχομένου τῶν γεγονότων. Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κοινωνίας, καὶ πρὸς τὸ συμφέρον της, αὐτὴ ἡ ὀργάνωση τοῦ λειτουργικοῦ λόγου παίρνει ζωτικὴ σημασία. Ὁ λόγος αὐτὸς εἶναι ἕνα ὄργανον συνοχῆς καὶ ὑποταγῆς. Ἡ λειτουργικὴ γλῶσσα εἶναι θεμελιακὰ ἀντικριτικὴ καὶ ἀντιδιαλεκτικὴ. Μέσα σ' αὐτὴν ὁ ὀρθολογισμὸς τῆς ἐνέργειας καὶ ὁ ὀρθολογισμὸς τῆς συμπεριφορᾶς ἀπορροφοῦν τὰ ὑπερβατικά, ἀρνητικά, ἀντιπολιτευτικὰ στοιχεῖα τοῦ Λόγου.

Θ' ἀναφερθῶ σ' αὐτὰ τὰ στοιχεῖα (στὸ πέμπτον κεφάλαιον) μιλώντας γιὰ τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸ «εἶναι» καὶ στὸ «πρέπει νὰ εἶναι», ἀνάμεσα στὴν οὐσία καὶ στὸ φαινόμενο, ἀνάμεσα στὸ «δυνατὸ νὰ γίνει» καὶ σ' αὐτὸ ποῦ ὑπάρχει — θὰ δεῖξω τὴν ἀνάμιξη τοῦ ἀρνητικοῦ στοὺς θετικούς καθορισμοὺς τῆς λογικῆς. Αὐτὴ ἡ σταθερὴ ἔνταση διαποτίζει τὸ χῶρον τοῦ διπλοδιάστατου λόγου, δηλαδὴ τὸ χῶρον τῆς κριτικῆς καὶ ἀφηρημένης σκέψης. Οἱ δύο διαστάσεις ἀνταγωνίζονται μεταξύ τους· ἀλλὰ ἡ πραγματικότητα συμμετέχει καὶ στίς δύο καὶ μόνο στίς διαλεκτικὲς ἐννοιες ἀναπτύσσονται οἱ ἀντιθέσεις. Μέσ' ἀπ' τὴν ἴδια τὴν ἀνάπτυξή της ἡ διαλεκτικὴ σκέψη κατανοεῖ τὸν διαλεκτικὸν χαρακτήρα τῶν ἀντιθέσεων καὶ τὴ διαδικασίαν τῶν παρεμβάσεων τοὺς σὰν ἱστορικῆς διαδικασίας. Ἐἶσι ἡ «ἄλλη» διάσταση τῆς σκέψης ἐκδηλώνεται σὰν ἱστορικὴ διάσταση — τὸ δυνατό νὰ γίνει, σὰν μιὰ ἱστορικὴ δυνατότητα, ἡ πραγματοποιήσῃ του σὰν ἕνα ἱστορικὸ γεγονός.

Ἄν μέσα στὸ κοινωνικὸ πλαίσιον τῆς ἐνεργειακῆς ὀρθολογικότητος καταργηθεῖ αὐτὴ ἡ διάσταση, τότε ταυτόχρονα καταργεῖται ἡ ἱστορία καὶ δὲν πρόκειται γιὰ ἕνα γεγονός καθολικότητος, ἀλλὰ γιὰ γεγονός πολιτικόν. Καταργεῖται τὸ ἴδιον τὸ παρελθόν τῆς κοινωνίας — καὶ τὸ μέλλον της ἀκόμη, ἂν μέσ' ἀπ' αὐτὸ ἀναφαίνεται ἡ ποιοτικὴ ἀλλαγὴ, ἡ ἀμφισβήτηση τοῦ παρόντος. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ σύνολον λόγου ὅπου οἱ κατηγορίαι τῆς ἐλευθερίας ἔγιναν ἐναλλάξιμες καὶ ταυτίστηκαν μὲ τίς ἀντίθετάς τους

κατηγορίες, εφαρμόζεται μιὰ οργανωμένη και αισωπική γλώσσα μέσα σ' αυτό τὸ σύνολο, ὅμως, ἐκεῖνο ποὺ προπάντων ἀποδιώχεται και λησμονιέται εἶναι ἡ ἱστορική πραγματικότητα — ἡ φρίκη ἀπέναντι στοῦ φασισμού, ἡ ἰδέα τοῦ σοσιαλισμοῦ, οἱ θεμελιακὲς συνθήκες τῆς δημοκρατίας, τὸ περιεχόμενο τῆς ἐλευθερίας. Ὄταν τὴν κομμουνιστική κοινωνία τὴν κυβερνάει και τὴν ἐλέγχει μιὰ γραφειοκρατική δικτατορία, ὅταν τὰ φασιστικὰ καθεστῶτα παίζουν τὸ ρόλο παρτεναίρ τοῦ Ἐλεύθερου Κόσμου, ὅταν κατηγοροῦν τὸ πρόγραμμα εὐημερίας ἐνὸς οργανωμένου καπιταλισμοῦ, χαρακτηρίζοντάς το «σοσιαλιστικό», ὅταν οἱ ἀρχὲς τῆς δημοκρατίας ἐξαφανίστηκαν σιγά - σιγά ἀπ' τὴν ἴδια τὴ δημοκρατία, ὅλ' αὐτὰ σημαίνουν ὅτι οἱ παλιὲς ἱστορικές ἐννοιες νικῆθηκαν ἀπὸ λειτουργικοὺς ἐπανορισμοὺς ποὺ δόθηκαν σύμφωνα μὲ τὶς ἀνάγκες τῆς στιγμῆς. Οἱ ἐπανορισμοὶ αὐτοὶ ἀποτελοῦν πλαστογραφήσεις τῶν ἐννοιῶν ποὺ ἐγίναν ἀπὸ τὶς κρατοῦσες ἐξουσίες και μὲ τὴ δύναμη τῶν τετελεσμένων γεγονότων· χάρη σ' αὐτό, τὸ πλαστὸ ἐγίνε ἀληθινό.

Ἡ λειτουργική γλώσσα εἶναι μιὰ ριζικὰ ἀντιϊστορική γλώσσα¹: Ἡ λειτουργική ὀρθολογικότητα ἀφήνει πολὺ λίγη θέση στὸν ἱστορικό λογισμό και τὸν χρησιμοποιεῖ λίγο. Ἄραγε ἡ μάχη αὐτὴ ἐνάντια στὴν ἱστορία εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς ὄψεις τῆς μάχης ποὺ δίνεται ἐνάντια στὴν πνευματική διάσταση, ἐκεῖνη ποὺ μέσα της θὰ μπορούσαν νὰ ἀναπτυχθοῦν ἀντιπολιτευτικές δυνάμεις και ἰδιότητες — τέτοιες ποὺ νὰ ἐμποδίσουν τὴν ὀλοκληρωτική ταύτιση τοῦ ἀτόμου μὲ τὴν κοινωνία; Ξαναφέροντας στοῦ νοῦ τὸ παρελθόν, ξανάρχονται ἐπίσης κι ἐπικίνδυνοι ὄροι και ἡ κατεστημένη κοινωνία φαίνεται νὰ φοβᾶται τὸ ἀνατρεπτικό περιεχόμενο τῆς μνήμης.

Ἡ ἀνάμνηση εἶναι μιὰ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὰ δοσμένα γεγονότα, μιὰ μορφή «παρέμβασης» ποὺ ὑπονομεύει, γιὰ λίγα λεπτά, τὴν παντοδύναμη ἐξουσία τῶν δοσμένων γεγονότων. Ἡ μνήμη φέρνει στοῦ νοῦ τὴ φρίκη και τὴν ἐλπίδα. Ἡ φρίκη κι ἡ ἐλπίδα ξαναφανερώνονται ἀλλά, ἐνῶ ὁ τρόμος παρουσιάζεται μὲ καινούργιες πάντα μορφές, ἡ ἐλπίδα μένει ἐλπίδα. Καὶ μέσ' ἀπ' τὰ προσωπικά γεγονότα ποὺ ἔρχονται στὴν ἀτομική μνήμη, ἐκδηλώνονται οἱ πόθοι και οἱ φόβοι τῆς ἀνθρωπότητας — εἶναι τὸ γενικὸ μέσα στοῦ εἰδικό. Ἡ μνήμη διασώζει τὴν ἱστορία, ἀποδυναμώνεται ὅμως κάτω ἀπ' τὴν ἐπίδραση τοῦ συνόλου συμπεριφορᾶς:

«Ἡ ἀπαράδεκτη εἰκόνα ἐνὸς ἀνθρώπου χωρὶς μνήμη. . . εἶναι κάτι πε-

1. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ἡ ἱστορία, εἰδικὴ ἢ γενικὴ, παύει νὰ ἐμφανίζεται στοῦ σύνολο τοῦ λόγου. Γίνεται πολὺ συχνὰ ἐπίκληση τοῦ παρελθόντος: πότε οἱ Πατέρες Ἰδρυτές, πότε οἱ Μάρξ-Ἐνγκελς-Λένιν, πότε ἡ «ταπεινὴ καταγωγὴ τοῦ προεδρικοῦ ὑποψήφιου». Ἄλλὰ εἶναι ἐπικλήσεις τελετουργικῆς μορφῆς ποὺ δὲν μπορούν ν' ἀναπτυχθοῦν στοῦ περιεχόμενου ποὺ ἀναφέρονται· συχνὰ ἀρκεῖ και μόνη ἡ ἐπίκληση γιὰ νὰ ἐμποδιστεῖ ἡ ἀνάπτυξη, πρᾶγμα ποὺ δείχνει ὅτι οἱ ὄροι εἶναι «ἱστορικά» ἀκατάλληλοι.

ρισσότερο από απλό δείγμα παρακμής. . . είναι φαινόμενο υποχρεωτικά συνδεδεμένο με την αρχή της προόδου στην άστική κοινωνία». «Οικονομολόγοι, κοινωνιολόγοι, όπως ο Βέρνερ, Σόμπарт και ο Μάξ Βέμπερ συνδύασαν την αγάπη της παράδοσης με τη φεουδαρχική κοινωνία, την ὀρθολογικότητα με τὸν ἀστικό της κόσμο. Αὐτὸ σημαίνει πὼς ἢ σὲ ἀνάπτυξη ἀστική κοινωνία διαλύει τὴ μνήμη, τὸν χρόνο, τὴν ἀνάμνηση, σὰν παραδοσιακὰ κατάλοιπα. . .»¹.

Ἄν ἡ ἔντονη ὀρθολογικότητα τῆς προχωρημένης βιομηχανικῆς κοινωνίας τείνει νὰ διαλύσει τὰ ἐνοχλητικὰ στοιχεῖα τοῦ χρόνου καὶ τῆς μνήμης σὰν «παραδοσιακὰ κατάλοιπα», ταυτόχρονα τείνει νὰ ἐξαφανίσει καὶ τὴν ὀρθολογικότητα πὺ περιέχουν τὰ παραδοσιακὰ αὐτὰ κατάλοιπα. Ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ παρελθόντος σὰν παρόντος καὶ ἡ ἀναφορὰ σ' αὐτὸ ἀποτελοῦν τοποθετήσεις πὺ ἔρχονται σ' ἀντίθεση με τὴν ὑπαλληλοποίηση τῆς σκέψης ἀπ' τὴν κατεστημένη πραγματικότητα καὶ μέσ' ἀπ' αὐτή. Ἀντιμάχονται τὴν περιχαράκωση τοῦ σύνολου τοῦ λόγου καὶ τοῦ σύνολου τῆς συμπεριφορᾶς· χάρη σ' αὐτές, μποροῦν ν' ἀναπτυχθοῦν οἱ ἔννοιες πὺ ἀνατρέπουν καὶ ὑπερβαίνουν τὸ κλειστὸ σύνολο γιατί τὸ ἀντιλαμβάνονται σὰν σύνολο ἱστορικό. Ὄταν ἡ κριτικὴ σκέψη κάνει τὴ δοσμένη κοινωνία ἀντικείμενο τοῦ στοχασμοῦ της, γίνεται ἱστορικὴ σκέψη· καὶ σὰν τέτοια εἶναι βασικὰ μιὰ κρίση. Μακριὰ ἀπ' τὸ νὰ γεννάει ἕναν ἀδιάφορο ρελατιβισμό, ἀναζητεῖ μέσα στὴν πραγματικὴ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου κριτήρια ἀλήθειας, λάθους, προόδου, ὑποχώρησης. Ὄταν τὸ παρελθὸν ἐπεμβαίνει στὸ παρόν, φανερώνει τοὺς παράγοντες πὺ προκάλεσαν τὰ γεγονότα, πὺ καθόρισαν τὸν τρόπο ζωῆς, πὺ ἐγκαθίδρυσαν τοὺς ἀφέντες καὶ τοὺς ὑπέρτερες· προβάλλει τὰ ὄρια καὶ τὶς δυνατότητες πὺ προσφέρονται. Ὄταν ἡ κριτικὴ αὐτὴ συνείδηση μιλάει, μιλάει τὴ γλῶσσα τῆς γνώσης (Ρολάν Μπάρτ), τὴ γλῶσσα πὺ τινάζει τὸν κλειστὸ χῶρο τοῦ λόγου, τὴν ἀπολιθωμένη του δομὴ. Οἱ ὄροι - κλειδιὰ τῆς γλῶσσας αὐτῆς δὲν εἶναι ὑπνωτικὲς λέξεις πὺ ἀσταμάτητα χρησιμοποιοῦνται σ' ἀποκρυσταλλωμένα κατηγορήματα, ἀλλὰ εἶναι λέξεις πὺ μποροῦν νὰ ἐξελιχθοῦν καὶ πὺ φανερώνουν τὸ περιεχόμενό τους ἀκόμη καὶ μέσα ἀπὸ ἀντιφατικούς ἀφορισμούς.

Τὸ Κομμουνιστικὸ μανιφέστο εἶναι ἕνα κλασικὸ παράδειγμα. Ἐδῶ, οἱ δύο ὄροι - κλειδιὰ, «μπουρζουαζία» καὶ «προλεταριάτο» («κυβερνοῦν») ὁ καθένας ἀντίθετα κατηγορήματα. Ἡ «μπουρζουαζία» εἶναι ὁ φορέας τῆς τεχνικῆς προόδου, τῆς ἀπελευθέρωσης, τῆς κατάκτησης τῆς

1. T. W. Adorno «Was bedeutet Aufarbeitung der Vergangenheit?» in: Bericht über die Erzieherkonferenz am 6 und 7. November in Wiesbaden, Φραγκφούρτη, 1960, σ. 14. (Σχετικὰ με τὴ μάχη πὺ ἔγινε ἔναντι στὴν ἱστορία, θὰ ἀναφερθῶ πῦ λεπτομερειακὰ παρακάτω, στὸ κεφάλαιο VII).

φύσης, τῆς δημιουργίας τοῦ κοινωνικοῦ πλούτου, ἀ λ λ ἄ τ α υ τ ὄ χ ρ ο ν α καὶ φορέας τῆς καταστροφῆς καὶ τοῦ ἐκφυλισμοῦ αὐτῶν τῶν πραγματοποιήσεων. Παράλληλα τὸ «προλεταριάτο» εἶναι φορέας μιᾶς ὀλοκληρωτικῆς καταπίεσης καὶ μιᾶς ὀλοκληρωτικῆς νίκης πάνω στὴν καταπίεση. Ἡ διαλεκτικὴ αὐτὴ σχέση τῶν ἀντιθέτων ἐκφράζεται στὸ ἐσωτερικὸ τῆς πρότασης ὅπου τὸ ὑποκείμενο ἀναγνωρίζεται σὰν ἱστορικὸς παράγοντας ποὺ πραγματώνεται ταυτόχρονα μ ἔ σ α κ ι ἔ ν ἄ ν τ ι α στὴν ἱστορικὴ πράξη καὶ μ ἔ σ α κ ι ἔ ν ἄ ν τ ι α στὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα. Ὁ λόγος ἀναπτύσσει καὶ ἐκφράζει τὴ σύγκρουση τοῦ πράγματος μὲ τὴ λειτουργία του· καὶ ἡ σύγκρουση αὐτὴ βρίσκει γλωσσολογικὴ ἐκφραση σὲ φράσεις ποὺ συγχωνεύουν ἀντιφατικὰ κατηγορήματα μέσα σὲ μιὰ λογικὴ ἐνότητα — εἶναι τὸ «ἐννοιακὸ» ἀντίστοιχο τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας. Ἀντίθετα μ' ὅ,τι συμβαίνει στὴν ὀργουελλικὴ γλῶσσα, ἡ ἀντίφαση ἐξηγεῖται, ἀναλύεται, ἀποσαφηνίζεται καὶ καταγγέλλεται.

Ἀνάμεσα τὴν ἀντίθεση ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στις δύο γλῶσσες ἀναφερόμενος στὸ στυλ τῆς μαρξικῆς θεωρίας· οἱ κριτικὲς ὅμως καὶ γνώστικες ιδιότητες δὲν εἶναι χαρακτηριστικὰ ποὺ ἀνήκουν ἀποκλειστικὰ στὸ στυλ τοῦ Μάρξ. Τίς βρίσκουμε (μὲ διαφορετικὲς μορφές) στὸ στυλ τῆς μεγάλης συντηρητικῆς καὶ φιλελεύθερης κριτικῆς τῆς ἀστικῆς κοινωνίας τὴν ἐποχὴ τῆς ἀνάπτυξής της. Γιὰ παράδειγμα, ἡ γλῶσσα τοῦ Μπέρκ καὶ τοῦ Τοκβίλ ἀπ' τὴ μιὰ μεριά, τοῦ Τζῶν Στούαρτ Μίλλ ἀπ' τὴν ἄλλη εἶναι πάρα πολὺ ἀποδεικτικὲς καὶ ἐννοιακὲς γλῶσσες. Εἶναι «ἀνοιχτὲς» γιατί δὲν πρόλαβαν νὰ θολώσουν μέσα στὶς τελετουργικὲς καὶ ὑπνωτικὲς φόρμουλες τοῦ νεο-συντηρητισμοῦ καὶ τοῦ νεο-φιλελευθερισμοῦ τοῦ καιροῦ μας.

Ὁ τελετουργικὸς χαρακτήρας τοῦ λόγου γίνεται πολὺ πρὸ χτυπητὸς στὴν ἴδια τὴ διαλεκτικὴ γλῶσσα. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ «εἰρηνικὴ συνύπαρξη» ἔχει τίς ἀπαιτήσεις της, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐξαρτᾶται ἀπόλυτα ἀπ' τὸν παραγωγικὸ μηχανισμό, ἐκδηλώνεται στὸ μετασχηματισμὸ τῆς μαρξιστικῆς γλῶσσας σὲ μιὰ γλῶσσα αὐταρχικὴ, μιὰ σταλινικὴ καὶ μετασταλινικὴ γλῶσσα. Μὲ βάση αὐτὲς τίς ἀπαιτήσεις, πρὸς τίς ἐκφράζουν οἱ διευθύνοντες τὸ μηχανισμό, δίνονται οἱ ὀρισμοὶ τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, τοῦ ἀληθινοῦ καὶ τοῦ ψεύτικου. Μὲ βάση αὐτὲς τίς ἀπαιτήσεις δὲν ὑπάρχει πιά θέση οὔτε χρόνος γιὰ μιὰ συζήτηση ὅπου θὰ σχεδιάζονταν καινούργιοι, κριτικοὶ γιὰ τὸ σύστημα, προσανατολισμοί. Ἡ γλῶσσα αὐτὴ δὲν ὀδηγεῖ πιά σὲ καμιά «συζήτηση». Ἀποφαίνεται καί, μὲ τὴ δύναμη τοῦ μηχανισμοῦ, καθιερώνει καταστάσεις — εἶναι μιὰ ἐκδήλωση ποὺ ἐπικυρώνεται ἀπὸ μόνη της. Ἄς περιοριστοῦμε ἐδῶ¹ νὰ παραθέσουμε καὶ νὰ παραφράσουμε τὸ κομ-

1. Βλέπε Herbert Marcuse *Marxisme soviétique*, ὅπου παρ. σ. 114 κ.έ.

μάτι όπου ο Ρολάν Μπάρτ περιγράφει τὰ μαγικά και αὐταρχικά χαρακτηριστικά μιᾶς τέτοιας γλώσσας: «Δὲν μεσολαβεῖ πιά καμιὰ χρονική διακοπή ἀνάμεσα στὴν κατονομασία και στὴν Κρίση και ἡ ἐμφιάλωση τοῦ λόγου εἶναι τέλεια. . .»¹.

Ἡ κλειστή γλώσσα δὲν ἀποδείχνει, δὲν ἐξηγεῖ — μεταδίνει τὴν ἀπόφαση, τὸ θέσφατο, τὴν προσταγή. Ὅταν ὀρίζει, ὁ ὀρισμὸς ἀποτελεῖ μιὰ ἀπλή «διάκριση ἀνάμεσα στὸ καλὸ και στὸ κακό»· καθορίζει τὸ σωστὸ και τὸ λαθεμένο μὲ τρόπο ποὺ δὲν ἐπιδέχεται συζήτηση και δικαιολογεῖ μιὰ ἀξία μὲ τὴν βοήθεια μιᾶς ἄλλης ἀξίας. Πλέει μέσα στὶς ταυτολογίες· αὐτὲς ὅμως εἶναι «ἀποφάσεις» τρομερῆς ἀποτελεσματικότητας. Κρίνουν μὲ τὴ βοήθεια «προλήψεων», καταδικάζουν. Γιὰ παράδειγμα τὸ «ἀντικειμενικὸ περιεχόμενο», δηλαδὴ ὁ ὀρισμὸς ὄρων ὅπως «παρεκκλισίας», «ρεβιζιονιστής», εἶναι αὐτὸ ποὺ δίνει ὁ ποινικὸς κώδικας. Αὐτὴ ἡ μορφή δικαιολόγησης γεννάει μιὰ συνείδηση ποὺ θεωρεῖ τὴ γλώσσα τῆς κυρίαρχης ἐξουσίας σὰν τὴ γλώσσα τῆς ἀλήθειας.

Δυστυχῶς δὲν τελειώνει ἐδῶ. Πάνω στὴ βάση τῆς ἀνάπτυξης τῆς παραγωγικότητας τῆς κατεστημένης κομμουνιστικῆς κοινωνίας καταδικάστηκε ἡ ἀντιγραφειοκρατικὴ (libertaire) κομμουνιστικὴ ἀντιπολίτευση· ἡ γλώσσα ποὺ προσπαθεῖ νὰ θυμίσει και νὰ διαφυλάξει τὴν ἀρχικὴ ἀλήθεια γίνεται θῦμα τῆς τελετουργικῆς τυποποίησης (ritualisation) τῆς κοινωνίας. Ὁ λόγος (και ἡ δράση) βρίσκει τοὺς πόλους του σὲ ὄρους ὅπως «προλεταριάτο», «ἐργατικὰ συμβούλια», «δικτατορία τοῦ σταλινικοῦ μηχανισμοῦ»· βρίσκει τοὺς πόλους του σὲ τελετουργικὲς φόρμουλες ποὺ δὲν ἀνταποκρίνονται στὴ σύγχρονη κατάσταση όπου τὸ «προλεταριάτο» ἔπαψε νὰ ὑπάρχει ἢ δὲν ὑπάρχει ἀκόμη, σὲ φόρμουλες ὅπου ὁ ἄμεσος ἔλεγχος «ἀπ' τὰ κάτω» μπορεῖ νὰ συνδυασθεῖ μὲ τὴν πρόοδο μιᾶς μαζικῆς παραγωγῆς, σὲ φόρμουλες, τέλος, ὅπου πάλι ἐνάντια στὴν γραφειοκρατία σημαίνει ἐξασθένιση τῆς μοναδικῆς πραγματικῆς δύναμης ποὺ μπορεῖ ν' ἀνταχθῆ στὸν καπιταλισμὸ σὲ παγκόσμια κλίμακα. Στὶς φόρμουλες αὐτὲς τὸ παρελθὸν διατηρεῖται ἀτόφιο, ἀλλὰ δὲν ἐπεμβαίνει στὸ παρόν. Χρησιμοποιοῦν τὶς ἀντίθετες ἔννοιες, ποὺ θὰ ἐπέτρεπαν τὴν κατανόηση μιᾶς ἱστορικῆς κατάστασης ἀλλὰ δὲν τοὺς ἐπιτρέπουν ν' ἀναπτυχθοῦν στὴν τωρινὴ κατάσταση — «μπλοκάρουν» τὴ διαλεκτικὴ τους.

Ἡ τελετουργικὴ και αὐταρχικὴ γλώσσα κυριαρχεῖ στὸ σύγχρονο κόσμο², στὶς δημοκρατικὲς και στὶς μὴ δημοκρατικὲς χῶρες, στὶς καπιτα-

1. Roland Barthes, ὅπ. παρ., σ. 37, 40.

2. Σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ Δυτικὴ Γερμανία, βλέπε τὶς μελέτες ποὺ ἔγιναν ἀπὸ τὸ Institut Für Sozialforschung στὴ Φραγκφούρτη στὰ 1950-51. Gruppen Experiment, ἔκδ. F. Pollock, Europaeische Verlagsanstalt, Frankfurt, 1955, προπάντων σ. 545 κ. ἑ. Βλέπε ἀκόμη Karl Korn, Sprache in der verwalteten Welt, Heinrich Scheffler, Φραγκφούρτη, 1958, γιὰ τὶς δύο Γερμανίες.

λιστικές και στις μη καπιταλιστικές. Σύμφωνα με τὸν Ρολάν Μπάρτ, εἶναι μιὰ γλώσσα «κατάλληλη γιὰ ὅλα τὰ αὐταρχικά καθεστῶτα»· καὶ ὑπάρχει σήμερα, μέσα στὴν τροχιά τοῦ προχωρημένου βιομηχανικοῦ πολιτισμοῦ, κοινωνία ποὺ νὰ μὴν κυριαρχεῖται ἀπὸ αὐταρχικό καθεστῶς; Τὰ διάφορα καθεστῶτα δὲν ξεχωρίζουν πιά ἀπ' τὸ διαφορετικό τρόπο ζωῆς, ἀλλὰ ἀπλούστατα ἀπ' τὸ γεγονός ὅτι χρησιμοποιοῦν διαφορετικές τεχνικές ἐλέγχου καὶ ποδηγήτησης. Ἡ γλώσσα ἀντανაკλᾷ τὸν ἔλεγχο, ἀλλὰ προπάντων γίνεται ἡ ἴδια ἓνα ὄργανο ἐλέγχου, κι αὐτὸ τῆ στιγμῇ ποὺ δὲν μεταδίνει διαταγὲς ἀλλὰ μόνο πληροφορίες, τῆ στιγμῇ ποὺ καλεῖ σὲ ἐπιλογή κι ὄχι σὲ ὑπακοή, σὲ ἐλευθερία κι ὄχι σὲ ὑποταγή.

Ἡ γλώσσα αὐτὴ ἀπειλεῖ τὸν ἔλεγχο περιορίζοντας τὶς μορφές καὶ τὰ γλωσσολογικά σημεῖα τοῦ στοχασμοῦ, τῆς ἀφαίρεσης, τῆς ἀνάπτυξης, τῆς ἀντίθεσης· τὶς περιορίζει ἀντικαθιστώντας τὶς ἔννοιες μὲ τὶς εἰκόνες. Ἀρνιέται ἢ ἀπορροφᾷ τὸ ὑπερβατικό λεξιλόγιο· δὲν ἀναζητᾷ τὸ ἀληθινὸ καὶ τὸ κίβδηλο, τὰ καθιερώνει, τὰ ἐπιβάλλει. Ἡ μορφή αὐτὴ λόγου ὅμως δὲν ἔχει τρομακτικό χαρακτήρα. Δὲν μπορούμε στ' ἀλήθεια νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι οἱ ἀκροατὲς πιστεύουν ἢ ὅτι εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ πιστέψουν ὅ,τι τοὺς λένε. Ἡ σχέση ποὺ οἱ ἄνθρωποι ἔχουν μὲ τὴν τελετουργικὴ καὶ μαγικὴ γλώσσα εἶναι καινούργια στὸ ὅτι οἱ ἄνθρωποι δὲν τὴν πιστεύουν ἢ δὲν τὴν προσέχουν, κι ὅμως δροῦν σύμφωνα μὲ τὶς ἐπιταγὲς τῆς. Δὲν γίνεται «πιστευτὴ» μιὰ ἐνεργειακὴ ἔννοια, ὅμως αὐτοδικαιώνεται στὴν πράξη — ἐπιτρέπει στὴν ἐργασία νὰ ἐπιτελεῖται, ἐπιτρέπει τὴν ἀγοραπωλησία, ἀρνιέται νὰ ἀνοιχτεῖ στις καινούργιες ἔννοιες κλπ.

Ἄν ἡ γλώσσα τῶν πολιτικῶν τείνει νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὴ γλώσσα τῆς δημοσιότητας καὶ ν' ἀποτελέσει ἔτσι τὴ γέφυρα ἀνάμεσα σὲ δυὸ ἀρκετὰ ξέχωρους, ἄλλοτε, τομεῖς τῆς κοινωνίας, αὐτὸ δείχνει σὲ ποῖο βαθμὸ ἡ ἐξουσία καὶ ἡ διοίκηση παύουν νὰ εἶναι ξεχωριστὲς καὶ ἀνεξάρτητες μεταξύ τους λειτουργίες στὴν τεχνολογικὴ κοινωνία. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ἡ ἐξουσία τῶν ἐπαγγελματιῶν πολιτικῶν περιορίστηκε. Ἀντίθετα, ἡ διαμάχη ποὺ καθιέρωσαν γίνεται ὅλο καὶ περισσότερο παγκόσμια, ἡ ἐξόντωση εἶναι ὅλο πιο κοντὰ κι ἡ ἀνεξαρτησία τους ἀπέναντι στὴ λαϊκὴ θέληση γίνεται ὅλο καὶ μεγαλύτερη: βρισκόμαστε πολὺ μακριὰ ἀπὸ μιὰ πραγματικὴ λαϊκὴ κυριαρχία. Ἡ ἐξουσία, ὅμως, ποὺ ἀσκοῦν, ἐγγράφεται στὴν καθημερινὴ δραστηριότητα καὶ ἀνάπαυση τῶν ἀτόμων· «σύμβολα» τῆς πολιτικῆς ἔγιναν τὰ σύμβολα τῶν ἐπιχειρήσεων, τοῦ ἐμπορίου, τῆς ψυχαγωγίας.

Οἱ μεταβολὲς τῆς γλώσσας ἔχουν τὸ παράλληλό τους στις μεταβολὲς τῆς πολιτικῆς συμπεριφορᾶς. Ὄταν πουλιέται ἐξοπλισμὸς ποὺ ἐπιτρέπει τὴν ἄνεση καὶ τὴ διασκέδαση μέσα σὲ ἀτομικὸ καταφύγιο, ὅταν παρουσιάζονται στὴν τηλεόραση ἀντίπαλοι προεδρικοὶ ὑποψήφιοι, αὐτὰ ἀποτελοῦν ἓνα πληρέστατο συνδυασμὸ τῆς πολιτικῆς, τῶν ἐπιχειρήσεων καὶ τῆς ψυ-

χαγωγίας. Ὁ συνδυασμὸς αὐτὸς ὅμως εἶναι ἀπατηλὸς καὶ μοιραῖα πρόωρος — οἱ μπίζνες καὶ ἡ διασκέδαση ἀποτελοῦν πολιτικὴ καταπίεση. Δὲν πρόκειται γιὰ τὴ σάτυρα ποὺ παίζεται μετὰ τὴν τραγωδία, δὲν εἶναι τὸ *Finis tragoediae**, ὅχι — ἡ τραγωδία τώρα μόλις ἀρχίζει. Κι' ἀκόμη μιὰ φορὰ δὲν θὰ εἶναι ὁ ἥρωας τὸ θῦμα τῆς τελετῆς, ἀλλὰ ὁ λαός.

II. Πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἀπόλυτης εὐθιμίας

Ἡ μαζικὴ ἐπικοινωνία εἶναι τὸ πρόβλημα τοῦ μονοδιάστατου χώρου ὅπου ὁ ἄνθρωπος ξεχνάει — μεταφράζει τὸ ἀρνητικὸ σὲ θετικὸ μὲ τέτοιο τρόπο ποὺ νὰ μπορέσει νὰ συνεχίσει νὰ λειτουργεῖ, μὲ περιορισμοὺς ἀλλὰ καὶ προσαρμογὴ καὶ μέσα σὲ συνθήκες ἄρκετὰ καλές. Οἱ νόμοι οἱ σχετικοὶ μὲ τὴν ἐλευθερίαν τῆς ἔκφρασης καὶ τὴν ἐλευθερίαν τῆς σκέψης δὲν ἐμποδίζουν τὸ νοῦ νὰ προσαρμοστεῖ στὴν κατεστημένη πραγματικότητα. Πραγματικά, ὑπάρχει ἐντελῶς καινούργιος ὀρισμὸς τῆς σκέψης, τῆς λειτουργίας τῆς καὶ τοῦ περιεχομένου τῆς. Ἡ συναρμογὴ τοῦ ἀτόμου μὲ τὴν κοινωνία του εἶναι κάτι ποὺ ἐπιδρᾷ στὰ στρώματα τοῦ νοῦ ποὺ ἐπεξεργάζονται τὶς ἔννοιες τὶς προορισμένες νὰ συλλάβουν τὴν κατεστημένη πραγματικότητα. Οἱ ἔννοιες αὐτὲς δανεισμένες ἀπὸ τὴν πνευματικὴ παράδοση, μεταφράζονται σὲ λειτουργικοὺς ὅρους — πρᾶγμα ποὺ σὰν ἀποτέλεσμα ἔχει τὸν περιορισμὸ τῆς ἔντασης ἀνάμεσα στὴ σκέψη καὶ στὴν πραγματικότητα μὲ ταυτόχρονη μείωση τῆς ἀρνητικῆς δύναμης τῆς σκέψης.

Πρόκειται ἐδῶ γιὰ μιὰ φιλοσοφικὴ ἀνάπτυξη· καὶ γιὰ νὰ δείξουμε μέχρι ποιοῦ σημείου ἔρχεται σὲ ρήξη μὲ τὴν παράδοση, ἡ ἀνάλυσή μας θὰ πρέπει νὰ γίνεται ὅλο καὶ πιὸ ἀφηρημένη, ὅλο καὶ πιὸ ἰδεολογικὴ. Μόνο ἂν μποῦμε στὸν πιὸ ἀπομακρυσμένο ἀπ' τὸ συγκεκριμένο κοινωνικὸ χῶρο μποροῦμε νὰ δείξουμε μὲ σαφήνεια τὸ βαθμὸ ὑποδούλωσης τῆς σκέψης στὴν κοινωνία. Ἡ ἀνάλυσή μας θὰ ξαναγυρίσει στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφικῆς παράδοσης, θὰ προσπαθήσει νὰ ἐντοπίσει τὶς τάσεις ποὺ ὀδήγησαν στὴ ρήξη.

Ὅμως, πρὶν ἀρχίσω τὴ φιλοσοφικὴ ἀνάλυση καὶ πρὶν περάσω, μεταβατικά, σ' ἓναν πιὸ ἀφηρημένο καὶ πιὸ θεωρητικὸ τομέα, θὰ δώσω σύντομα δύο παραδείγματα (σημαντικὰ κατὰ τὴν ἀποψή μου) ποὺ βρίσκονται σὲ ἄμεση σχέση μὲ μερικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς προχωρημένης βιομηχανικῆς κοινωνίας καὶ ποὺ ἀρτήθηκαν ἀπ' τὴν ἐμπειρικὴ ἔρευνα. Ὅταν χωρίζουν τὰ προβλήματα τῆς γλώσσας ἀπ' τὰ προβλήματα τῆς σκέψης, τὶς λέξεις καὶ τὶς ἔννοιες, ὅταν χωρίζουν τὴν γλωσσολογικὴ ἀνάλυση ἀπ' τὴν ἐπιστημολογικὴ, καθιερώνουν ἀκαδημαϊκὲς διακρίσεις: τὸ ὑποκειμένον

* Τέλος τῆς τραγωδίας.

μας ἀντιτάσσεται σὲ τόσο καθαρὲς διακρίσεις. Ὁ καινούργιος προσανατολισμὸς τῆς σκέψης, πού τὰ ἐπόμενα κεφάλαια θὰ προσπαθήσουν νὰ ἐξηγήσουν, ἐκδηλώνεται στὸ γεγονός ὅτι καθιερώνει αὐτὸ τὸ διαχωρισμὸ ἀνάμεσα στὴν καθαρὰ γλωσσολογικὴ καὶ στὴν καθαρὰ ἔννοιακὴ ἀνάλυση. Στὸ βαθμὸ πού ἡ κριτικὴ τῆς ἐμπειρικῆς ἔρευνας, πού θὰ ἀκολουθήσει, γίνεται γιὰ νὰ προετοιμάσει τὴ φιλοσοφικὴ ἀνάλυση — κι ἄλλωστε, μὲ βάση αὐτὴν γίνεται — μιὰ προκαταρκτικὴ σημείωση σχετικὰ μὲ τὴ χρῆση τῆς λέξης «ἔννοια» (ἡ ἔννοια στηρίζει τὴν κριτικὴ) μπορεῖ νὰ χρησιμεύσει γιὰ εἰσαγωγὴ.

Ἡ λέξη «ἔννοια» χρησιμοποιεῖται διὰ νὰ δείξει τὴν νοητικὴ ἔκφραση ἑνὸς ἀντικειμένου· ἔτσι τὴν ἀντιλαμβανόμαστε, τὴν κατανοοῦμε καὶ τὴν γνωρίζουμε σὰν τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς διαδικασίας στοχασμοῦ. Τὸ ἀντικείμενο μπορεῖ νὰ ἔχει ληφθεῖ ἀπ' τὴν καθημερινή, τὴν πρακτικὴ ζωὴ ἢ μπορεῖ νὰ εἶναι μιὰ κατάσταση, μιὰ κοινωνία, ἓνα μυθιστόρημα. Ὄταν τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ νοοῦνται, γίνονται ἀντικείμενα σκέψης· καὶ σὰν τέτοια, τὸ περιεχόμενο καὶ ἡ σημασία τους ταυτίζονται ἀπ' τὴ μιὰ μεριὰ μὲ τὰ πραγματικὰ ἀντικείμενα τῆς ἄμεσης ἐμπειρίας καὶ ἀπ' τὴν ἄλλη διαφέρουν ἀπ' αὐτά. «Ταυτίζονται» στὸ βαθμὸ πού ἡ ἔννοια ἀναφέρεται στὸ ἴδιο τὸ πράγμα· «διαφέρουν» στὸ βαθμὸ πού ἡ ἔννοια εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα στοχασμοῦ. Ὁ στοχασμὸς αὐτὸς συλλαμβάνει τὸ ἀντικείμενο μὲς' ἀπ' τὸ πλαίσιο τῶν ἄλλων ἀντικειμένων καὶ μὲ μέσο αὐτὰ τὰ ἄλλα ἀντικείμενα, πού δὲν φανερώνονται στὴν ἄμεση ἐμπειρία καὶ πού «ἐξηγοῦν» τὸ ἀντικείμενο τῆς σκέψης (*παρέμβαση*).

Ἄν μιὰ ἔννοια δὲν δηλώνει ποτὲ ἓνα ἰδιαίτερο καὶ συγκεκριμένο ἀντικείμενο, ἂν εἶναι πάντοτε ἀφηρημένη καὶ γενικὴ, αὐτὸ συμβαίνει γιὰτὶ συλλαμβάνει κάτι περισσότερο, κάτι ἄλλο ἀπ' τὸ συγκεκριμένο ἀντικείμενο — καθορίζει μιὰ καθολικὴ σχέση, μιὰ καθολικὴ συνθήκη, πού εἶναι οὐσιαστικὴ γιὰ τὸ ἰδιαίτερο εἶδος καὶ πού ἀποτελεῖ τὴ μορφή μὲ τὴν ὁποία μπορεῖ νὰ ἐμφανισθεῖ σὰν ἓνα συγκεκριμένης ἐμπειρίας ἀντικείμενο. Ἄν ἡ ἔννοια κάθε συγκεκριμένου εἶναι τὸ προῖόν μιᾶς νοητικῆς ταξινομήσεως, μιᾶς νοητικῆς ὀργάνωσης, μιᾶς νοητικῆς ἀφαίρεσης, οἱ νοητικὲς αὐτὲς διαδικασίες τείνουν νὰ συλλάβουν τὸ συγκεκριμένο στὸ βαθμὸ πού ἀνασυναρμολογοῦν τὸ ἰδιαίτερο ἀντικείμενο μὲς' ἀπ' τὴν καθολικὴ του σχέση, τὴν καθολικὴ του συνθήκη. Ἔτσι ἡ ἔννοια ὑπερβαίνει τὴν ἄμεση φαινομενικότητα τοῦ ἀντικειμένου γιὰ ν' ἀγγίξει τὴν πραγματικότητά του.

Ὅλες οἱ γνωστικὲς ἔννοιες ἔχουν μεταβατικὸ νόημα: δὲν ἀναφέρονται στὰ συγκεκριμένα γεγονότα γιὰ νὰ τοὺς κάνουν μιὰ ἀπλή περιγραφή, ἀλλὰ πᾶνε πρὸ μακριά. Κι ἂν τὰ γεγονότα πού ἐξετάζονται ἀνήκουν στὴν κοινωνία, οἱ γνωστικὲς ἔννοιες δὲν σταματοῦν στὸν ἀπλὸ περίγυρό τους — τὸν ξεπερνοῦν γιὰ νὰ προσεγγίσουν τίς διαδικασίες καὶ τίς συν-

θήκες πού είναι στη βάση τῆς κοινωνίας πού ἐξετάζεται, τίς διαδικασίες πού τίς συναντάμε σ' ὅλα τὰ ἰδιαίτερα γεγονότα, τίς διαδικασίες πού φτιάχνουν τήν κοινωνία, πού τή βοηθοῦν νά διατηρηθεῖ, πού τήν καταστρέφουν. Ἀναφερόμενες σέ μιὰ ἱστορική ὁλότητα, οἱ γνωστικές ἔννοιες ὑπερβαίνουν κάθε ἐνεργειακό πλαίσιο· ἡ ὑπερβατικότητά τους ὁμως εἶναι ἐμπειρική, μέ τήν ἔννοια ὅτι μ' αὐτήν ἀναγνωρίζουν στά γεγονότα αὐτό πού ἀληθινά εἶναι. Ἡ «ἐξαρση» τοῦ νοήματος τῆς ἔννοιας, σέ σχέση μέ τήν ἐνεργειακή ἔννοια, φανερώνει τήν περιορισμένη κι ἀπατηλή ἀκόμη μορφή πού δίνεται στά γεγονότα σάν ὅλη τῆς καθημερινῆς πραγματικότητας. Μ' αὐτή τήν «ἐξαρση» τοῦ νοήματος ἐκδηλώνεται ἡ ἔνταση, ἡ διαφορά, ἡ σύγκρουση ἀνάμεσα στήν ἔννοια καί στο ἄμεσο γεγονός — στο συγκεκριμένο πρᾶγμα — ἀνάμεσα στή λέξη πού ἀναφέρεται στήν ἔννοια καί σ' αὐτή πού ἀναφέρεται στο δοσμένο πρᾶγμα, Μέ τήν «ἐξαρση» αὐτή τοῦ νοήματος ἐμφανίζεται λοιπόν ἡ «πραγματικότητα τοῦ καθολικοῦ». Κι ἀκόμη ἐμφανίζεται ὁ μὴ κριτικός χαρακτήρας τῶν μορφῶν σκέψης πού μεταχειρίζονται τίς ἔννοιες σάν νοητικά κατασκευάσματα καί πού μεταφράζουν τίς καθολικές ἔννοιες μέ ὄρους πού οἱ ἀναφορές τους δέν εἶναι πιά παρά εἰδικές καί ἀντικειμενικές».

Ὅταν οἱ περιορισμένες αὐτές ἔννοιες καθοδηγοῦν τήν ἀνάλυση τῆς ἀνθρώπινης πραγματικότητας, ἀτομικῆς ἢ κοινωνικῆς, δέν φθάνουν παρά σέ κάτι τὸ ψεύτικο — σέ ἓνα *συγκεκριμένο*, ἀπομονωμένο ἀπ'τίς συνθήκες πού ἀποτελοῦν τήν πραγματικότητά του. Χρησιμοποίηση μιᾶς ἐνεργειακῆς ἔννοιας, μέσα σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο, σημαίνει ἀνάληψη μιᾶς πολιτικῆς λειτουργίας· τὸ ἄτομο κι ἡ συμπεριφορά του ἀναλύονται μέ θεραπευτικὸ σκοπὸ — σάν ἐπιδεκτικὰ προσαρμογῆς στήν κοινωνία. Ἡ σκέψη καί ἡ ἔκφραση, ἡ θεωρία καί ἡ πρακτική, ὑποχρεώνονται νά εὐθυγραμμισθοῦν μέ τὰ γεγονότα τῆς ὑπαρξης καί τὰ γεγονότα αὐτὰ δέν δέχονται τήν ἐννοιακὴ κριτικὴ.

Ἡ ἐνεργειακὴ ἔννοια, μέ τὸν θεραπευτικὸ της χαρακτήρα, φαίνεται πολὺ καθαρά ὅταν ἡ ἐννοιακὴ σκέψη χρησιμοποιεῖται μεθοδικὰ γιὰ τήν διαπίστωση τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν καί γιὰ τὴ βελτίωσή τους μέσα στο σχῆμα τῶν ὑφισταμένων κοινωνικῶν θεσμῶν — χρησιμοποιεῖται στή βιομηχανικὴ κοινωνιολογία, στήν ἔρευνα τῶν αἰτίων, στή μελέτη τῆς ἀγορᾶς καί στίς βολιδοσκοπήσεις τῆς κοινῆς γνώμης.

Ἄν τὸ σχῆμα, ὅπου πρέπει ν' ἀναφέρεται ἡ θεωρία καί ἡ πράξη, εἶναι σέ τελευταία ἀνάλυση ἡ μορφή τῆς δοσμένης κοινωνίας, δέν ὑπάρχει λόγος νά μὴν χρησιμοποιεῖται αὐτὸ τὸ εἶδος κοινωνιολογίας καί ψυχολογίας. Τὶ πιὸ ἀνθρώπινο, τὶ πιὸ παραγωγικὸ ἀπ' τὸ νά προσπαθεῖς νά ἐγκαθιδρύσεις καλὲς σχέσεις ἀνάμεσα στοὺς ἐργάτες καί στοὺς ἐργοδότες, νά δημιουργήσεις πιὸ εὐχάριστες συνθήκες δουλειᾶς, νά προσπαθεῖς νά πετύχεις

ισορροπία ανάμεσα στις επιθυμίες των αγοραστών και στις ανάγκες των επιχειρήσεων και τής πολιτικής;

Όμως ή ὀρθολογικότητα κοινωνικῆς ἐπιστήμης αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἐκδηλώνεται κάτω ἀπὸ διαφορετικὴ ὄψη, ἂν ἡ δοσμένη κοινωνία, (σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση εἶναι πάντα τὸ σχῆμα ἀναφορᾶς) γίνεῖ τὸ ἀντικείμενο μιᾶς κριτικῆς θεωρίας, ποῦ θὰ φθάνει μέχρι τὴ διάρθρωσὴ τῆς (διάρθρωση ποῦ ὅλα τὰ ἰδιαίτερα γεγονότα, ὅλες οἱ ἰδιαίτερες συνθήκες ἀποκαλύπτουν τὴν ἴδια στιγμή ποῦ αὐτὴ καθορίζει τὴ θέση καὶ τὴ λειτουργία τους). Ὁ πολιτικὸς καὶ ἰδεολογικὸς χαρακτήρας αὐτῶν τῶν γεγονότων κι αὐτῶν τῶν συνθηκῶν γίνεται τότε φανερός, καὶ γιὰ τὴν ἐπεξεργασία κατάλληλων γνωστικῶν ἐννοιῶν πρέπει νὰ ξεπεραστεῖ τὸ ἀπατηλὸ *συγκεκριμένο* τοῦ θετικιστικοῦ ἐμπειρισμοῦ. Ἡ ἐνεργειακὴ καὶ θεραπευτικὴ ἐννοια καθίσταται πλαστὴ γιὰτὶ ἀπομονώνει καὶ κομματιάζει τὰ γεγονότα, τὰ ἀκίνητοποιεῖ μέσα σ' ἓνα καταπιεστικὸ σύνολο, γιὰτὶ δέχονται τοὺς ὄρους αὐτοῦ τοῦ συνόλου σὰν ὄρους ἀνάλυσης. Τότε ἡ μεθοδολογικὴ ἐρμηνευση τοῦ καθολικοῦ μέσα στὴν ἐνεργειακὴ ἐννοια δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρὰ ἓνας καταπιεστικὸς περιορισμὸς τῆς σκέψης¹.

Θὰ πάρω ἓνα «κλασικὸ» παράδειγμα ἀπ' τὴ βιομηχανικὴ κοινωνιολογία: τὴ μελέτη τῶν σχέσεων ἐργασίας στὸ *εργοστάσιο Χῶθορν* τῆς *Western Electric Company*². Εἶναι μιὰ παλιὰ μελέτη ποῦ ἐγινε ἐδῶ καὶ ἓνα τέταρτο αἰῶνα. Ἀπὸ τότε, οἱ μέθοδοι ἀπόκτησαν μεγαλύτερη ἀκρίβεια. Ἀλλὰ ἡ γνώμη μου εἶναι ὅτι τὸ περιεχόμενό τους, ἡ οὐσία τους κι ἡ λειτουργία τους ἔμειναν τὰ ἴδια. Ἡ μορφή αὐτὴ σκέψης ἔχει διαδοθεῖ στοὺς ἄλλους κλάδους τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, ἄγγιξε

1. Στὴ θεωρία τοῦ φονξιοναλισμοῦ, ὁ ἰδεολογικὸς καὶ θεραπευτικὸς χαρακτήρας τῆς ἀνάλυσης δὲν φαίνεται· συσκοτίζεται ἀπ' τὴ γενίκευση καὶ τὴν ἀφαίρεση τῶν ἐννοιῶν («σύστημα», «τιμῆμα», «μονάδα», «θέση», «πολλαπλὲς συνέπειες», «λειτουργία»). Εἶναι ἐφαρμόσιμες σὲ κάθε «σύστημα» ποῦ ὁ κοινωνιολόγος διαλέγει σὰν ἀντικείμενο ἀνάλυσης—δηλαδή τόσο στὴ μικρότερη ὁμάδα ὅσο καὶ στὴν κοινωνία στὸ σύνολό τῆς. Ἡ λειτουργικὴ ἀνάλυση ἐνσωματώνεται στὸ διαλεγμένο σύστημα κι' αὐτὸ τὸ ἴδιο τὸ σύστημα δὲν ὑπόκειται σὲ ἀνάλυση ποῦ, ὑπερβαίνοντας τὰ ὅρια τοῦ συστήματος, θὰ ἔτεινε σὲ ἓνα ἱστορικὸ continuum μέσα στὸ ὁποῖο οἱ λειτουργίες του (κι ἡ διακοπὴ τῶν λειτουργιῶν του) θὰ γίνονταν αὐτὸ ποῦ εἶναι. Ἡ λειτουργικὴ θεωρία δείχνει ὅτι ἡ κακὰ χρησιμοποιούμενη ἀφαίρεση μπορεῖ νὰ προκαλέσει σφαλῆρους συλλογισμούς. Οἱ ἐννοίεσ τῆς ἐπιχειροῦν μιὰ γενίκευση κάνοντας ἀφαίρεση τῶν ἴδιων τῶν ἰδιοτήτων ποῦ κάνουν τὸ σύστημα ἓνα σύστημα ἱστορικὸ καὶ ποῦ δίνουν κριτικὸ καὶ ὑπερβατικὸ νόημα στὶς λειτουργίες του (καὶ στὶς μὴ λειτουργίες του).

2. Τὰ ἀποσπάσματα τὰ πῆρα ἀπ' τὸ *Management and the Worker*, τῶν Roethlisberger καὶ Dickson, Harvard University Press, Cambridge, 1947.

Βλέπε τὸ περίφημο βιβλίο τοῦ Loren Baritz, *The Servants of Power, A History of the Use of Social Science in American Industry*, Middletown, 1960, κεφ. V καὶ VI.

τή φιλοσοφία, αλλά προπάντων συνέβαλε στη διαμόρφωση τών ἀνθρώπων ὑποκειμένων πού ἀποτελοῦσαν τὸ ἀντικείμενο τῆς μελέτης τῆς. Οἱ ἐνεργειακὲς ἔννοιες ὀδηγοῦν σὲ ὄλο καὶ πιὸ τελειοποιημένες μέθοδοι κοινωνικοῦ ἐλέγχου· παίζουν ἓνα ρόλο στὴν ἐπιστήμη τῆς διεύθυνσης τών ἐπιχειρήσεων (Τμήμα χειρισμοῦ τών ἀνθρώπων). Στὸ «Ἡ ἐ ρ γ α σ ί α μ ε λ ε τ ᾶ τ ῆ ν ἐ ρ γ α σ ί α», ἓνας ἐργάτης αὐτοκινήτων ἐκφράζεται ἔτσι: Ἡ διεύθυνση «δὲν μπορεῖ νὰ σταματήσει μιὰ μαχητικὴ ἀπεργία· δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς σταματήσει χρησιμοποιώντας τὴ δύναμη· ἔτσι, μελέτησε τὶς «ἀνθρώπινες σχέσεις» στὸ οἰκονομικο-πολιτικὸ καὶ κοινωνικὸ πεδίο, γιὰ νὰ βρεῖ τὸν τρόπο νὰ ἐξουδετερώσει τὰ συνδικάτα».

Ἐξετάζοντας τὰ παράπονα πού διατύπωναν οἱ ἐργαζόμενοι σχετικὰ μὲ τὸ μισθὸ καὶ τὶς συνθήκες ἐργασίας τους, οἱ ἐρευνητὲς τόνισαν τὸ γεγονός ὅτι τὶς πιὸ πολλὰ φορὲς ἡ διατύπωση αὐτῶν τῶν παραπόνων γινόταν μὲ «ὄρους ἀσαφεῖς καὶ ἀόριστους» ὅπου ἡ «ἀντικειμενικὴ ἀναφορὰ» σὲ «ἐπίπεδα γενικὰ παραδεκτὰ» ἔλειπε καὶ γενικὰ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἦταν «οὐσιαστικὰ διαφορετικὰ ἀπ' τὶς ιδιότητες πού γενικὰ συνδυάζονται μὲ τὰ κοινὰ γεγονότα»¹. Μ' ἄλλα λόγια τὰ παράπονα γίνονταν μὲ δικαιολογίες, γιὰ παράδειγμα, «οἱ τουαλέτες εἶναι ἀνθυγιεινές», «ἡ ἐργασία εἶναι ἐπικίνδυνη», «τὰ μεροκάματα εἶναι χαμηλά».

Οἱ ἐρευνητὲς, βασιζόμενοι πάνω στὴν ἀρχὴ τῆς ἐνεργειακῆς σκέψης, ἐρμήνευσαν ἢ ἀναδιατύπωσαν τὶς προτάσεις αὐτὲς μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε ἡ γενικὴ καὶ θολὴ διατύπωσή τους νὰ μπορέσει νὰ περιοριστεῖ σὲ ἀναφορὲς καὶ σὲ εἰδικούς ὄρους πού νὰ δείχνουν τὴ συγκεκριμένη κατάσταση ἐξ αἰτίας τῆς ὁποίας ἔλαβε χώραν τὸ παράπονο καὶ πού νὰ περιγράφουν «μὲ ἀκρίβεια τὴν κατάσταση στὴν ὁμάδα ἐργασίας». Ἡ γενικὴ μορφή τοῦ παράπονου θὰ ἐξαφανιζόταν μέσα στὶς διατυπώσεις πού θὰ ἀφοροῦσαν τὶς ιδιαίτερες συνθήκες καὶ ἐνέργειες πού προκάλεσαν τὸ παράπονο· καὶ θὰ ἱκανοποιοῦσαν τὸ παράπονο ἀλλάζοντας τὶς ιδιαίτερες αὐτὲς ἐνέργειες καὶ συνθήκες.

Γιὰ παράδειγμα, ἡ πρόταση «οἱ τουαλέτες εἶναι ἀνθυγιεινές» ξαναδιατυπώθηκε ἔτσι: «τὴν τάδε καὶ τὴν τάδε ὥρα, πῆγα στὴν τουαλέττα καὶ βρῆκα τὴ λεκάνη βρώμικη». Ὑστερα ἀπὸ ἐρευνὲς ἀποδείχθηκε ὅτι ἡ κατάσταση αὐτὴ ὀφειλόταν «κατὰ κύριο λόγο στὴν ἀμέλεια μερικῶν ὑπαλλήλων». Κι ἔτσι ἀρχίζε μιὰ ἐκστρατεία καθαριότητας, ἀπαγορευόταν νὰ ρίχνουν χαρτιά στὸ πάτωμα, νὰ φτύνουν κάτω κι ἄλλα τέτοια. Τελικὰ ἔβαλαν κάποιον νὰ φυλάει τὴν τουαλέττα. «Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἐκφράστηκαν τὰ περισσότερα παράπονα καὶ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ νὰ ἐπιτευχθῇ βελτίωση».

1. Roethlisberger and Dickson, ὅπου παρ. σελ. 255.

Ἄλλο ἓνα παράδειγμα: ἓνας ἐργάτης, ὁ Μπ., ἔκανε μιὰ γενικὴ δήλωσι, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία γιὰ τὴ δουλειά του, ἡ τιμὴ τοῦ κομματιοῦ ἦταν πολὺ χαμηλὴ. Ἡ ἔρευνα ἀποκαλύπτει «ὅτι ἡ γυναίκα του εἶναι στὸ νοσοκομεῖο κι ὅτι ἀνησυχεῖ γιὰτὶ δὲν εἶχε ἀκόμη πληρώσει τὸ γιατρό. Ἐδῶ λοιπόν, τὸ λανθάνον περιεχόμενο τῆς διεκδίκησης συνίσταται στὸ ὅτι τὰ τρέχοντα ἔσοδα τοῦ Μπ., ἐξ αἰτίας τῆς ἀρρώστειας τῆς γυναίκας του δὲν ἐπαρκοῦν γιὰ τὴν κάλυψη τῶν οικονομικῶν του ὑποχρεώσεων».

Μιὰ παρόμοια «ἐρμηνεία» ἀλλάζει βαθειὰ τὸ πρῶτο νόημα τῆς πρότασης. Ἡ διατύπωση τῆς διεκδίκησης, πρὶν ἐρμηνευθεῖ, ἐκφράζει μιὰ γενικὴ κατάσταση στὴ γενικότητά της, («τὸ μεροκάματο εἶναι πολὺ χαμηλό»). Ἄναφέρεται σὲ κάτι περισσότερο ἀπὸ μιὰ εἰδικὴ κατάσταση σὲ εἰδικὸ ἐργοστάσιο, σὲ κάτι περισσότερο ἀπὸ τὴν εἰδικὴ κατάσταση τοῦ ἐργάτη Μπ. Στὴ γενικότητά της καὶ μόνο στὴ γενικότητά της, ἡ διατύπωση ἐκφράζει μιὰ γενικὴ διαμαρτυρία πού θεωρεῖ τὴν εἰδικὴ περίπτωσι σὰν τὴν ἐκδήλωσι μιᾶς γενικῆς κατάστασις πραγμάτων καὶ πού ὑπονοεῖ ὅτι αὐτὴ ἡ κατάσταση πραγμάτων δὲν μπορεῖ νὰ ἀλλάξει μὲ μόνη τὴ διόρθωσι τῆς εἰδικῆς κατάστασις.

Ἡ ἐκφρασι τῆς διεκδίκησης λοιπόν, πρὶν «μεταφραστεῖ», καθιέρωνε μιὰ συγκεκριμένη σχέση ἀνάμεσα στὴν εἰδικὴ περίπτωσι καὶ στὸ σύνολο ὅπου ὑπαγόταν ἡ εἰδικὴ αὐτὴ περίπτωσι — καὶ μέσα στὸ σύνολο αὐτὸ πρέπει νὰ ἐγκλείσουμε τίς συνθῆκες πού ξεπερνοῦν κάθε μαγαζί, κάθε ἐργοστάσιο, κάθε εἰδικὴ περίπτωσι. Μὲ τὴν ἐνεργειακὴ ἐρμηνεία τὸ σύνολο περιορίστηκε: χάρις σ' αὐτὴν βρίσκεται τὸ φάρμακο γιὰ τὴ διεκδίκηση. Ὁ ἐργάτης μπορεῖ κάλλιστα νὰ μὴν τὸ ἔχει συνειδητοποιήσει αὐτὸ ἢ διεκδικησὴ του μπορεῖ κάλλιστα νὰ μὴν ἔχει γι' αὐτὸν αὐτὴ τὴν ἰδιαιτέρη καὶ προσωπικὴ σημασία πού δείχνει ἡ ἐρμηνεία, χαρακτηρίζοντάς τὴν «λανθάνον περιεχόμενο». Ἡ γλῶσσα ὅμως πού χρησιμοποιεῖ ἐπιβεβαιώνει ὅτι δικαιολογεῖται ἀντικειμενικὰ ἀπέναντι στὴν ἴδια του τὴ συνείδησι — ἐκφράζει τίς συνθῆκες πού ὑπάρχουν, ἀκόμη κι ἂν «γι' αὐτὸν» δὲν ὑπάρχουν. Ἄν ἡ ἐρμηνεία τελικὰ βγάξει, ἀπ' τὸ ἰδιαιτέρο γεγονός, κάτι τὸ συγκεκριμένο, αὐτὸ γίνεται ὕστερα ἀπὸ μιὰ σειρά ἐνέργειες πού κάνουν ἀφαίρεσι τοῦ π ρ α γ μ α τ ι κ ο ὕ συγκεκριμένου αὐτῆς τῆς περιπτώσις· τὸ πραγματικὸ αὐτὸ συγκεκριμένο βρίσκεται στὸν καθολικὸ χαρακτήρα τῆς εἰδικῆς περιπτώσις.

Ἡ ἐνεργειακὴ ἐρμηνεία συσχετίζει τὴν γενικὴ φόρμουλα, πού χρησιμοποιεῖται ἀπ' τὸν ἐργάτη, μὲ τὴν προσωπικὴ ἐμπειρία του· δὲν φθάνει στὸ ἐπίπεδο ὅπου τὸ ἄτομο θὰ μποροῦσε νὰ δεῖ τὸν ἑαυτὸ του σὰν «ἐργάτη», ἢ πού ἡ δουλειά του θὰ ἐμφανίζοταν σὰν «ἡ δουλειά» τῆς ἐργατικῆς τάξις. Εἶναι ἀναγκαῖο νὰ τονίσουμε ὅτι ὁ ἐνεργειακὸς ἐρευνητὴς συμμορφώνεται τέλεια στὶς ἐρμηνείες του μὲ τὴ διαδικασία τῆς πραγματικότητις καί, ἴσως

- Ίσως, και με τις ἐρμηνείες του ίδιου του ἐργαζόμενου; Δὲν ἐμφιάλωσε αὐτὸς τὴν ἐμπειρία του ἐργάτη κι ἡ δουλειά του δὲν εἶναι νὰ σκέφτεται με ὀρολογία κριτικῆς θεωρίας ἀλλὰ νὰ προτρέπει τὰ σ τ ε λ ἔ χ η νὰ χρησιμοποιοῦν «πιὸ ἀνθρώπινες καὶ πιὸ ἀποτελεσματικὲς μεθόδους στὶς σχέσεις τους με τοὺς ἐργάτες τους»¹. (Μόνο ὁ ὅρος «ἀνθρώπινες» φαίνεται νὰ μὴν εἶναι ἐνεργειακὸς καὶ βγαίνει ἀπ' τὴν ἀνάλυση).

Ἐνῶ ὅμως αὐτὴ ἡ μορφή σκέψης κι ἔρευνας, πὺν τείνει στὸ διευθυντισμὸ, ἀγγίζει ὅλες τὶς διαστάσεις τῆς διανοητικῆς προσπάθειας, οἱ ὑπηρεσίες πὺν προσφέρει γίνονται προοδευτικὰ ἀξεχώριστες ἀπ' τὴν ἐπιστημονικὴ τῆς δικαιολόγησης. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο ἡ λειτουργικοποίηση ἔχει πραγματικὰ θεραπευτικὸ ἀποτέλεσμα. Ἄπ' τὴ στιγμή πὺν ἡ προσωπικὴ δυσἀρέσκεια ἀπομονώνεται ἀπ' τὴ γενικὴ καχεξία, ἀπ' τὴ στιγμή πὺν οἱ καθολικὲς ἔννοιες πὺν ἀντιτάσσονται στὴ λειτουργικοποίηση χάνονται μέσα στὶς ἰδιαίτερες ἀναφορές, ἡ περίπτωση γίνεται μιὰ ἀνωμαλία πὺν μπορεῖ νὰ διευθετηθεῖ.

Βέβαια, ἡ περίπτωση συνδέεται ἀκόμη με τὴν καθολικότητα — κατένας τρόπος σκέψης δὲν μπορεῖ ν' ἀπαλλαγεῖ ἀπ' τὴν καθολικότητα — ἀλλὰ πρόκειται γιὰ μιὰ καθολικότητα πὺν δὲν ἔχει καμιὰ σχέση με τὴν καθολικότητα πὺν ἐπέβαλλε ἡ διεκδίκηση προτοῦ ἐρμηνευθεῖ. Ὁ ἐργάτης Μπ., ἀπ' τὴ στιγμή πὺν θὰ πληρώσει τοὺς γιαιτροὺς του, θὰ δεχτεῖ ὅτι κατὰ ἓνα γενικὸ τρόπο τὰ μεροκάματα δὲν εἶναι καὶ τόσο χαμηλὰ κι ὅτι δὲν δημιουργοῦν προβλήματα παρὰ μόνο σὲ σχέση με τὴν ἀτομικὴ του κατάσταση (πὺν μπορεῖ νὰ εἶναι ὅμοια με ἄλλες ἀτομικὲς καταστάσεις). Ἡ περίπτωσή του ἀνήκει στὸ εἶδος τῶν περιπτώσεων «προσωπικὲς δυσκολίες». Δὲν πρόκειται γιὰ ἓναν «ἐργάτη» ἢ γιὰ ἓναν «ὑπάλληλο» (δηλαδὴ γιὰ μέλος μιᾶς τάξης) ἀλλὰ γιὰ τὸν ἐργάτη ἢ τὸν ὑπάλληλο Μπ. τοῦ ἐργοστασίου Χῶθορν τῆς Western Electric Company.

Οἱ συγγραφεῖς τοῦ Management and the Worker εἶχαν πλήρη συνείδηση ὅλων αὐτῶν. Ὑποστηρίζουν ὅτι μιὰ ἀπ' τὶς κυριώτερες λειτουργίες σὲ μιὰ βιομηχανικὴ ὀργάνωση εἶναι ἡ «εἰδικὴ λειτουργία τῆς προσωπικῆς ἐργασίας» ἢ λειτουργία αὐτὴ ἀπαιτεῖ, στὴν περίπτωση τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στοὺς ἐργοδότες καὶ στοὺς ἐργαζόμενους «νὰ λαβαίνονται ὑπ' ὄψη αὐτὸ πὺνχει ὁ κάθε ὑπάλληλος μέσ' τὸ μυαλό του καὶ ἰδιαίτερα νὰ ἀντιμετωπίζεται σὰν ἐργαζόμενος με προσωπικὴ καὶ ἰδιαίτερη ἱστορία» κι ἀκόμη «νὰ ἀντιμετωπίζεται σὰν ἓνας ἐργαζόμενος πὺν ἐργάζεται σὲ ἓνα ἰδιαίτερο μέρος τοῦ ἐργοστασίου, πὺν συναναστρέφεται ἄλλα ἰδιαίτερα πρόσωπα καὶ ἰδιαίτερες ὀμάδες ἀνθρώπων. . .». Οἱ συγγραφεῖς δὲν θέλουν νὰ ἀπευθύνεται ἡ διέθυνση στὸ «μέσο» ἐργαζόμενο ἢ στὸν ἐργαζόμε-

1. Roethlisberger and Dickson, ὅπου παρ. σ. VIII.

νο - «τύπο» ἢ νὰ ἀσχολεῖται μὲ «αὐτὸ πού ἔχει γενικά μέσ' τὸ μυαλό του ὁ ἐργάτης», γιατί μιὰ τέτοια στάση δὲν ἑναρμονίζεται μὲ τὴν «εἰδικὴ λειτουργία τῆς ἐργασίας».

Μποροῦμε νὰ συνοψίσουμε τὰ παραδείγματα αὐτὰ ἀντιπαράθετοντας τὶς ἀρχικὲς προτάσεις στοὺς λειτουργικοὺς ὅρους μὲ τοὺς ὁποίους μεταφράστηκαν. Παίρνουμε τὶς διατυπώσεις «κατὰ γράμμα» χωρὶς νὰ τὶς ἐπαληθεύσουμε.

1. «Τὰ μεροκάματα εἶναι πολὺ χαμηλά». Τὸ ὑποκείμενο τῆς πρότασης εἶναι τὰ «μεροκάματα» κι ὄχι ἡ ἰδιαίτερη πρόσοδος ἑνὸς ἐργαζόμενου ξεχωριστὰ γιὰ μιὰ ξεχωριστὴ ἐργασία. Ὁ ἄνθρωπος πού διατυπώνει αὐτὴ τὴν πρόταση, ἴσως νὰ μὴν ἔχει ὑπ' ὄψη του παρὰ τὴν προσωπικὴ του ἐμπειρία, ἀλλὰ μὲ τὴ μορφή πού δίνει στὴν ἐμπειρία του αὐτὴ, «ὑπερβαίνει» τὴν ἐμπειρία του. Ὁ χαρακτηρισμὸς «πολὺ χαμηλά» εἶναι ἓνα ἀναφορικὸ ἐπίθετο, ἀναφέρεται σ' ἓναν ὄρο πού δὲν περιλαμβάνεται στὴν πρόταση — πολὺ χαμηλά γιὰ ποιὸν ἢ σὲ σχέση μὲ ποιόν; Ὁ ὄρος αὐτὸς ἀναφορᾶς θὰ μπορούσε νὰ εἶναι τὸ ἄτομο πού διατυπώνει τὸ παράπονο ἢ οἱ συνάδελφοί του· ἡ λέξη ὅμως, πού ἔχει γενικὸ χαρακτήρα (μεροκάματα), προ αλει ὄλη τὴν κίνηση σκέψης πού ἐκδηλώνεται μὲ τὴν πρόταση καὶ δίνει στὰ ἄλλα στοιχεῖα τῆς πρότασης τὸ γενικὸ τους χαρακτήρα. Ὁ ὄρος ἀναφορᾶς παραμένει ἀκαθόριστος — «πολὺ χαμηλά, γενικά» ἢ «πολὺ χαμηλά γιὰ κάθε πρόσωπο πού, ὅπως ὁ ὁμιλητὴς, εἶναι μισθοβίωτο». Ἡ πρόταση εἶναι ἀφηρημένη. Ἀναφέρεται σὲ συνθῆκες καθολικοῦ χαρακτήρα, στὶς ὁποῖες δὲν μπορεῖ νὰ ὑποκατασταθεῖ καμιά ἀτομικὴ περίπτωση· σὲ σχέση μὲ τὶς ἀτομικὲς περιπτώσεις τὸ νόημά της εἶναι μ ε τ α β α τ ι κ ὸ. Ἡ πρόταση ζητᾷ νὰ μεταφερθεῖ σ' ἓνα πιὸ συγκεκριμένο πλαίσιο ἀλλὰ πού νὰ μὴν εἶναι δυνατὸ νὰ ἐρμηνευθοῦν οἱ καθολικὲς ἔννοιες ἀπὸ ἓνα σύνολο ξεχωριστῶν ἐνεργειῶν (ὅπως ἡ ἀπομόνωση τῆς προσωπικῆς ἱστορίας τοῦ ἐργάτη Μπ. καὶ ἡ δουλειὰ του εἰδικὰ στὸ ἐργοστάσιο W). Ἡ ἔννοια «μεροκάματα» ἀναφέρεται στὴν κατηγορία «μισθωτοί» πού ἐνσωματώνει ὄλες τὶς προσωπικὲς ἱστορίες κι ὄλες τὶς εἰδικὲς ἐργασίες σ' ἓνα συγκεκριμένο καθολικὸ σύνολο.

2. «Ἐξ αἰτίας τῆς ἀρρώστειας τῆς γυναίκας του, οἱ τωρινοὶ πόροι τοῦ Μπ. δὲν ἐπαρκοῦν γιὰ τὴν ἐκπλήρωση τῶν ὑποχρεώσεών του». Παρατηροῦμε ὅτι σ' αὐτὴ τὴν πρόταση τὸ ὑποκείμενο μετατοπίστηκε. Τὴν καθολικὴ ἔννοια «μεροκάματα» τὴν ἀντικαθιστᾷ ἡ φράση «τωρινοὶ πόροι τοῦ Μπ.». Τὸ περιεχόμενο αὐτοῦ τοῦ ὄρου καθορίζεται ὀλοκληρωτικὰ ἀπ' τὸ ἰδιαίτερο σύνολο ἐνεργειῶν πού πρέπει νὰ ἐπιτελέσει ὁ Μπ. γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει τροφή, ροῦχα, στέγη, ἰατρικὲς φροντίδες, κλπ. στὴν οἰκογένειά του.

Ἡ «μεταβατικότητα» τοῦ νοήματος ἐξαφανίστηκε· ἡ ἀναφορὰ στὸ συλλογικὸ «μισθωτοὶ» ἐξαφανίστηκε μαζί με τὸ ὑποκείμενο «μεροκάματα» μένει μονάχα μιὰ ἀτομικὴ περίπτωση πού, στερημένη ἀπ' τὸ μεταβατικὸ τῆς νόημα, ὑποτάσσεται στὸ κατεστημένο ὅπου ἀνήκει, με μερικὲς διευθετήσεις.

Τὶ τὸ κίβδηλο ὑπάρχει σ' αὐτὴ τὴν ἱστορία; τίποτα. Ἡ κοινωνία στὴν ὁποία ἀπευθύνεται ὁ ἐρευνητὴς δικαιώνει στὴν ὁλότητά της τὴν ἐρμηνεία τῶν ἐννοιῶν καὶ τῆς πρότασης πού ὁ ἐρευνητὴς ἔδωσε. Ἡ θεραπευτικὴ δρᾶ θετικὰ, γιατί τὸ ἐργοστάσιο κι ἡ κυβέρνησις μποροῦν, στὸ κάτω-κάτω, νὰ ἀναλάβουν ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ κόστους, γιατί θέλουν νὰ φερθοῦν ἔτσι καὶ γιατί ὁ ὑπομονητικὸς ὑποτάσσεται με εὐκολία σὲ μιὰ μεταχείριση πού ὑπόσχεται ἐπιτυχία. Οἱ καθολικὲς, ἀσαφεῖς καὶ ἀόριστες ἔννοιες πού ἐμφανίζονται στὴν διεκδίκηση πρὶν ἐρμηνευθεῖ ἦταν ὑπολείμματα τοῦ παρελθόντος. Ἡ διατήρησή τους στὴ σκέψη καὶ στὴ γλῶσσα ἐμπόδιζε (ἂν καὶ πολὺ λίγο) τὴν κατανόηση καὶ τὴ συνεργασία. Στὸ βαθμὸ πού ἡ ἐνεργειακὴ κοινωνιολογία καὶ ψυχολογία συνέβαλαν στὸ νὰ κάνουν τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ πιὸ εὐχάριστη, ἀποτελοῦν παράγοντες πνευματικῆς καὶ ὕλικῆς προόδου. Ἀλλὰ ταυτόχρονα μαρτυροῦν γιὰ τὸ διπλὸ χαρακτῆρα τῆς ὀρθολογικότητας τῆς προόδου: εἶναι εὐεργετικὴ στὴν καταπιεστικὴ τῆς ἐξουσία καὶ καταπιεστικὴ στὶς εὐεργεσίες της.

Ἡ ἐμπειρικὴ κοινωνιολογία συνεχίζει νὰ ἐκτοπίζει κάθε μεταβατικὸ περιεχόμενο. Τὸ ἴδιο κάνουν κι ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς μελετῶν πού, παρ' ὅλ' αὐτὰ, δὲν ἐπιδιώκουν τὴν ἱκανοποίηση κάποιου ἰδιαίτερου συμφέροντος. Ἄρα: ἀπ' τὴ στιγμὴ πού ἐξαφάνισε τὴν ὑπερβολὴ τοῦ «μὴ ρεαλιστικοῦ» νοήματος, ἡ ἔρευνα περιορίζεται στὸ χῶρο ὅπου ἡ κατεστημένη κοινωνία δικαιολογεῖ ἢ ἀπορρίπτει τίς προτάσεις. Ἀπ' τὴ μεθοδολογία του, ὁ ἐμπειρισμὸς αὐτὸς εἶναι ἰδεολογικός. Γιὰ νὰ πάρουμε μιὰ ἰδέα τοῦ ἰδεολογικοῦ τοῦ χαρακτῆρα, ἀρκεῖ νὰ ρίξουμε ἕνα βλέμμα σὲ μιὰ μελέτη πού ἀφορᾷ τὴν πολιτικὴ δραστηριότητα στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες.

Στὸ ἄρθρο τους «Competitive Pressure and Democratic Consent», ὁ Μόρρις Γιάνοβιτς κι ὁ Ντουαῖν Μάρβικ προσπαθοῦν νὰ κρίνουν «σὲ ποῖο βαθμὸ οἱ ἐκλογὲς εἶναι ἡ πραγματικὴ ἔκφραση τῆς δημοκρατικῆς διαδικασίας». Γιὰ μιὰ τέτοια κρίση, πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἡ ἐκλογικὴ διαδικασία ὅτι εἶναι «ἀναγκαῖα γιὰ τὴ διατήρηση μιᾶς δημοκρατικῆς κοινωνίας». Αὐτὸ πού χρειάζεται ὀρισμὸ εἶναι ἡ λέξις «δημοκρατικὴ». Οἱ συγγραφεῖς προτείνουν δυὸ ὀρισμούς: τὴ θεωρία τῆς «ἐντολῆς» καὶ τὴ θεωρία τοῦ «ἀνταγωνισμοῦ».

«Οἱ θεωρίες τῆς "ἐντολῆς", πού προέρχονται ἀπ' τίς κλασικὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὴ δημοκρατία, ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ διαδικασία τῆς ἀντιπροσώπευσης βγαίνει ἀπὸ ἕνα σαφὲς σύνολο κατευθύνσεων πού ὁ ἐκλογεὺς ἐπιβάλλει στοὺς ἀντιπροσώπους του. Ἡ ἐκλογὴ εἶναι μιὰ διαδικασία κι ἕνας

τρόπος να υποχρεώνονται οι αντιπρόσωποι να δρουν σύμφωνα με τις επιταγές των εντολέων»¹

Ἡ «πρώτη αὐτὴ ἀντίληψη» ἀπ' τὴν ἀρχὴ «ἀπορρίφθηκε γιατί δὲν ἦταν ρεαλιστική: προϋπέθετε ἕνα μορφωτικὸ καὶ ἰδεολογικὸ ἐπίπεδο πολὺ ψηλὸ γιὰ τὴν ἐκλογικὴ πάλη, πράγματα δηλαδὴ ποὺ δύσκολα βρισκόνταν στὶς Ἑνωμένες Πολιτεῖες». Ἡ χοντροκομμένη αὐτὴ διαπίστωση γίνεται κάπως πιὸ ἥπια μὲ μιὰ παρηγορητικὴ ἀμφιβολία: «Μήπως ὑπῆρξε ποτὲ τέτοιο ἐπίπεδο σὲ κανένα ἐκλογικὸ σῶμα ἀπ' τὴν ἐποχὴ ποὺ ἐπεκτάθηκε τὸ δικαίωμα ψήφου, στὸν ΧΙΧ αἰῶνα;». Ἀντὶ γι' αὐτὴ τὴν ἀντίληψη, οἱ συγγραφεῖς προτείνουν τὴ θεωρία τοῦ «ἀνταγωνισμοῦ» τῆς δημοκρατίας, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία δημοκρατικὴ ἐκλογὴ εἶναι ἐκείνη ὅπου γίνεται «ἐπιλογή καὶ ἀπόρριψη τῶν ὑποψηφίων» ποὺ βρισκόνται «σὲ ἀνταγωνισμὸ γιὰ μιὰ δημόσια θέση». Γιὰ νὰ εἶναι πραγματικὰ ἐνεργειακός, ὁ καθορισμὸς αὐτὸς χρειάζεται «κριτήρια» ποὺ νὰ ἐπιτρέπουν τὴν ἀποτίμηση τοῦ χαρακτήρα τοῦ πολιτικοῦ ἀνταγωνισμοῦ. Σὲ ποιὰ στιγμή ὁ πολιτικὸς ἀνταγωνισμὸς χαράζει μιὰ «διαδικασία συναίνεσης» καὶ πότε μιὰ «διαδικασία χειραγώγησης»; Τρία κριτήρια μᾶς παρουσιάζονται:

«1. Γιὰ μιὰ δημοκρατικὴ ἐκλογὴ εἶναι ἀπαραίτητος ὁ ἀνταγωνισμὸς ἀνάμεσα σὲ ἀντίπαλους ὑποψηφίους ποὺ ἀπαντοῦν γιὰ τὸ σύνολο τοῦ σώματος. Οἱ ψηφοφόροι ὀφείλουν τὴ δυνάμη τους στὸ γεγονός ὅτι μποροῦν νὰ διαλέξουν ἀνάμεσα σὲ δυὸ τουλάχιστον ἀνταγωνιζόμενους ὑποψηφίους, ποὺ καθένας τους ἔχει δυνατότητα νὰ νικήσει.

2. Γιὰ μιὰ δημοκρατικὴ ἐκλογὴ εἶναι ἀπαραίτητη ἡ ὑπαρξὴ δύο(!) κομμάτων ποὺ θὰ ἀνταγωνισθοῦν, γιὰ νὰ διατηροῦνται τὰ ὑπάρχοντα σύνολα (bloes) ψήφων, γιὰ νὰ προσεταιρίζονται οἱ ἀνεξάρτητοι ψηφοφόροι καὶ νὰ προσανατολίζονται οἱ ἀλλαγές γνώμης πρὸς τὰ ἀντιμαχόμενα κόμματα.

3. Γιὰ μιὰ δημοκρατικὴ ἐκλογὴ ἀπαιτοῦνται δύο (!) κόμματα ποὺ νὰ ἀποδύονται ὀλοκληρωτικὰ στὴν προσπάθεια νὰ προσπορισθοῦν κέρδη κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐκλογῶν καὶ ποὺ, εἴτε κερδίσουν εἴτε χάσουν, νὰ προσπαθοῦν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο νὰ ἀυξήσουν τὶς πιθανότητες ἐπιτυχίας τους γιὰ τὶς ἐπόμενες ἐκλογές. . .»².

Πιστεύω ὅτι ἐδῶ περιγράφονται μὲ ἀκρίβεια καὶ κομψότητα οἱ ἀμερικανικὲς ἐκλογές τοῦ 1952, ποὺ εἶναι καὶ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἀνάλυσης. Μ' ἄλλα λόγια, γιὰ νὰ κριθεῖ μιὰ δοσμένη κατάσταση χρησιμοποιοῦνται τὰ κριτήρια ποὺ ὑπάρχουν κιόλας μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἴδια τὴν κατάσταση (μιὰ καὶ εἶναι κριτήρια ποὺ ἀνήκουν σ' ἕνα εὐνομούμενο κοινωνικὸ σύ-

1. H. Eulau, S. J. Eldersveld, M. Janowitz (eds), *Political Behavior*, Glencoe Press, 1956, σ. 275.

2. Τὸ ἴδιο, σ. 276.

στημα, έδραιωμένο σταθερά και μιὰ κι επιβάλλονται άπ' αυτό). Η άνάλυση έχει «περιχαρακαωθεί» ή κρίση αίχμαλωτίζεται σ' ένα πλαίσιο γεγονότων, πράγμα πού άποκλείει τή δυνατότητα νά κριθεί τó πλαίσιο πού μέσα του σχηματίστηκαν τά γεγονότα — άπ' τόν άνθρωπο — τó πλαίσιο πού καθορίζει τó νόημά τους, τó ρόλο τους, τήν εξέλιξή τους.

Η έρευνα πού συνδέεται μ' αυτό τó σχήμα γίνεται «κυκλοτερής», αὐτοδικαιώνεται μόνη της. "Αν τόν όρο «δημοκρατικός» τόν καθόρισαν χρησιμοποιώντας τά κριτήρια τής τωρινής έκλογικής διαδικασίας, πού είναι περιοριστικά αλλά ρεαλιστικά, δέν είναι άπαραίτητο νά περιμένουν τά άποτελέσματα τής έρευνας για νά διακηρύξουν ότι ή έκλογική διαδικασία είναι δημοκρατική.

Στό ενεργειακό σχήμα, είναι άλήθεια, μπορεί πάντοτε νά γίνεται (συνιστάται μάλιστα) ή διάκριση ανάμεσα στην έλεύθερη άποδοχή και στη χειραγώγηση· ή έκλογή μπορεί νά είναι περισσότερο ή λιγώτερο δημοκρατική άνάλογα με τó περιθώριο πού άφήνεται στην έλεύθερη άποδοχή, άνάλογα με τó βαθμό χειραγώγησης. Οί συγγραφείς συμπεραίνουν ότι οί έκλογές τού 1952 «χαρακτηριζόταν άπό μιὰ διαδικασία άθθεντικής συναίνεσης πολύ σημαντικώτερης άπ' όσο οί κρίσεις έντυπώσεων άφηναν νά πιστέψουμε»¹ — θά ήταν όμως «σοβαρώτατο λάθος» νά ύποτιμήσουμε τίς επιδράσεις πού άνάκοψαν τήν έλεύθερη παραδοχή και νά άρνηθοϋμε «ότι ύπήρξαν πιέσεις πού εϋνόησαν τή χειραγώγηση»². Η ενεργειακή άνάλυση δέν μπορεί νά προχωρήσει πιό πέρα άπ' αυτή τήν πολύ λίγο διαφωτιστική διατύπωση. Μ' άλλα λόγια, δέν μπορεί νά θέσει τó έρώτημα τού άν ή έλεύθερη αυτή παραδοχή δέν ήταν ή ίδια ένα δημιούργημα τής χειραγώγησης — κι όμως, είναι ένα έρώτημα πού ή τωρινή κατάσταση δικαιολογεί άπόλυτα. "Αν ή άνάλυση μπορούσε νά θέσει αυτό τó έρώτημα, θά ξεπερνούσε τούς ίδιους τούς όρους της, θά έφθανε σ' ένα μεταβατικό νόημα — θά άγγιζε τήν άρχή τής δημοκρατίας πού θά φανέρωνε στην τωρινή δημοκρατική έκλογή μιὰ μάλλον περιορισμένη δημοκρατική διαδικασία.

Άκριβώς αυτή τήν μη ενεργειακή έννοια άπορρίπτουν οί συγγραφείς, με τó πρόσχημα ότι δέν είναι «ρεαλιστική» γιατί όρίζει τή δημοκρατία με πολύ σημασιολογικούς όρους: με τέτοια μορφή οί έκλογές θά άσκοϋσαν ένα συγκεκριμένο έλεγχο πάνω στους εκπροσώπους τους — θά είχαμε λαϊκό έλεγχο και λαϊκή κυριαρχία. Λοιπόν, αυτή ή μη ενεργειακή έννοια δέν είναι καθόλου έξω άπ' τó πλαίσιο. Δέν είναι καθόλου κατασκευή τής φαντασίας ή τής καθαρής θεωρίας· καθορίζει αντίθετα τόν ιστορικό προσδιορι-

1. Political Behavior, σ. 284.

2. Τό ίδιο, σ. 285.

σμό τῆς δημοκρατίας, οἱ στόχοι πού γιά τήν ἐκπλήρωσή τους ἄρχισε ἡ πάλη γιά τή δημοκρατία καί πού παραμένουν ἀκόμη ἀνεκπλήρωτοι.

Ἄκόμη περισσότερο, ἡ ἀντίληψη αὐτή εἶναι αὐστηρή στήν σημαντική (sémantique) ἀκρίβεια γιὰτί ἐκφράζει μὲ ἀκριβολογία αὐτὸ πού λέει — δηλαδή ὅτι στήν πραγματικότητα οἱ ψηφοφόροι πρέπει νὰ ἐπιβάλλουν τή γραμμὴ τους στοὺς ἀντιπροσώπους, γιὰτί ἂν οἱ ἀντιπρόσωποι ἐπιβάλλουν τίς γραμμές τους στοὺς ψηφοφόρους, τότε αὐτοὶ πρέπει νὰ περιοριστοῦν στήν ἐπιλογή καί στήν ἐπανεκλογή τῶν ἀντιπροσώπων. Ἐνα ἐλεύθερο ἐκλογικὸ σῶμα, ἀπελευθερωμένο δηλαδή ἀπὸ κάθε ἑτεροκαθορισμό, κάθε χειραγώγηση, θὰ ἀποκοῦσε ὅπωςδήποτε ἓνα «ἀνεπτυγμένο μορφωτικὸ καί ἰδεολογικὸ ἐπίπεδο», πράγμα πού τώρα ἀπέχει πολὺ ἀπ' τὸ νὰ ὑπάρχει. Πρέπει λοιπόν, γι' αὐτό, νὰ ἀπορριφθεῖ αὐτή ἡ ἔννοια γιὰτί «δὲν εἶναι ρεαλιστική» — καί πρέπει νὰ εἶναι ἔτσι, ἂν δεχτοῦμε ὅτι τὸ μορφωτικὸ καί ἰδεολογικὸ ἐπίπεδο πού κυριαρχεῖ εἶναι τὸ κριτήριο πού δικαιολογεῖ τήν κοινωνιολογικὴ ἀνάλυση. Κι' ἂν ἡ κοινωνία ἀσκεῖ πάνω στή διαμόρφωση τῆς γνώμης τέτοια καθοδήγηση καί τέτοια χειραγώγηση πού τήν ὀδηγεῖ στοὺς σφάλμα, πού τήν κάνει νὰ μὴν εἶναι πιά ἱκανὴ νὰ κατανοήσῃ τήν πραγματικότητα τῆς σύγχρονης κατάστασης, τότε ἡ ἀνάλυση αὐτὴ πού, μὲ τὴ μέθοδό της, ἀπαρνήθηκε τίς μεταβατικὲς ἔννοιες, εἶναι καταδικασμένη κι αὐτὴ σὲ πλαστὴ συνείδηση. Ὁ ἴδιος ὁ ἐμπειρισμὸς της εἶναι ἰδεολογικός.

Οἱ συγγραφεῖς ἔχουν ἀπόλυτη συνείδηση αὐτοῦ τοῦ προβλήματος. Ὅταν μετῶνε τὸ βαθμὸ ἐλεύθερης ἀποδοχῆς καί δημοκρατίας στις ἐκλογές, δέχονται ὅτι ἐδῶ μιὰ «ἰδεολογικὴ αὐστηρότητα» ἔχει «μεγάλῃ σημασία». Γιὰ ποιά ἀποδοχὴ ὅμως πρόκειται; Πρόκειται γιά ἀποδοχὴ τῶν ὑποψηφίων καί τοῦ προγράμματός τους, βέβαια. Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει τίποτα, γιὰτί τότε θάπρεπε νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἡ ἀποδοχὴ ἑνὸς φασιστικοῦ καθεστώτος (καί μπορούμε νὰ μιλήσουμε γιά περιπτώσεις ἀποδοχῆς ἑνὸς τέτοιου καθεστώτος) ἀποτελεῖ διαδικασίαν δημοκρατικὴν. Ἐτσι λοιπόν ἡ ἴδια ἡ ἐλεύθερη ἀποδοχὴ θὰ πρέπει νὰ ὀρισθεῖ — σύμφωνα μὲ τὸ περιεχόμενό της, τοὺς στόχους της, τίς «ἀξίες» της — καί γι' αὐτὸ τὸ στάδιο χρειάζεται ἓνα μεταβατικὸ νόημα. Μποροῦμε ὅμως νὰ ἀπαλλαγοῦμε ἀπ' αὐτὸ τὸ «μὴ ἐπιστημονικὸ» στάδιο, ἂν δὲν ἔχουμε νὰ ὀρίσουμε παρὰ τὸν ἰδεολογικὸ προσανατολισμὸ τῶν δύο ἀντίπαλων κομμάτων, πού ἀνταγωνίζονται «ἀποτελεσματικά», ἂν δὲν ἔχουμε νὰ ὀρίσουμε παρὰ τὸ «ἀμφιταλαντευόμενον καί οὐδετεροποιημένο ἰδεολογικὸ προσανατολισμὸ»¹ τῶν ψηφοφόρων.

Ὁ πίνακας πού ἐκφράζει τὸν ἰδεολογικὸ προσανατολισμὸ τῶν ψηφοφόρων δείχνει ὅτι ὑπάρχουν τρεῖς τρόποι προσχώρησης: στοὺς Ρεπουμπλικανικὸν κόμμα, στοὺς Δημοκρατικὸν κόμμα καί στις «ἀμφιρρέπουσες καί οὐ-

1. Political Behavior, σ. 280.

δέτερες»¹ γνώμες. Τὰ ἴδια τὰ κατεστημένα κόμματα, ἢ πολιτικὴ τους καὶ οἱ ἱντριγκές τους δὲν κρίνονται· ἀκόμη δὲν ἀναρωτιέται κανεὶς ἂν ἔχουν πραγματικὰ διαφορετικὴς θέσεις σ' ὅτι ἀφορᾷ τὰ ζωτικῆς σημασίας ζητήματα (τὴν ἀτομικὴ πολιτικὴ καὶ τὴν προετοιμασία γιὰ δλοκληρωτικὸ πόλεμο). Κι ὅμως αὐτὰ εἶναι ζητήματα οὐσιαστικὰ γιὰ τὸν καθορισμὸ τῶν δημοκρατικῶν διαδικασιῶν, ἐκτὸς ἂν ἡ ἀνάλυση γίνεται μὲ μιὰ ἔννοια δημοκρατίας ποὺ ἔχει σὰν περιεχόμενον τὴν κατεστημένη μορφὴ δημοκρατίας. Δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε πῶς ἡ ἐνεργειακὴ αὐτὴ ἔννοια δὲν εἶναι κατάλληλη γιὰ τὸ θέμα τῆς ἔρευνας. Καθορίζει μὲ σαφήνεια τὶς ιδιότητες ποῦ, στὴ σύγχρονη ἐποχὴ, κάνουν τὰ δημοκρατικὰ συστήματα ἀνώτερα ἀπ' τὰ μὴ δημοκρατικὰ (τονίζουν, ἄς ποῦμε, τὸ γεγονὸς τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν ὑποψηφίων ποὺ ἐκπροσωποῦν διαφορετικὰ κόμματα, τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ψηφοφόροι εἶναι ἐλεύθεροι νὰ διαλέξουν ἀνάμεσα στοὺς ὑποψήφιους). Αὐτὸς ὅμως ὁ τρόπος ἀντίληψης τοῦ θέματος δὲν ἀρκεῖ ἂν ἡ ἀνάλυση ἀποσκοπεῖ σὲ κάτι περισσότερο ἀπὸ μιὰ ἀπλή περιγραφή — ἂν θέλει νὰ κατανοήσῃ τὰ γεγονότα, νὰ ἀναγνωρίσῃ τὴν οὐσία τους, ἂν θέλει νὰ συλλάβῃ τὸ νόημα ποὺ ἔχουν γι' αὐτοὺς ποὺ τοὺς παρουσιάζονται σὰν δόσμενα γεγονότα καὶ ποὺ πρέπει νὰ ζήσουν μαζί τους. Γιὰ τὴν κοινωνικὴ θεωρία, ἀναγνώριση τῶν γεγονότων σημαίνει καὶ τὴν ἄσκηση κριτικῆς τους.

Οἱ ἐνεργειακὲς ἔννοιες δὲν εἶναι ἱκανὲς οὔτε νὰ περιγράψουν τὰ γεγονότα. Ἀπ' αὐτὰ παίρνουν μόνο μερικὲς πλευρὲς, μερικὰ κομμάτια ποῦ, ὅλα μαζί, ἐμποδίζουν τὴν περιγραφή νὰ πάρει ἕναν ἐμπειρικὸ καὶ ἀντικειμενικὸ χαρακτήρα. Παίρνουμε σὰν παράδειγμα τὴν ἔννοια τῆς «πολιτικῆς δραστηριότητας» στὴ μελέτη τῶν Τζούλιαν Λ. Γούντγουορντ καὶ Ἔλμο Ρόπερ πάνω «στὴν πολιτικὴ δραστηριότητα τῶν Ἀμερικανῶν πολιτῶν»². Οἱ συγγραφεῖς παρουσιάζουν ἐδῶ «ἕναν ἐνεργειακὸ ὄρισμὸ τοῦ ὄρου πολιτικῆ δραστηριότητα», «ποὺ λειτουργεῖ μὲ πέντε διαφορετικὸς τρόπους»:

1. τὴν ψήφο 2. τὴν ὑποστήριξη σὲ ἐνδεχόμενες ὁμάδες πίεσης 3. τὴν προσωπικὴ καὶ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τοὺς νομοθέτες 4. τὴ συμμετοχὴ στὴ δραστηριότητα ἑνὸς πολιτικοῦ κόμματος 5. τὴ συνηθισμένη προσπάθεια μορφοποίησης τῶν πολιτικῶν ἀπόψεων μὲ τὸν προφορικὸ λόγον.

Βέβαια, ἐδῶ βλέπουμε ὅλα ὅσα θὰ μπορούσαν νὰ «ἐπηρεάσουν... τοὺς νομοθέτες καὶ τὰ κυβερνητικὰ πρόσωπα», ἀλλὰ μπορεῖ ἡ διατύπωση αὐτὴ νὰ μᾶς προμηθεύσει μιὰ σωστὴ «μέθοδο κατάταξης τῶν ἀνθρώπων: ἀπ' τὴ μιὰ μεριά αὐτοὶ ποὺ ἐκδηλώνουν μιὰ κάποια δραστηριότητα σχετικὰ μὲ

1. Political Behavior, σ. 138.

2. Τὸ ἴδιον, σ. 133.

τὰ ζητήματα τῆς ἐθνικῆς πολιτικῆς κι ἀπ' τὴν ἄλλη αὐτοὶ ποὺ δὲν εἶναι ἰδιαίτερα δραστήριοι»; Ἐπειὰ στὴν κατηγορία τῶν «ζητημάτων ἐθνικῆς πολιτικῆς» θὰ πρέπει νὰ συμπεριλάβουμε δραστηριότητες τέτοιες ὅπως οἱ τεχνικὲς καὶ οἰκονομικὲς ἐπαφὲς τῆς κυβέρνησης μὲ τὶς μεγάλες ἐπιχειρήσεις ἢ οἱ ἐπαφὲς ποὺ ἔχουν μεταξὺ τους αὐτές; Μήπως θὰ μπορούσαμε νὰ συμπεριλάβουμε σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία τὴ «μὴ πολιτικὴ δραστηριότητα» ποὺ ἀσκεῖται ἀπ' τὰ μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας: τὴ διάδοση καὶ τὴ διαμόρφωση μιᾶς «ἀπολιτικῆς γνώμης», μιᾶς «ἀπολιτικῆς» πληροφόρησης, μιᾶς «ἀπολιτικῆς» ψυχαγωγίας; Σ' αὐτὴ τὴν ἀντίληψη τῆς πολιτικῆς δραστηριότητας, δείχνεται ἄραγε τὸ γεγονός ὅτι οἱ διάφοροι ὄργανισμοὶ ποὺ παίξουν ἓνα ρόλο στὰ δημόσια ζητήματα ἔχουν πολὺ διαφορετικὲς ἐπιρροές;

Ἐάν ἡ ἀπάντηση σ' αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα εἶναι ἀρνητικὴ (καὶ νομίζω πὼς εἶναι τέτοια), αὐτὸ συμβαίνει γιὰ τὰ γεγονότα τῆς πολιτικῆς δραστηριότητας δὲν περιγράφονται καὶ δὲν ἀναλύονται μὲ ἀκρίβεια. Πολλὰ ἀπ' αὐτὰ τὰ γεγονότα, καὶ νομίζω τὰ καθοριστικὰ καὶ οὐσιαστικὰ, ἡ ἐνεργειακὴ ἔννοια δὲν μπορεῖ νὰ τὰ συλλάβει. Ἐξ αἰτίας τοῦ περιορισμοῦ τῆς — ποὺ ὀφείλεται στὸ ὅτι ἡ μέθοδος τῆς ἀρνεῖται νὰ χρησιμοποιήσῃ μεταβατικὲς ἔννοιες ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ δείξουν κάτω ἀπ' τὸ ἀληθινὸ τους φῶς τὰ γεγονότα καὶ νὰ τὰ ἀποκαλέσουν μὲ τ' ὄνομά τους — ἡ ἀνάλυση ποὺ περιγράφει τὰ γεγονότα τὰ συλλαμβάνει μὲ περιορισμένο τρόπο καὶ γίνεται ἰδεολογικὸ στοιχεῖο ποὺ τὰ στηρίζει. Ἡ κοινωνιολογία αὐτὴ ποὺ βεβαιώνει πὼς βρίσκει τὸ φυσικὸ τῆς πλαίσιο στὴν ὑπάρχουσα κοινωνικὴ πραγματικότητα δυναμώνει στὰ ἄτομα μιὰ «πίστη χωρὶς πίστη» στὴν πραγματικότητα ποὺ μέσα τῆς βρέθηκαν: «Δὲν μένει παρὰ μιὰ ἰδεολογία, ἡ ἀναγνώριση αὐτοῦ ποὺ ὑπάρχει. Εἶναι ἡ μορφή συμπεριφορᾶς ποὺ ὑποτάσσεται στὴν καταθλιπτικὴ ἐξουσία τῆς κατεστημένης πραγματικότητας»¹. Ἐναντίον αὐτοῦ τὸν ἰδεολογικὸ ἔμπειρισμό, ἡ ἀντίθεση, μιὰ φορὰ ἀκόμη, ἐκφράζει καθαρὰ τὸ δικαίωμά τῆς: διακηρύσσει «...ὅτι αὐτὸ ποὺ ὑπάρχει δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀληθινό...»².

1. Theodor W. Adorno, «Ideologie», in: *Ideologie*, Kurt Lenk (ἐκδ.) Luchterhand, Neuwied, 1961, σ. 262. ἔ.

2. Ernst Bloch, *Philosophische Grundfragen*, Frankfurt, 1961, σ. 65.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΜΟΝΟΔΙΑΣΤΑΤΗ
ΣΚΕΨΗ

5

Η ΑΡΝΗΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ:

ΑΠΟΤΥΧΙΑ ΤΗΣ ΛΟΓΙΚΗΣ

ΤΗΣ ΑΝΤΙΘΕΣΗΣ

«...Αυτό που υπάρχει δεν μπορεί να είναι αληθινό». Ἡ πρόταση αὐτὴ ἀντηχεῖ, προκλητικὰ καὶ κωμικὰ, στὰ καλομαθημένα μας αὐτιά καὶ φαίνεται τόσο ὑπερβολικὴ ὅσο καὶ μιὰ ἄλλη πρόταση ποὺ φαίνεται νὰ λέει ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο: «Ὅ,τι εἶναι πραγματικὸ, εἶναι καὶ λογικὸ». Κι ὅμως, στὴν παράδοση τῆς δυτικῆς σκέψης, ἐκφράζουν κι οἱ δύο, μὲ προκλητικὴ λακωνικότητα, τὴν ἰδέα τοῦ Λόγου ποὺ καθοδήγησε τὴ λογικὴ. Ἀκόμη περισσότερο, μᾶς λένε κι οἱ δύο πῶς ἡ πραγματικότητα κι ἡ σκέψη, ποὺ προσπαθεῖ νὰ κατανοήσῃ αὐτὴ τὴν πραγματικότητα, ἔχουν ἀνταγωνιστικὴ δομὴ. Ὁ κόσμος τῆς ἄμεσης ἐμπειρίας — ὁ κόσμος ποὺ μέσα του ζοῦμε — πρέπει νὰ κατανοηθεῖ, νὰ μεταμορφωθεῖ καὶ νὰ ἀναστατωθεῖ ἀκόμη ὀλοκληρωτικά, γιὰ νὰ γίνῃ αὐτὸ ποὺ πραγματικὰ εἶναι.

Στὴν ἐξίσωση Λόγος = ἀλήθεια = πραγματικότητα, ποὺ συνενώνει τὸν ὑποκειμενικὸ καὶ τὸν ἀντικειμενικὸ κόσμο σὲ μιὰ ἀνταγωνιστικὴ ἐνότητα, ὁ Λόγος εἶναι ἡ ὑπονομευτικὴ δύναμη· εἶναι ἡ «δύναμη τοῦ ἀρνητικοῦ» ποὺ καθιερώνει τὴν ἀλήθεια γιὰ τοὺς ἀνθρώπους καὶ γιὰ τὰ πράγματα, σὰν θεωρητικὸς καὶ σὰν πρακτικὸς Λόγος — ποὺ καθιερώνει δηλαδὴ τὶς συνθήκες ποὺ κάτω ἀπ' αὐτὲς οἱ ἄνθρωποι καὶ τὰ πράγματα μποροῦν νὰ γίνουν αὐτὸ ποὺ πραγματικὰ εἶναι. Ἡ πρώτη προσπάθεια τῆς δυτικῆς σκέψης ἦταν νὰ ἀποδείξῃ ὅτι αὐτὴ ἡ ἀλήθεια τῆς θεωρίας καὶ τῆς πράξης εἶναι ἀντικειμενικὰ δοσμένη κι ὄχι ὑποκειμενικά· εἶναι ἡ πηγὴ τῆς λογικῆς — ὄχι τῆς λογικῆς μὲ τὴν ἔννοια ἐνὸς εἰδικοῦ τομέα τῆς φιλοσοφίας, ἀλλὰ μὲ

τὴν ἔννοια τοῦ τρόπου σκέψης τοῦ ἱκανοῦ νὰ συλλάβει τὸ πραγματικὸ σὰν ὀρθολογικό.

Ἡ πιὸ πρόσφατη μορφή πού ἔχει πάρει ὁ Λόγος εἶναι ἡ τεχνολογική ὀρθολογικότητα τοῦ ἀπολυταρχικοῦ συνόλου. Σ' αὐτὸ καὶ στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο θὰ προσπαθῆσω νὰ δείξω μερικὰ ἀπ' τὰ κυριώτερα στάδια αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης — τὴ διαδικασία πού ἔκανε τὴ λογικὴ, λογικὴ καταπίεσης. Γιὰ νὰ μπορέσει νὰ συλλάβει πραγματικά τὴν ἐξέλιξη, ἡ ἰδεολογικὴ αὐτὴ ἀνάλυση πρέπει νὰ προσπαθῆσει νὰ δείξει τι ἐνώνει (καὶ τι χωρίζει) τὴ θεωρία καὶ τὴν πράξη, τὴ σκέψη καὶ τὴ δράση στὴν ἱστορικὴ διαδικασία — πρέπει νὰ ἐμφανίσει τὸ θεωρητικὸ καὶ τὸν πρακτικὸ Λόγο μέσ' ἀπ' τὴν ἱστορικὴ διαδικασία.

Τὸ ἐνεργειακὸ καὶ κλειστὸ σύνολο τοῦ προχωρημένου βιομηχανικοῦ πολιτισμοῦ, πού πραγματοποιεῖ μιὰ τρομακτικὴ ἰσορροπία ἀνάμεσα στὴν ἐλευθερία καὶ στὴν καταπίεση, ἀνάμεσα στὴν παραγωγικότητα καὶ στὴν καταστροφή, ἀνάμεσα στὴν πρόοδο καὶ στὴν ὀπισθοδρόμηση, προδιαγράφηκε σ' αὐτὴ τὴν ἰδέα τοῦ Λόγου, σὰν εἰδικὰ ἱστορικὸ σχέδιο. Στὸ τεχνολογικό, καθὼς καὶ στὸ προτεχνολογικὸ στάδιο, χρησιμοποιήθηκαν μερικὲς βασικὲς ἔννοιες τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς φύσης πού ἐκφράζουν τὴ συνέχεια τῆς δυτικῆς σκέψης. Σ' αὐτὸ τὸ συνεχές (continuum), ὑπάρχει σύγκρουση ἀνάμεσα στοὺς διαφορετικοὺς τρόπους σκέψης· ἐκφράζουν διαφορετικοὺς τρόπους σύλληψης, ὀργάνωσης, ἀλλαγῆς τῆς κοινωνίας καὶ τῆς φύσης. Τὰ ρυθμιστικὰ στοιχεῖα τοῦ Λόγου συγκρούονταν μὲ τὰ ἀνατρεπτικὰ στοιχεῖα του, ἡ θετικὴ σκέψη ἐρχόταν σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἀρνητικὴ, μέχρις ὅτου τὰ ἐπιτεύγματα τοῦ βιομηχανικοῦ πολιτισμοῦ ἐξασφάλισαν τὸ θρίαμβο τῆς μονοδιάστατης πραγματικότητος καὶ περιόρισαν ὅλες τὶς ἀντιθέσεις.

Εἶναι μιὰ σύγκρουση πού φτάνει μέχρι τὶς πηγὲς τῆς ἴδιας τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης· ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴ διαλεκτικὴ λογικὴ τοῦ Πλάτωνα καὶ τὴν τυπικὴ λογικὴ τοῦ Ὀ ρ γ ά ν ο υ τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι ἓνα χτυπητὸ παράδειγμα. Μιὰ σκιαγράφηση τοῦ κλασικοῦ τύπου διαλεκτικῆς σκέψης θὰ προετοιμάσει τὸ ἔδαφος γιὰ μιὰ ἀνάλυση τῶν ἀντιφατικῶν ὀψεων τῆς τεχνολογικῆς ὀρθολογικότητος.

Στὴν κλασικὴ ἑλληνικὴ φιλοσοφία, ὁ Λόγος εἶναι ἡ γνωστικὴ ιδιότητα, ἐπιτρέπει τὴ γνώση τοῦ τί εἶναι ἀληθινὸ καὶ τί ψευτικὸ· ἡ ἀλήθεια (καὶ ἡ πλάνη) θεωροῦνται, πρὶν ἀπ' ὅλα, σὰν οἱ συνθήκες τῆς ὑπαρξης, τῆς πραγματικότητος — καὶ μόνο μ' αὐτὴ τὴν προϋπόθεση μποροῦν νὰ γίνουν ἰδιότητες τῶν π ρ ο τ ά σ ε ω ν. Ὁ ἀληθινὸς λόγος, ἡ λογικὴ ἐκφράζουν αὐτὸ πού πραγματικά εἶναι — σ' ἀντίθεση μ' αὐτὸ πού φαίνεται νὰ εἶναι (πραγματικὸ). Ἐξ αἰτίας αὐτῆς τῆς ἐξίσωσης ἀνάμεσα στὴν ἀλήθεια καὶ στὸ εἶναι (καὶ στὸ πραγματικὸ), ἡ ἀλήθεια εἶναι μιὰ ἀξία· τὸ εἶναι εἶναι προτιμώτερο ἀπ' τὸ μὴ εἶναι. Τὸ μὴ εἶναι δὲν εἶναι ἀπλὰ καὶ μόνο τὸ μηδέν

είναι ταυτόχρονα μιὰ δυναμικότητα και μιὰ ἀπειλή για τὸ εἶναι — μιὰ ἀπειλή καταστροφῆς. Ἡ πάλη για τὴν ἀλήθεια εἶναι μιὰ πάλη ἐνάντια στὴν καταστροφή, εἶναι μιὰ πάλη για τὴ «σωτηρία» (*σώζειν*)* τοῦ εἶναι (ἢ προσπάθεια αὐτὴ εἶναι μὲ τὴ σειρά της καταστροφικῆ, ὅταν χτυπᾷ τὴν κατεστημένη πραγματικότητα, γιατί δὲν εἶναι «ἀληθινή»: για παράδειγμα ὁ Σωκράτης ἐνάντια στὴν ἀθηναϊκὴ κοινωνία). Στὸ βαθμὸ ποὺ ἡ πάλη για τὴν ἀλήθεια «σώζει» τὴν πραγματικότητα ἀπ' τὴν καταστροφή, ἡ ἀλήθεια κατακτᾷ τὴν ἀνθρώπινη ὑπαρξη. εἶναι οὐσιαστικῶς ἓνα ἀνθρώπινο σχέδιο. Ἐάν ὁ ἄνθρωπος ἔμαθε νὰ βλέπει και νὰ γνωρίζει αὐτὸ ποὺ πραγματικῶς εἶναι, θὰ δράσει σὲ συμφωνία μὲ τὴν ἀλήθεια. Ἡ ἐπιστημολογία εἶναι ἀπὸ μόνη της ἠθικὴ και ἡ ἠθικὴ ἐπιστημολογία.

Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ἀναλογεῖ μὲ τὴν ἐμπειρία ἐνὸς κόσμου ποὺ εἶναι ἀνταγωνιστικὸς στὴν ἴδια τὴ δομὴ του — ἐνὸς κόσμου ποὺ τὸν ἀνταρᾶζουν ἡ ἀνάγκη και ἡ ἀρνητικότητα, ποὺ σταθερῶς ἀπειλεῖται μὲ καταστροφή, ἀλλὰ ποὺ ταυτόχρονα εἶναι ἓνας κόσμος** διαρθρωμένος σύμφωνα μὲ τελικὰ αἷτια. Στὸ βαθμὸ ποὺ οἱ φιλοσοφικὲς κατηγορίες καθιερώνονται πάνω στὴ βάση αὐτῆς τῆς ἐμπειρίας ἐνὸς ἀνταγωνιστικοῦ κόσμου, ἡ φιλοσοφία πεθαίνει μέσα σ' ἓνα σύνολο συντριμμένο (ὄντολογικὸ ξέσχισμα) — μέσα σ' ἓνα κόσμο διπλοδιάστατο. Ἐπιφανειακότητα και πραγματικότητα, πλάνη και ἀλήθεια (καί, ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω, ἔλλειψη ἐλευθερίας και ἐλευθερία), εἶναι τὰ ὄντολογικὰ του δεδομένα.

Ἡ διαίρεση αὐτὴ δὲν γίνεται ἐξ αἰτίας μιᾶς ἀφηρημένης σκέψης ἢ λόγῳ τῆς ἔλλειψης μιᾶς τέτοιας σκέψης· ἀλλὰ ἐφαρμόζεται θεμελιακῶς στὴν ἐμπειρία τοῦ κόσμου, στὴν ὁποία ἡ σκέψη συμμετέχει θεωρητικῶς και πρακτικῶς. Μέσα στὸν κόσμο αὐτὸν ὑπάρχουν μορφὲς ὑπαρξης ὅπου οἱ ἄνθρωποι και τὰ πράγματα ὑπάρχουν «καθ' ἑαυτὰ» και «ὡς ἑαυτὰ» και μορφὲς ὅπου δὲν ὑπάρχουν — ὅπου δηλαδὴ ἡ φύση τους (ἢ οὐσία τους) ἔχει παραμορφωθεῖ, περιοριστεῖ ἢ ἀρνηθεῖ. Ἡ διαδικασία τῆς ὑπαρξης και τῆς σκέψης βρίσκεται στὴν ὑπερφάλαγγιση αὐτῶν τῶν ἀρνητικῶν συνθηκῶν. Ἡ φιλοσοφία πηγάζει ἀπ' τὴ διαλεκτικὴ· ὁ κόσμος της τοῦ λόγου ἀναλογεῖ στὰ γεγονότα μιᾶς ἀνταγωνιστικῆς πραγματικότητας.

Ποιὰ εἶναι τὰ κριτήρια ποὺ δροῦν για μιὰ τέτοια διαίρεση; Πάνω σὲ ποιὰ βάση ἢ ιδιότητα «ἀλήθεια» δόθηκε κατὰ προτίμηση σὲ μιὰ μορφή ἢ σ' ἓνα δεδομένο και ὄχι σὲ ἄλλη μορφή ἢ σ' ἓνα ἄλλο δεδομένο; Στὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία ὑπάρχει σὲ πολλὰς περιπτώσεις αὐτὸ ποὺ ἀργότερα ἀποκάλεσαν (μὲ μιὰ μᾶλλον ὑποτιμητικὴ ἔννοια) «ἐνόραση», δηλαδὴ μιὰ μορφή γνώσης ὅπου τὸ ἀντικείμενο σκέψης ἐμφανίζεται καθαρὰ ὄντας αὐτὸ

* Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο.

** Ἡ ἑλληνικὴ λέξη στὸ κείμενο.

πού πραγματικά είναι (με τις ουσιαστικές του ιδιότητες) και διατηρώντας μιὰ ανταγωνιστική σχέση με τὴ συγκυριακὴ καὶ ἄμεση κατάστασή του. Ἡ ἐνόραση αὐτὴ δὲν εἶναι καὶ πολὺ διαφορετικὴ ἀπ' τὴν κερτεσιανὴ ἐνόραση. Ἡ ἐνόραση δὲν εἶναι μιὰ μυστηριακὴ ιδιότητα τοῦ πνεύματος, οὔτε μιὰ ἄμεση καὶ ἐκπληκτικὴ ἐμπειρία οὔτε κι εἶναι ἀποκομμένη ἀπ' τὴν ἐννοιακὴ ἀνάλυση. Εἶναι πολὺ περισσότερο ἓνας ὅρος (προκαταρκτικός) αὐτῆς τῆς ἀνάλυσης — εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς πνευματικῆς καὶ μεθοδικῆς παρέμβασης, μιᾶς παρέμβασης τῆς συγκεκριμένης ἐμπειρίας.

Ὁ κλασικὸς ὅρος τῆς οὐσίας τοῦ ἀνθρώπου μπορεῖ νὰ μᾶς χρησιμεύσει σὰν παράδειγμα. Ἄν ἀναλύσουμε τὸν ἄνθρωπο με βάση τὴ θέση του στὸν κόσμου του, φαίνεται ὅτι κατέχει ιδιότητες καὶ δυνάμεις τέτοιες πού θὰ μπορούσε νὰ περάσει μιὰ «καλὴ ζωὴ», δηλαδή ζωὴ ὅσο τὸ δυνατό ἀπελευθερωμένη ἀπ' τὴν κοπιαστικὴ ἐργασία, ζωὴ χωρὶς ἐξάρτηση καὶ χωρὶς ἀσχήματα. Πραγματοποίηση μιᾶς τέτοιας ζωῆς σημαίνει πραγματοποίηση τοῦ «καλλίστου βίου»: σημαίνει ζωὴ σύμφωνη με τὴν οὐσία τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν οὐσία τῆς φύσης.

Πρόκειται πάντοτε γιὰ διαβεβαιώσεις τοῦ φιλοσόφου· αὐτὸς ἀναλύει ἐδῶ μ' αὐτὸν τὸν τρόπο τὴν κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου. Ὑποτάσσει τὴν ἐμπειρία στὴν κριτικὴ του πού περιέχει μιὰ ἀξιολόγηση — δηλαδή, εἶναι καλύτερα νὰ εἶσαι ἀπαλλαγμένος ἀπ' τὴ δουλειὰ παρὰ νὰ δουλεύεις· καὶ μιὰ ἔξυπνη ζωὴ εἶναι προτιμώτερη ἀπὸ μιὰ ζωὴ ἡλίθια. Ἡ φιλοσοφία γεννήθηκε μαζί μ' αὐτὲς τὶς ἀξίες. Κι ἡ ἐπιστημονικὴ σκέψη ἀναγκάστηκε νὰ διαρρήξει αὐτὸν τὸ σύνδεσμο ἀνάμεσα στὴν ἀξιολόγηση καὶ στὴν ἀνάλυση, γιὰτὶ γινόταν ὄλο καὶ πιὸ φανερὸ ὅτι με τὶς φιλοσοφικὲς ἀξίες δὲν μπορούσε οὔτε ἡ κοινωνία νὰ ὀργανωθεῖ οὔτε ἡ φύση νὰ μετασχηματισθεῖ. Ἦταν ἀτελέσφορες, ἐξωπραγματικές. Ἀπὸ τότε κιόλας ἡ ἑλληνικὴ ἀντίληψη περιέχει ἓνα ἱστορικὸ στοιχεῖο: ἡ ἀνθρώπινη οὐσία δὲν εἶναι ἡ ἴδια γιὰ τὸ δοῦλο καὶ γιὰ τὸν ἐλεύθερο πολίτη, γιὰ τὸν Ἕλληνα καὶ τὸ Βάρβαρο. Ὁ πολιτισμὸς ξεπέρασε αὐτὴ τὴν ὄντολογικὴ διαφορὰ (τουλάχιστον στὴ θεωρία). Ἡ ἀνάπτυξη ὅμως αὐτὴ διατηρεῖ τὴ διάκριση ἀνάμεσα σὲ μιὰ οὐσιαστικὴ καὶ σὲ μιὰ συγκυριακὴ φύση, ἀνάμεσα στὶς ἀληθινὲς μορφὲς ὑπαρξῆς καὶ στὶς πλαστὲς — μόνο ὅμως ὅταν ἡ διάκριση αὐτὴ γεννιέται ἀπὸ μιὰ λογικὴ ἀνάλυση τῆς ἐμπειρικῆς κατάστασης κι ὅταν συλλαμβάνει τὸ «δυνατὸν» τὸ ἴδιο ὅπως καὶ τὸ ὑπάρχον.

Γιὰ τὸν Πλάτωνα τῶν τελευταίων Διαλόγων καὶ γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, οἱ μορφὲς ὑπαρξῆς εἶναι καὶ μορφὲς κίνησης — ἀποτελοῦν τὸ πέρασμα ἀπ' τὴ δυνατότητα στὴν πραγματικότητα, στὴν πραγματοποίηση. Τὸ ὀλοκληρωμένο εἶναι ἀποτελεῖ μιὰ πραγματοποίηση ἀνολοκλήρωτη, ὑπόκειται σὲ ἀλλαγὴ. Ἡ γένεσή του ἀποτελεῖ διαστροφή. Διαποτίζεται ἀπὸ ἀρνητικότητα. Μ' αὐτὴ τὴ μορφή δὲν ἀποτελεῖ μιὰ γνήσια πραγματικότητα

— μιὰ ἀλήθεια. Ἡ φιλοσοφικὴ ἔρευνα ξεκινᾷ ἀπ' τὸν πεπερασμένο κόσμο γιὰ νὰ οἰκοδομήσει μιὰ πραγματικότητα ποὺ ξεπερνάει τὴν ὀδυνηρὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴ δυνατότητα καὶ στὴν πραγματικότητα, ποὺ ξεπερνάει τὴν ἀρνητικότητά της γιὰ νὰ φτάσει σὲ μιὰ κατάσταση ἀνεξαρτησίας καὶ πληρότητας — σὲ μιὰ ἐλευθερὴ κατάσταση.

Ἡ ἀνακάλυψη αὐτὴ εἶναι ἔργο τοῦ *Λόγου** καὶ τοῦ *Ἔρωτα.** Οἱ δύο θεμελιακοὶ αὐτοὶ ὄροι δείχνουν δύο μορφές ἀρνήσεως· ἡ λογικὴ κι ἡ ἐρωτικὴ γνώση συντρίβουν τὸ παλαιο τῆς¹ κατεστημένης καὶ συγκυριακῆς πραγματικότητας καὶ τείνουν πρὸς μιὰ ἀλήθεια ἀσυμβίβαστη μ' αὐτὴ τὴν πραγματικότητα. Ὁ Λόγος καὶ ὁ Ἔρως εἶναι ταυτόχρονα ὑποκειμενικοὶ καὶ ἀντικειμενικοί. Ἡ κίνηση ἀπὸ «κατώτερες» μορφές πραγματικότητας σὲ «ἀνώτερες» εἶναι τόσο κίνηση τῆς ὕλης ὅσο καὶ κίνηση τοῦ πνεύματος. Σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ τέλεια πραγματικότητα, ὁ θεός, ἔλκει τὸν κόσμο ἀπ' τὰ κάτω, ὡς ἐρώμενον**· εἶναι ἡ τελικὴ αἰτία τοῦ παντός. Ὁ Λόγος καὶ ὁ Ἔρως συγκεντρώνουν τὸ θετικὸ καὶ τὸ ἀρνητικὸ, τὴ δημιουργία καὶ τὴν καταστροφή. Στὶς ἀπαιτήσεις τῆς σκέψης, στὴν τρέλλα τοῦ ἔρωτα, ὑπάρχει ἡ καταστροφικὴ γιὰ τὶς κατεστημένες μορφές ζωῆς ἀρνήση. Ἡ ἀλήθεια μεταμορφώνει τὶς μορφές σκέψης καὶ ὑπαρξης. Ὁ Λόγος καὶ ἡ ἐλευθερία συναντιῶνται.

Ὅμως ἡ δυναμικὴ αὐτὴ φτάνει στὰ ὄριά της, στὸ βαθμὸ ποὺ ὁ ἀνταγωνιστικὸς χαρακτήρας τῆς πραγματικότητας, ἡ παρεισαγωγή της στοὺς ἀληθινούς καὶ στοὺς πλαστοὺς τρόπους ὑπαρξης, φαίνεται νὰ εἶναι ἓνα ἀκίνητο ὄντολογικὸ δεδομένο. Μερικοὶ τρόποι ὑπαρξης δὲν μποροῦν ποτὲ νὰ εἶναι ἀληθινοί, γιὰτὶ δὲν μποροῦν ποτὲ νὰ πραγματοποιήσουν τὶς δυνατότητές τους, νὰ χαροῦν τὴ ζωή. Στὴν ἀνθρώπινη πραγματικότητα, μιὰ ὑπαρξὴ ποὺ καταναλάνεται στὴν ἱκανοποίηση τῶν πρωταρχικῶν ἀναγκῶν τῆς ζωῆς εἶναι γι' αὐτὸ καὶ μόνον μιὰ «κίβδηλη» ὑπαρξὴ, δὲν εἶναι ἐλεύθερη. Ὁλοφάνερα ἡ ὑπαρξὴ αὐτὴ ἀντανεκλᾷ ἓνα κοινωνικὸ δεδομένο ξένο σὲ κάθε ὄντολογία. Εἶναι τὸ δεδομένο μιᾶς κοινωνίας ποὺ θεωρεῖ ὅτι ἡ ἐλευθερία εἶναι ἀσυμβίβαστη μὲ τὴ δραστηριότητα ποὺ προμηθεύει τὰ ἀναγκαῖα πράγματα γιὰ τὴ ζωή, κι ἀκόμη ὅτι αὐτὴ ἡ δραστηριότητα εἶναι «φυσικὴ» λειτουργία μιᾶς ἐιδικῆς τάξης κι ὅτι γιὰ νὰ γνωρίσει κανεὶς τὴν ἀλήθεια καὶ τὴν ἀληθινὴ ὑπαρξὴ πρέπει νὰ εἶναι ἐλεύθερος ἀπὸ κάθε τέτοιας μορφῆς δραστηριότητα. Αὐτὴ εἶναι ἡ προ-τεχνολογικὴ καὶ ἰδιαίτερα ἀντι-τεχνολογικὴ στάση.

Δὲν μποροῦμε ὅμως νὰ ποῦμε πὼς ὑπάρχει μιὰ καθαρὴ ὀρθοθετικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα στὴν προ-τεχνολογικὴ καὶ στὴν τεχνολογικὴ ὀρθολογικό-

* Οἱ ἑλληνικὲς λέξεις στὸ κείμενο.

** Ἑλληνικά στὸ κείμενο.

τητα κι ότι στη μιὰ θὰ ἀντιστοιχοῦσε μιὰ κοινωνία βασισμένη στη δουλεία ἐνῶ στὴν ἄλλη μιὰ κοινωνία βασισμένη στὴν ἐλευθερία. Στὴ δική μας κοινωνία, ἡ παραγωγή τῶν ἀναγκαίων γιὰ τὴ ζωὴ πραγμάτων ἀποτελεῖ ἀκόμη, σ' ὅλο τὸ μῆκος τῆς ἡμέρας καὶ τῆς ζωῆς, τὴν ἀπασχόληση εἰδικῶν τάξεων ποὺ ἄ ρ α δὲν εἶναι ἐλεύθερες, ποὺ γι' αὐτὲς δὲν ὑπάρχει θέμα ἀνθρώπινης ὑπαρξης. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια, ἡ κλασικὴ πρόταση ὅτι ἡ ἀλήθεια δὲν συμβιβάζεται μετὰ τὸ γεγονός τῆς ὑποταγῆς σὲ μιὰ, κοινωνικὰ ἀναγκαῖα, ἀλλὰ ἀλλοτριωτικὴ ἐργασία, ἰσχύει πάντοτε.

Ἡ κλασικὴ ἀντίληψη ἐπιβάλλει ὅτι ἡ ἐλευθερία τῆς σκέψης καὶ τοῦ λόγου πρέπει νὰ μείνει ἓνα ταξικὸ προνόμιο, ὅσον καιρὸ θὰ κυριαρχεῖ ἡ δουλεία. Γιατὶ ἡ σκέψη καὶ ὁ λόγος εἶναι ἔργα ἐνὸς ὑποκείμενου ποὺ σκέπτεται καὶ μιλάει· ὅταν ἡ ζωὴ αὐτοῦ τοῦ ὑποκείμενου εἶναι δεμένη μ' ἓνα λειτουργήματα ποὺ τοῦ ἐπιβλήθηκε, ἡ σκέψη του κι ὁ λόγος του σφραγίζονται ἀπ' τὸ γεγονός ὅτι πρέπει νὰ ὑποταχθεῖ στὶς ἀπαιτήσεις αὐτοῦ τοῦ λειτουργήματος — καὶ συνακόλουθα νὰ ὑποταχθεῖ σ' αὐτοὺς ποὺ ἐλέγχουν αὐτὲς τὶς ἀπαιτήσεις. Ἡ ὀρθοτικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα στὸ προ-τεχνολογικὸ καὶ τὸ τεχνολογικὸ σχέδιο, βρίσκεται στὸ ἐπίπεδο ὀργάνωσης τῆς ἐξάρτησης ἀπ' τὶς ἀνάγκες τῆς ζωῆς (ὀργάνωσης τοῦ τρόπου «νὰ κερδίζεις τὴ ζωὴ σου») — κι αὐτὴ ἡ ὀρθοτικὴ γραμμὴ ἐμφανίζει σ' αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο τὶς νέες μορφὲς ἐλευθερίας καὶ δουλείας, ἀλήθειας καὶ πλάνης.

Ποιὸ εἶναι, στὴν κλασικὴ ἀντίληψη, τὸ ὑποκείμενο ποὺ συλλαμβάνει τὸ ὄντολογικὸ δεδομένο τοῦ ἀληθινοῦ καὶ τοῦ πλαστοῦ; Εἶναι αὐτὸ ποὺ διακρίθηκε στὴν καθαρὴ θεώρηση (στὴ θεωρία *) κι αὐτὸ ποὺ, ὀδηγημένο ἀπ' τὴ θεωρία, διακρίθηκε στὴν πράξη, δηλαδὴ ὁ φιλόσοφος — πολιτικὸς ἄνδρας. Βέβαια ἡ ἀλήθεια ποὺ γνωρίζει καὶ διδάσκει εἶναι «δυνάμει» προσιτὴ στὸν καθένα. Κάτω ἀπ' τὴν καθοδήγηση τοῦ φιλόσοφου, ὁ δοῦλος ποὺ περιγράφεται ἀπ' τὸν Πλάτωνα στὸν Μένωνα εἶναι ἰκανὸς νὰ κατανοήσει τὴν ἀλήθεια ἐνὸς γεωμετρικοῦ ἀξιώματος, δηλαδὴ μιὰ ἀλήθεια ποὺ βρίσκεται πέρα ἀπ' τὴν ἀλλαγὴ καὶ τὴ φθορά. Ἀφοῦ ὅμως ἡ ἀλήθεια εἶναι μιὰ κατάσταση τοῦ εἶναι, ταυτόχρονα μετὰ μιὰ κατάσταση τῆς σκέψης, ἀφοῦ ἡ σκέψη ἐκδηλώνει καὶ ἐκφράζει τὸ εἶναι, τότε τὸ νὰ φτάσει στὴν ἀλήθεια μένει ἓνα «δυνάμει» σχέδιο γιὰ τὸν ἄνθρωπο ὅσο δὲν ζεῖ μέσα στὴν ἀλήθεια καὶ μαζί μετὰ τὴν ἀλήθεια. Αὐτὴ ὅμως ἡ μορφή ζωῆς εἶναι ἀπαγορευμένη στὸ δοῦλο, εἶναι ἀπαγορευμένη σὲ ὅλους ἐκείνους ποὺ περνοῦν τὴ ζωὴ τους παράγοντας τὰ ἀγαθὰ τὰ ἀναγκαῖα γιὰ τὴ ζωὴ. Συνακόλουθα, ἂν οἱ ἄνθρωποι δὲν ὑποχρεώνονταν νὰ ὑποτάξουν τὴ ζωὴ τους στὴν ἀναγκαιότητα, ἡ ἀλήθεια, ἡ ἀληθινὴ ὑπαρξη, θὰ γίνονταν καθολικὲς μετὰ πραγματικὴ καὶ στενὴ ἔννοια. Ἡ φιλοσοφία θέλει τὴν ἰσότητα

* Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο.

τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ ταυτόχρονα δέχεται τὴν «ἐκ τῶν πραγμάτων» ἄρνηση τῆς ἰσότητος. Γιατί, στὴ δοσμένη πραγματικότητα, παραγωγή τῶν ἀναγκαίων γιὰ τὴ ζωὴ σημαίνει δουλειὰ σὲ ὄλη τὴ ζωὴ γιὰ τὴν πλειοψηφία τῶν ἀνθρώπων, κι ὁμως αὐτὰ τὰ ἀναγκαῖα πρέπει νὰ παραχθοῦν γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ὑπάρξει ἡ ἀλήθεια (ποῦ εἶναι ἡ ἐλευθερία ἀπέναντι στὶς ὑλικὲς ἀνάγκες).

Ἡ ἱστορικὴ πραγματικότητα ἀντιτάσσεται στὴν ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας, τὴν ἐμποδίζει καὶ τὴν παραμορφώνει· ὁ κοινωνικὸς καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας ἀποκτίνει τὴν ἀξία μιᾶς ὄντολογικῆς κατάστασης. Ἐν ἀπαραιτήτῃ προϋπόθεση τῆς ἀλήθειας εἶναι ἡ ἀπελευθέρωση ἀπ' τὴν ἄλλοτριωτικὴ ἐργασία κι ἂν, στὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα, αὐτὸ συμβαίνει σὲ μιὰ μειονότητα ἀνθρώπων, τότε μπορούμε νὰ ποῦμε πὼς ἡ κοινωνικὴ πραγματικότητα δὲν διαθέτει αὐτὴ τὴν ἀλήθεια παρὰ κατὰ προσέγγιση καὶ γιὰ μιὰ προνομιούχο ὁμάδα. Αὐτὴ ἡ κατάσταση πραγμάτων ἀντιβαίνει στὴν καθολικὴ ἀλήθεια ποῦ καθορίζει καὶ «ἐξαγγέλει» ἕνα θεωρητικὸ σχέδιο ἀλλὰ προπάντων τὸν βίον τὸν κάλλιστον γιὰ τὸν ἄνθρωπο, σὰν ἄνθρωπο καὶ τὸ σεβασμὸ τῆς ἀνθρώπινης οὐσίας. Γιὰ τὴ φιλοσοφία ἡ ἀντίθεση εἶναι ἄλλυτῃ· ἡ ἴσως ἐμφανίζεται ἄλλυτῃ γιατί ἀποτελεῖ τὴν ἴδια τὴ δομὴ μιᾶς δουλοκτητικῆς κοινωνίας ἢ μιᾶς κοινωνίας βασισμένης στὴ δουλειά, μορφὲς κοινωνίας ποῦ ἡ φιλοσοφία δὲν ὑπερβαίνει. Μένει ἔτσι ἀνυπόταχτη, στὴν οὐρὰ τῆς ἱστορίας καὶ περνᾷ ἀκίνδυνα τὴν ἀλήθεια πάνω ἀπ' τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα. Στὸ ἐπίπεδο αὐτό, ἡ ἀλήθεια διατηρεῖται ἀνέπαφη, ὄχι γιατί ἐκπληρώνει τὸν οὐρανὸ ἢ ἐκπληρώνεται σ' αὐτόν, ἀλλὰ γιατί εἶναι μιὰ ἐκπλήρωση τῆς «καθαρῆς» σκέψης — ἀνέπαφη γιατί ἐκφράζει μὲ ὀλοφάνερο τρόπο, στὸν ἴδιο τὸν ὄρο τῆς, ὅτι αὐτοὶ ποῦ περνοῦν τὴ ζωὴ τους μοχθώντας εἶναι ἀνίκανοι νὰ ζήσουν μιὰ ζωὴ ἀνθρώπινη.

Ἡ ὄντολογικὴ ἔννοια τῆς ἀλήθειας βρίσκεται στὸ κέντρο μιᾶς λογικῆς ποῦ μπορούμε νὰ τὴ θεωρήσουμε σὰν πρότυπο προ-τεχνολογικῆς ὀρθολογικότητας. Εἶναι ἡ ὀρθολογικότητα ἐνὸς διπλοδιάστατου συνόλου λόγου, καί, ἔτσι, βρίσκεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς μονοδιάστατες μορφὲς σκέψης, καὶ δράσης ποῦ ἀναπτύσσονται στὸν τεχνολογικὸ πολιτισμὸ.

Ὁ Ἄριστοτέλης χρησιμοποιοῖ τὸν ὄρο «ἀποφαντικὸς Λόγος» γιὰ νὰ χαρακτηρίσει μιὰ εἰδικὴ μορφή Λόγου (τὴ γλῶσσα, τὴν ἐπικοινωνία) — αὐτὴ ποῦ ἀποκαλύπτει τὸ ἀληθινὸ καὶ τὸ ψεύτικο καὶ ποῦ καθορίζεται, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνάπτυξής τῆς, ἀπὸ τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ ἀληθινὸ καὶ στὸ ψεύτικο (Π ε ρ ι Ἐ ρ μ η ν ε ἰ α ς 16 β 17α). Εἶναι ἡ λογικὴ τῆς κρίσης ἀλλὰ μὲ τὸ ἐμφατικὸ νόημα μιᾶς «ποινῆς» (νομικῆς): ἀποδίδει (π) στὸν (Σ) ἐπειδὴ καὶ ἀφοῦ ἀνήκει στὸν (Σ), σὰν ἰδιοκτησία τοῦ (Σ): ἢ ἀρνεῖται (π) στὸν (Σ) ἐπειδὴ καὶ ἀφοῦ δὲν ἀνήκει στὸν (Σ), κλπ. Ἡ ἀριστοτελικὴ φιλοσοφία ξεκινᾷ ἀπ' αὐτὴ τὴ φιλοσοφικὴ βάση γιὰ νὰ καθιερώσει τὶς «κα-

θαρές μορφές» όλων τῶν δυνατῶν ἀφορισμῶν, ἀληθινῶν καὶ ψεύτικων· εἶναι ἢ τυπικὴ λογικὴ τῶν κρίσεων.

Ὅταν ὁ Χοῦσσερλ ἀναζωπύρωσε τὴν ἰδέα μιᾶς ἀποφαντικῆς λογικῆς, τὸ ἔκανε ἐξ αἰτίας τοῦ πρωταρχικοῦ κριτικοῦ της περιεχομένου: Γι' αὐτὸν, βρισκόταν ἀκριβῶς στὴν ἰδέα μιᾶς λογικῆς κρίσεων — ἀπ' τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ σκέψη δὲν πῆγαζε ἄμεσα ἀπ' τὸ εἶναι (*das Seiende selbst*) ἀλλὰ ἀπ' τὶς «προθέσεις» περισσότερο, ἀπ' τὶς προτάσεις πάνω στὸ εἶναι¹. Γιὰ τὸν Χοῦσσερλ αὐτὴ ἡ τάση γιὰ κρίσεις περιορίζει τὸν σκοπὸ καὶ τὸ χῶρο τῆς λογικῆς καὶ τὴν ὁδηγεῖ σὲ ἀποτυχία.

Στὴν κλασικὴ ἰδέα τῆς λογικῆς, ὑπάρχει πραγματικὰ μιὰ ὄντολογικὴ πρόληψη: ἡ διάρθρωση τῆς κρίσης (τῆς πρότασης) ἀναφέρεται σὲ μιὰ διχασμένη πραγματικότητα. Ὁ λόγος πηγαινοέρχεται ἀπὸ τὸ εἶναι στὸ μὴ εἶναι, ἀπ' τὴν οὐσία στὸ γεγονὸς, ἀπ' τὴ γένεση στὴ φθορά, ἀπ' τὴ δυνατότητα στὴν πραγματικότητα, ἀποκτᾷ τὴν ἐμπειρία τῶν δύο ὄρων. Τὸ ἀφηρημένο Ἀριστοτελικὸ Ὅ ρ γ α ν ο ν, σ' αὐτὴ τὴν ἐνότητα τῶν ἀντιθέτων, στὶς γενικὲς μορφὲς προτάσεων, καθιερώνει τὶς ἀντιστοιχίες τους (σωστὲς ἢ λαθεμένες): ἔτσι, τὰ σημαντικὰ στοιχεῖα αὐτῆς τῆς τυπικῆς λογικῆς παραμένουν συνδεδεμένα μὲ τὴν ἀριστοτελικὴ μεταφυσικὴ².

Πρὶν ἀπ' τὴν ἀριστοτελικὴ τυποποίηση, ἡ πλατωνικὴ διαλεκτικὴ εἶναι ἐκείνη ποὺ πραγματεύεται, στὴ λογικὴ της, τὸ θέμα τῆς ἐμπειρίας τοῦ διχασμένου κόσμου. Οἱ ὄροι «εἶναι» καὶ «μὴ-εἶναι», «ἐν» καὶ «πολλαπλοῦν», ἢ «ταυτότης» καὶ ἢ «ἀντίφασις», διατηροῦνται ἀνοιχτοί, διαφορούμενοι, δὲν καθορίζονται μὲ ἀκρίβεια. Ἔχουν μιὰ ἀνοιχτὴ προοπτικὴ· ἔχουν ἕνα ὀλόκληρο σύνολο νοημάτων ποὺ διαρθρώνεται σιγὰ — σιγὰ μὲ τὴν ἐπικοινωνία ἀλλὰ ποῦ, ποτέ, δὲν κλείνει. Οἱ προτάσεις ὑποτάσσονται στὸ διάλογο, ἀναπτύσσονται σ' αὐτὸν κι ἐπαληθεύονται· ἐνῶ ζετυλιγεται ὁ διάλογος, ἐκεῖνος ποὺ ἀπαντᾷ στὸ τέλος φτάνει νὰ ἀμφισβητήσει τὸν κόσμον τῆς ἐμπειρίας καὶ τοῦ λόγου ποὺ φυσιολογικὰ δὲν ἀμφισβητεῖται καὶ ν' ἀποκαλύψει μιὰ καινούργια διάσταση λόγου — μ' ἄλλα λόγια, εἶναι ἐ λ ε ῦ θ ε ρ ο ς κι ὁ λόγος του μιλάει γιὰ ἐλευθερία. Πηγαίνει πρὸ πέρα ἀπ' αὐτὸ ποὺ τοῦ ἔχει δοθεῖ ὅπως κι αὐτὸς ποὺ ρωτᾷει, στὴν πρότασή του, πηγαίνει πρὸ πέρα ἀπ' τὴν ἀρχικὴ συναρμογὴ τῶν ὄρων. Οἱ ὄροι αὐτοὶ ἔχουν πολλὰ νοήματα γιατί ἀναφέρονται σὲ δεδομένα μὲ πολλὲς ὄψεις, ἐφαρμογὲς κι ἀποτελέσματα ποὺ δὲν εἶναι δυνατό νὰ ἐντοπισθοῦν καὶ νὰ ἀπομονωθοῦν. Ἡ λογικὴ τους ἀνάπτυξη ἀντιστοιχεῖ στὴ διαδικασία τῆς πραγματι-

1. Husserl, *Formale und Transzendente Logik*, Niemeyer, Halle, 1929, σ. 42, κ. ἐ., 115 κ.ἐ.

2. Carl Prantl, *Geschichte der Logik in Abendlande*, Darmstadt, 1957, τομ. 1. σ. 135, 211.

κότητας ή Sache selbst. Οί νόμοι τής σκέψης είναι νόμοι τής πραγματικότητας ή μάλλον γί ν ο ν τ α ι τέτοιοι όταν ή σκέψη συλλαμβάνει τήν ἀλήθεια τής ἄμεσης ἐμπειρίας, σάν τήν ἐπιφάνεια μιᾶς ἄλλης ἀλήθειας, δηλαδή τήν ἐπιφάνεια τῶν ἀληθινῶν Μορφῶν πραγματικότητας— τῶν Ἰδεῶν. Ἔτσι περισσότερο ἀπό ἀντιστοιχία, ὑπάρχει ἀντίφαση ἀνάμεσα στή δοσμένη πραγματικότητα καί στή διαλεκτική σκέψη· ή ἀληθινή κρίση κρίνει αὐτή τήν πραγματικότητα ὄχι μέ τούς ὄρους τής, ἀλλά μέ ὄρους πού σημαίνουν ἀνατροπή αὐτῆς τής πραγματικότητας. Καί, μέσ' ἀπ' αὐτή τήν ἀνατροπή, ή πραγματικότητα φτάνει στήν ἀλήθεια τής.

Στήν κλασική λογική, ή κρίση πού ἀποτελοῦσε τόν πρωταρχικό πυρήνα τής διαλεκτικῆς σκέψης, εἶχε τυποποιηθεῖ στό προτασιακό σχῆμα («Σ εἶναι π»). Τό σχῆμα ὁμως αὐτό ἀποσιωπᾶ (δέν ἀποκαλύπτει) τή βασική διαλεκτική πρόταση πού βεβαιώνει τόν ἀρνητικό χαρακτήρα τής ἐμπειρικῆς πραγματικότητας. Κρινόμενοι κάτω ἀπ' τὸ φῶς τής οὐσίας καί τής ιδέας τους, οἱ ἄνθρωποι καί τὰ πράγματα ὑπάρχουν μέ μιᾶ ὑπαρξη ἀλλοιώτικη ἀπ' αὐτή πού εἶναι· ἔτσι, ή σκέψη ἔρχεται σέ ἀντίθεση μ' αὐτό πού ὑπάρχει (δοσμένο), ἀντιπαράθετε τήν ἀλήθεια τής στήν ἀλήθεια τής δοσμένης πραγματικότητας. Ἡ ἀλήθεια πού ἐνατενίζει ή σκέψη, εἶναι ή Ἰδέα. Σάν τέτοια, μέ ὄρους τής δοσμένης πραγματικότητας, εἶναι «καθαρή» Ἰδέα, «καθαρή» οὐσία — δυνατότητα.

Ἡ δυνατότητα τής οὐσίας ὁμως δέν μπορεῖ νά συγκριθεῖ μέ τίς πολλές δυνατότητες πού περιέχονται στόν δοσμένο χῶρο τοῦ λόγου καί τής δράσης· ή δυνατότητα τής οὐσίας ἀνήκει σέ μιᾶ ἄλλη τάξη. Γιὰ νά πραγματοποιηθεῖ πρέπει νά ἀνατραπεῖ ή κατεστημένη τάξη, γιατί τὸ νά σκέφτεσαι σύμφωνα μέ τήν ἀλήθεια σημαίνει ταυτόχρονα καί νά ζεῖς μαζί τής. (Στόν Πλάτωνα, τὸ γεγονός ὅτι ή κατεστημένη τάξη πρέπει νά ἀνατραπεῖ τονίζεται μέ ἀκραῖες ἀπόψεις: ὁ θάνατος εἶναι ή ἀρχή τής ζωῆς τοῦ φιλόσοφου πού ἀπελευθερώνεται ἀπότομα ἀπ' τὸ Σπήλαιο). Ἔτσι ὁ ἀνατρεπτικός χαρακτήρας τής ἀλήθειας ἐπιβάλλεται ἐπιτακτικὰ στή σκέψη. Ἡ λογική προσανατολίζεται σέ κρίσεις πού, σάν ἀποδεικτικές προτάσεις, εἶναι ἐπιτακτικές — τὸ κατηγορηματικό «εἶναι» ἐπιβάλλει τὸ «θα ἔπρεπε».

Αὐτή ή μορφή ἀντιφατικῆς, διπλοδιάστατης σκέψης ὑπάρχει ὄχι μόνο στή διαλεκτική λογική ἀλλά σέ κάθε φιλοσοφία πού ἀναζητᾶ τήν γνῶση τής πραγματικότητας. Οἱ προτάσεις πού ὀρίζουν τήν πραγματικότητα δίνουν γιὰ ἀληθινὸ κάτι πού δ ἐ ν εἶναι (ἄμεσα) ἀληθινὸ· μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἔρχονται σ' ἀντίθεση μ' αὐτὸ πού εἶναι καί ἀμφισβητοῦν τήν ἀλήθεια του. Ἡ καταφατική κρίση ἐμπεριέχει μιᾶ ἀρνηση πού δέν φαίνεται στήν προτασιακή μορφή, («Σ εἶναι π»). Γιὰ παράδειγμα, «ή ἀρετὴ εἶναι γνῶση»· «δικαιοσύνη εἶναι ή κατάσταση ὅπου κάθε ἄτομο ἐκπληρώνει τή λειτουργία πού ἀρμόζει καλύτερα στή φύση του»· «τὸ τέλεια πραγματικὸ εἶναι τὸ τέ-

λεια γνώσιμο» «verum est id, quod est»*. «ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐλεύθερος», «τὸ Κράτος εἶναι ἢ πραγματοποίηση τοῦ Λόγου». Γιὰ νὰ γίνουν οἱ προτάσεις αὐτὲς ἀληθινές, πρέπει τὸ συνδετικὸ «εἶναι» νὰ ἐκφράζει τὸ «πρέπει», νὰ δείχνει μιὰ ἔλλειψη. Κρίνει καταστάσεις ὅπου ἡ ἀρετὴ δὲν εἶναι γνώση, ὅπου οἱ ἄνθρωποι δὲν ἐκπληρώνουν τὸ λειτουργημὰ πού εἶναι σύμφωνο μὲ τὴ φύση τους, ὅπου οἱ ἄνθρωποι δὲν εἶναι ἐλεύθεροι κλπ. Ἡ κατηγορικὴ μορφή Σ—π δηλώνει ὅτι (Σ) δὲν εἶναι (Σ)· τὸ (Σ) ὀρίζεται σὰν κάτι ἄλλο ἀπ' τὸν ἑαυτό του. Γιὰ νὰ ἐπαληθευθεῖ ἡ πρόταση, χρειάζεται νὰ ὀλοκληρωθεῖ ὡς πράξη μιὰ δ ι α δ ι κ α σ ί α, ὅπως καὶ στὴ σκέψη: τὸ (Σ) πρέπει νὰ γί ν ε ι αὐτὸ πού εἶναι. Ἡ κατηγορικὴ διατύπωση γίνεται ἔτσι κ α τ η γ ο ρ ι κ ῆ ἐ π ι τ α γ ῆ· δὲν διατυπώνει ἕνα γεγονός, ἐπιτάσσει ὅτι ἕνα γεγονός πρέπει νὰ σ υ μ β ε ῖ. Θὰ μπορούσαμε, ἄς ποῦμε, νὰ τὸ ἀκούσουμε μ' αὐτὸν τὸν τρόπο: ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶ ναι ἐλεύθερος (στὴν πραγματικότητα), δὲν κατέχει ἀναπαλοτριῶτα δικαιώματα, κλπ. ἀλλὰ ἔ π ρ ε π ε νὰ εἶ ναι γιατί εἶναι ἀπὸ φύση ἐλεύθερος, ἢ γιατί εἶναι ἐλεύθερος ἀπέναντι στοῦ Θεοῦ κλπ.¹

Ἡ διαλεκτικὴ σκέψη συλλαμβάνει τὴν κριτικὴ ἔνταση ἀνάμεσα στοῦ «εἶναι» καὶ στοῦ «πρέπει», πρὶν ἀπ' ὅλα σὰν ὄντολογικὸ δεδομένο πού ἀνήκει στὴν διάρθρωση τοῦ ἴδιου τοῦ Εἶναι. Ὅμως, ἡ γνώση αὐτῆς τῆς κατάστασης τοῦ Εἶναι — ἡ θεωρία — ἀπαιτεῖ, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ κίολας, μιὰ συγκεκριμένη π ρ ἶ ξ η. Στὸ φῶς μιᾶς ἀλήθειας πού, μέσα στὰ δοσμένα γεγονότα, φαίνεται πλαστογραφημένη καὶ ἀπαρνημένη, τὰ ἴδια αὐτὰ τὰ γεγονότα φαίνονται, αὐτὰ τώρα, πλαστὰ καὶ ἀρνητικὰ.

Συνακόλουθα, ἐξ αἰτίας τῆς κατάστασης αὐτῶν τῶν ἀντικειμένων, ἡ σκέψη ὀδηγήθηκε στὴν ἐξακρίβωση τῆς ἀλήθειας τους μὲ ὄρους μιᾶς ἄλλης λογικῆς, ἐνὸς ἄλλου σύνολου λόγου. Κι ἡ λογικὴ αὐτὴ διαγράφει ἕναν ἄλλο τρόπο ὑπαρξης, ὅπου ἡ ἀλήθεια θὰ πραγματοποιήταν στὰ λόγια καὶ στὰ ἔργα τῶν ἀνθρώπων. Καὶ στὸ βαθμὸ πού ἡ διαγραφή αὐτὴ προσδιορίζει τὸν ἄνθρωπο σὰν «κοινωνικὸ ζῶο», μέσα στὴν π ὅ λ η, τὸ κίνημα τῆς σκέψης ἔχει π ο λ ι τ ι κ ὸ π ε ρ ι ε χ ὸ μ ε ν ο. Ἔτσι ὁ σοκρατικὸς λόγος

1. Γιατὶ ἡ πρόταση δὲν λέει «π ρ ἶ π ε ι» ἀφοῦ σ η μ α ῖ ν ε ι «π ρ ἶ π ε ι»; Γιατὶ ἡ ἀρνηση δὲν φαίνεται στὴν διατύπωση; Μήπως οἱ μεταφυσικὲς πηγὲς τῆς λογικῆς καθόρισαν τὴν προτασιακὴ μορφή; Ὁ διαχωρισμὸς ἀνάμεσα στὴ λογικὴ καὶ στὴν ἠθικὴ ἔγνε μετὰ τὴν προ-σωκρατικὴ καὶ τὴ σωκρατικὴ σκέψη. Ἄν μόνον ὁ Λόγος καὶ ἡ Ἰδέα ὑ π ἄ ρ χ ο υ ν πραγματικὰ, ἡ πραγματικότητά τῆς ἄμεσης ἐμπειρίας συμμετέχει τοῦ μ ἦ ὄ ν τ ο ς (Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο Σ.τ.Μ.), αὐτοῦ πού δὲν ὑπάρχει. Κι ὅμως αὐτὸ τὸ μ ἦ ὄ ν ὑ π ἄ ρ χ ε ι καὶ στὴν ἄμεση ἐμπειρία (πού γιὰ τοὺς περισσότερους ἀνθρώπους, εἶναι ἡ μοναδικὴ πραγματικότητά), εἶναι τὸ μόνον πού ὑ π ἄ ρ χ ε ι. Ἔτσι ἡ διπλοδιάστατη μορφή τοῦ κόσμου ἐκφράζεται μὲ τὴ διπλὴ σημασία τοῦ «εἶ ναι».

* Ἄληθινὸν εἶναι ὅ,τι ὑπάρχει.

είναι λόγος πολιτικός μιὰ κι ἔρχεται σὲ σύγκρουση μὲ τοὺς κατεστημένους πολιτικοὺς θεσμούς. Ἡ προσπάθεια νὰ βρεθεῖ ὁ σωστὸς ὀρισμὸς τῆς «ἐννοιας» τῆς ἀρετῆς, τῆς δικαιοσύνης, τῆς εὐσέβειας, τῆς γνώσης, γίνεται ἀνατρεπτικὴ ἐνέργεια ἀπ' τὴ στιγμή πού ἡ ἔννοια θὰ ἀπαιτήσῃ μιὰ καινούργια *πόλις* *

Ἡ σκέψη δὲν μπορεῖ νὰ πραγματοποιήσῃ μιὰ τέτοια ἀλλαγὴ, ὅσο δὲν «αὐτοῦπερβαίνεται» στὴν πράξη: ἡ φιλοσοφία πηγάζει ἀπὸ μιὰ πορεία σκέψης πού ἐπιβάλλει ἕναν διαχωρισμὸ ἀπὸ τὴν ὕλική πράξη, πρᾶγμα πού δίνει στὴ φιλοσοφικὴ σκέψη τὸν ἀφηρημένο καὶ ἰδεολογικὸ της χαρακτήρα. Ἐξ αἰτίας αὐτοῦ τοῦ διαχωρισμοῦ, ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη πού θέλει νὰ εἶναι κριτικὴ ἀναγκαστικὰ γίνεται ὑπερβατικὴ καὶ ἀφῆρημένη. Ὅπως ἡ φιλοσοφία, ἔτσι καὶ κάθε ἀθηντικὴ σκέψη κάνει αὐτὴ τὴν ἀφαιρετικὴ πορεία: κανένας δὲν μπορεῖ νὰ σκεφεῖ πραγματικὰ ἂν δὲν κάνει ἀφαίρεση αὐτοῦ πού εἶναι δοσμένο, ἂν δὲν συνδέσῃ τὰ γεγονότα μὲ τὰ αἰτίά τους, ἂν δὲν ἐλέγξῃ αὐτὰ τὰ γεγονότα. Ἡ ἀφαίρεση εἶναι ἡ ἴδια ἡ ζωὴ τῆς σκέψης, ἡ ἀπόδειξη τῆς ἀθηντικότητάς της.

Ἐπάρχουν ὅμως ἀφαιρέσεις ἀληθινὲς καὶ ἀφαιρέσεις πλαστῆς. Ἡ ἀφαίρεση εἶναι ἕνα ἱστορικὸ γεγονὸς μέσα σ' ἕνα ἱστορικὸ συνεχές (continuum). Ἐνεργεῖ πάνω στὴν οὐσία τῆς ἱστορίας, παραμένει συνδεδεμένη μ' ὅ,τι θεμελιακὰ προκάλεσε τὴν ἐμφάνισή της κι ἀπ' ὅπου τείνει νὰ ἀπομακρυνθεῖ: τὸ κατεστημένο κοινωνικὸ σύνολο. Ἀκόμη κι ὅταν ἡ κριτικὴ ἀφαίρεση φτάνει νὰ ἀμφισβητήσῃ τὸ κατεστημένο σύνολο τοῦ λόγου, ἡ βασικὴ ἀρχὴ ἐπιβιώνει μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἀρνητικὴ κίνηση (μέσα στὴν ἀνατροπὴ) καὶ περιορίζει τὶς δυνατότητες τῆς καινούργιας θέσης.

Ὅταν πρωτοεμφανίστηκε ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη, οἱ ὑπερβατικὲς ἐννοίες καθορίζονταν ἀπ' τὸ γεγονὸς ὅτι, στὴν ἀρχαία κοινωνία, ὑπῆρχε ἀπ' τὴν μιὰ μεριὰ ἡ πνευματικὴ κι ἀπ' τὴν ἄλλη ἡ χειρωνακτικὴ ἐργασία — καθορίζονταν ἀπὸ μιὰ κοινωνία βασισμένη στὴ δουλεία. Τὸ «ιδανικὸ» Κράτος τοῦ Πλάτωνα διατηρεῖ καὶ ἀναμορφώνει τὴ δουλεία ὀργανώνοντάς την πάνω στὴ βάση μιᾶς αἰώνιας ἀλήθειας. Καὶ στὸν Ἀριστοτέλη, τὴν ὑπεροχὴ δὲν τὴν ἔχει πιά ὁ ἄρχων-φιλόσοφος ἀλλὰ ὁ *θεωρητικὸς βίος* **, ἕνας τρόπος ζωῆς πού δύσκολα μπορεῖ νὰ διεκδικήσῃ ἀνατρεπτικὴ ἰδιότητα καὶ περιεχόμενο. Αὐτοὶ πού ἦταν τὰ κυριώτετα θύματα τῆς ψεύτικης πραγματικότητας καὶ πού εἶχαν τὴν περισσότερὴ ἀνάγκη νὰ ἀνατραπεῖ αὐτὴ ἡ πραγματικότητα δὲν ἀπασχολοῦσαν τὴ φιλοσοφία. Εἶχε προβεῖ σὲ ἀφαιρέσῃ τους καὶ συνεχίζει νὰ προβαίνει.

Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια, «ὁ ἰδεαλισμὸς» ἦταν τὸ οὐσιαστικὸ περιεχόμενο

* Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο.

** Οἱ ἑλληνικὲς λέξεις στὸ κείμενο.

τῆς φιλοσοφίας: τὴν ἴδια στιγμή πού ἡ σκέψη (ἡ συνείδηση) διαβεβαιώνει τὴν ὑπεροχή της, ὁμολογεῖ τὴν ἀδυναμία της μπροστά στὸν ἐμπειρικό κόσμο πού ἡ φιλοσοφία ὑπερβαίνει καὶ διορθώνει — στὴ σκέψη. Ἡ ὀρθολογικότητα, πού στ' ὄνομά της ἡ φιλοσοφία ἔβγαξε τὶς κρίσεις της, εἶχε αὐτὴ τὴν «καθαρή», ἀφρημένη καὶ γενικὴ μορφή πού τὴν ἀπομόνωνε ἀπ' τὸν κόσμο ἐκεῖνο πού ὅμως μέσα του ἔπρεπε νὰ ζήσει. Ἄν ἐξαιρέσουμε τὶς «ὀλιστικὲς αἱρέσεις», ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη πολὺ σπάνια συγκινήθηκε ἀπ' τὰ βάσιμα τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης.

Κατὰ παράδοξο τρόπο, ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη προσανατολίζεται πρὸς τὶς καθαρὲς μορφές καὶ τὸν ἰδεαλισμό, ἀκριβῶς ἐξ αἰτίας τοῦ κριτικοῦ της περιεχομένου — ἐνὸς περιεχομένου πού σκοπεύει τὸν ἐμπειρικό κόσμο στὸ σύνολό του κι ὄχι μόνο μερικὲς μορφές σκέψης καὶ συμπεριφορᾶς μέσα σ' αὐτὸν τὸν κόσμο, ὀρίζοντας τὶς ἔννοιές της μὲ ὄρους πού ἐκφράζουν τὸ «δυνατὸν» καὶ πού δηλώνουν μιὰ οὐσιαστικὰ διαφορετικὴ κατάσταση πνεύματος καὶ ὑπαρξης, ἡ φιλοσοφικὴ κριτικὴ, συνθλιβόμενη ἀπ' τὴν πραγματικότητα, ἀποχωρίζεται ἀπ' αὐτὴν καὶ οἰκοδομεῖ ἕνα βασίλειο τοῦ Λόγου ἀπ' ὅπου οἱ ἱστορικὲς καὶ ἐμπειρικὲς συγκυρίες ἔχουν ἐκτοπισθεῖ. Οἱ δύο διαστάσεις τῆς σκέψης — ἡ διάσταση τῆς οὐσιαστικῆς ἀλήθειας κι ἡ διάσταση τῆς φαινομενικῆς — δὲν ἀλληλεπιδροῦν πιά, ἡ συγκεκριμένη διαλεκτικὴ τους σχέση γίνεται μιὰ ἀφρημένη ἐπιστημολογικὴ σχέση ἢ μιὰ σχέση ὄντολογικῆ. Τὶς κρίσεις πάνω στὴ δοσμένη πραγματικότητα τὶς ἀντικαθιστοῦν προτάσεις πού καθορίζουν τὶς γενικὲς μορφές τῆς σκέψης, τὰ ἀντικείμενα τῆς σκέψης, τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὴ σκέψη καὶ στὰ ἀντικείμενά της. Ὑποκείμενο τῆς σκέψης γίνεται ἡ καθαρὴ, καθολικὴ μορφή τῆς ὑποκειμενικότητας ἀπ' ὅπου ἔχουν παραμερισθεῖ ὅλες οἱ ἰδιομορφίες.

Γι' αὐτὸ τὸ τυπικὸ ὑποκείμενο, ἡ σχέση ἀνάμεσα στὸ Ὁ ν* καὶ στὸ μ ἢ ὅ ν,* ἀνάμεσα στὴ διαιώνιση καὶ στὴν ἀλλαγὴ, ἀνάμεσα στὸ «δυνατὸ» καὶ στὸ πραγματικό, ἀνάμεσα στὴν ἀλήθεια καὶ στὴν πλάνη, δὲν ἀποτελεῖ πιά οὐσιαστικὴ ἀπασχόληση· εἶναι περισσότερο ἕνα ὑλικὸ τῆς καθαρῆς φιλοσοφίας. Ὑπάρχει μιὰ χτυπητὴ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴ διαλεκτικὴ λογικὴ τοῦ Πλάτωνα καὶ στὴν τυπικὴ λογικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη.

Στὸ ἀριστοτελικὸ Ὀ ρ γ α ν ο ν, ὁ συλλογιστικὸς ὅρος* εἶναι «τὸσο στερημένος οὐσιαστικῆς σημασίας πού ἕνα γράμμα τοῦ ἀλφάβητου μπορεῖ νὰ τὸν ἀντικαταστήσει μὲ ἀπόλυτη ἰσοδυναμία». Εἶναι λοιπὸν ὁλωσδιόλου διαφορετικὸς ἀπὸ τὸν ὄρο «μεταφυσικὴ» (ὅ ρ ο ς* κι αὐτὸς) πού προσδιορίζει τὸ ἀποτελεσμα τοῦ ὀρισμοῦ τῆς οὐσίας, τὴν ἀπάντηση στὴν ἐρώτηση « τι ἐστίν*»; »¹. Ὁ Κὰπ ὑποστηρίζει, ἐναντία στὸν Πράντλ ὅτι

* Οἱ ἐλληνικὲς λέξεις στὸ κείμενο (Σ.τ.Μ.).

1. Γιὰ τὴν ἀποφυγὴ παρεξήγησης: δὲν πιστεύω ὅτι τὸ Frage nach dem Sein

«οἱ δύο διαφορετικὲς σημασίαι εἶναι ἀπόλυτα ἀνεξάρτητες ἢ μιὰ ἀπ' τὴν ἄλλη καὶ δὲν ἀναμίχθηκαν ποτὲ ἀπ' τὸν ἴδιο τὸν Ἄριστοτέλη»¹. Ὅπως καὶ νᾶναι, στὴν τυπικὴ λογικὴ ἡ σκέψη δὲν εἶναι τὸ ἴδιο ὀργανωμένη ὅπως στὸν πλατωνικὸ διάλογο.

Στὴν τυπικὴ λογικὴ, ἡ σκέψη δὲν κάνει διάκριση ἀνάμεσα στ' ἀντικείμενά της. Εἴτε εἶναι νοητικὰ εἴτε φυσικά, εἴτε ἀνήκουν στὴν κοινωνία εἴτε στὴ φύση, ὑποτάσσονται στοὺς ἴδιους γενικοὺς ὀργανωτικοὺς, ἀποτιμητικοὺς καὶ συμπερασματικοὺς νόμους — ἀλλὰ ὑποτάσσονται σὰν ἐναλλάξιμα σημεῖα καὶ σύμβολα, κάνοντας ἀφαίρεση τῆς ἰδιαίτερης «οὐσίας» τους. Ἡ γενίκευση αὐτὴ (ποὺ εἶναι μιὰ ποσοτικὴ ιδιότητα) εἶναι ἡ κυριώτερη προϋπόθεση τοῦ νόμου καὶ τῆς τάξης — στὴ λογικὴ ὅπως καὶ στὴν κοινωνία —, εἶναι ὁ φόρος τοῦ καθολικοῦ ἐλέγχου.

«Ἡ γενικὴ ἔννοια ποὺ ἀναπτύχθηκε ἀπ' τὴ λογικὴ τῶν συλλογισμῶν ἔλκει τὴν πραγματικότητά της ἀπ' τὴν ἀρχὴ τῆς κυριαρχίας»².

Ἡ Μεταφυσικὴ τοῦ Ἄριστοτέλη καθιερώνει τὶς ἀναλογίες ἀνάμεσα στὴν ἔννοια καὶ στὸν ἔλεγχον: ἡ γνώση τῆς «πρωταρχικῆς αἰτίας» εἶναι — σὰν γνώση τοῦ καθολικοῦ — ἡ πιὸ ἀποτελεσματικὴ καὶ ἡ πιὸ σίγουρη γνώση, γιατί γνώση τῆς αἰτίας σημαίνει καὶ γνώση τοῦ ἀποτελέσματός της. Χάρη στὴν καθολικὴ ἔννοια, ἡ σκέψη μπορεῖ νὰ κυριαρχήσει πάνω στὶς ἰδιαίτερες περιπτώσεις. Ὅμως, ἀκόμη καὶ στὶς ἀκραῖες μορφές της, ἡ λογικὴ ἀναφέρεται ἀκόμη στὴ δομὴ τοῦ δεδομένου κόσμου, τοῦ κόσμου τῆς ἐμπειρίας, ἂν καὶ πολὺ γενικά: ἡ καθαρὴ μορφή εἶναι ἀκόμη ἡ μορφή ποὺ παίρνει, μὲ τὴ μορφοποίησή του, τὸ περιεχόμενο. Ἡ οἰκοδόμηση τῆς τυπικῆς λογικῆς δὲν εἶναι παρὰ ἓνα στάδιο στὴν ἀνάπτυξη τῶν φυσικῶν καὶ νοητικῶν ὀργάνων καθολικοῦ ἐλέγχου καὶ ἀξιολόγησης. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ὁ ἄνθρωπος προσπάθησε νὰ κάνει ἀπ' τὴν ἀσυμφωνία τῆς φύσης μιὰ θεωρητικὴ ἰσορροπία, γιὰ νὰ ξεκαθαρίσει τὴ σκέψη ἀπ' τὶς ἀντιφάσεις της, γιὰ νὰ δημιουργήσει ἐνόητες ταυτόσημες καὶ ἐναλλάξιμες μέσα στὴν πολὺπλοκὴ διαδικασία τῆς κοινωνίας καὶ τῆς φύσης.

ἢ ἄλλα προβλήματα τέτοιου εἶδους ἀποτελοῦν ἢ πρέπει νὰ ἀποτελοῦν τὴν κυριαρχικὴ ἀπασχόληση. Ὅ,τι εἶχε νόημα γιὰ τὴ φιλοσοφία στὶς ἀρχές της μπορεῖ κάλλιστα νὰ μὴν ἔχει τὴ στιγμὴ τοῦ τέλους της, κι ἡ ἀπώλεια τοῦ νοήματος μπορεῖ νὰ μὴν ὀφείλεται στὴν ἀδυναμία τῆς σκέψης. Ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας ἔδωσε ὀριστικὲς ἀπαντήσεις στὸ «πρόβλημα τοῦ εἶναι» καὶ τὶς ἔδωσε μὲ πολὺ συγκεκριμένους ὅρους ποὺ ἀπόδειξαν τὴν ἀποτελεσματικότητά τους. Τὸ τεχνολογικὸ σύνολο εἶναι μιὰ ἀπ' αὐτὲς τὶς ἀπαντήσεις. Γιὰ βαθύτερη διερεύνηση βλέπε τὸ κεφάλαιο 6.

1. Ernst Kapp, *Greek Foundations of Traditional Logic*, New York, 1942, σ. 29.

2. M. Horkheimer καὶ T. Adorno, *Dialektik der Aufklärung*, Amsterdam, 1947.

Για τὴν τυπικὴ λογικὴ, ἡ ἔννοια τῆς σύγκρουσης ἀνάμεσα στὴν οὐσία καὶ στὴ φαινομενικότητα εἶναι ξεπερασμένη καὶ στερημένη ἀπὸ κάθε νόημα· τὸ ὑλικὸ περιεχόμενο οὐδετεροποιήθηκε· ἡ ἀρχὴ τῆς ταυτότητας διαχωρίζεται ἀπ' τὴν ἀρχὴ τῆς ἀντίφασης (οἱ ἀντιφάσεις εἶναι τὰ σφάλματα μιᾶς σκέψης πού λειτουργεῖ κακὰ)· τὰ τελικὰ αἷτια ἀποκλείονται ἀπ' τὴν λογικὴ τάξη. Ἄπ' τὴ στιγμὴ πού τὸ σχῆμα τους καὶ ἡ λειτουργία τους θὰ καθορισθοῦν μὲ ἀκρίβεια, οἱ ἔννοιες μποροῦν νὰ γίνουν ὄργανα πρόβλεψης καὶ ἐλέγχου. Ἡ τυπικὴ λογικὴ λοιπὸν εἶναι τὸ πρῶτο βῆμα ἑνὸς μεγάλου δρόμου πού ὀδηγεῖ στὴν ἐπιστημονικὴ σκέψη — τὸ πρῶτο μονάχα βῆμα, γιατί θὰ χρειαστεῖ ἕνας ἀκόμη μεγαλύτερος βαθμὸς ἀφαίρεσης γιὰ νὰ προσαρμοστοῦν οἱ μορφές σκέψης στὴν τεχνολογικὴ ὀρθολογικότητα.

Ἡ παλιὰ λογικὴ, μεθοδολογικά, λειτουργοῦσε ἐντελῶς διαφορετικὰ ἀπ' τὴ μοντέρνα· ἀλλὰ παρ' ὅλες τὶς διαφορὲς τους, ἀποτελοῦν κι οἱ δύο τους μιὰ τάξη σκέψης μὲ καθολικὴ χρησιμότητα καὶ οὐδέτερη ἀπέναντι στοῦ ὑλικὸ περιεχόμενο. Πολὺ πρὶν ὁ τεχνολογικὸς ἄνθρωπος καὶ ἡ τεχνολογικὴ φύση ἐμφανιστοῦν σὰν ἀντικείμενα ὀρθολογικοῦ ἐλέγχου καὶ ὑπολογισμοῦ, τὸ πνεῦμα ἦταν κιόλας ἱκανὸ νὰ πραγματοποιήσει ἀφηρημένες γενικεύσεις. Οἱ ὄροι πού μποροῦσαν νὰ ἐνσωματωθοῦν σ' ἕνα συμπαγὲς λογικὸ σύστημα, ἐλεύθεροι ἀπὸ κάθε ἀντίφαση, ἢ μὲ τὴν ἀντίφαση ὑποταγμένη, διαχωρίστηκαν ἀπ' αὐτοὺς πού δὲν μποροῦσαν νὰ τὰ κάνουν αὐτά. Ἔγινε διαχωρισμὸς ἀνάμεσα σ' ἕναν καθολικὸ τρόπο σκέψης, «ἀντικειμενικὸ» καὶ ὑπολογισμὸ καὶ μιὰ σκέψη ὑποκειμενικὴ, μὴ ὑπολογίσιμη. Ἡ ὑποκειμενικὴ σκέψη τελικὰ μπῆκε στὴν ἐπιστῆμη ὕστερα ἀπὸ μιὰ σειρά περιορισμῶν.

Ἡ τυπικὴ λογικὴ μᾶς δείχνει μὲ ποιὸ τρόπο θὰ γίνεῖ ἀργότερα ἡ μετατροπὴ τῶν δευτερογενῶν ιδιοτήτων σὲ πρωτογενεῖς, ἔτσι ὥστε οἱ δευτερογενεῖς ιδιότητες νὰ γίνουν καταστάσεις πού ἡ φυσικὴ θὰ τοὺς ὑπολογίζει τὴν ποσότητα καὶ θὰ τὶς ἐλέγχει. Τὰ στοιχεῖα τῆς σκέψης θὰ μπορέσουν τότε νὰ ὀργανωθοῦν ἐπιστημονικὰ — τὸ ἴδιο ὅπως καὶ τὰ ἀνθρώπινα στοιχεῖα θὰ μπορέσουν νὰ ὀργανωθοῦν στὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα. Τὰ στοιχεῖα τῆς σκέψης, ἐπιτρέποντας στοὺς κανόνες τῆς σκέψης νὰ προσαρμοστοῦν στοὺς κανόνες ἐλέγχου καὶ κυριαρχίας, καθιερῶνουν μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἕνα σύνδεσμο ἀνάμεσα στὴν προτεχνολογικὴ καὶ τὴν τεχνολογικὴ ὀρθολογικότητα, ἀνάμεσα στὴν ὀντολογία καὶ στὴν τεχνολογία. Οἱ μορφές προτεχνολογικῆς κι οἱ μορφές τεχνολογικῆς κυριαρχίας εἶναι θεμελιακὰ διαφορετικές, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἡ δουλειὰ εἶναι διαφορετικὴ ἀπ' τὴν ἐλεύθερη μισθωτὴ ἐργασία, ὅπως ἡ εἰδωλολατρεία διαφέρει ἀπ' τὸ χριστιανισμὸ καὶ ἡ Πόλις-κράτος ἀπὸ τὸ ἔθνος· ἀκόμη, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι κι ἡ σφαγὴ ἑνὸς πληθυσμοῦ ὕστερα ἀπ' τὴν ἐκπόρθηση μιᾶς πόλης διαφέρει ἀπ' τὴ σφαγὴ τῶν ναζιστικῶν στρατοπέδων συγκεντρώσεως. Κι ὅμως ἡ ἴστο-

ρία παραμένει ιστορία τῆς καταπίεσης κι ἡ λογικὴ τῆς σκέψης παραμένει ἀκόμη λογικὴ τῆς κυριαρχίας.

Τυπικὴ λογικὴ σημαίνει ὅτι οἱ νόμοι τῆς σκέψης ἔχουν καθολικὴ ἰσχὺ. Κι εἶναι ἀλήθεια πὼς ἡ σκέψη, χωρὶς καθολικότητα, θάμενε ἕνας κλειστός χῶρος χωρὶς δυνατότητα μετάδοσης, χωρὶς τὴν δυνατότητα σύλληψης τῆς παραμικρῆς ζώνης τῆς ὑπαρξῆς. Ἡ σκέψη εἶναι πάντοτε κάτι παραπάνω καὶ κάτι ἀλλοιώτικο ἀπ' τὴ σκέψη ἑνὸς ἀτόμου· ἂν σκεφτῶ μερικὰ ἄτομα σὲ μιὰ εἰδικὴ κατάσταση, τὰ τοποθετῶ μέσα σ' ἕνα ὑπερ-ατομικὸ πλαίσιο καὶ σκέφτομαι μὲ γενικὲς ἔννοιες. Ὅλα τὰ ἀντικείμενα σκέψεις εἶναι καθολικά. Ταυτόχρονα ὅμως, εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὸ ὑπερ-ατομικὸ νόημα, ἡ καθολικὴ ἔννοια, δὲν εἶναι ποτὲ ἐντελῶς τυπικά· συναρμολογοῦνται μὲ βάση σχέσεις πού τὰ (σκεπτόμενα καὶ δρῶντα) ἄτομα διατηροῦν μὲ τὸν κόσμον τους¹. Ἡ λογικὴ ἀφαίρεση εἶναι μιὰ ἀφαίρεση κοινωνιολογική. Μιὰ λογικὴ *μίμησις* * διαμορφώνει τοὺς νόμους τῆς σκέψης προστατεύοντας τοὺς κοινωνικοὺς νόμους καὶ σὲ συμφωνία μαζί τους· δὲν εἶναι ὅμως παρὰ μιὰ μορφή κι αὐτὴ σκέψης ἀνάμεσα στὶς ἄλλες.

Συχνὰ ὑπογραμμίστηκε ἡ στειρότητα τῆς τυπικῆς λογικῆς τοῦ Ἄριστοτέλη. Ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη ἀναπτύχθηκε στὸ περιθώριο καὶ πολλὲς φορὲς ἐντελῶς ἔξω ἀπ' αὐτό. Στὶς κυριώτερες προσπάθειές τους, ὁ ὕλισμός, ὁ ἰδεαλισμός, ὁ ὀρθολογισμός κι ὁ ἐμπειρισμός δὲν φαίνεται νὰ τῆς ὀφείλουν τίποτα. Ἡ λογικὴ αὐτὴ ἦταν, στὴν ἴδια τὴ δομὴ τῆς, μὴ ὑπερβατικὴ. Οἰκοδομοῦσε κι ὀργάνωνε τὴ σκέψη μέσα σὲ μιὰ αὐστηρὴ κατασκευὴ πού κανένας συλλογισμός δὲν μπορούσε νὰ ξεπεράσει — ἀποτελοῦσε μιὰ «ἀναλυτικὴ». Ἡ λογικὴ ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι ἕνας εἰδικὸς τομέας, οὐσιαστικὰ ἀναλλοίωτος, παρὰ τὶς καινούργιες ἔννοιες καὶ τὰ καινούργια περιεχόμενα πού ἐμφανίστηκαν μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι οἱ σχολαστικοί, οἱ ὀρθολογιστὲς καὶ οἱ ἐμπειριστὲς τῶν ἀρχῶν τῆς σύγχρονης περιόδου, δὲν εἶχαν καὶ πολλοὺς λόγους νὰ κριτικάρουν τὸν τρόπο σκέψης πού οἱ γενικὲς μορφές του εἶχαν στερεοποιηθεῖ στὴν Ἄριστοτελικὴ λογικὴ. Τὸ περιεχόμενο αὐτοῦ τοῦ τρόπου σκέψης ἔναρμονιζόταν μὲ τὴ στέρεη καὶ συγκεκριμένη ἐπιστημονικὴ σκέψη κι ὕστερα δὲν εἶχε σχέση μὲ τὴν ἔννοιακὴ ἐπεξεργασία τῆς καινούργιας ἐμπειρίας καὶ τῶν καινούργιων γεγονότων.

Ἡ σύγχρονη συμβολικὴ καὶ μαθηματικὴ λογικὴ εἶναι, ὅπωςδήποτε, πολὺ διαφορετικὴ ἀπ' τὴν προκάτοχὴ τῆς κλασικῆς, ἀλλὰ τὸ κοινὸ τους σημεῖο εἶναι ὅτι κι οἱ δύο τους ἀντιτάσσονται ριζικὰ στὴ σύγχρονη δια-

1. Βλέπε Τ. Β. Ἀντόρνο, Zur Metakritik der Erkenntnistheorie, Στουτγάρδη, 1956, κεφ. 1: «Kritik des logisches Absolutismus».

* Ἡ ἑλληνικὴ λέξη στὸ κείμενο.

λεκτική. Σ' αντίθεση με τή διαλεκτική λογική, ή παλιά κι ή καινούργια τυπική λογική έχουν τήν ίδια μορφή σκέψης. Μιά μορφή απ' όπου έχει αφαιρεθεί τὸ τόσο ἐκδηλο. στίς ἀπαρχές τῆς φιλοσοφίας και τῆς λογικῆς «ἀρνητικὸ» — ή ἐμπειρία τῆς ἀρνητικῆς, ἀπατηλῆς, πλαστῆς δύναμης τῆς κατεστημένης πραγματικότητας. Παραμερίζοντας αὐτὴ τὴν ἐμπειρία, ή ἐννοιακὴ προσπάθεια παύει ἔτσι νὰ διατηρεῖ τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸ «εἶναι» και στὸ «θα ἔπρεπε νὰ εἶναι». Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, ή σκέψη γίνεται ἀκριβῆς, ἀντικειμενικὴ κι ἐπιστημονικὴ, ἀλλὰ χωρὶς πιά κρίσεις καταδικαστικῆς γιὰ τὴν κατεστημένη πραγματικότητα.

Ἐντίθετα, ή διαλεκτικὴ σκέψη εἶναι και παραμένει μὴ ἐπιστημονικὴ στὸ βαθμὸ πὸ εἶναι κριτικὴ, κι ὅπου ή κρίση ἐπιβάλλεται στὴ διαλεκτικὴ σκέψη ἀπὸ τὴ φύση τοῦ ἀντικειμένου της — ἀπὸ τὴν ἀντικειμενικότητά της. Τὸ ἀντικείμενο αὐτὸ εἶναι ή πραγματικότητα στὴ συγκεκριμένη της ἀλήθεια· στὴ διαλεκτικὴ λογικὴ δὲν ὑπάρχει ἀφαίρεση πὸ ἀποχωρίζεται απ' τὸ συγκεκριμένο περιεχόμενο και τὸ ἐγκαταλείπει χωρὶς νὰ τὸ κατανοεῖ. Ὁ Χέγκελ διαπίστωσε ὅτι στὴν κριτικὴ φιλοσοφία τοῦ καιροῦ τοῦ ὑπῆρχε «ὁ φόβος τοῦ ἀντικειμένου» (*Angst vor dem Objekt*) και ἀπαίτησε ἀπὸ μιὰ ρωμαλέα ἐπιστημονικὴ σκέψη νὰ μπορέσει νὰ ξεπεράσει αὐτὸν τὸ «φόβο» και νὰ συλλάβει τὸ «καθαρὸ λογικὸ και ὀρθολογικὸ» μέσα στὴν ἴδια τὴ συγκεκριμενότητα τῶν ἀντικειμένων της (*das Logische, das Rein — Vernünftige*)¹. Ἡ διαλεκτικὴ λογικὴ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τυπικὴ γιατί καθορίζεται απ' τὸ πραγματικὸ και τοῦτο εἶναι συγκεκριμένο. Κι αὐτὸ τὸ συγκεκριμένο, ὄχι μόνο δὲν εἶναι ἀντίθετο σ' ἓνα σύστημα γενικῶν ἀρχῶν και ἐννοιῶν, ἀλλὰ ἀντίθετα ἀπαιτεῖ ἓνα τέτοιο λογικὸ σύστημα γιατί ὑπακούει σὲ γενικοὺς νόμους πὸ τείνουν νὰ ἐκφράσουν τὴν ὀρθολογικότητα τοῦ πραγματικοῦ. Ἡ κίνηση τῆς πραγματικότητας (και ή ἐννοιά της) διαμορφώνεται μέσ' ἀπὸ μιὰ ὀρθολογικότητα πὸ δέχεται τὴν ἀντίθεση, τὴν ἀντίθεση δυνάμεων, τάσεων, στοιχείων.

Τὰ ἀντικείμενα σκέψης ὑπάρχουν με τὴν μορφή τῆς ζωντανῆς ἀντίθεσης ἀνάμεσα στὴν οὐσία και στὴν ἐπιφάνεια κι ἔχουν αὐτὴ τὴν «ἐσωτερικὴ ἀρνητικότητα»² πὸ εἶναι ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ τῆς ἐννοιάς τους. Ὁ διαλεκτικὸς ὀρισμὸς ὀρίζει τὴν κίνηση τῶν πραγμάτων· κινοῦνται απ' αὐτὸ πὸ δὲν εἶναι πρὸς αὐτὸ πὸ εἶναι. Τὰ ἀντιφατικὰ στοιχεῖα στὴν ἀνάπτυξή τους καθορίζουν τὴ δομὴ τῆς διαλεκτικῆς σκέψης, ἐνῶ παράλληλα καθορίζουν τὴ δομὴ τοῦ ἀντικειμένου της. Τὸ ἀντικείμενο τῆς διαλεκτικῆς λογικῆς δὲν βρίσκεται σὲ μορφή γενικῆς κι ἀφηρημένης ἀντικειμε-

1. Hegel, *Science de la Logique*, Ἐκδ. Aubier, Παρίσι, 1949, τ. I. σ. 33.

2. τὸ ἴδιο, σ. 40.

νικότητας ούτε σε μορφή γενικής κι άφηρημένης σκέψης· ούτε ακόμα σε δεδομένα τής άμεσης έμπειρίας. Ή διαλεκτική λογική άρνεϊται τις άφαιρέσεις τής τυπικής και υπερβατικής λογικής, αλλά ταυτόχρονα άρνεϊται τὸ συγκεκριμένο τής άμεσης έμπειρίας. Στὸ βαθμὸ πὸ ἡ έμπειρία αὐτὴ ἀρκεϊται στὰ πράγματα ἔτσι ὅπως δίνονται καὶ φαίνονται, εἶναι μιὰ έμπειρία περιορισμένη κι ἀκόμη πλαστή. Φτάνει στὴν ἀλήθεια ὅταν ἐλευθερώνεται ἀπ' τὴν ἀπατηλὴ ἀντικειμενικότητα πὸ κρύβει τοὺς δράστες πίσω ἀπ' τὰ γεγονότα — δηλαδή ὅταν συλλαμβάνει τὸν κόσμον σὰν ἓνα ἱστορικὸ σύνολο ὅπου ἡ ἱστορικὴ πράξις* τοῦ ἀνθρώπου δημιουργεῖ τὰ γεγονότα. Αὐτὴ ἡ πνευματικὴ καὶ ὕλικὴ πράξις ἀποτελεῖ τὴν πραγματικότητα πὸ πρέπει νὰ κατακτηθεῖ στὰ δεδομένα τής έμπειρίας, κι αὐτὴ εἶναι πὸ συλλαμβάνεται ἀπ' τὴ διαλεκτικὴ λογικὴ.

Όταν μέσα στὴ διαλεκτικὴ ἔννοια μπαίνει ἓνα ἱστορικὸ περιεχόμενο πὸ καθορίζει μεθοδολογικῶ τὸν προσανατολισμὸ καὶ τὴ λειτουργία τής, ἡ διαλεκτικὴ σκέψη φτάνει στὸ συγκεκριμένο πὸ καθιερώνει τὸ δεσμὸ ἀνάμεσα στὴ δομὴ τής σκέψης καὶ στὴ δομὴ τής πραγματικότητας. Ἡ λογικὴ ἀλήθεια γίνεται ἱστορικὴ. Ἡ ὄντολογικὴ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν οὐσία καὶ στὴν ἐπιφάνεια, ἀνάμεσα στὸ «εἶναι» καὶ στὸ «θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι» γίνεται ἔτσι ἱστορικὴ ἀντίθεση καὶ ἡ «ἐνυπάρχουσα ἀρνητικότητα» στὸν κόσμον - ἀντικείμενον γίνεται ἀντιληπτὴ σὰν ἐργασία τοῦ ἱστορικοῦ ὑποκειμένου — γίνεται ὁ ἄνθρωπος πὸ μάχεται μὲ τὴ φύση καὶ τὴν κοινωνία. Ὁ Λόγος γίνεται Λόγος ἱστορικός. Ἀντιμάχεται τὸ κατεστημένο τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν πραγμάτων στὸ ὄνομα τῶν κοινωνικῶν ἐκείνων δυνάμεων πὸ φανερώνει ὁ ἀνορθολογικὸς χαρακτήρας αὐτοῦ τοῦ κατεστημένου — γιατί ἡ μορφή σκέψης πὸ μάχεται τὴν ἀμάθεια, πὸ καταπολεμᾷ τὴ βία καὶ τὴν καταπίεση καὶ πὸ ἀντιστέκεται στὴν ἐκμετάλλευση, εἶναι «ὀρθολογικὴ».

Όταν ἡ ὄντολογικὴ διαλεκτικὴ γίνεται ἱστορικὴ, διατηρεῖ τὴ διπλὴ διάσταση τής φιλοσοφικῆς σκέψης στὸ βαθμὸ πὸ ἡ διάσταση αὐτὴ ἀποτελεῖ ἓνα κριτικὸ, ἀρνητικὸ στοχασμὸ. Τότε, ἡ οὐσία κι ἡ ἐπιφάνεια, τὸ «εἶναι» καὶ τὸ «θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι», ἀντιμετωπίζονται σὲ μιὰ σύγκρουση ὅπου ἡ ὑπάρχουσα κατάσταση τής κοινωνίας ἀντιπαρατάσσεται σ' αὐτὸ πὸ (ἡ κοινωνία) θὰ μπορούσε νὰ εἶναι. Καὶ τὰ δυὸ αὐτὰ στοιχεῖα συγκρούονται ὄχι ὅπως ὁ Λόγος κι ὁ παραλογισμὸς ἢ ὅπως τὸ καλὸ καὶ τὸ κακὸ, γιατί καὶ τὰ δυὸ συμμετέχουν στὸ ἴδιο κατεστημένο σύνολο καὶ εἶναι κομμάτια του — συμμετέχουν καὶ τὰ δυὸ στὸ Λόγο καὶ στὸν παραλογισμὸ, στὸ καλὸ καὶ στὸ κακὸ. Ὁ δοῦλος εἶναι ἱκανὸς νὰ γκρεμίσει τοὺς ἀφέντες καὶ εἶναι ἱκανὸς νὰ συνεργαστεῖ μαζί τους· οἱ ἀφέντες εἶναι ἱκανοὶ νὰ βελτιώ-

* Ἡ ἑλληνικὴ λέξις στὸ κείμενον.

σουν τῆ ζωῆ τοῦ δούλου ἢ νὰ βελτιώσουν τὶς ἐκμεταλλευτικὲς μεθόδους τους. Ἡ ἰδέα τοῦ Λόγου ἀνήκει στὴν κίνηση τῆς σκέψης καὶ τῆς δράσης. Εἶναι ταυτόχρονα μιὰ θεωρητικὴ καὶ μιὰ πρακτικὴ ἀπαίτηση.

Ἄν ἡ διαλεκτικὴ λογικὴ ἀντιλαμβάνεται τὴν ἀντίφαση σὰν μιὰ «ἀναγκαιότητα» ποὺ ἀνήκει στὴν «ἴδια τῆ φύση τῆς σκέψης» (zur Natur der Denkbestimmungen)¹, αὐτὸ γίνεται γιὰ τὴν ἀντίφαση εἶναι τμῆμα τῆς ἴδιας τῆς φύσης τοῦ ἀντικείμενου σκέψης, γιὰ τὴν εἶναι τμῆμα μιᾶς πραγματικότητας ὅπου ὁ Λόγος εἶναι ταυτόχρονα καὶ παραλογισμὸς, ὅπου τὸ ἀνορθολογικὸ εἶναι ταυτόχρονα καὶ ὀρθολογικὸ. Ὅμως κάθε κατεστημένη πραγματικότης μάχεται τὴν λογικὴν τῶν ἀντιφάσεων — εὐνοεῖ τὸν τρόπο σκέψης ποὺ στηρίζει τὸν κατεστημένο τρόπο ζωῆς, εὐνοεῖ τὶς κατεστημένες μορφὲς συμπεριφορᾶς ποὺ τὸν ἀνανεώνουν καὶ τὸν τελειοποιοῦν. Ἡ ὑπάρχουσα πραγματικότης ἔχει τὴ δική της λογικὴ καὶ τὴ δική της ἀλήθεια· γιὰ νὰ γίνουιν αὐτὲς κατανοητὲς σὰν τέτοιες, γιὰ νὰ ξεπεραστοῦν, χρειάζεται μιὰ διαφορετικὴ λογικὴ, μιὰ ἀντιφατικὴ ἀλήθεια. Αὐτὲς ἀνήκουν σὲ μορφὲς ἐπιστημονικῆς σκέψης καὶ ταυτόχρονα στὴν ἐνεργειακὴ συμπεριφορά· εἶναι ξένες στὶς ἐνεργειακὲς μεθόδους τῆς ἐπιστήμης καὶ ταυτόχρονα ξένες στὴν ἐνεργειακὴ συμπεριφορά· ἡ ἱστορικὴ συγκεκριμενότητά τους ἀντιτάσσεται σ' ἕναν τρόπο σκέψης ὅπου ἡ κατηγορία τῆς ποσότητας καὶ τῶν μαθηματικῶν γίνεται ὁ κανόνας. Ἡ διαλεκτικὴ λογικὴ ἀντιτάσσεται σὲ κάθε διοικητικὴ ὀργάνωση τῆς σκέψης· παράλληλα ἀντιτάσσεται σὲ κάθε «καθαρό» ἐμπειρισμὸ, σὲ κάθε θετικισμὸ ποὺ ὑποστηρίζει ἕναν κόσμον ὅπου βασιλεύουν τὸ ψέμμα καὶ ἡ καταπίεση.

Κι ἔτσι, οἱ διαλεκτικὲς αὐτὲς μορφὲς σκέψης φαίνονται νᾶναι ἕνα κατάλοιπον τοῦ παρελθόντος, καθὼς καὶ κάθε μὴ ἐπιστημονικὴ καὶ μὴ ἐμπειρικὴ φιλοσοφία. Ξεπεράστηκαν ἀπὸ μιὰ θεωρία καὶ μιὰ πράξη τοῦ Λόγου, ὅλο καὶ πιὸ ἀποτελεσματικὲς.

1. Ἐπιστήμη τῆς λογικῆς, τόμος I, σ. 33.

6

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΝΗΤΙΚΗ ΣΤΗ

ΘΕΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ:

Η ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΗ ΟΡΘΟΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑ

ΚΑΙ Η ΛΟΓΙΚΗ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ

Στήν κοινωνική πραγματικότητα, παρ' όλες τις αλλαγές, εξακολουθεί ακόμη να διαιωνίζεται, σαν σύνδεσμος ανάμεσα στον προτεχνολογικό και στον τεχνολογικό Λόγο, ή κυριαρχία του ανθρώπου πάνω στον άνθρωπο. Η κοινωνία όμως που επιθυμεί και επιχειρεί το μετασχηματισμό της φύσης με την τεχνολογία αλλάζει τις βασικές αρχές της κυριαρχίας αυτής. Τήν προσωπική εξάρτηση (του δούλου στον αφέντη, του δουλοπάροικου στον πυργοδεσπότη, του εύγενή στο βασιλιά κλπ.) τήν αντικατάστησε σιγά - σιγά μιὰ ἄλλη μορφή εξάρτησης ἀπὸ μιὰ «ἀντικειμενικὰ ὑπάρχουσα τάξη πραγμάτων» (οἰκονομικοὶ νόμοι, ἀγορά, κλπ.). Βέβαια ἡ «ἀντικειμενικὰ ὑπάρχουσα τάξη πραγμάτων», ἦταν κι αὐτὴ δημιούργημα τῆς κυριαρχίας· κι εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ κυριαρχία δημιουργεῖ σήμερα μιὰ μεγαλύτερη ὀρθολογικότητα — τὴν ὀρθολογικότητα μιᾶς κοινωνίας ποὺ ὑπερασπίζεται τὴν ἱεραρχικὴ τῆς διάρθρωση, μὲ τὴν ὁλοένα καὶ πιὸ ἀποτελεσματικὴ ἐκμετάλλευση τῶν φυσικῶν καὶ πνευματικῶν ἀγαθῶν καὶ διανέμοντας σὲ μιὰ ὄλο καὶ μεγαλύτερη κλίμακα τὰ προϊόντα αὐτῆς τῆς ἐκμετάλλευσης. Τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀλυσσοδέεται προοδευτικὰ σ' ἕναν παραγωγικὸ μηχανισμό, δείχνει τὰ ὅρια αὐτῆς τῆς ὀρθολογικότητας καὶ τῆς ὀλέθριας δυνάμεώς της· ὁ παραγωγικὸς αὐτὸς μηχανισμὸς διαιωνίζει τὴν πάλι γιὰ τὴν ὑπαρξὴ καὶ τείνει νὰ τὴν κάνει ἕναν ὀλοκληρωτικὸ διε-

θνή ανταγωνισμό όπου διακυβεύεται ή ζωή αυτών που οικοδόμησαν και χρησιμοποιούν αυτόν το μηχανισμό.

Σ' αυτό το στάδιο, γίνεται φανερό ότι κάτι το ψεύτικο υπάρχει μέσα στην ίδια την ὀρθολογικότητα του συστήματος. Το ψεύτικο αυτό είναι ὁ τρόπος που οἱ ἄνθρωποι ὀργάνωσαν τὴν ἐργασία τους μέσα στην κοινωνία. Εἶναι κάτι που δὲν μπορούμε πιά νὰ τὸ ἀρνηθοῦμε ὅταν, ἀπ' τὴ μιὰ μεριά, οἱ μεγάλοι ἐπιχειρηματίες δέχονται νὰ θυσιάσουν τὰ πλεονεκτήματα τῆς ἰδιωτικῆς ἐπιχείρησης καὶ τοῦ ἐλεύθερου ανταγωνισμοῦ στὰ πλεονεκτήματα που πηγάζουν ἀπ' τὶς παραγγελίες καὶ τὶς ἀποφάσεις τῆς κυβέρνησης κι ὅταν, ἀπ' τὴν ἄλλη, ἐξακολουθεῖ νὰ οικοδομεῖται ὁ σοσιαλισμός μέσα σὲ μιὰ διαρκῶς ἀυξανόμενη καταπίεση. Παρ' ὅλ' αὐτά, δὲν μπορούμε νὰ μείνουμε ἐδῶ σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα. Ἡ κακὴ ὀργάνωση τῆς κοινωνίας ἀπαιτεῖ μιὰ βαθύτερη ἐξήγηση, ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψη μας τὴν κατάσταση τῆς π ρ ο χ ω ρ η μέ ν ης βιομηχανικῆς κοινωνίας — μιᾶς κοινωνίας ὅπου οἱ ἄλλοτε ἀρνητικὲς καὶ ὑπερβατικὲς κοινωνικὲς δυνάμεις ἐνσωματώνονται στὸ κατεστημένο καὶ φαίνονται νὰ δημιουργοῦν μιὰ καινούργια κοινωνικὴ δομὴ.

Τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀρνητικὴ ἀντίθεση μετατρέπεται σὲ θετικὴ κάνει νὰ ἐμφανίζεται καθαρὰ τὸ πρόβλημα: ἡ ὀργάνωση τῆς κοινωνίας, μὲ τὴν ὀλοκληρωτικοποίησή της, φαίνεται νὰ ἐμποδίζει κάθε ποιοτικὴ ἀλλαγὴ. Ὅπως ὅποτε, εἶναι φυσιολογικὸ, καὶ δὲ φαίνεται νὰ χρειάζεται βαθύτερη ἐξήγηση, ὅτι τὰ ἀπτὰ ὠφελήματα τοῦ συστήματος θεωροῦνται ὅτι ἀξίζουν νὰ τὰ ὑπερασπιστεῖ κανεὶς — προπάντων ὅταν ληφθεῖ ὑπ' ὄψη ἡ ἀντίρροπη τάση που ἐκπροσωπεῖ ὁ σύγχρονος κομμουνισμός καὶ που φαίνεται νὰ εἶναι ἡ μόνη δυνατὴ ἱστορικὴ ἐξέλιξη. Ἄλλ' αὐτὸ συμβαίνει μονάχα μὲ μιὰ μορφή σκέψης καὶ συμπεριφορᾶς που δὲν θέλει, ἢ ἴσως δὲν μπορεῖ, νὰ κατανοήσει αὐτὸ που γίνεται καὶ τὸ γιατί γίνεται, μὲ μιὰ μορφή σκέψης καὶ συμπεριφορᾶς κλειστὴ σὲ κάθε ἄλλη ὀρθολογικότητα ἐκτὸς ἀπ' τὴν κατεστημένη. Στὸ βαθμὸ που συνδέονται μὲ τὴν δοσμένη πραγματικότητα, ἡ σκέψη κι ἡ συμπεριφορὰ ἐκφράζουν μιὰ συνείδηση κίβδηλη, συμβάλλουν στὴ διατήρηση μιᾶς κίβδηλης τάξης πραγμάτων.

Ζοῦμε καὶ πεθαίνουμε κάτω ἀπ' τὴ σκέψη τῆς ὀρθολογικότητας καὶ τῆς παραγωγῆς. Ξέρουμε πὼς ἡ ἐξόντωση εἶναι ὁ φόρος τῆς προόδου καὶ πὼς ὁ θάνατος εἶναι ὁ φόρος τῆς ζωῆς, ξέρουμε πὼς ἡ καταστροφὴ καὶ ὁ κόπος εἶναι ἀπαραίτητες προϋποθέσεις γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς εὐτυχίας καὶ τῆς χαρᾶς κι ὅτι οἱ δουλειὲς πρέπει νὰ πηγαινούν καλὰ· κι ἀκόμη ξέρουμε πὼς τὸ νὰ ζητᾶμε κάτι διαφορετικὸ εἶναι Οὐτοπία. Ἡ ἰδεολογία αὐτὴ εἶναι ἡ ἰδεολογία τοῦ κατεστημένου κοινωνικοῦ μηχανισμοῦ, εἶναι ἀπαραίτητη σ' αὐτὸν γιὰ τὴ συνέχιση τῆς λειτουργίας του κι ἀποτελεῖ τμήμα τῆς ὀρθολογικότητάς του.

“Όμως, ἂν ὁ σκοπὸς τοῦ μηχανισμοῦ εἶναι ἡ διάπλαση μιᾶς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς μέσα σὲ μιὰ ἐξανθρωπισμένη φύση, τότε ἡ πραγματοποιήσῃ του ἔχει ἀποτύχει. Κι ἂν ἀκόμη δὲν εἶναι αὐτὸς ὁ σκοπὸς του, ἡ ὀρθολογικότητά του δὲν εἶναι λιγώτερο ὑποπτη. Ταυτόχρονα ὅμως εἶναι περισσότερο λογικὴ γιατί, ἀπ’ τὴν ἀρχὴ κιόλας, τὸ ἀρνητικὸ ἐνυπάρχει στὸ θετικὸ, τὸ ἀπάνθρωπο στὸ ἀνθρώπινο, ἡ δουλεία στὴν ἀπελευθέρωση. Ἡ δυναμικὴ αὐτὴ δὲν ὑπάρχει στὸ πνεῦμα, ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα, πού γιὰ τὴ δημιουργία της ὅμως τὸ ἐπιστημονικὸ πνεῦμα παίξει ἓνα σπουδαῖο ρόλο συνδυάζοντας τὸν θεωρητικὸ λόγο μὲ τὸν πρακτικὸ.

Ἡ κοινωνία ἀναπαράγεται σ’ ἓνα σύνολο πραγμάτων καὶ σχέσεων ποὺ τεχνικοποιοῦνται ὀλοένα καὶ περισσότερο, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν τεχνικὴ χρησιμοποίησι καὶ τοῦ ἀνθρώπου· μ’ ἄλλα λόγια, ἡ πάλη γιὰ τὴν ὑπαρξὴ καὶ ἡ ἐκμετάλλευσή τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς φύσης παίρνουν ὀλοένα καὶ περισσότερο ἐπιστημονικὸ καὶ ὀρθολογικὸ χαρακτῆρα. Μέσα σ’ αὐτὸ τὸ πλαίσιο πρέπει νὰ ἐνταχθεῖ ἡ διπλὴ σημασία τῆς «ὀρθολογικοποίησης». Ἡ ἐπιστημονικὴ ὀργάνωσι καὶ ὁ ἐπιστημονικὸς καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας αὐξάνουν τεράστια τὴν παραγωγικότητα τῆς οἰκονομικῆς, πολιτικῆς καὶ μορφωτικῆς δραστηριότητος καὶ τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ἓνα βελτιωμένο ἐπίπεδο ζωῆς. Παράλληλα καὶ πάνω στὶς ἴδιες ἀρχὰς ἡ ὀρθολογικὴ αὐτὴ δραστηριότητα δημιούργησε μιὰ νοοτροπία καὶ μιὰ μορφή συμπεριφορᾶς ποὺ δικαιώνουν καὶ ποὺ ἐξηγοῦν ἀκόμη τίς πιὸ καταπιεστικὰ καὶ καταστροφικὰς πλευρὰς αὐτῆς τῆς δραστηριότητος. Ἡ τεχνικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ ὀρθολογικότητα καὶ ἡ ἐκμετάλλευσή τοῦ ἀνθρώπου συνδέονται ἢ μιὰ μὲ τὴν ἄλλη μέσα σὲ καινούργιες μορφὰς κοινωνικοῦ ἐλέγχου. Εἶναι ἄραγε παρηγορητικὴ ἡ σκέψις ὅτι αὐτὸ τὸ πολὺ λίγο ἐπιστημονικὸ ἀποτέλεσμα προκλήθηκε ἀπὸ μιὰ ἐ φ α ρ μ ο γ ἡ τῆς εἰδικὰ κοινωνικῆς ἐπιστήμης; Πιστεύω πὼς τὸ γενικὸ νόημα μὲ τὸ ὁποῖο ἐφαρμόστηκε εἶχε κιόλας ἐμφανιστεῖ στὴν καθαρὴ ἐπιστήμη καὶ μάλιστα ὅταν ἀκόμη δὲν εἶχε αὐτὴ κανένα πρακτικὸ σκοπὸ· πιστεύω ὅτι μπορεῖ νὰ καθοριστεῖ ἡ στιγμὴ ποὺ ὁ θεωρητικὸς Λόγος μετατράπηκε σὲ κοινωνικὴ πρακτικὴ.

Ἡ προσπάθεια νὰ ἐξηγηθεῖ ἡ φύσι μὲ ποσοτικὸς ὄρους, συνεπαγόταν τὴν χρησιμοποίησι ὄρων μαθηματικῆς ὕψης· ἔτσι, ἐπιχειρήθηκε ἓνας διαχωρισμὸς ἀνάμεσα στὴν πραγματικότητα καὶ τοὺς «ἐνυπάρχοντες σκοποὺς» καὶ συνακόλουθα ἀνάμεσα στὸ ἀληθινὸ καὶ στὸ καλὸ, στὴν ἐπιστήμη καὶ στὴν ἠθικὴ. “Ὅσο κι ἂν μπορεῖ ἡ ἐπιστήμη νὰ καθορίσει τὴν ἀντικειμενικότητα τῆς φύσης καὶ τίς σχέσεις ἀνάμεσα στὰ μέρη της, δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ ἐξηγήσει τὴ φύσι μὲ ὄρους «τελικῶν αἰτίων». Ὅποιοδήποτε ρόλο, κι ἂν μπορεῖ νὰ παίξει τὸ ὑποκείμενο στὴ φυσικὴ καὶ στὴ φυσιολογία, δὲν ταῦει νὰ εἶναι στερημένο ἀπ’ τὸν ἠθικὸ, πολιτικὸ καὶ αἰσθητικὸ του ρόλο μὰ καὶ περιορίζεται σ’ ἓνα «καθαρὰ» παρατηρητικὸ, μετρητικὸ καὶ ὑπολο-

γιστικό ρόλο. Ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸ Λόγο ἀπ' τὴ μιὰ καὶ στὶς ἀνάγκες καὶ στοὺς πόθους τοῦ πληθυσμοῦ (ποῦ ὑπῆρξε τὸ ἀντικείμενο καὶ σπάνια τὸ ὑποκείμενο τοῦ Λόγου) ἀπ' τὴν ἄλλη, ἐμφανίζεται ἀπ' τὶς ἀρχὲς κιόλας τῆς φιλοσοφικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς σκέψης. Ἡ «φύση τῶν πραγμάτων» καὶ ἡ κοινωνία καθορίστηκαν μὲ τέτοιο τρόπο ποῦ νὰ δικαιώνεται ἡ καταπίεση καὶ ἡ ἐκμετάλλευση. Ἡ ἀληθινὴ γνώση, ἡ ἀληθινὴ λογικὴ, ἀπαιτοῦν ὑποταγὴ τῶν συναισθημάτων (ἢ ἀπαλλαγὴ ἀπ' αὐτά). Στὸ συνδυασμὸ Λόγου καὶ Ἔρωτα, ὁ Πλάτωνας ἀπαιτοῦσε κιόλας μιὰ καθαρὴ ὑπεροχὴ τοῦ Λόγου. Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἡ σχέση ἀνάμεσα στὸ Θεὸ καὶ τὸν κόσμον, ποῦ θέτει σὲ κίνηση, δὲν εἶναι παρὰ ἀναλογικὰ «ἐρωτικὴ». Ἡ παροδικὴ ὄντολογικὴ σχέση ποῦ ὑπῆρξε ἀνάμεσα στὸ Λόγο καὶ στὸν Ἔρωτα διακόπηκε λοιπὸν καὶ ἐφανίστηκε ἡ ἐπιστημονικὴ ὀρθολογικότητα, μιὰ ὀρθολογικότητα οὐσιαστικὰ οὐδέτερη. Ὁ ὀρθολογισμὸς τῆς φύσης εἶναι οἱ γενικοὶ νόμοι τῆς κίνησης — ἡ φυσικὴ, ἡ χημεία, ἡ βιολογία.

Ἐξω ἀπ' αὐτὴ τὴν ὀρθολογικότητα, βρισκόμαστε ἀμέσως σ' ἓναν κόσμον ἀξιών καὶ οἱ ἀξίες ποῦ εἶναι ἐξω ἀπ' τὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα εἶναι καθαρὰ ὑποκειμενικές. Ὁ μόνος τρόπος νὰ τοὺς ξαναδώσουμε μιὰ κάποια ἀφηρημένη καὶ ἀκίνδυνη ἐγκυρότητα, εἶναι νὰ τοὺς ἀποδώσουμε μιὰ μεταφυσικὴ δύναμη (θεϊκὸς νόμος, φυσικὸς νόμος). Μιὰ τέτοια δύναμη ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδειχθεῖ, ἄρα δὲν ἔχει πραγματικὴ ἀντικειμενικότητα. Οἱ ἀξίες αὐτὲς μπορεῖ νὰ ἔχουν κάτι τὸ ἀνώτερο (ἠθικὰ καὶ πνευματικὰ), δὲν εἶναι ὅμως π ρ α γ μ α τ ι κ ἔ ς καὶ ἔτσι πολὺ λίγο μετρᾶνε στὶς καθημερινὲς ὑποθέσεις τῆς ζωῆς — τόσο λιγώτερο, ὅσο ψηλότερα τοποθετοῦνται, π ά ν ω ἀπ' τὴν πραγματικότητα.

Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ ὅλες τὶς ιδέες ποῦ, ἀπ' τὴν ἴδια τους τὴ φύση, δὲν μποροῦν νὰ ἐπαληθευθοῦν μὲ ἐπιστημονικὴ μέθοδο. Ἀκόμη καὶ ὅταν τὶς ἀναγνωρίζουν, τὶς σκέφτονται καὶ τὶς τιμοῦν, ἐξακολουθοῦν νὰ θεωροῦνται ἔνοχες γιὰ ἔλλειψη ἀντικειμενικότητας. Ἀλλά, ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ ἔλλειψη ἀντικειμενικότητας τὶς κάνει παράγοντες κοινωνικῆς συνοχῆς. Οἱ ἀνθρωπιστικὲς, θρησκευτικὲς καὶ ἠθικὲς ιδέες δὲν εἶναι παρὰ «ιδανικά» δὲν ἀνακατεῦνται μὲ τὸν κατεστημένο τρόπο ζωῆς καὶ ἔτσι μποροῦν νὰ διατηροῦν τὴν ἀξία τους παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀναιροῦνται καθημερινὰ ἀπὸ μιὰ συμπεριφορὰ ποῦ ἐπιβάλλουν οἱ ἀπαιτήσεις τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς ἐπιχειρηματικῆς δραστηριότητας.

Ἄν τὸ καλὸ, τὸ ὠραῖο, ἡ εἰρήνη, ἡ δικαιοσύνη δὲν μπορέσουν νὰ συναρτηθοῦν μὲ ὄντολογικὲς ἢ ἐπιστημονικὲς καταστάσεις, δὲν θὰ μπορέσουν νὰ διεκδικήσουν μιὰ καθολικὴ πραγμάτωση καὶ καταξίωση. Μὲ ὀρθολογικοὺς καὶ ἐπιστημονικοὺς ὅρους, εἶναι θέματα ποῦ ἐξαρτῶνται ἀπ' τὴν προσωπικὴ προτίμηση· καὶ ἡ ἀνάσταση ἑνὸς εἶδους ἀριστοτελικῆς ἢ ἀκιναιτικῆς φιλοσοφίας δὲν μπορεῖ ν' ἀλλάξει τὴν κατάσταση, γιὰτὶ ἀπορρί-

πετάι a priori απ' την επιστημονική λογική. Καθώς οι ιδέες αυτές δεν είναι επιστημονικές, μπορούν να προβάλλουν στην κατεστημένη πραγματικότητα πολύ αδύναμη αντίσταση· θα γίνουν απλά ιδανικά και το συγκεκριμένο, κριτικό τους περιεχόμενο θα εξαφανιστεί μέσα σ' ένα ηθικό και μεταφυσικό περίβλημα.

Το παράδοξο είναι πώς, όταν στον αντικειμενικό κόσμο αποδίδονται μόνο ποσοτικές ιδιότητες, τότε, απ' την άποψη της αντικειμενικότητάς του, πέφτει όλο και πιο πολύ σε εξάρτηση απ' το υποκείμενο που τον εξετάζει. Η διαδικασία αυτή αρχίζει απ' την αλγεβροποίηση της γεωμετρίας, που αντικαθιστά τα «όρατα» γεωμετρικά σχέδια με καθαρά νοητικές ενέργειες. Βρίσκει την άκρεια του μορφή σε μερικές αντιλήψεις της σύγχρονης επιστημονικής φιλοσοφίας σύμφωνα με τις οποίες κάθε πρόβλημα της φυσικής επιστήμης ανάγεται σε μαθηματικές και λογικές σχέσεις. Κι ο όρος ακόμα μιάς αντικειμενικής ουσίας έξω απ' το υποκείμενο μοιάζει να εξαφανίζεται. Ξεκινώντας από πολύ διαφορετικές άφετηρίες, οι επιστήμονες κι οι φιλόσοφοι κάνουν τις ίδιες υποθέσεις όπου αρνούνται να δεχτούν την ύπαρξη «όντοτήτων».

Για παράδειγμα, η φυσική «δεν εξετάζει τις αντικειμενικές ιδιότητες του εξωτερικού, ύλικου κόσμου — οι ιδιότητες αυτές δεν είναι τίποτ' άλλο παρά τα αποτελέσματα της εκτέλεσης των διαφόρων ενεργειών»¹. Τα αντικείμενα δεν είναι πια παρά «πρόσφορα ενδιάμεσα», ξεπερασμένα «φιλολογικά αξιώματα»². Η πυκνότητα κι η σκιερότητα των πραγμάτων δεν εμφανίζονται πιά: ο αντικειμενικός κόσμος δεν είναι πια ένας κόσμος αντικειμένων σ' αντίθεση με το υποκείμενο που τον συλλαμβάνει. Χωρίς την έρμηνεία της με όρους πλατωνικής και πυθαγορικής μεταφυσικής, η φύση είναι μιά φύση μαθηματικοποιημένη, κι η επιστημονική πραγματικότητα μιά πραγματικότητα ιδεών.

Αυτά είναι βέβαια άκρατες απόψεις κι έχουν απορριφθεί από πιο συντηρητικές έρμηνείες, στις οποίες οι προτάσεις της σύγχρονης φυσικής άνα-

1. Χέρμπερτ Ντίνγκλερ, στο Nature, τ. 168, 1951, σ. 630.

2. W.V.O. Quine, From a Logical Point of View, Harvard University Press, Cambridge, 1954, σ. 44. 'Ο Quine μιλάει για το «μύθο των φυσικών αντικειμένων», λέει πώς «άπό επιστημολογική άποψη τα φυσικά αντικείμενα κι οι θεοί (του Όμήρου) δεν διαφέρουν παρά σε επίπεδο κι όχι σε ουσία». 'Αλλά ο μύθος των φυσικών αντικειμένων είναι άπό επιστημολογική άποψη ο τελειότερος «γιατί άποδείχτηκε πιο άποτελεσματικός άπό τους άλλους μύθους σαν σχήμα που έμπασε μιά δομή που μπορούμε να την μεταχειριστούμε, μέσα στη ρευστότητα της έμπειρίας». Το να έκτιμούμε την επιστημονική έννοια με όρους όπως «άποτελεσματικός», «σχήμα», «μεταχείριση», σημαίνει ότι περιέχει στοιχεία τεχνολογίας και χειραγώγησης.

φέρονται ἀκόμη σὲ «φυσικὰ πράγματα»¹. Ἄλλὰ τὰ φυσικὰ πράγματα τελικὰ γίνονται «φυσικὰ γεγονότα» καὶ οἱ προτάσεις ἀναφέρονται (καὶ ἀναφέρονται ἀποκλειστικὰ) σὲ κατηγορούμενα, σὲ σχέσεις πού χαρακτηρίζουν διαφορετικὲς μορφὲς διαδικασιῶν, διαφορετικὰ εἶδη φυσικῶν πραγμάτων². Ὁ Μᾶξ Μπόρν θεωρεῖ ὅτι. . . «Ἡ θεωρία τῆς σχετικότητας . . . δὲν ἔπαυε ποτὲ νὰ προσπαθεῖ νὰ ἀποδώσει ιδιότητες στὴν ὕλη». . . Ἄλλὰ «μιά μετρητὴ ποσότητα δὲν εἶναι ιδιότητα ἐνὸς πράγματος, ἀλλὰ ιδιότητα τῆς σχέσης του μὲ τὰ ἄλλα πράγματα. . . Ἡ πλειοψηφία τῶν μετρήσεων στὴ φυσικὴ δὲν ἀφορᾷ ἄμεσα τὰ πράγματα πού μᾶς ἐνδιαφέρουν, ἀλλὰ ἓνα κάποιο εἶδος προβολῆς, μὲ τὴ λέξη παρμένη στὴν εὐρύτερὴ τῆς ἔννοια»³.

Ὁ δὲ Β. Χάϊζενμπεργκ: «Αὐτὸ πού καθιερώνουμε μαθηματικά, δὲν εἶναι παρὰ σ' ἐλάχιστο μέρος τοῦ ἄντικειμενικὸ γεγονός,, , στὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πρόκειται γιὰ μιὰ γενικὴ ἐξέταση τῶν δυνατοτήτων»⁴.

Ἄλλὰ τὰ «γεγονότα», οἱ «σχέσεις», οἱ «προβολές», οἱ «δυνατότητες», δὲν ἔχουν νόημα παρὰ γιὰ τὸ ὑποκείμενο πού τὰ συλλαμβάνει — ὄχι μόνο στὸ ἐπίπεδο ὅπου εἶναι δυνατό νὰ τὰ παρατηρήσει καὶ νὰ τὰ μετρήσει, ἀλλὰ καὶ στὸ ἐπίπεδο τῆς ἴδιας τῆς δομῆς τοῦ γεγονότος ἢ τῆς σχέσης. Μ' ἄλλα λόγια, τὸ ὑποκείμενο πού ἀνακατεύεται ἐδῶ εἶναι ἓνα σ υ ν τ α κ τ ι κ ὸ ὑποκείμενο — δηλαδὴ ἓνα ἐνδεχόμενο ὑποκείμενο γιὰ τὸ ὅποιο μερικὰ δεδομένα θὰ πρέπει νὰ εἶναι, ἢ νὰ θεωρηθοῦν σὰν γεγονότα ἢ σχέσεις. Ἄν ἔτσι εἶναι, τότε ἡ διατύπωση τοῦ Ράϊχενμπαχ θὰ ἦταν πάντα σωστὴ: δηλαδὴ ὅτι οἱ προτάσεις στὴ φυσικὴ μποροῦν νὰ διατυπωθοῦν χωρὶς νὰ ἐξαρτῶνται ἀπὸ ἓναν ταυτόχρονο παρατηρητὴ κι ὅτι οἱ «διαταραχὲς κατὰ τὴ διάρκεια τῆς παρατήρησης» ὀφείλονται ὄχι στὸν ἄνθρωπο - παρατηρητὴ ἀλλὰ στὸ ὄργανο «σὰν φυσικὸ πρᾶγμα»⁵.

Βέβαια, μποροῦμε νὰ υποθέσουμε πὼς οἱ καθιερωμένες ἀπ' τὴ μαθηματικὴ φυσικὴ ἐξισώσεις ἐκφράζουν (διατυπώνουν) τὸν πραγματικὸ ἀστερισμὸ τῶν ἀτόμων, δηλαδὴ τὴν ἀντικειμενικὴ δομὴ τῆς ὕλης. Χωρὶς νὰ ἀναφέρεται σὲ ἓνα «ἐξωτερικὸ» ὑποκείμενο πού νὰ παρατηρεῖ καὶ νὰ υπολογίζει, τὸ Α μπορεῖ νὰ «περιέχει» τὸ Β, νὰ «προηγεῖται» τοῦ Β, νὰ «συνάγεται» ἀπ' τὸ Β· τὸ Β μπορεῖ νὰ εἶναι «ἀνάμεσα» στὸ Γ (καὶ στὸ Α), νὰ εἶναι «μεγαλύτερο» τοῦ Γ, κλπ.,— χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι οἱ σχέσεις αὐτὲς δὲν ἐπιτρέπουν τὸν ἐντοπισμὸ, τὴν ἐπισήμανση καὶ τὴ διάκριση τῶν

1. H. Reichenbach, στὸ Philipp, G. Frank (ἐκδ.), *The Validation of Scientific Theories*, Boston, 1954, σ. 85. κ. ἐ.

2. Adolf Grünbaum, τὸ ἴδιον σ. 87 κ. ἐ.

3. Τὸ ἴδιο, σ. 88 κ. ἐ.

4. «Über den Begriff Abgeschlossenc Theorie», στὸ: *Dialectica*, τ. II, ἀρ. 1, 1948, σ. 333.

5. Philipp G. Frank, τὸ ἴδιο, σ. 85.

Α,Β,Γ μέσ' ἀπ' τις διαφορές τους. Ἐκδήμη αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὰ Α,Β,Γ μποροῦν νὰ εἶναι ταυτόσημα στὴ διαφορὰ τους, νὰ εἶναι συσχετισμένα μὲ . . . εἰδικὸ τρόπο, νὰ εἶναι δυσασομοίωτα σὲ ἄλλες σχέσεις. Ἐν αὐτὸ εἶναι μιὰ ἀποκλειστικὴ ιδιότητα τῆς ὕλης, τότε ἡ ἴδια ἡ ὕλη θὰ συμμετεῖχε ἀντικειμενικὰ στὴ δομὴ τοῦ πνεύματος. Εἶναι μιὰ ἔρμηνεία ποὺ περιέχει σημαντικὰ στοιχεῖα ἰδεαλισμοῦ: «. . . τὰ ἄψυχα ἀντικείμενα, χωρὶς ἀμφιβολία, χωρὶς πλάνη, μὲ μόνο τὸ γεγονός ὅτι ὑπάρχουν, ἐνσωματώνουν τὶς ἐξισώσεις γιὰ τὶς ὁποῖες δὲν γνωρίζουν τίποτα. Ἐποκειμενικὰ ἡ φύση δὲν εἶναι μέρος τοῦ πνεύματος — δὲν σκέφτεται μὲ μαθηματικούς ὄρους. Ἐντικειμενικὰ ὅμως εἶναι μέρος τοῦ πνεύματος· μπορεῖ νὰ νοηθεῖ μὲ μαθηματικούς ὄρους»¹.

Ἐ Κάρλ Πόππερ μᾶς προτείνει μιὰ λιγώτερο ἰδεαλιστικὴ ἔρμηνεία². Πιστεῦει ὅτι στὴν ἱστορικὴ τῆς ἐξέλιξη ἡ φυσικὴ ἐπιστῆμη ἀνακαλύπτει καὶ καθορίζει τὰ διάφορα στρώματα μιᾶς καὶ μόνης ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας. Στὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς διαδικασίας, οἱ ἱστορικὰ ξεπερασμένες ἔννοιες παραμερίζονται καὶ τὸ περιεχόμενό τους προοδευτικὰ συσσωματώνεται στὶς ἔννοιες ποὺ τὶς διαδέχονται· ἡ ἔρμηνεία αὐτὴ φαίνεται νὰ ἐπιβάλλει μιὰ πρόοδο πρὸς τὸν γνήσιο πυρήνα τῆς πραγματικότητας, δηλαδὴ πρὸς μιὰ ἀπόλυτη ἀλήθεια. Ἐν ὄχι, τότε ἡ πραγματικότητα δὲν ἔθαν παρὰ ἕνας καρπὸς χωρὶς πυρήνα κι ἡ ἴδια ἡ ἔννοια τῆς ἐπιστημονικῆς ἀλήθειας θὰ διακυβευόταν.

Δὲν θέλω νὰ πῶ ὅτι ἡ φιλοσοφία τῆς σύγχρονης φυσικῆς ἀρνεῖται ἡ ὅτι ἀμφισβητεῖ τὴν πραγματικότητα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ἀλλὰ ὅτι, μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλον τρόπο, ἀναβάλλει τὴν κρίση σχετικὰ μὲ τὸ τι μπορεῖ νὰ εἶναι αὐτὴ ἡ πραγματικότητα ἢ ἀκόμη διαπιστώνει ὅτι εἶναι ἕνα ζήτημα χωρὶς νόημα ἢ ὅπου δὲν χωράει ἀπάντηση. Ἐν ἡ ἀναβολὴ αὐτὴ γίνει μεθοδολογικὴ ἀρχή, τότε αὐτὸ ἔχει μιὰ διπλὴ συνέπεια:

α) Προκαλεῖ τὸ πέρασμα ἀπ' τὸ μεταφυσικὸ «Τὶ εἶναι . . . ;» (τι ἐστίν) * στὸ λειτουργικὸ «Πῶς εἶναι, αὐτὸ ποὺ εἶναι;».

β) Καθιερώνει μιὰ βεβαιότητα (ἂν κι ὄχι ὀλωσδιόλου ἀπόλυτη) καὶ μιὰ πρακτικὴ πού, στὴ διάρκεια τῶν ἐνεργειῶν τῆς πάνω στὴν ὕλη, εἶναι καλοπροαίρετα ἐλευθέρη ἀπὸ κάθε δέσμευση σὲ μιὰ οὐσία ἐξ ἀπ' τὸ ἐνεργειακὸ πλαίσιο. Μ' ἄλλα λόγια, θεωρητικὰ, δὲν ὑπάρχουν ἄλλα ἀντικειμενικὰ ὄρια γιὰ τὸ μετασχηματισμὸ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς φύσης, ἐκτὸς

1. Von Weizsäcker, *The History of Nature*, Ἐκδόσεις Πανεπιστημίου Σικάγου, 1949, σ. 20.

2. Στό: *British Philosophy in the Mid-Century*, ἐκδ. C. A. Mace, Macmillan, New York, 1957, σ. 1555 κ. ἔ. Ἐκδήμη στό: *Metascientific Queries*, Charles C. Thomas, Springfield, 1959, σ. 108 κ. ἔ.

* Ἐλληνικὰ στό κείμενο.

απ' αὐτὰ πού παρέχουν ἢ ἀκατέργαστη ὕλη κι ἢ ἀντίστασή της στὸν ἔλεγχο καὶ στὴ γνώση, ἀντίσταση πού δὲν ὑπερνικήθηκε ἀκόμη. Στὸ βαθμὸ πού μπορεῖ νὰ ἐφαρμοστῆ αὐτὴ ἢ ἀντίληψη στὴν πραγματικότητα, μὲ ἀποτελεσματικότητα, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι προσεγγίζεται αὐτὴ σὰν (ὑποθετικὸ) ἐργαλειοποιήσιμο σύνολο: τὴ μεταφυσικὴ διατύπωση «ὑπαρξή σὰν τέτοια», τὴν ἀντικαθιστᾷ ἢ διατύπωση «ὑπαρξή σὰν ὄργανο». Κι ἀκόμη, ἀφοῦ ἀπόδειξε τὴν ἀποτελεσματικότητά της, ἢ ἀντίληψη αὐτὴ ἐνεργεῖ a priori, προκαθορίζει τὴν ὑπαρξή, π ρ ο β ἄ λ λ ε ι τὴν κατεύθυνση πρὸς τὴν ὁποία πρέπει νὰ μετασχηματιστῆ ἢ φύση καὶ ὀργανώνει τὰ πάντα.

Εἶδαμε ὅτι ἡ φιλοσοφία τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης φαίνεται νὰ παλεύει μ' ἓνα ἰδεαλιστικὸ στοιχεῖο κι ὅτι, στίς ἀκραεῖς της διατυπώσεις, προσέγγιζε ἐπικίνδυνα σὲ μιὰ ἰδεαλιστικὴ ἀντίληψη τῆς φύσης. Ὁμως ὁ καινούργιος τρόπος σκέψης ξαναστήνει τὸν ἰδεαλισμὸ «στὰ πόδια του». Ὁ Χέγκελ συνόπισε τὴν ἰδεαλιστικὴ ὄντολογία μ' αὐτὸν τὸν τρόπο: ἂν ὁ Λόγος εἶναι παρονομαστής τοῦ ὑποκειμένου καὶ τοῦ ἀντικειμένου, αὐτὸ γίνεται γιατί κάνει τὴ σύνθεση τῶν ἀ ν τ ι θ ἔ τ ω ν. Χάρη σ' αὐτὴ τὴν ἰδέα ἢ ὄντολογία συνέλαβε τὴν ἀ ν τ ι θ ἔ σ η ἀνάμεσα στὸ ὑποκείμενο καὶ στὸ ἀντικείμενο· ἦταν κορεσμένη ἀπὸ συγκεκριμένο. Ἡ πραγματικότητα τοῦ Λόγου ἦταν ὁ τρόπος πού ἢ ἀντίθεση αὐτὴ ἐξωτερικεύταν στὴ φύση, τὴν ἱστορία καὶ τὴ φιλοσοφία. Ἀκόμη καὶ τὸ πιὸ ἀποφασιστικὰ μονιστικὸ σύστημα δεχόταν τὴν ἰδέα μιᾶς οὐσίας πού ξεδιπλώνεται ἢ ἴδια σὲ ὑποκείμενο καὶ ἀντικείμενο — δεχόταν τὴν ἰδέα μιᾶς ἀνταγωνιστικῆς πραγματικότητας. Τὸ ἐπιστημονικὸ πνεῦμα σιγά-σιγά ἀποδυνάμωσε αὐτὴ τὴν ἔννοια τοῦ ἀνταγωνισμοῦ. Ἡ ἐπιστημονικὴ φιλοσοφία ἄρχιζε σωστὰ μὲ τὴν ἀντίληψη τῶν δύο οὐσιῶν, τὸ res cogitans* καὶ τὸ res extensa* — ἀλλὰ, καθὼς εἶναι δυνατὸ νὰ γίνῃ ἀντιληπτὴ ἢ ἐκτεινόμενη ὕλη μὲ μαθηματικὲς ἐξισώσεις πού, μεταφραζόμενες σὲ τεχνολογικὴ μορφή, «ἀναπλάθουν» αὐτὴ τὴν ὕλη, τὸ res extensa ἔχασε τὸν χαρακτῆρα τοῦ τῆς ἀνεξάρτητης οὐσίας.

«Στὴν παλιὰ διαίρεση τοῦ σύμπαντος, ὑπῆρχαν, ἀπ' τὴ μιὰ μεριά, οἱ ἀντικειμενικὲς διαδικασίες στὸ χῶρο καὶ στὸ χρόνο κι ἀπ' τὴν ἄλλη, τὸ πνεῦμα πού ἀντιλαμβάνεται αὐτὲς τίς διαδικασίες — ἦταν μ' ἄλλα λόγια ἢ καρτεσιανὴ διαίρεση, res cogitans καὶ res extensa· σήμερα δὲν μπορεῖ πιά νὰ χρησιμεύσει σὰν ἀφετηρία γιὰ ἓναν πού θέλει νὰ καταλάβῃ τίς σύγχρονες ἐπιστῆμες τῆς φύσης¹.

* res cogitans = σκεπτόμενο πρᾶγμα, res extensa = ἐκτεινόμενο πρᾶγμα.

1. Β. Χάιζενμπεργκ, Ἡ φύση στὴ σύγχρονη φυσικὴ, Gallimard.

Τῆ διαίρεση τοῦ καρτεσιανοῦ κόσμου τὴν ἀμφισβήτησαν, ἀκόμη ξεκινώντας ἀπ' τὶς ἴδιες τὶς ἀρχές της. Ὁ Χούσερλ ἔδειξε ὅτι σὲ τελευταία ἀνάλυση τὸ καρτεσιανὸ Ἔγὼ δὲν ἦταν μιὰ πραγματικὴ ἀνεξάρτητη οὐσία, ἀλλὰ μᾶλλον τὸ «κατάλοιπο» ἢ τὸ ὄριο τοῦ ὑπολογισμοῦ τῆς ποσότητας· ὁ Γαλιλαῖος εἶχε τὴν ἰδέα ἑνὸς κόσμου ποῦ θὰ ἦταν ἓνα «καθολικὸ καὶ ἀπόλυτα καθαρὸ» *res extensa*· φαίνεται ὅτι ἡ ἰδέα αὐτὴ κυριαρχεῖ *a priori* στὴν καρτεσιανὴ ἀντίληψη¹. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι ὁ καρτεσιανὸς δυϊσμός θὰ ἦταν ἀπατηλὸς καὶ τὸ Ἔγὼ, σκεπτόμενη οὐσία, θὰ συνδεόταν μὲ τὸ *res extensa*, θὰ ἦταν ἓνας πρόδρομος τοῦ ἐπιστημονικοῦ ὑποκειμένου ποῦ παρατηρεῖ καὶ μετράει γιὰ νὰ βρεῖ ποσότητες. Ὁ δυϊσμός τοῦ Ντεκάρτ θὰ δημιουργοῦσε κιόλας τὴν ἄρνησή του· ἀντὶ νὰ καθυστερήσει, θὰ ἐπιτάχυνε τὴν ἐγκαθίδρυση ἑνὸς μονοδιάστατου ἐπιστημονικοῦ συνόλου ὅπου ἡ φύση εἶναι «ἀντικειμενικὰ πνεῦμα» δηλαδὴ ὑποκείμενο. Καὶ τὸ πνεῦμα αὐτὸ συνδέεται μὲ τὸν κόσμον του μὲ πολὺ εἰδικὸ τρόπο: «... Ἡ φύση μπαίνει, κάτω ἀπ' τὸ δρῶντα ἄνθρωπο, τὸν ἄνθρωπο ποῦ μπάζει τὴν τεχνικὴ μέσα της»².

Ἡ ἐπιστήμη τῆς φύσης ποῦ τὴν ἀντιλαμβάνεται σὰν ἓνα σύνολο «δυναμί» ὀργάνων (ἐργαλείων), σὰν ὕλη γιὰ ἔλεγχο καὶ ὀργάνωση, ἀναπτύσσεται, κάτω ἀπ' τὴν καθοδήγησι τοῦ τεχνολογικοῦ *a priori*. Καὶ τὸ νὰ ἀντιμετωπίζεται ἡ φύση σὰν ἓνα ἐργαλειοποιήσιμο σύνολο, εἶναι μιὰ ἀντίληψη ποῦ βρίσκεται πάντοτε πρὶν ἀπὸ κάθε δημιουργία μιᾶς ἰδιαίτερης τεχνικῆς ὀργάνωσης:

«Ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος θεωρεῖ τὴν ὀλότητα τοῦ εἶναι σὰν μιὰ πρώτη ὕλη γιὰ τὴν παραγωγή καὶ ὑποτάσσει τὴν ὀλότητα τοῦ κόσμου στὸ χῶρο καὶ στὶς ἐπιταγὲς τῆς παραγωγῆς»...

«Ἡ χρησιμοποίησι καὶ ἡ παραγωγή μηχανῶν, δὲν εἶναι ἡ ἴδια ἡ τεχνικὴ, ἀλλὰ ἀπλὰ καὶ μόνο ἓνα κατάλληλο μέσο γιὰ τὴν πραγμάτωσι (Einrichtung) τῆς οὐσίας τῆς τεχνικῆς στὴν ἀντικειμενικὴ πρώτη της ὕλη»³.

Τὸ τεχνολογικὸ *a priori* γίνεται *a priori* πολιτικὸ στὸ βαθμὸ

Idées, 1962, σ. 34. Στὸ Φυσικὴ καὶ φιλοσοφία, Λονδίνο, 1959, σ. 83, ὁ Χάιζεμπεργκ γράφει: «Τὸ πρᾶγμα καθ' ἑαυτό, εἶναι τελικὰ γιὰ τὸν ἀτομικὸ φυσικὸ, ἂν καὶ μιὰ φορὰ χρησιμοποιεῖ αὐτὴ τὴν ἔννοια, μιὰ μαθηματικὴ δομὴ· ἀλλὰ—ἀντίθετα σ' ὅ,τι σκεπτόταν ὁ Κάντ— ἡ δομὴ αὐτὴ ἔμμεσα βγαίνει ἀπ' τὴν ἐμπειρία».

1. Die Krisis der Europäischen Wissenschaften und die Transzendentate Phänomenologie, ἐκδ. W. Biemel, Haag, 1954, σ. 81.

2. Gaston Bachelard, Ἡ ὀρθολογιστικὴ δραστηριότητα τῆς σύγχρονης φυσικῆς, Παρίσι, 1951, σ. 7. Γιὰ τὶς ἀναφορὲς στὸ Μάρξ καὶ στὸν Ἐνγκελς βλέπε Γερμανικὴ ἰδεολογία, Editions Sociales.

3. Μάρτιν Χάιντεγκερ, Holzwege, Φραγκφούρτη, 1950, σ. 266. Βλ. ἀκόμη, Δρόμοι ποῦ δὲν ὀδηγοῦν ποῦθενά, Gallimard, 1962.

πὸ δ μετασχηματισμὸς τῆς φύσης ἐπιφέρει καὶ μετασχηματισμὸ τοῦ ἀνθρώπου, καὶ στὸ βαθμὸ πὸ τὰ «δημιουργήματα τοῦ ἀνθρώπου» προέρχονται ἀπὸ ἓνα κοινωνικὸ σύνολο καὶ ξαναγυρνοῦν σ' αὐτό. Μποροῦμε πάντοτε νὰ λέμε πὼς ἡ μηχανοποίηση τοῦ τεχνολογικοῦ κόσμου εἶναι, σὰν τέτοια, ἀδιάφορη σὲ πολιτικούς σκοποὺς — μπορεῖ νὰ προκαλέσει ἀναστάτωση ἢ ἐπιβράδυνση σὲ μιὰ κοινωνία. Ἐνας ἠλεκτρονικὸς ὑπολογιστῆς χρησιμεύει τὸ ἴδιο σὲ μιὰ κεφαλαιοκρατικὴ διοίκηση καὶ σὲ μιὰ σοσιαλιστικὴ· τὸ κυκλοτρόνιο εἶναι κάτι χρησιμώτατο σὲ καιρὸ πολέμου, ἀλλὰ πολὺ χρήσιμο καὶ σὲ καιρὸ εἰρήνης. Ἡ περίφημη φράση τοῦ Μάρξ, βέβαια, ὅτι «ὁ ἀνεμόμυλος δίνει τὴν κοινωνία τοῦ φεουδάρχου· ὁ μύλος μὲ ἀτμὸ δίνει τὴν κοινωνία τοῦ βιομήχανου καπιταλιστῆ», ἀμφισβητεῖ αὐτὴ τὴν οὐδετερότητα τῆς τεχνολογίας¹. Σὲ συνέχεια ὁμοῦ τροποποιήθηκε στὴν ἴδια τὴ μαρξιστικὴ θεωρία: ὁ κοινωνικὸς τρόπος παραγωγῆς κι ὄχι ἡ τεχνικὴ εἶναι ὁ βασικὸς ἱστορικὸς παράγοντας. Ὅμως, ὅταν ἡ τεχνικὴ γίνεται ἡ καθολικὴ μορφή ὑλικῆς παραγωγῆς, δημιουργεῖ μιὰ ὁλόκληρη κουλτούρα· προβάλλει μιὰ ἱστορικὴ ὁλότητα — ἓναν «κόσμο».

Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι, στὸ προτσὲς τοῦ βιομηχανικοῦ πολιτισμοῦ, ἡ ἐξέλιξη τῆς ἐπιστημονικῆς μεθόδου ἀντανაკλᾷ ἀπλὰ καὶ μόνο τὸ γεγονός ὅτι ἡ φυσικὴ πραγματικότητα μετασχηματίζεται σὲ τεχνικὴ; Μιὰ τέτοια διατύπωση τῆς σχέσης ἀνάμεσα στὴν ἐπιστῆμη καὶ στὴν κοινωνία, σημαίνει ὅτι θεωροῦνται ξεχωριστὲς μεταξύ τους δύο ἐνότητες καὶ δύο συνέπειες πὸ βρίσκονται σὲ σύνδεση, δηλαδὴ:

1. ἡ ἐπιστῆμη καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ σκέψη μὲ τὶς ἐσώτερες ἐννοίες καὶ ἀλήθειες τους·

2. Ἡ χρῆση κι ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ἐπιστήμης στὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα.

Μ' ἄλλα λόγια, ὅσο ἀλληλένδετες κι ἂν εἶναι οἱ δύο αὐτὲς διαδικασίες, δὲν εἶναι ἐπάλληλες μεταξύ τους καὶ δὲν ἀλληλοκαθορίζονται. Ἡ καθαρὴ ἐπιστῆμη δὲν εἶναι ἡ ἐφαρμοσμένη· δὲν καταξιώνεται στὴ χρησιμοποίησή της οὔτε κι ἡ ἐγκυρότητά της βρίσκεται σ' αὐτὴ. Ἡ ἐννοια τῆς οὐδετερότητας, οὐσιαστικὴ στὴν ἐπιστῆμη, ἔχει τὸ ἴδιο ἐπεκταθεῖ στὴν τεχνικὴ. Ἡ μηχανὴ ἀδιαφορεῖ γιὰ τὴν κοινωνικὴ χρῆση γιὰ τὴν ὁποία προορίζεται, ἀρκεῖ ἡ χρῆση αὐτὴ νὰ μὴν εἶναι ἔξω ἀπ' τὶς τεχνικὲς τῆς δυνατότητες.

Μπροστὰ στὸν ἐσώτερο ἐργαλειακὸ (instrumentalist) χαρακτῆρα τῆς ἐπιστημονικῆς μεθόδου, ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ φαίνεται ἀκατάλληλη. Οἱ σχέσεις πὸ ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὴν ἐπιστημονικὴ σκέψη καὶ στὴν ἐφαρμογὴ τῆς, ἀνάμεσα στὸ σύνολο τοῦ ἐπιστημονικοῦ λόγου

1. Karl Marx, Ἐπιπέδωση τῆς φιλοσοφίας.

καὶ στὸ σύνολο τοῦ λόγου καὶ συμπεριφορᾶς τρέχουσας χρήσης, φαίνονται πολὺ στενές — ὑπακούουν στὴν ἴδια λογικὴ καὶ στὴν ἴδια ὀρθολογικότητα: τῆς κυριαρχίας.

Ἄρκετὰ παράδοξα, οἱ ἐπιστημονικὲς προσπάθειες γιὰ τὴν καθιέρωση μιᾶς στενῆς ἀντικειμενικότητας τῆς φύσης ὡδήγησαν σὲ μιὰ αὐξανόμενη ἀπο-ο-υ-λ-ο-π-ο-ί-η-σ-η (dématerialisation) τῆς φύσης:

«Ἡ ἰδέα μιᾶς ἄπειρης φύσης, ποὺ νὰ ὑπάρχει σὰν τέτοια, μιὰ ἰδέα ποὺ ὑποχρεωθήκαμε νὰ ἐγκαταλείψουμε, σήμερα ἀποτελεῖ τὸ μῦθο τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης. Ἡ ἐπιστήμη ἄρχισε μὲ τὴν καταστροφὴ τοῦ μύθου τοῦ Μεσαίωνα καὶ σήμερα εἶναι ὑποχρεωμένη, μὲ βάση τὸ ἴδιο τῆς τὸ περιεχόμενο, νὰ ἀναγνωρίσει ὅτι ἀπλούστατα ἀντικατέστησε ἓνα μῦθο μὲ ἄλλο»¹.

Ἡ ἀρχικὴ διαδικασία, ποὺ παραμέρισε τὶς ἀνεξάρτητες οὐσίες καὶ τὰ τελικὰ αἷτια, ὡδήγησε στὴ διαμόρφωση τῆς ἰδέας τῆς ἀντικειμενικότητας. Ἡ διαμόρφωση ὅμως αὐτὴ μένει πολὺ εἰδικὴ καὶ τὸ ἀντικείμενο διαμορφώνεται τὸ ἴδιο σὲ μιὰ σχεδὸν π ρ α κ τ ι κ ῆ σχέση μὲ τὸ ὑποκείμενο:

«Τι εἶναι ὅμως ἡ ὕλη; Στὴν ἀτομικὴ φυσικὴ, ἡ ὕλη ὀρίζεται ἀπ' τὶς ἀντιδράσεις ποὺ μπορεῖ νὰ παρουσιάζει στὴ διάρκεια τῶν ἀνθρώπινων πειραματισμῶν καὶ ἀπ' τοὺς μαθηματικούς (δηλαδὴ τοὺς πνευματικούς) νόμους στοὺς ὁποίους ὑπακούει. Ὀ ρ ῖ ζ ο υ μ ε τὴν ὕλη σὰν ἀντικείμενο ἱκανὸ νὰ χειραγωγηθεῖ ἀπ' τὸν ἄνθρωπο»².

Ἄν λοιπὸν εἶναι ἔτσι, τότε ἡ ἐπιστήμη γίνεται στὴν οὐσία τῆς τεχνολογικῆς:

«Ἡ πραγματικὴ (pragmatique) ἐπιστήμη ἀντιλαμβάνεται τὴ φύση μὲ τὰ μέτρα τῆς τεχνικῆς ἐποχῆς»³.

Ὅταν αὐτὸς ὁ ὀπερασιοναλισμὸς βρίσκεται στὸ κέντρο τῆς ἐπιστημονικῆς ἐνέργειας, ἡ ὀρθολογικότητα ἀποκτάει τὴ μορφή μεθοδικῆς κατασκευῆς: ὀργανώνει καὶ μεταχειρίζεται τὴν ὕλη σὰν μιὰ ἀπλὴ οὐσία ἐλέγχου, σὰν ἓνα ἔ ρ γ α λ ε ι ο π ο ι ῆ σ ι μ ο σύνολο ποὺ ἐξυπηρετεῖ ὁλοὺς τοὺς σκοποὺς καὶ στόχους: ἓνα ἐργαλειοποίησιμο σύνολο *per se*, «καθ' ἑαυτό».

Ἡ «σύμμορφη» μὲ τὴν ἐνοργανικότητα (instrumentality) ἀποτελεῖ μιὰ τεχνικὴ προσέγγιση, ὁ σύμμορφος λόγος μιὰ τεχνολογία, μιὰ προβολὴ τῆς τεχνολογικῆς πραγματικότητας, ποὺ, μὲ τὴ σειρά τῆς, τοῦ ἀντιστοιχεῖ⁴. Στὴν πραγματικότητα αὐτὴ, ἡ ὕλη εἶναι

1. Von Weizsäcker, Ἱστορία τῆς φύσης, σ. 71.

2. The history of Nature, σ. 142 (ἡ ὑπογράμμιση εἶναι τοῦ X. Μαρκοῦζε).

3. Τὸ ἴδιο, σ. 71.

4. Ἐλπίζω ὅτι γίνομαι κατανοητὸς ὅταν λέω ὅτι οἱ ἔννοιες τῆς μαθηματικῆς φυσι-

οὐδέτερη ὅπως καὶ ἡ ἐπιστήμη· ἡ ἀντικειμενικότητα δὲν ἔχει καθ-
 εαυτὴ ἕνας τέλος* (σκοπὸ) κι ἀκόμη περισσότερο δὲν ἔχει δομηθεῖ ἔτσι
 ὥστε νὰ κατευθύνεται πρὸς ἕνα τέλος*. Ἄλλὰ ἀκριβῶς ἐπειδὴ εἶναι
 οὐδέτερη, ἡ ἀντικειμενικότητα συνδέεται μ' ἕνα εἰδικὸ ἱστορικὸ ὑπο-
 κείμενο — δηλαδή μὲ τὴ συνείδηση πού κυριαρχεῖ στὴν κοινωνία ἀπ' τὴν
 ὁποία καὶ γιὰ τὴν ὁποία καθιερώθηκε ἡ οὐδετερότητα αὐτή. Ἐνεργεῖ μ'
 ἐκεῖνες ἀκριβῶς τὶς ἀφαιρέσεις πού διαμορφώνουν τὴν καινούργια ὀρθο-
 λογικότητα — καὶ σὰν ἐσωτερικὸς περισσότερο παράγοντας παρά σὰν ἐ-
 ξωτερικὸς. Ὁ καθαρὸς κι ὁ ἐφαρμοσμένος ὀπερασιοναλισμὸς, ὁ θεωρη-
 τικὸς καὶ πρακτικὸς λόγος, ἡ ἐπιστημονικὴ κι ἐμπορικὴ ἐπιχείρηση κατὰ-
 φεραν νὰ μετατρέψουν τὶς δευτερογενεῖς ιδιότητες σὲ πρωτογενεῖς καὶ πρα-
 γματοποίησαν τὸν ὑπολογισμὸ τῆς ποσότητας καὶ τὴν ἀφαίρεση τῶν ἰδι-
 αίτερης μορφῆς ὄντοτήτων.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ὀρθολογικότητα τῆς καθαρῆς ἐπιστήμης εἶναι
 ἀπαλλαγμένη ἀπὸ ἀξιολογήσεις, δὲν ἐπιβάλλει κανέναν πρακτικὸ σκοπὸ,
 εἶναι «οὐδέτερη» ἀπέναντι σ' ὅλες τὶς ἐξωτερικὲς ἀξίες πού τῆς ἐπιβάλ-
 λονται. Ἄλλὰ ἡ οὐδετερότητα αὐτὴ ἔχει πραγματικῶς ἕνα θετικὸ χα-
 ρακτήρα. Ἡ ἐπιστημονικὴ ὀρθολογικότητα εὐνοεῖ μιὰ εἰδικὴ κοινωνικὴ
 ὀργάνωση, γιὰ τὴν ἀκριβῶς προσχεδιάζει μιὰ ἀπλὴ μορφή (ἢ μιὰ ἀπλὴ ὕλη —
 ἐδῶ οἱ ὅροι συναρτῶνται) πού πρακτικῶς προσφέρεται γιὰ ὅλους τοὺς
 σκοποὺς. Ἡ μορφοποίηση καὶ ἡ λειτουργικοποίηση εἶναι, πρὶν ἀπὸ
 κάθε ἐφαρμογή, ἡ «καθαρὴ μορφή» μιᾶς συγκεκριμένης κοινωνικῆς πρα-
 κτικῆς. Ὅπως ἡ ἐπιστήμη ἀπελευθερώνει τὴ φύση ἀπ' ὅλους τοὺς ἐνυπάρ-
 χοντες σκοποὺς καὶ δίνει στὴν ὕλη μόνο τέτοιες ιδιότητες πού νὰ μπορεῖ
 νὰ ὑπολογιστεῖ ἡ ποσότητά τους, ἔτσι καὶ ἡ κοινωνία ἀπελευθερώνει τοὺς
 ἀνθρώπους ἀπ' τὴ «φυσικὴ» ἱεραρχία, πού βασιζέται στὴν ἐξάρτηση προ-
 σώπου ἀπὸ πρόσωπο, καὶ τοὺς συνδέει μεταξύ τους μὲ βάση κριτήρια ποσό-
 τητας — δηλαδή σὰν ἀφηρημένες μονάδες ἐργατικῆς δύναμης πού μποροῦν
 νὰ ἀποτιμηθοῦν σὲ μονάδες χρόνου. «Ἐξ αἰτίας τῆς ὀρθολογικοποίησης
 τῶν μορφῶν ἐργασίας, οἱ ιδιότητες παραμερίστηκαν ἀπ' τὸν καθημερινὸ
 κόσμον τῆς ἐμπειρίας, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο πού παραμερίστηκαν ἀπὸ τὸ σύνολο
 τῆς ἐπιστήμης»¹.

κῆς ὀρίζονται σὰν «ἐργαλεῖα», ὅτι ἔχουν τεχνικὸ, πρακτικὸ περιεχόμενο. Ἡ τεχνο-λογικὴ
 θᾶπρεπε περισσότερο νὰ προσδιορίζει τὴν «ἐνόραση» ἢ τὴ σύλληψη a priori τοῦ συν-
 ὄλου ὅπου κινεῖται ἡ ἐπιστήμη, ὅπου διαμορφώνεται σὰν κ α θ α ρ ἡ ἐπιστήμη. Ἡ καθαρὴ
 ἐπιστήμη μένει συνδεμένη μὲ τὴν a priori μορφή πού ἀφαιρεῖ. Θὰ ἦταν σωστότερο νὰ
 μιλάμε γιὰ ἐργαλεῖα ὁ ὀ ρ ἴ ζ ο ν τ α τῆς μαθηματικῆς φυσικῆς. Βλ. Suzanne Bachelard,
 La conscience de rationalité, P.U. Παρίσι, 1958, σ. 31.

1. M. Horkheimer καὶ T. W. Adorno, Dialektik der Aufklärung, ὅπου παρ.
 σελ. 50.

* Ἡ ἑλληνικὴ λέξη στὸ κείμενο.

Ἐνάμεσα στὴ διαδικασία τοῦ ἐπιστημονικοῦ ποσοτικοῦ ὑπολογισμοῦ καὶ τὴ διαδικασία τοῦ ἀντιστοίχου κοινωνικοῦ ὑπάρχει παραλληλισμός, αἰτιοκρατικὴ σχέση; Ἡ μήπως ἡ ἀλληλουχία τους δὲν εἶναι παρὰ a p o - s t e r i o r i κοινωνιολογικὴ διαπίστωση; Ἡ προηγούμενη ἀνάλυση τό- νισε ὅτι ἡ καινούργια ἐπιστημονικὴ ὀρθολογικότητα ἦταν καθεαυτὴ ἐνεργειακή, στὴν ἴδια τῆς τὴν ἀφαίρεση, στὶς ἴδιες τὶς καθαρὲς τῆς μορφές, στὸ βαθμὸ πὸ ἀναπτυσσόταν σ' ἓναν ἐ ρ γ α λ ε ι α κ ὸ (i n s t r u m e n - t a l i s t e) ὀ ρ ῖ ζ ο ν τ α. Ἡ παρατήρηση, ὁ πειραματισμός, ἡ μεθοδικὴ ὀργάνωση τῶν δεδομένων καὶ ἡ ἐξαγωγή συνδυασμῶν, προτάσεων καὶ συμπερασμάτων εἶναι πράγματα πὸ δὲν γίνονται ποτὲ σ' ἓναν μὴ διαρθρωμένο, οὐδέτερο θεωρητικὸ χῶρο. Ἡ γνωστικὴ προσπάθεια συνεπάγεται ἐνεργειες πάνω σὲ ἀντικείμενα πὸ βρίσκονται σ' ἓνα συγκεκριμένο χῶρο λό- γου καὶ δράσης, ἢ ἀφαιρέσεις πὸ γίνονται ἀπὸ ἀντικείμενα πὸ βρίσκον- ται σ' ἓνα τέτοιο πάλι χῶρο. Ἡ ἐπιστῆμη πὸ παρατηρεῖ, πὸ ὑπολογίζει, πὸ καθιερώνει θεωρίες, ἐνεργεῖ πάνω σὲ μιὰ συγκεκριμένη κατάσταση αὐτοῦ τοῦ χῶρου. Τὰ ἀστέρια πὸ παρατηροῦσε ὁ Γαλιλαῖος ἦταν τὰ ἴδια πὸ ἐβλεπαν καὶ στὴν Ἀρχαιότητα, ἀλλὰ στὸ μεταξὺ τὸ σύνολο λόγου καὶ δράσης εἶχε ἀλλάξει· ἡ κοινωνικὴ πραγματικότητα εἶχε ἀνοίξει ἓναν και- νούργιο δρόμο καὶ μιὰ καινούργια ὀπτικὴ γιὰ τὴν παρατήρηση κι εἶχε δώ- σει τὰ μέσα ταξινόμησης τῶν δεδομένων. Δὲν ἀσχολοῦμαι ἐδῶ μὲ τὴν ἱστο- ρικὴ σχέση ἐνάμεσα στὴν ἐπιστημονικὴ καὶ στὴν κοινωνικὴ ὀρθολογι- κότητα, στὶς ἀρχὲς τῆς σύγχρονης ἐποχῆς. Σκοπός μου εἶναι νὰ δείξω τὸν ἐ σ ῶ τ ε ρ ο ἐργαλειακὸ χαρακτήρα αὐτῆς τῆς ὀρθολογικότητας πὸ τὴν κάνει μιὰ a p r i o r i τεχνολογία· σκοπός μου εἶναι νὰ δείξω τὸ a p r i o r i μιᾶς εἰ δ ι κ ῆ ς τεχνολογίας — δηλαδή τῆς τεχνολογίας σὰν μορφῆς κοι- νωνικοῦ ἐλέγχου καὶ κοινωνικῆς κυριαρχίας.

Ἡ σύγχρονη ἐπιστημονικὴ σκέψη, στὸ βαθμὸ πὸ εἶναι καθαρὴ θεω- ρία, δὲν ἀποσκοπεῖ σὲ ἰδιαίτερους πρακτικοὺς σκοπούς, οὔτε σὲ ἰδιαίτερες μορφές κυριαρχίας. Ὅμως, p e r s e κυριαρχία δὲν ὑπάρχει. Ὅταν λει- τουργεῖ σὰν καθαρὴ μορφή, ἡ θεωρία κάνει ἀφαίρεση τοῦ τελεολογικοῦ ὑπαρκτοῦ πλαίσιου, ἢ τὸ ἀπορρίπτει — τοῦ πλαίσιου δηλαδή πὸ ἐκφράζει τὸ δοσμένο σύνολο, τὸ συγκεκριμένο λόγο καὶ τὴ συγκεκριμένη πράξιν. Ὅμως, μέσα σ' αὐτὸ τὸ χῶρο ἐφαρμόζεται ἢ ὄχι τὸ ἐπιστημονικὸ σχέδιο, μέσα σ' αὐτὸ τὸ χῶρο ἡ θεωρία κάνει ἢ δὲν κάνει τὶς ἐπιλογές τῆς καὶ μέσα σ' αὐτὸ τὸ χῶρο οἱ ὑποθέσεις τῆς ἀμφισβητοῦν ἢ στηρίζουν τὴν κατεστη- μένη πραγματικότητα.

Οἱ ἀρχὲς τῆς σύγχρονης ἐπιστῆμης διαμορφώθηκαν a p r i o r i μὲ τέτοιο τρόπο πὸ μπόρεσαν νὰ χρησιμεύσουν σὰν ἐννοιακὰ ὄργανα σ' ἓνα σύνολο παραγωγικοῦ ἐλέγχου πὸ αὐτοανανεώνεται μόνο του· ὁ θεωρητικὸς ὀπερασιοναλισμὸς ἔφτασε νὰ ἐναρμονιστεῖ μὲ τὸν πρακτικὸ. Ἔτσι ἡ ἐπι-

στημονική μέθοδος πού επιτρέπει μιὰ ὄλο καὶ περισσότερο ἀποτελεσματική κυριαρχία πάνω στὴ φύση, προμήθευσε τὶς καθαρὲς ἔννοιες ἀλλὰ καὶ ταυτόχρονα τὸ σύνολο τῶν μέσων γιὰ τὴν ἐπίτευξη μιᾶς ὄλο καὶ περισσότερο ἀποτελεσματικῆς κυριαρχίας τοῦ ἀνθρώπου πάνω στὸν ἄνθρωπο, μὲ σ' ἂ π ὀ τὴν κυριαρχία πάνω στὴ φύση. Ὁ θεωρητικὸς Λόγος, μένοντας καθαρὸς καὶ οὐδέτερος, μπῆκε στὴν ὑπηρεσία τοῦ πρακτικοῦ Λόγου. Αὐτὸς ὁ συνδυασμὸς τοὺς στάθηκε εὐεργετικὸς. Σήμερα ἡ κυριαρχία συνεχίζει νὰ ὑπάρχει, ἐπεκτάθηκε μὲ τὴν τεχνολογία ἀλλὰ πρὸ πάντων σ' ἂ ν τεχνολογία· ἡ τεχνολογία δικαιώνει τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ πολιτικὴ ἐξουσία, ἐπεκτεινόμενη, ἀπορροφᾷ ὅλες τὶς σφαῖρες τῆς κουλτούρας.

Μέσα σ' αὐτὸ τὸ σύνολο, ἡ τεχνολογία ὀρθολογικοποιεῖ τὴν ἔλλειψη ἐλευθερίας στὸν ἄνθρωπο, δείχνει ὅτι εἶναι «τεχνικά» ἀδύνατο νὰ εἶναι αὐτόνομος, νὰ αὐτοκαθορίζεται. Πραγματικά, ἡ ἔλλειψη ἐλευθερίας δὲν παρουσιάζεται σὰν ἓνα γεγονὸς ἀνορθολογικὸ ἢ σὰν ἓνα γεγονὸς μὲ πολιτικὸ χαρακτήρα, ἀλλὰ περισσότερο παρουσιάζεται σὰν ἀποτέλεσμα τῆς ὑποταγῆς σ' ἓναν τεχνικὸ μηχανισμό πού δίνει περισσότερη ἄνεση στὴ ζωὴ καὶ πού αὐξάνει τὴν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας. Ἡ τεχνολογικὴ ὀρθολογικότητα δὲν ἀμφισβητεῖ τὴ νομιμότητα τῆς κυριαρχίας, τὴν ὑπερασπίζεται, κι ὁ ἐργαλειακὸς ὀρίζοντας τοῦ λόγου ἀπλώνεται πάνω σὲ μιὰ ὀρθολογικὰ ὀλοκληρωτικὴ κοινωνία:

«Θὰ μπορούσαμε ν' ἀποκαλέσουμε ἀπολυταρχικὴ φιλοσοφία τῆς τεχνικῆς αὐτὴ πού θεωρεῖ τὸ τεχνικὸ σύνολο σὰν ἓνα χῶρο ὅπου χρησιμοποιοῦνται οἱ μηχανές γιὰ τὴν ἀπόκτηση δύναμης. Ἡ μηχανὴ εἶναι μονάχα ἓνα μέσο· ὁ σκοπὸς εἶναι ἡ κατάκτηση τῆς φύσης· ἡ καθυπόταξη τῆς φύσης μὲ μέσο μιὰ πρώτη ὑποδούλωση: ἡ μηχανὴ εἶναι ἓνας δούλος πού χρησιμεύει γιὰ νὰ κάνουμε ἄλλους δούλους. Αὐτὸς ὁ καταπιεστικὸς καὶ δουλοκτητικὸς χαρακτήρας μπορεῖ νὰ συνοδεῦται ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία νὰ ἀποκτηθεῖ περισσότερη ἐλευθερία γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Ἄλλὰ εἶναι δύσκολο ν' ἀπελευθερωθοῦμε μεταφέροντας τὴ δουλεία πάνω σ' ἄλλα ὄντα, ἀνθρώπους, ζῶα, μηχανές· ἡ ἐξουσία πάνω σ' ἓνα λαὸ ἀπὸ μηχανές, πού ὑποδουλώνουν ὄλον τὸν κόσμο, ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἐξουσία, καὶ κάθε ἐξουσία ἔχει σὰν προϋπόθεση τὴν ἀποδοχὴ σχημάτων ὑποδούλωσης»¹.

Ἡ δυναμικὴ τῆς τεχνικῆς προόδου διαποτίζεται ἀσταμάτητα μὲ πολιτικὸ περιεχόμενο κι ὁ λόγος* τῆς τεχνικῆς ἔγινε λόγος* τῆς παρατεινόμενης δουλείας. Ἡ δύναμη τῆς τεχνολογίας πού μποροῦσε — μὲ τὴν ἐργαλειοποίηση τῶν πραγμάτων — νὰ εἶναι δύναμη ἀπελευθερωτικὴ, ἔγινε ἓνα

1. G. Simondon, *Du mode d' existence des objets techniques*, Aubier, Παρίσι, 1958, σ. 127.

* Ἡ ἑλληνικὴ λέξη στὸ κείμενο.

εμπόδιο για την ἀπελευθέρωση — με την ἐργαλειοποίηση των ἀνθρώπων.

Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ δείχνει ὅτι ὑπάρχει ἕνας σύνδεσμος ἀνάμεσα στὸ ἐπιστημονικὸ σχέδιο (μέθοδος καὶ θεωρία) π ρ ἰ ν ἀπὸ κάθε ἐφαρμογὴ καὶ κάθε χρησιμοποίηση καὶ σ' ἕνα εἰδικὸ κοινωνικὸ σχέδιο. Τὸ κοινωνικὸ σχέδιο βρίσκεται σὲ στενὴ σχέση μετὰ τὴν ἐσωτερικὴ μορφή τῆς ἐπιστημονικῆς ὀρθολογικότητος, δηλαδὴ οἱ ἔννοιές του ἔχουν λειτουργικὸ χαρακτήρα. Μ' ἄλλα λόγια, τὸ ἐπιστημονικὸ σύνολο γίνεται ὁ ὀρίζοντας μιᾶς συγκεκριμένης κοινωνικῆς πρακτικῆς ποὺ διατηρεῖται μέσα στὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐπιστημονικοῦ σχεδίου. Καὶ λέγοντας «ἐπιστημονικὸ σύνολο» δὲν ἐννοοῦμε τίς εἰδικές προτάσεις σχετικὰ μετὰ τὴ δομὴ τῆς ὕλης, τῆς ἐνέργειας καὶ τῶν σχέσεων μεταξύ τους κλπ., ἀλλὰ τὸ ἐπίπεδο ὅπου ἡ ἐπιστήμη ἀντιλαμβάνεται τὴ φύση σὰν μιὰ ποσοτικὰ ὑπολογίσιμη ὕλη ποὺ προσανατολίζει τὴν ὑποθετικὴ προσέγγιση τῆς ἀντικειμενικότητος καὶ ποὺ ἐπιτρέπει τὴ λογικὴ καὶ μαθηματικὴ διατύπωση.

Ἄλλὰ, ἀκόμη κι ἂν ἀντιλαμβάνεται τὴ φύση σὰν ἕνα ἐργαλειοποιησὶμο σύνολο, ἡ ἀντίληψη αὐτὴ δὲν ἐπαρκεῖ γιὰ νὰ δικαιολογήσει τὴν κ ο ι ν ω ν ι ο - λογικὴ ἐγκυρότητα τοῦ ἐπιστημονικοῦ σχεδίου. Ἄν δεχτοῦμε ὅτι ἀκόμη καὶ στὴ διαμόρφωση τῶν πιὸ ἀφηρημένων ἐπιστημονικῶν ἐνοιῶν ὑπάρχουν σχέσεις ὑποκειμένου — ἀντικειμένου, μέσα σ' ἕνα δοσμένο σύνολο λόγου καὶ δράσης, μπορεῖ τότε νὰ ὑπάρχει ἕνας ἀπόλυτα διαφορετικὸς τρόπος κατανόησης τοῦ δεσμοῦ ἀνάμεσα στὸν θεωρητικὸ καὶ τὸν πρακτικὸ λόγο.

Ὁ Πιαζὲ δίνει ἕνα παράδειγμα αὐτοῦ τοῦ διαφορετικοῦ τρόπου στὴν «ἐπιστημολογικὴ γενετικὴ του». Ὁ Πιαζὲ ἐρμηνεύει τὸ σχηματισμὸ ἐπιστημονικῶν ἐνοιῶν σὰν διάφορες ἀφαιρέσεις ποὺ ἔγιναν μετὰ βάση τίς γενικὲς σχέσεις ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου. Ἡ ἀφαίρεση δὲν γίνεται οὔτε μετὰ μόνον τὸ ἀντικείμενο (μετὰ τὸ ὑποκείμενο σὰν οὐδέτερο σημεῖο παρατήρησης καὶ μέτρησης) οὔτε μετὰ τὸ ὑποκείμενο θεωρούμενο σὰν ὄχημα τοῦ καθαροῦ, γνωστικοῦ Λόγου. Ὁ Πιαζὲ κάνει μιὰ διάκριση ἀνάμεσα στὴ γνωστικὴ διαδικασία στὰ μαθηματικὰ καὶ στὴ γνωστικὴ διαδικασία στὴ φυσικὴ. Ἡ πρώτη εἶναι μιὰ ἀφαίρεση ποὺ γίνεται «μέσα στὴν πράξη σὰν τέτοια»:

«Ἀντίθετα μ' ὅ,τι συχνὰ λένε, οἱ μαθηματικὲς ἔννοιες δὲν συνάγονται ἀπὸ μιὰ ἀφαίρεση μετὰ βάση ἀντικείμενα, ἀλλὰ ἀπὸ μιὰ ἀφαίρεση ποὺ γίνεται μέσα στὶς ἐνέργειες, σὰν τέτοιες. Ἡ συνάθροιση, ἡ ταξινόμηση, ἡ μετατόπιση κλπ. εἶναι ἐνέργειες γενικώτερες ἀπ' τὴ σκέψη, τὴν ὥθηση, κλπ. γιατί ἐξαρτῶνται ἀπ' τὸ συντονισμὸ ὄλων τῶν ἰδιαίτερων πράξεων καὶ μπαίνουν σὲ καθεμιά ἀπ' αὐτὲς σὰν συντονιστικὸς παράγοντας. . .»¹.

1. Introduction a l' épistémologie génétique, τ. III, P.U. Παρίσι, 1950, σ. 287.

Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο οἱ μαθηματικὲς προτάσεις ἐκφράζουν «μιὰ γενική ἐναρμόνιση μὲ τὸ ἀντικείμενο» — σ' ἀντίθεση μὲ τὴν ἰδιαίτερη ἐναρμόνιση ποὺ χαρακτηρίζει τὶς ἀληθινὲς προτάσεις στὴ φυσική. Ἡ λογικὴ καὶ ἡ μαθηματικὴ λογικὴ εἶναι «μιὰ ἐνέργεια πάνω στὸ ὁποιοδήποτε ἀντικείμενο, δηλαδὴ μιὰ ἐνέργεια ἐναρμονιζόμενη μὲ γενικὸ τρόπο»¹, κι ἡ «ἐνέργεια» αὐτὴ ἔχει γενικὴ ἐγκυρότητα στὸ βαθμὸ ποὺ «αὐτὴ ἡ ἀφαίρεση ἢ διαφοροποίηση ὁδηγεῖται μέχρι τὰ βάθη τῶν κληρονομικῶν συντονισμῶν, μιὰ καὶ οἱ συντονιστικοὶ μηχανισμοὶ τῆς πράξης συνδέονται, στὴν πηγὴ τους, μὲ ἀντανακλαστικοὺς καὶ ἐνστικτώδεις συντονισμούς».

Στὴ φυσικὴ ἢ ἀφαίρεση γίνεται ἀπ' τὸ ἀντικείμενο, ἀλλὰ ὀφείλεται στὶς εἰδικὲς ἐνέργειες τοῦ ὑποκειμένου· ἔτσι ἡ ἀφαίρεση ἔχει σὰν ἀναγκαστικὴ προϋπόθεση μιὰ λογικὴ καὶ μαθηματικὴ μορφή, γιατί «ἰδιαίτερες ἐνέργειες δὲν δημιουργοῦν γνώση παρὰ μόνο συντονιζόμενες μεταξὺ τους καὶ γιατί αὐτὸς ὁ συντονισμὸς εἶναι, ἀπὸ τὴ φύση του, λογικο-μαθηματικός».

Ἡ ἀφαίρεση στὴ φυσικὴ ὁδηγεῖ ἀναγκαστικὰ σὲ μιὰ λογικο-μαθηματικὴ ἀφαίρεση κι αὐτὴ, σὰν καθαρὸς συντονισμὸς, εἶναι ἡ γενικὴ μορφή τῆς πράξης — τῆς «πράξης σὰν τέτοιας». Αὐτὸς ὁ συντονισμὸς διαμορφώνει τὴν ἀντικειμενικότητα γιατί διατηρεῖ κληρονομικὰ «ἀντανακλαστικὲς καὶ ἐνστικτώδεις» δομές.

Ὁ Πιαζὲ ἀναγνωρίζει στὸν θεωρητικὸ λόγο ἕναν ἐσώτερο πρακτικὸ χαρακτήρα, ἀλλὰ σύμφωνα μὲ τὴν ἀποψή του ὀφείλεται στὴ γενικὴ δομὴ τῆς πράξης, ποὺ, σὲ τελευταία ἀνάλυση, εἶναι μιὰ κληρονομικὴ βιολογικὴ δομὴ. Τελικὰ ἡ ἐπιστημονικὴ μέθοδος θὰ ἐπαναπαυόταν πάνω σὲ μιὰ βάση βιολογικὴ ποὺ θὰ ἦταν ὑπεριστορικὴ (ἢ μᾶλλον ὑποϊστορικὴ). Ἄλλωστε, ἂν δεχτοῦμε ὅτι κάθε ἐπιστημονικὴ γνώση ἔχει σὰν προϋπόθεση τὸ συντονισμὸ ἰδιαίτερων πράξεων, δὲν βλέπω τὸ γιατί ὁ συντονισμὸς αὐτὸς εἶναι «ἀπ' τὴν ἴδια του τὴ φύση» λογικο-μαθηματικός — τουλάχιστον ὅταν οἱ «ἰδιαίτερες πράξεις» εἶναι οἱ ἐπιστημονικὲς ἐνέργειες τῆς σύγχρονης φυσικῆς, ὅποτε ἡ ἐρμηνεία θὰ εἶναι κυκλοτερῆς.

Σ' ἀντίθεση μὲ τὴν ἀνάλυση τοῦ Πιαζὲ ποὺ, κατὰ κάποιον τρόπο, εἶναι ψυχολογικὴ καὶ βιολογικὴ, ὁ Χοῦσσερλ μᾶς προοινεῖ μιὰ γενετικὴ ἐπιστημολογία ποὺ βασίζεται στὴν κοινωνικοϊστορικὴ δομὴ τοῦ ἐπιστημονικοῦ Λόγου. Δὲν θὰ ἀναφερθῶ ἐδῶ στὸ ἔργο τοῦ Χοῦσσερλ² παρὰ στὸ μέτρο ποὺ ὑπογραμμίζει σὲ ποῖο βαθμὸ ἡ μοντέρνα ἐπιστήμη εἶναι ἡ «με-

1. Τὸ ἴδιο, σ. 291.

2. Die Krisis der Europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie, ἔπος παρ.

«ολογία» μιᾶς προ-καθορισμένης ιστορικής πραγματικότητας και κινεῖται μέσα σὲ τὸ χῶρο της.

Ὁ Χούσσερλ δείχνει πρῶτα - πρῶτα ὅτι ἡ μαθηματικοποίηση τῆς φύσης ὀδηγεῖ σὲ μιὰ κατάλληλη πρακτικὴ γνώση: οἰκοδόμησε μιὰ «ιδεατὴ» πραγματικότητα πού μπόρεσε νὰ «τεθεῖ σὲ σχέση» μὲ τὴν ἐμπειρικὴ πραγματικότητα (σ. 19—42). Τὸ ἐπιστημονικὸ ὅμως ἔργο ἀναφερόταν πρῶτα σὲ μιὰ προ-ἐπιστημονικὴ πρακτικὴ πού ἦταν ἡ πρωταρχικὴ βάση (Sinnesfundament) τῆς ἐπιστήμης τοῦ Γαλιλαίου. Αὐτὴ ἢ προ-ἐπιστημονικὴ βάση τῆς ἐπιστήμης, πού τὴ βρίσκουμε στὸν κόσμὸ τῆς καθημερινῆς πρακτικῆς (Lebenswelt) καὶ πού καθόρισε τὴ θεωρητικὴ δομὴ, δὲν ἀμφισβητήθηκε ἀπ' τὸ Γαλιλαῖο· καὶ ἡ μεταγενέστερη ἐξέλιξη τῆς ἐπιστήμης τὴ μεταμφίεσε (verdeckt). Ἔτσι δημιουργήθηκε ἡ ἐντύπωση ὅτι ἡ μαθηματικοποίηση τῆς ἐπιστήμης δημιούργησε μιὰ «ἀπόλυτη, αὐτόνομη ἀλήθεια» (eigenständige) (σ. 49 κ.έ.), ἐνῶ στὴν πραγματικότητα δὲν ἦταν παρὰ μιὰ εἰδικὴ τεχνικὴ καὶ μέθοδος γιὰ τὴν Lebenswelt. Τὸ ἰδεατὸ «πέπλο» τῆς μαθηματικῆς ἐπιστήμης εἶναι λοιπὸν ἓνα πέπλο συμβόλων πού δίνει παραστάσεις τοῦ κόσμου τῆς πρακτικῆς καὶ ταυτόχρονα τὸν μεταμφιέζει (vertritt καὶ verkleidet, σ. 52).

Πόσο ἀπ' τὸ πρωταρχικὸ προ-ἐπιστημονικὸ σχέδιο, πόσο ἀπ' τὸ πρωταρχικὸ προ-ἐπιστημονικὸ περιεχόμενο διατήρησε ἡ ἐννοιακὴ δομὴ τῆς ἐπιστήμης; Στὴν πρακτικὴ, ἡ μέτρηση ἐπέτρεψε τὴν ἀνακάλυψη τοῦ μέσου χρησιμοποίησης ὀρισμένων μορφῶν, ὀρισμένων διαστάσεων καὶ ὀρισμένων θεμελιακῶν σχέσεων πού στάθηκαν καθολικὰ «προσιτές, σὰν ταυτόσημες, γιατί καθόριζαν καὶ ἀποτιμοῦσαν μὲ ἀκρίβεια ἀντικείμενα καὶ ἐμπειρικὲς σχέσεις». Σὲ κάθε ἀφαίρεση, σὲ κάθε γενίκευση, ἡ ἐπιστημονικὴ μέθοδος διατηρεῖ καὶ μεταμφιέζει τὴν προ-ἐπιστημονικὴ τῆς τεχνικῆς δομῆ· ἡ ἐξέλιξη τῆς ἐπιστημονικῆς μεθόδου ἐκφράζει (καὶ μεταμφιέζει) τὴν ἐξέλιξη τῆς προ-ἐπιστημονικῆς τεχνικῆς δομῆς της. Ἔτσι ἡ κλασικὴ γεωμετρία εἶναι τμῆμα τῆς πρακτικῆς, δηλ. τῆς ἐδαφικῆς πύχωσης καὶ τῆς μέτρησής της: «ἐξιδανίκευσε» τὴν πρακτικὴ τοῦ μετρητῆ.

Ἡ ἄλγεβρα καὶ ἡ γεωμετρία λοιπὸν οἰκοδομοῦν μιὰ ἀπόλυτη ἰδεατὴ πραγματικότητα, ἀπαλλαγμένες ἀπ' τὶς μὴ μετρητὲς ἰδιομορφίες καὶ τὶς ἀβεβαιότητες τῆς Lebenswelt καὶ τῶν ὑποκειμένων πού τὴ ζοῦν. Ὅμως, αὐτὴ ἡ «ιδεατὴ» κατασκευὴ εἶναι ἡ θεωρία καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς «ἐξιδανίκευσης» τῆς καινούργιας Lebenswelt:

«Μὲ τὴ μαθηματικὴ πρακτικὴ φτάνουμε σ' αὐτὸ πού ἡ ἐμπειρικὴ πρακτικὴ μᾶς ἀρνεῖται, δηλαδή στὴν ἀκρίβεια. Γιατὶ ἔχουμε τὴ δυνατότητα νὰ καθορίσουμε τὶς ἰδανικὲς μορφὲς μὲ ὄρους ἀπόλυτης ταυτότητας... σὰν τέτοιες, γίνονται καθολικὰ προσιτὲς καὶ διαθέσιμες...».

Καθώς υπάρχει μιὰ ἀλληλουχία ἀνάμεσα στὸν ἐμπειρικό καὶ τὸν ἰδεατὸ κόσμο, «μποροῦμε νὰ προβάλλουμε τὶς προηγούμενες κανονικότητες τῆς πρακτικῆς *Lebenswelt*» :

«Κατέχοντας τοὺς τύπους, μποροῦμε νὰ προβλέψουμε αὐτὸ πού, στὴν πρακτικῆ, εἶναι τὸ ἐπιθυμητό».

Μποροῦμε νὰ προβλέψουμε αὐτὸ πὸ ἀναμένεται στὴν ἐμπειρία τῆς συγκεκριμένης ζωῆς. Ὁ Χοῦσσερλ ὑπογραμμίζει ὅτι ἡ μαθηματικὴ ἀκρίβεια κι ἐναλλακτικότητα ἔχουν προεπιστημονικὲς τεχνικὲς ἀντιστοιχίες. Οἱ ὅροι αὐτοὶ πὸ βρίσκονται στὸ κέντρο τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης δὲν εἶναι ἀπλὰ ὑποπροϊόντα τῆς καθαρῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ ἀνήκουν στὴν ἐσώτερη ἐννοιακὴ τῆς δομῆς. Ἡ ἐπιστημονικὴ ἀφαίρεση ἀπέναντι στὸ συγκεκριμένο, ὁ ποσοτικὸς ὑπολογισμὸς τῶν ἰδιοτήτων κι ὅλες οἱ ἐνέργειες πὸ δίνουν ἀκρίβεια καὶ ταυτόχρονα καθολικὴ ἐγκυρότητα, ἔχουν σὺν προϋπόθεση μιὰ συγκεκριμένη καὶ εἰδικὴ ἐμπειρία τῆς *Lebenswelt*—ἐνὰν εἰδικὸ τρόπο θεώρησης τοῦ κόσμου. Κι αὐτὸς ὁ τρόπος θεώρησης, ἐκτὸς ἀπ' τὸν «καθαρό» καὶ ἀνιδιοτελεῖ του χαρακτήρα, ἐνεργεῖ στὸ ἐσωτερικὸ ἑνὸς πρακτικοῦ, προσανατολισμένου πλαισίου. Λειτουργεῖ προβλέποντας (*vorhausehen*) καὶ προσχεδιάζοντας (*vorhaben*). Ἡ γαλιλαιικὴ ἐπιστῆμη εἶναι αὐτὴ πὸ προβλέπει καὶ προσχεδιάζει μεθοδικὰ καὶ συστηματικά. Ἄλλὰ—κι αὐτὸ εἶναι ἀποφασιστικὸ—ἡ προτεραιότητα καὶ ἡ προσχεδίαση ἐδῶ εἶναι εἰδικοῦ χαρακτήρα· πειραματίζονται, συλλαμβάνουν καὶ διαμορφώνουν τὸν κόσμο μὲ ὄρους σχέσεων πὸ μποροῦν νὰ ὑπολογιστοῦν καὶ νὰ προβλεφθοῦν, ἀνάμεσα σὲ ἀπόλυτα ταυτόσημες ἐνότητες. Σ' αὐτὴ τὴν ἐπιστημονικὴ προσχεδίαση, ἡ ἀνάγκη νὰ γίνῃ μιὰ καθολικὴ ποσοτικὴ μέτρηση εἶναι ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιατί ὁ σκοπὸς εἶναι ἡ κυριάρχησις τῆς φύσης. Οἱ ἀτομικὲς ιδιότητες πὸ δὲν ὑπολογίζονται ποσοτικά εἶναι ἐμπόδιο στὴν ὀργάνωση τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν πραγμάτων μὲ βάση τὴν ποσοτικὴ ἐνέργεια πὸ θὰ πρέπει νὰ παράγουν. Ἄλλὰ τὸ εἰδικὸ αὐτὸ κοινωνικοεπιστημονικὸ σχέδιο κι ἡ συνείδηση πὸ τὸ διαμόρφωσε, εἶναι τὸ κρυμμένο ὑποκείμενο τῆς γαλιλαιικῆς ἐπιστήμης· ἡ ἐπιστῆμη αὐτὴ εἶναι ἡ τεχνικὴ τῆς προτεραιότητος, ἡ τέχνη τῆς προσχεδίασης ἐπεκτεινόμενη στὸ ἄπειρο (*ins Unendliche erweiterte Voraus-sicht*).

Λοιπὸν, ἐπειδὴ ἀκριβῶς γιὰ νὰ σχηματίσει τὶς ἐννοίες τῆς ἡ γαλιλαιικὴ ἐπιστῆμη γίνεταὶ ἡ τεχνικὴ μιᾶς εἰδικῆς *Lebenswelt*, δὲν ὑπερβαίνει, δὲν μπορεῖ νὰ ὑπερβεῖ αὐτὴ τὴ *Lebenswelt*. Μένει οὐσιαστικὰ περιχαρακωμένη μέσα στὸ βασικὸ πειραματικὸ σύστημα, μέσα στὸ καθιερωμένο ἀπ' αὐτὴ τὴν πραγματικότητα σύνολο σκοπῶν. Ὁ Χοῦσσερλ λέει πὸς στὴ γαλιλαιικὴ ἐπιστῆμη, «τὸ συγκεκριμένο αἰτιοκρατικὸ σύνολο

γίνεται ἐφαρμοσμένα μαθηματικά» (σ. 112) — ἀλλὰ ὁ κόσμος τῆς διήθησης (perception) καὶ τῆς πείρας «ποῦ μέσα του ζοῦμε ὀλόκληρη τὴν πρακτικὴ μας ζωὴ παραμένει αὐτὸς ποῦ εἶναι, ἀ ν α λ λ ο ἰ ῶ τ ο ς, στὴν οὐσιαστικὴ του δομῇ, στὴ δική του συγκεκριμένη αἰτιακὴ σχέση» (σ. 51· ἐγὼ ὑπογραμμίζω).

Εἶναι μιὰ προκλητικὴ δήλωση ποῦ κινδυνεύει νὰ μειωθεῖ ἡ σημασία της καὶ ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ τραβήξω πιὸ μακριὰ τὴν ἐρμηνεία. Ἡ διατύπωση τοῦ Χουσσσερλ δείχνει ὅτι, παρὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς μὴ εὐκλείδεια γεωμετρίας, συνεχίζουμε νὰ ἐρευνοῦμε καὶ νὰ δροῦμε μέσα σ' ἓνα χῶρο τριῶν διαστάσεων· δείχνει ὅτι, παρὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς ἔννοιας τῆς «στατιστικῆς» αἰτιακῆς σχέσης, συνεχίζουμε νὰ δροῦμε, μὲ τὴν τρέχουσα ἀντίληψη, σύμφωνα μὲ τοὺς παλιοὺς αἰτιοκρατικοὺς νόμους· δείχνει τὶς διαρκεῖς ἀλλαγές ποῦ φέρνουν τὰ «ἐφαρμοσμένα μαθηματικά» στὸν καθημερινὸ κόσμο. Ἄλλὰ πηγαίνει καὶ πιὸ μακριὰ: δείχνει ὅτι γιὰ τὴν καθιερωμένη ἐπιστῆμη καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ μέθοδο ὑπάρχει ἓνα «ἐσωτερικὸ» ὄριο ποῦ συνεπάγεται τὴν ὀρθολογικοποίηση καὶ τὴ διατήρηση τῆς *Lebenswelt* ποῦ προέχει κι ἀκόμη τὴν εὐνόηση τῆς ἐπέκτασής της, χωρὶς νὰ τροποποιηθεῖ ἡ ὑπαρξιακὴ της δομῇ — δηλαδή *χωρὶς νὰ φανεῖ ἕνας ποιοτικὰ καινούργιος τρόπος θεώρησης*, χωρὶς νὰ διαφανοῦν ποιοτικὰ καινούργιες σχέσεις ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους, ἀνάμεσα στὸν ἄνθρωπο καὶ τὴ φύση.

Σ' ὅτι ἀφορᾷ τὶς θεσμοποιημένες μορφές ζωῆς, ἡ ἐπιστῆμη, ἡ καθαρὴ κι ἡ ἐφαρμοσμένη, ἔχει σκοπὸ νὰ τὶς σταθεροποιήσῃ, νὰ τὶς διατηρήσῃ. Ἄκόμη καὶ τὰ πιὸ ἐπαναστατικὰ της ἐπιτεύγματα ἀποτελοῦν ἓνα χτίσιμο κι ἓνα γκρέμισμα πάνω στὴ βάση μιᾶς εἰδικῆς ὀργάνωσης κι ἐμπειρίας τῆς πραγματικότητας. Ἡ ἐπιστῆμη ποῦ ἀσταμάτητα αὐτοδιορθώνεται μόνη της — ἀπ' τὴν ἴδια τὴ μέθοδό της ἐπιβάλλεται ἡ μεταβολὴ τῶν ὑποθέσεών της — εὐνοεῖ καὶ κινεῖ πρὸς τὰ ἐμπρὸς ἓνα ἱστορικὸ σύνολο ποῦ εἶναι πάντοτε τὸ ἴδιο καὶ μιὰ ἐμπειρία ποῦ πάντοτε εἶναι θεμελιακὰ ἡ ἴδια. Διατηρεῖ ἓνα τυπικὸ *αργιόρι*, ποῦ εἶναι πάντοτε τὸ ἴδιο καὶ τείνει πάντοτε πρὸς ἓνα ὀλωσδιόλου ὑλικὸ καὶ πρακτικὸ περιεχόμενο. Χωρὶς νὰ ὑποτιμοῦμε τὴ θεμελιακὴ ἀλλαγὴ ποῦ σημειώθηκε μὲ τὴν ἐμφάνιση τῆς γαλλικῆς ἐπιστῆμης, ἡ ἐρμηνεία τοῦ Χουσσσερλ τονίζει τὸ σημεῖο ὅπου ἡ γαλλικὴ ἐπιστῆμη ἔρχεται σὲ ρήξη μὲ τὴν παράδοση· ὁ ὀρίζοντας τῆς ἐργαλειακῆς σκέψης ἀποτέλεσε πραγματικὰ ἓναν καινούργιο ὀρίζοντα. Ἐπλασε ἓναν καινούργιο γιὰ τὸ θεωρητικὸ καὶ πρακτικὸ λόγο κόσμο, ποῦ ὅμως διατήρησε δεσμούς μὲ τὸν εἰδικὸ ἱστορικὸ κόσμο μὲ τὰ ξεκαθαρισμένα ὄρια (στὴ θεωρία καὶ στὴν πράξη), μὲ τὶς καθαρὲς καὶ τὶς ἐφαρμοσμένες του μεθόδους.

Μὲ τὴν παραπάνω ἀνάλυση ἴσως δίνεται ἡ ἐντύπωση ὅτι ὑποστηρίζω

πώς ή επιστημονική μέθοδος έχει τὰ ὄριά της καί τις προκαταλήψεις της κι ὅτι, στό ἱστορικό πεδίο, εἶναι ὑποκειμενική. Ἴσως ἀκόμη δίνεται ή ἐντύπωση ὅτι εὐχομαι νά γίνει ή φυσική, κατὰ κάποιον τρόπο, «ποιοτική φυσική» καί νά ξαναζωτανέψουν οἱ τελεολογικές φιλοσοφίες, κλπ. Δέχομαι ὅτι θά μπορούσαν νά ἐγερθοῦν τέτοιες ἀμφιβολίες σχετικά μέ τὰ λεγόμενά μου, ἀλλά στό στάδιο αὐτό, μπορῶ μονάχα νά διαβεβαιώσω ὅτι δέν ἔχω καμιᾶ πρόθεση νά ἀναπτύξω σκοταδιστικές ιδέες τέτοιας μορφῆς.

Μ' ὁποιοδήποτε τρόπο κι ἂν ὀρίσουμε τήν ἀλήθεια καί τήν ἀντικειμενικότητα, θά πρέπει νά δεχτοῦμε πώς ἐξαρτῶνται ἀπ' τοὺς ἀνθρώπινους παράγοντες τῆς θεωρίας καί τῆς πράξης, ἀπ' τήν ὀριμότητα μέ τήν ὁποία ἀντιλαμβάνονται τόν κόσμο τους, ἀπ' τήν ἱκανότητά τους νά τόν ἀλλάξουν. Ἡ ἱκανότητα αὐτή ἐξαρτᾶται μέ τή σειρά της ἀπ' τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἀναγνωρίζεται καί γίνεται ἀντιληπτή ή ὕλη (ὁποιαδήποτε ὕλη) σάν αὐτό πού εἶναι ή ἴδια σ' ὄλες τις ἰδιαίτερες μορφές. Μ' αὐτή τήν ἔννοια, ή σύγχρονη ἐπιστήμη εἶναι πολὺ καταλληλότερη γι' αὐτό ἀπ' τις προηγούμενες. Θά μπορούσαμε μάλιστα νά προσθέσουμε ὅτι μόνο αὐτή εἶναι κατάλληλη οἱ ἐξεταζόμενες ὑποθέσεις καί τὰ ἐξεταζόμενα γεγονότα βρίσκονται σέ μιᾶ σχέση ἀλληλεπίδρασης καί μ' αὐτή τή διπλή κίνηση οἱ ὑποθέσεις δικαιώνονται καί τὰ γεγονότα καθιερώνονται. Ἐκεῖνο πού προσπαθῶ ἐγῶ νά δείξω εἶναι ὅτι ή ἐπιστήμη, ἐξ αἰτίας τῆς μεθόδου της καί τῶν ἐννοιῶν της, ἔκανε τὸ σχέδιο ἑνὸς συνόλου ὅπου ή κυριαρχία πάνω στή φύση εἶναι δεμένη μέ τήν κυριαρχία πάνω στόν ἄνθρωπο κι ὅτι εὐνόησε αὐτὸ τὸ σύνολο — κι αὐτὸ τὸ σημεῖο ἐπαφῆς τείνει νά γίνει μοιραῖο γι' αὐτὸ τὸ σύνολο στήν ὀλότητα του. Ἡ φύση, κυριαρχημένη ἀπ' τήν ἐπιστήμη καί ὑποταγμένη σ' αὐτή, ἐξακολουθεῖ νά εἶναι παρούσα μέσα στόν παραγωγικό καί καταστροφικό τεχνικό μηχανισμό πού ἐξασφαλίζει καί διευκολύνει τή ζωὴ τῶν ἀτόμων καί πού, ταυτόχρονα, τὰ ὑποτάσσει στοὺς ἐλέγχοντες τὸ μηχανισμό. Ἔτσι, ή ἱεραρχία τοῦ Λόγου κι ή ἱεραρχία τῆς κοινωνίας ἀλληλοκαλύπτονται. Ἄν λοιπὸν συνέβαινε μιᾶ ἀλλαγὴ στήν κατεύθυνση τῆς προόδου πού νά ἔσπαζε τὸ δεσμὸ ἀνάμεσα στήν ὀρθολογικότητα τῆς τεχνικῆς καί στήν ὀρθολογικότητα τῆς ἐκμετάλλευσης, θά γινόταν ταυτόχρονα καί μιᾶ ἀλλαγὴ στήν ἴδια τὴ δομὴ τῆς ἐπιστήμης — στό ἐπιστημονικὸ σχέδιο. Οἱ ὑποθέσεις τῆς ἐπιστήμης, χωρὶς νά χάσουν τὸν ὀρθολογικὸ τους χαρακτήρα, θά ἀναπτύσσονταν μέσα σ' ἕνα θεμελιακὰ διαφορετικὸ πλαίσιο πειρατισμοῦ (τὸ πλαίσιο ἑνὸς εἰρηνευμένου κόσμου), καί συνακόλουθα ή ἐπιστήμη θά ἔφθανε σέ θεμελιακὰ διαφορετικὲς ἔννοιες τῆς φύσης, θά καθιέρωνε οὐσιαστικὰ διαφορετικὲς καταστάσεις. Μιᾶ γνήσια ὀρθολογικὴ κοινωνία θά ἀνέτρεπε τήν ἰδέα τοῦ Ὀρθοῦ Λόγου.

Ἐδειξα ὅτι τὰ στοιχεῖα αὐτῆς τῆς ἀνατροπῆς, οἱ ὄροι μιᾶς διαφορετικῆς ὀρθολογικότητας, ὑπῆρχαν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ στήν ἱστορία τῆς σκέψης.

Ἡ παλιὰ ἰδέα ἐνὸς Κράτους ὅπου τὸ εἶναι θὰ ὀλοκληρωνόταν, ὅπου ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸ «εἶναι» καὶ στὸ «θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι» θὰ λυνόταν μέσα σ' ἓναν αἰῶνια ἐπαναλαμβανόμενο κύκλο, εἶναι τμῆμα τῆς μεταφυσικῆς τῆς κυριαρχίας. Εἶναι ὅμως καὶ τμῆμα τῆς μεταφυσικῆς τῆς ἀπελευθέρωσης — τῆς συμφιλίωσης ἀνάμεσα στὸ *Λόγο** καὶ στὸν *Ἔρωτα**. Κι ἀκόμη μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἰδέα ὑπάρχει ἡ δυνατότητα νὰ ἐξουθενωθεῖ ἡ καταπιεστικὴ ὀρθολογικὴ παραγωγικότητα, νὰ σταματήσει ἡ κυριαρχία μέσα στὴν ὀλοκληρωτικὴ ἱκανοποίηση.

Δὲν εἶναι δυνατό μὲ ἀπλὲς συναρμογὲς νὰ συνδέσουμε τὶς δυὸ ὀρθολογικότητες ποὺ ἀντιμάχονται ἢ μιὰ τὴν κλασικὴ σκέψη κι ἡ ἄλλη τὴ μοντέρνα, ὅπως στοὺς ἀφορισμοὺς τοῦ Τζῶν Ντιούι : «Ἄπ' τὴν νοητικὴ ἀπόλαυση στὴ δρῶσα χειραγώγηση καὶ στὸ δρῶντα ἔλεγχον» καὶ «ἄπ' τὴ γνώση τῆς φύσης σὰν αἰσθητικὴ ἀπόλαυση. . . στὴ γνώση σὰν μέσο συνεχοῦς ἐλέγχου»¹. Μποροῦμε νὰ ποῦμε πῶς ἡ κλασικὴ σκέψη ἀρκετὰ δεσμεύτηκε μὲ τὴ λογικὴ τοῦ συνεχοῦς ἐλέγχου καὶ πῶς, στὴ σύγχρονη σκέψη, ὑπάρχουν στοιχεῖα ποὺ τὴν ἀμφισβητοῦν καὶ τὴν καταδικάζουν. Ὁ Λόγος, σὰν ἐννοιακὴ σκέψη, σὰν συμπεριφορὰ, παράγει ἀναγκαστικὰ κυριαρχία. Ὁ Λόγος εἶναι ὁ νόμος, ἡ ἐντολή, ἡ διαταγὴ ἀπ' τὴν ἐξουσία τῆς γνώσης. Συγκεντρώνοντας τὶς ἰδιαιτέρες περιπτώσεις σὲ μιὰ καθολικότητα καὶ ὑποτάσσοντάς τες σ' αὐτὴ, ἡ σκέψη γίνεται κυρίαρχη πάνω τους. Γίνεται ἰκανὴ ὄχι μονάχα νὰ τὶς κατανοήσει, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐπιδράσει πάνω τους, νὰ τὶς ἐλέγξει. Ὅμως, ἂν μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι κάθε σκέψη εἶναι ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τῆς λογικῆς, πρέπει νὰ προσθέσουμε ὅτι ἡ λογικὴ αὐτὴ λειτουργεῖ διαφορετικὰ, ἀνάλογα μὲ τοὺς διαφορετικοὺς τρόπους σκέψης. Ἡ κλασικὴ τυπικὴ λογικὴ, ἡ σύγχρονη συμβολικὴ λογικὴ, ἡ υπερβατικὴ λογικὴ κι ἡ διαλεκτικὴ λογικὴ διευθύνουν, ἡ καθεμιὰ, κι ἓνα διαφορετικὸ σύνολο λόγου καὶ ἐμπειρίας. Ὅλες ἀναπτύσσονται στὸ ἐσωτερικὸ μιᾶς ἱστορικῆς συνέχειας κυριαρχίας στὴν ὁποία πλήρωσαν τὸ φόρο τους. Κι ἡ συνέχεια αὐτὴ σφράγισε τοὺς τρόπους θετικῆς σκέψης μ' ἓνα χαρακτῆρα θεωρητικὸ καὶ οὐτοπικὸ.

Συνοψίζοντας, μποροῦμε σήμερα νὰ ξεχωρίσουμε καθαρότερα ποῖο εἶναι τὸ κρυμμένο ὑποκείμενο τῆς ἐπιστημονικῆς ὀρθολογικότητας καὶ τί σκοποὺς κρύβει ἡ καθαρὴ μορφή του. Ἡ ἐπιστημονικὴ ἔννοια μιᾶς καθολικῆς ἐλεγχομένης φύσης παρουσιάζει τὴ φύση σὰν ὕλη ποὺ λειτουργεῖ χωρὶς σκοπὸ, ἀπλὴ ὕλη τῆς θεωρίας καὶ τῆς πράξης. Κάτω ἀπ' αὐτὴ τὴ μορφή ὁ κόσμος-ἀντικείμενο εἰσάγεται στὴν κατασκευὴ ἐνὸς τεχνολογικοῦ

1. John Dewey, *The Quest for Certainty*, Minton, Balch and Co, New York, 1929, σ. 95, 100.

* Οἱ ἑλληνικὲς λέξεις στὸ κείμενο.

κόσμος — ενός συνόλου φυσικῶν καὶ νοητικῶν ἐργαλείων. Ἔτσι, πρόκειται γιὰ ἓνα «ὑποθετικὸ σύστημα» ποὺ ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ἓνα ὑποκείμενο ποὺ νὰ τὸ δικαιολογεῖ καὶ νὰ τὸ ἐπαληθεύει.

Οἱ ἐπικυρωτικὲς καὶ ἐπαληθευτικὲς διαδικασίες μπορεῖ νὰ εἶναι καθαρὰ θεωρητικὲς, ἀλλὰ δὲν βρίσκονται στὸ κενό, δὲν τερματίζονται σ' ἓνα ἀτομικὸ, ἰδιαίτερο πνεῦμα. Τὸ ὑποθετικὸ σύστημα μορφῶν καὶ λειτουργιῶν βρίσκεται κάτω ἀπ' τὴν ἐξάρτηση ἑνὸς ἄλλου συστήματος — ἑνὸς προ-καθορισμένου συνόλου σκοπῶν, ποὺ μέσα του καὶ γιὰ χάρη του ἀναπτύσσονται. Ὅ,τι στὴν ἀρχὴ ἐμφανίστηκε σὰν ἐξωτερικὸ, ξένο στὸ θεωρητικὸ σχέδιο, εἶναι στὴν πραγματικότητα ἓνα τμῆμα τῆς ἴδιας τοῦ τῆς δομῆς (μέθοδος καὶ ἔννοια) ἢ καθαρὴ ἀντικειμενικότητα φανερώναται σὰν ἀντικείμενο μιᾶς ὑποκειμενικότητας ποὺ προβλέπει τὸ τέλος*, τὸ σκοπό. Σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν κατασκευὴ τῆς τεχνολογικῆς πραγματικότητας, δὲν ὑπάρχει καθαρὰ ὀρθολογικὴ ἐπιστημονικὴ τάξη ἢ διαδικασία τῆς τεχνολογικῆς ὀρθολογικότητας εἶναι διαδικασία πολιτικὴ.

Μόνο μὲ τὴν τεχνολογία ὁ ἄνθρωπος καὶ ἡ φύση γίνονται ἐναλλάξιμα ἀντικείμενα ὀργάνωσης. Τὰ ἰδιαίτερα συμφέροντα, ποὺ ὀργανώνουν τὸ μηχανισμό ποὺ ὑποδουλώνει τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴ φύση, κρύβονται πίσω ἀπὸ μιὰ καθολικὴ παραγωγικότητα καὶ ἀποτελεσματικότητα. Μ' ἄλλα λόγια, ἡ τεχνολογία ἔγινε ὁ μέγας φορέας τῆς ἀντικειμενοποίησης — μιᾶς ἀντικειμενοποίησης στὴν πιὸ ὀλοκληρωμένη καὶ στὴν πιὸ ἀποτελεσματικὴ τῆς μορφῆς. Ἡ κοινωνικὴ θέση τοῦ ἀτόμου καὶ οἱ σχέσεις του μὲ τοὺς ἄλλους μοιάζουν νὰ καθορίζονται ἀπὸ ἀντικειμενικοὺς νόμους καὶ ἀντικειμενικὲς ιδιότητες· καὶ οἱ νόμοι αὐτοὶ ἔπαψαν νὰ εἶναι μυστηριακοί, μποροῦν νὰ ἐλεγχθοῦν· εἶναι ἐκδηλώσεις ποὺ ἡ ἐπιστημονικὴ ὀρθολογικότητα μπορεῖ νὰ τις ὑπολογίσει. Ὁ κόσμος τείνει νὰ γίνῃ ἡ οὐσία ἑνὸς ἀπόλυτου διοικητικοῦ μηχανισμοῦ ποὺ περικλείνει καὶ τοὺς ἴδιους τοὺς διοικοῦντες. Ἡ ὑφὴ τῆς κυριαρχίας ἔγινε ὑφὴ τοῦ ἴδιου τοῦ Λόγου, καὶ αὐτὸ ἀποτελεῖ μιὰ ἀναπόφευκτη ἐμπλοκὴ γι' αὐτὴν τὴν κοινωνία. Οἱ ὑπερβατικὲς μορφὲς σκέψης ἔκαναν ὑπέρβαση καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ Λόγου.

Κάτω ἀπ' αὐτὲς τίς συνθήκες, ἔξω ἀπ' τίς φυσικὲς ἐπιστῆμες, ἡ ἐπιστημονικὴ σκέψη (ἐπιστημονικὴ μὲ τὴν πλατεῖα ἔννοια, δηλαδὴ ἀντίθετη στὴ συγκεχυμένη, μεταφυσικὴ, συγκινησιακὴ καὶ παράλογη σκέψη) ἔχει ἀπ' τὴ μιὰ μεριά, τὴ μορφὴ ἑνὸς καθαροῦ φορμαλισμοῦ ποὺ ἐπαρκεῖ στὸν ἑαυτό του, καὶ ἀπ' τὴν ἄλλη, τὴ μορφὴ ἑνὸς ὀλοκληρωτικοῦ ἐμπειρισμοῦ. (Ἡ ἀντιπαράθεση αὐτὴ δὲν σημαίνει καὶ ἀντίθεση. Γιὰ νὰ πεισθοῦμε γι' αὐτὸ ἀρκεῖ νὰ σκεφτοῦμε τὴν ἐμπειρικὴ ἐφαρμογὴ τῶν μαθηματικῶν καὶ τῆς συμβολικῆς λογικῆς στὴν ἠλεκτρονικὴ βιομηχανία).

* Ἡ ἐλληνικὴ λέξη στὸ κείμενο.

Ἡ μὴ-ἀντίφαση καὶ ἡ μὴ-ὑπέρβαση εἶναι κοινὸς παρονομαστὴς γιὰ κάθε συμπεριφορὰ καὶ κάθε λόγο μέσα στὸ κατεστημένο σύνολο. Στὴ σύγχρονη φιλοσοφία, ὁ ἀπόλυτος ἐμπειρισμὸς φανερώνει τὴν ἰδεολογικὴ του λειτουργία. Θὰ μιλήσουμε, στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο, γιὰ μερικὰ προβλήματα γλωσσολογικῆς ἀνάλυσης, ἔχοντας ὑπ' ὄψη μας αὐτὴ τὴ λειτουργία. Ἔτσι θὰ μπορέσουμε νὰ δείξουμε τὰ προσκόμματα ποὺ ἐμποδίζουν αὐτὸ τὸν ἐμπειρισμὸ νὰ πιάσει τὴν πραγματικότητα καὶ νὰ καθιερώσει (ἢ μᾶλλον νὰ ἐπανακαθιερώσει) τὶς ἔννοιες ποὺ θὰ ὑπερπηδήσουν αὐτὰ τὰ προσκόμματα.

7

Ο ΘΡΙΑΜΒΟΣ ΤΗΣ ΘΕΤΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ : Η ΜΟΝΟΔΙΑΣΤΑΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Έπανακαθορίζοντας τη σκέψη που χρησιμεύει για τὸ συντονισμό τῶν νοητικῶν καὶ τῶν κοινωνικο — πρακτικῶν ἐνεργειῶν, ἀποσκοποῦμε στὴ δημιουργία μιᾶς θεραπευτικῆς. Στὸν καινούργιο της ὄρισμό, ἡ σκέψη θεωρεῖται ὅτι βρίσκεται στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀλήθειας ὅταν λειτουργεῖ εἴτε μέσα σὲ μιὰ καθαρὰ ἀξιωματικὴ ἐννοιακὴ δομὴ (λογικὴ, μαθηματικὴ) εἴτε μέσα σὲ μιὰ δομὴ ὁμότροπη μὲ τὸ κατεστημένο τοῦ λόγου καὶ τῆς συμπεριφορᾶς. Γιὰ παράδειγμα, ἡ γλωσσολογικὴ ἀνάλυση ἀποσκοπεῖ στὸ νὰ ἀποκαθάρει τὴ σκέψη καὶ τὸ λόγο ἀπὸ τοὺς συγκεχυμένους μεταφυσικοὺς ὅρους καὶ τὰ «φαντάσματα» ποὺ τρομάζουν τὸ πνεῦμα ἀκόμη, ἐνῶ δὲν δηλώνουν οὔτε σημαίνουν τίποτα. Στὴ φιλοσοφικὴ ἀνάλυση, διορθώνεται ἡ ἀντικανονικὴ συμπεριφορὰ στὸ ἐπίπεδο σκέψης καὶ λόγου, ἐξαλείφονται οἱ θολοῦρες, οἱ αὐταπάτες κι οἱ παραδοξότητες ἢ τουλάχιστον ὅ,τι εἶναι δυνατὸ νὰ ξεκαθαριστεῖ, ξεκαθαρίζεται. Ἡ θεραπευτικὴ λοιπὸν λειτουργία μιᾶς τέτοιας ἀνάλυσης εἶναι ὀλοφάνερη.

Στὸ κεφάλαιο 4, μίλησα γιὰ τὸ θεραπευτικὸ ἐμπειρισμὸ τῆς κοινωνιολογίας ποὺ θέλει νὰ κάνει νὰ φανερωθοῦν οἱ «ἀντικανονικὲς» ἐκδηλώσεις στὰ ἐργοστάσια, μὲ σκοπὸ νὰ τις διορθώσει, καὶ γιὰ τὸ ὅτι οἱ ἐνέργειες αὐτὲς ἔχουν σὰν ἀποτέλεσμα τὸν παραμερισμὸ ὅλων ἐκείνων τῶν κριτικῶν ἐννοιῶν ποὺ εἶναι ἰκανὲς νὰ συσχετίσουν τις ἐκδηλώσεις αὐτὲς μὲ τὴν κοινωνία στὸ σύνολό της. Ἐξ αἰτίας αὐτῆς τῆς συστολῆς, ἡ θεωρητικὴ ἐνέργεια γίνεται ἀμέσως πρακτικὴ. Φτιάχνει ἀποτελεσματικώτερες μεθόδους διεύθυνσης, σιγουρότερες σχεδιοποιήσεις, ἀκριβέστερες ἀποτιμήσεις. Ἡ ἀνάλυση, ἀφοῦ διορθωθεῖ καὶ τελειοποιηθεῖ, τελικὰ γίνεται κατάφαση· ὁ ἴδιος ὁ ἐμπειρισμὸς ἐκδηλώνεται σὰν θετικὴ σκέψη.

Ἡ φιλοσοφικὴ ἀνάλυση δὲν ἐπιδέχεται μιὰ τόσο ἄμεση ἐφαρμογή. Σὲ σύγκριση μὲ τὶς ἐπιτυχίες τῆς κοινωνιολογίας κοὶ τῆς ψυχολογίας, ἡ θεραπευτικὴ μεταχείριση τῆς σκέψης παραμένει σὲ ἀκαδημαϊκὸ στάδιο. Βέβαια, θὰ πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι ἡ κατάκτηση μιᾶς σκέψης ἀκρίβειας, κι ἡ ἀπελευθέρωσή της ἀπὸ μεταφυσικὰ φαντάσματα κι ἀπὸ ὄρους χωρὶς νόημα, μποροῦν νὰ εἶναι αὐτὰ καθεαυτὰ σκοποὶ. Καὶ θὰ πρόσθετα μάλιστα πὼς ἡ θεραπεία τῆς σκέψης μὲ τὴ γλωσσολογικὴ ἀνάλυση εἶναι ἀκριβῶς ἡ δουλειά της (τῆς ἀνάλυσης) καὶ ἔχει ἀπόλυτο δικαίωμα νὰ τὴν κάνει. Θὰ ἦταν σφάλμα νὰ προδικάσουμε τὸν ἰδεολογικὸ χαρακτήρα τῆς γλωσσολογικῆς ἀνάλυσης καθιερώνοντας ἕνα συσχετισμὸ ἀνάμεσα στὴ φιλοσοφία ποὺ ἀντιμάχεται τὴν ἐννοιακὴ ὑπέρβαση πέρα ἀπ' τὸ κατεστημένο σύνολο λόγου ἀπ' τὴ μιὰ καὶ τὴν πράξη ποὺ ἀντιμάχεται τὴν πολιτικὴ ὑπέρβαση πέρ' ἀπὸ τὴν κατεστημένη κοινωνία, ἀπ' τὴν ἄλλη.

Ὅπως καὶ κάθε φιλοσοφία ἄξια τοῦ ὀνόματός της, ἡ γλωσσολογικὴ ἀνάλυση μιλάει γιὰ τὸν ἑαυτὸ της καὶ αὐτοορίζεται σὲ σχέση μὲ τὴν πραγματικότητα. Θεωρεῖ ὅτι ἡ κυριώτερη ἀποστολὴ της εἶναι νὰ ξεμασκαρέψει τὶς ὑπερβατικὲς ἔννοιες· διακηρύσσει ὅτι τὸ σύστημα ἀναφορᾶς της εἶναι ἡ τρέχουσα χρῆση τῶν λέξεων κι οἱ διάφορες πλευρὲς τῆς τρέχουσας συμπεριφορᾶς. Μὲ τοὺς διαχωριστικούς της χαρακτήρες, ὀρίζει τὴ θέση της μέσα στὴ φιλοσοφικὴ παράδοση,— αὐτοτοποθετεῖται στὴν ἀντίθετη μεριά ἀπ' τὶς μορφὲς σκέψης ποὺ ἐπεξεργάστηκαν τὶς ἔννοιές τους σὲ ἀντιπαράθεση κι ἀκόμη σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ κυρίαρχο κατεστημένο λόγου καὶ πράξης.

Σὲ σχέση μὲ τὸ κατεστημένο σύνολο οἱ μορφὲς αὐτὲς σκέψης ποὺ τὸ ἀντιμάχονται, ἀποτελοῦν τὴν ἀρνητικὴ σκέψη. Ἡ ἀρχὴ ποὺ κυριαρχεῖ στὴν ἀνάπτυξη τῶν ἐννοιῶν εἶναι «ἡ ἐξουσία τοῦ ἀρνητικοῦ» ἢ ἀντίθεση εἶναι ἡ διακριτικὴ ιδιότητα τοῦ Λόγου (Χέγκελ). Ἡ ιδιότητα αὐτὴ τῆς σκέψης δὲν στάθηκε μόνο δημιουργημὰ ἑνὸς τύπου ὀρθολογισμοῦ· στάθηκε ἀκόμα ἀποφασιστικὸ στοιχεῖο στὴν ἐμπειρικὴ παράδοση. Ὁ ἐμπειρισμὸς δὲν εἶναι ἀναγκαστικὰ θετικὸς· ὀρίζεται σὲ σχέση μὲ τὴν κατεστημένη πραγματικότητα σύμφωνα μὲ τὴν ἰδιαίτερη διάσταση τῆς ἐμπειρίας ποὺ ἀποτελεῖ τὸ σημεῖο ἐκκίνησης τῆς γνώσης καὶ τὸ βασικὸ σύστημα ἀναφορᾶς. Γιὰ παράδειγμα, ὁ πανηδονισμὸς (sensualisme) κι ὁ ὕλισμὸς φαίνονται *per se* ἀρνητικοὶ ἀπέναντι σὲ μιὰ κοινωνία ποὺ δὲν ἱκανοποιεῖ τὶς ζωτικὲς, ἐνστικτώδεις καὶ ὕλικες ἀνάγκες. Ἀντίθετα, ὁ ἐμπειρισμὸς τῆς γλωσσολογικῆς ἀνάλυσης λειτουργεῖ στὸ ἐσωτερικὸ ἑνὸς συστήματος ποὺ δὲν ἐπιτρέπει τέτοια ἀντίθεση — τὸ κυρίαρχο σύνολο, ποὺ ἐπιβλήθηκε σὰν πλαίσιο, τὸν περιορίζει κι εὐνοεῖ μιὰ οὐσιαστικὰ θετικὴ στάση. Ἀκόμη κι ἂν ὁ φιλόσοφος κάνει τὴν ἔρευνα μὲ στενὰ οὐδέτερη διάθεση, τελικὰ

ή ανάλυση, πού περιορίζεται μέσα σέ τέτοια ὄρια, ὑποτάσσεται στήν ἐξουσία τῆς θετικῆς σκέψης.

Πρὶν προσπαθῆσω νά δείξω ὅτι ἡ γλωσσολογική ανάλυση ἔχει ἕναν ἐσώτερο ἰδεολογικό χαρακτήρα, θά πρέπει νά δικαιολογήσω τή χρήση πού κάνω τῶν ὄρων «θετικός» καί «θετικισμός» πού ἴσως γιά μιὰ στιγμή νά φαίνεται σάν ἀναίτιο κι αὐθαίρετο παιγνίδι. Θά ἀναφερθῶ λοιπὸν σέ συντομία στήν προέλευσή τους. Ἀπὸ τὴν πρώτη κιόλας φορά πού χρησιμοποιήθηκε, πιθανώτατα στή σχολή τοῦ Σαιν-Σιμόν, ὁ ὄρος «θετικισμός» σήμαινε:

1. Τὴν ἐπικύρωση τῆς γνωστικῆς σκέψης ἀπ' τὴν ἐμπειρία τῶν γεγονότων.
2. Τὸν προσανατολισμὸ τῆς γνωστικῆς σκέψης πρὸς τὶς φυσικὲς ἐπιστήμες σάν πρότυπο βεβαιότητας καί ἀκρίβειας.
3. Τὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ πρόοδος τῆς γνώσης ἐξαρτᾶται ἀπ' αὐτὸ τὸν προσανατολισμὸ.

Συνακόλουθα, ὁ «θετικισμός» ἔρχεται σ' ἀντίθεση μὲ κάθε μεταφυσική, μὲ κάθε ὑπερβατισμὸ, μὲ κάθε ἰδεαλισμὸ, σάν τρόπους σκοταδιστικῆς καί ὀπισθοδρομικῆς σκέψης. Στὸ βαθμὸ πού ἡ δοσμένη πραγματικότητα συλλαμβάνεται καί μετασχηματίζεται ἀπ' τὴν ἐπιστήμη, στὸ βαθμὸ πού ἡ κοινωνία γίνεται βιομηχανική καί τεχνολογική, τότε, ὁ θετικισμὸς βρίσκει τὸ μέσο ὄρο γιά τὴν πραγματοποίηση (καί τὴν ἐπιβεβαίωση) τῶν ἐννοιῶν του — βρίσκει τὴν ἁρμονία ἀνάμεσα στὴ θεωρία καί τὴν πράξη, στὴν ἀλήθεια καί τὰ γεγονότα. Ἡ φιλοσοφική σκέψη γίνεται λοιπὸν μιὰ σκέψη καταφατικῆ ἢ φιλοσοφική κριτικῆ ἀσκεῖται μ ἔ σ α στὸ κοινωνικὸ σύστημα κι οἱ ὄροι πού δὲν εἶναι θετικοὶ θεωροῦνται καθαρῇ «θεωρία», ὄνειρα καί ἰδέες ἀλλόκοτες ¹.

Τὸ σύνολο λόγου καί συμπεριφορᾶς πού ἄρχισε νά ἐκφράζεται μέσ' ἀπ' τὸν θετικισμὸ τοῦ Σαιν-Σιμόν εἶναι τὸ σύνολο τῆς τεχνολογικῆς πραγματικότητας. Ἡ πραγματικότητα αὐτὴ μετάρτησε τὸν κόσμον - ἀντικείμενον σὲ κόσμον ἐργαλείων. Ἐνα μεγάλο μέρος ἀπ' ὅ,τι μένει ἀκόμη ἔξω ἀπ' αὐτὸν τὸν ἐργαλειακὸν κόσμον — ἡ παρθένα, τυφλὴ φύση — φαίνεται νά εἶναι σήμερον κι αὐτὴ στὸ ὕψος τῶν δυνατοτήτων τῆς τεχνικῆς κι ἐπιστη-

1. Γιά πρώτη φορά ἴσως ἡ κονφορμιστικὴ στάση τοῦ θετικισμοῦ ἀπέναντι στὶς ριζικὰ μὴ κονφορμιστικὲς μορφές σκέψης, φανερώνεται στὴ θετικιστικὴ κριτικὴ πού ἔκανε ὁ Φουριέ. Ὁ Φουριέ ὁ ἴδιος διαπίστωσε (στὸ *La Fausse Industrie*, 1835, τ. I, σ. 409) ὅτι ὀλόκληρος ὁ μερκαντιλισμὸς τῆς ἀστικῆς κοινωνίας ἦταν καρπὸς τῆς «προόδου μας στὸν ὀρθολογισμὸ καί τὸ θετικισμὸ». (Παράθεση ἀπ' τὸν Ἄντρέ Λαλάντ, *Τεχνικὸ καί κριτικὸ λεξιλόγιον τῆς φιλοσοφίας*, P. U. Παρίσι, 1956, σ. 792). Γιά τὶς διαφορὲς παρασημασίες τοῦ ὄρου «θετικός» στὴν καινούργια κοινωνικὴ ἐπιστήμη καί γιά τὸν τρόπον πού ἀντιτίθεται στὸν ὄρο «ἀρνητικός», βλέπε *La doctrine de Saint-Simon*, ἔκδ. Μπουγιλέ καί Ἀλεβῶ, Ριβιέρ, Παρίσι, 1924, σ. 181 κ.ε.

μονικής προόδου. Ἡ μεταφυσική σκέψη, πού ἄλλοτε ἦταν ὁ αἰθεντικός τομέας τῆς ὀρθολογικῆς σκέψης, θεωρεῖται τώρα σάν ἀνορθολογική κα' ἀντιεπιστημονική. Ξεκινώντας ἀπ' τὶς πραγματοποιήσεις τῆς ἡ Λογικῆ ἀπορρίπτει τὴν ὑπερβατικότητα. Στὸ τελευταῖο στάδιο τοῦ σύγχρονου θετικισμοῦ, δὲν εἶναι πιά ἡ ἐπιστημονική καὶ τεχνική πρόοδος πού προκαλεῖ αὐτὴ τὴν ἀπέχθεια τοῦ Λόγου γιὰ τὴν ὑπερβατικότητα· δὲν μπορούμε ὅμως νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ἀνάκληση αὐτὴ ἔχει λιγώτερη σημασία ἀπ' τὸ γεγονός ὅτι ἡ σκέψη τὸ αὐτοεπέβαλλε — σάν φιλοσοφική μέθοδο. Εἶναι τεράστια ἡ προσπάθεια πού ἔγινε στὶς μέρες μας γιὰ τὸν περιορισμὸ τῆς σημασίας τῆς φιλοσοφίας: οἱ ἴδιοι οἱ φιλόσοφοι διακηρύσσουν πῶς ἡ φιλοσοφία δὲν ἔχει σκοπὸ καὶ εἶναι ἀτελέσφορη. Δὲν ἀγγίζει τὴν κατεστημένη πραγματικότητα· φοβᾶται νὰ τὴν παραβιάσει.

Ἄσ' ὅστιν περιφρονεῖ κάθε τι πού δὲν εἶναι «τρέχουσα χρῆση τῶν λέξεων», δυσφημεῖ κάθε τι πού «ἀνακαλύπτουμε ἐν' ἀπόγεμα στὶς πολυθρόνες μας». Ὁ Βιτγκενστάιν βεβαιώνει πῶς ἡ φιλοσοφία «ἀφήνει τὰ πάντα ἀνέπαφα». Οἱ δηλώσεις αὐτές¹, γιὰ μένα, εἶναι ἀπόδειξη τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ σαδο-μαζοχισμοῦ, τῆς αὐτοταπείνωσης, τῆς αὐτο-καταδίκης ὅλων ἐκείνων τῶν διανοητῶν πού ἡ δουλειά τους δὲν σχετίζεται μὲ τὶς ἐπιστημονικο-τεχνικὲς ἐπιτεύξεις (ἢ ἄλλες αὐτοῦ τοῦ εἶδους). Οἱ διακηρύξεις αὐτὲς μετριότητας καὶ ἐξάρτησης θυμίζουν τὸν Χιούμ πού ἦταν ἱκανοποιημένος γιατί μπόρεσε νὰ δώσει ὄρια στὸ Λόγο· γιὰ τὸν Χιούμ, ἂν ὁ ἄνθρωπος ἀναγνωρίσει καὶ δεχτεῖ αὐτὰ τὰ ὄρια, εἶναι τέλεια ἐξασφαλισμένος ἀπ' τὶς ἀνώφελες διανοητικὲς περιπέτειες καὶ ταυτόχρονα ἀπόλυτα ἱκανὸς νὰ προσανατολιστεῖ στὸ περιβάλλον του. Ὅταν ὅμως ὁ Χιούμ ἀπομυστικοποιῖσε τοὺς ὅρους οὐσίας, αὐτὸ γινόταν ἐνάντια σὲ μιὰ παντοδύναμη ἰδεολογία, ἐνῶ οἱ σημερινοὶ του διάδοχοι προμηθεύουν μιὰ πνευματικὴ δικαιολόγηση σ' αὐτὸ πού ἔχει ἀπὸ πολὺ καιρὸ πετύχει ἡ κοινωνία — δηλαδή τὴ συκοφάντηση τῶν τρόπων σκέψης πού ἐπιβάλλουν δυνατὲς ἐκλογὲς κι ἔτσι ἀντιβαίνουν στὸ κατεστημένο σύνολο λόγου.

Ἄσ' ὁ τρόπος πού ἐκφράζεται αὐτὸς ὁ φιλοσοφικὸς μπηχαβιορισμὸς ἀξίζει μιὰ ἀνάλυση. Εἶναι ἄλλοτε δεσποτικὸς, ποντιφηκικὸς κι ἄλλοτε οἰκεῖος, εὐκόλος. Οἱ δυὸ αὐτὲς τάσεις γίνονται μιὰ στὸν Βιτγκενστάιν πού χρησιμοποιοῖ συχνὰ τὴν προστακτικὴ, μὲ τὸν ἐνικὸ ὅμως² σὲ συγκαταβατικὸ ἢ

1. Γιὰ τὶς διακηρύξεις αὐτοῦ τοῦ εἶδους, βλέπε Ἔρνεστ Γκέλκερ, *Words and Things*, Beacon Press, Boston, 1959, σ. 100, 256 κ.έ.

Τὸ ὅτι ἡ φιλοσοφία ἀφήνει τὰ πάντα στὴ θέση τους, αὐτὸ εἶναι μιὰ φράση πού μπορεῖ νὰ εἶναι σωστὴ μέσα στὸ πλαίσιο τῶν θέσεων τῶν Φόϋερμαχ τοῦ Μάρξ (ἔπου ἄλλωστε, ταυτόχρονα ἀναιρεῖται) ἢ ὅταν λέγεται ἀπ' τοὺς νεο-θετικιστὲς γιὰ νὰ αὐτοορισθοῦν. Ἀλλὰ σάν γενικὸς ἀφορισμὸς πάντα στὴ φιλοσοφικὴ σκέψη, εἶναι λάθος.

2. Φιλοσοφικὲς ἐρευνες, Μάκ Μίλλαν, Νέα Ἰόρκη, 1960: «Und deine

έκφοβιστικό τόνο. 'Υπάρχει ακόμη και το πρώτο κεφάλαιο του *Concept of Mind* του Τζίλιμπερτ Ράυλ όπου ό «Μύθος του Ντεκάρτ» παρουσιάζεται σαν ή «έπίσημη θεωρία» πάνω στη σχέση σώματος και ψυχής· αυτή ή άποψη συνοδεύεται από μία άπόδειξη του «παραλογισμού» της· ό συγγραφέας παραπέμπει στον Τζών Ντόε και στον Ρίτσαρντ Ντόε * και θυμίζει τι σκέφτονται για τό μέσο φορολογούμενο.

Στις έργασίες των γλωσσολόγων, ύπάρχει μία οικειότητα με τον άνθρωπο του δρόμου και οί κουβέντες έχουν μεγάλη σημασία για τή γλωσσολογική φιλοσοφία. Αυτή ή γλωσσική οικειότητα είναι ουσιαστική στο βαθμό που άποκλείει από τήν άρχή τό διανοητικό λεξιλόγιο τής «μεταφυσικής»· ή γλώσσα αυτή έρχεται σ' αντίθεση με μία όχι σύμμορφη διάνοηση· γελοιοποιεί αυτόν που άποκαλεί «αυγοκέφαλο», δηλαδή τό «διανοούμενο». 'Η γλώσσα του Τζών Ντόε και του Ρίτσαρντ Ντόε είναι ή γλώσσα του ανθρώπου του δρόμου· είναι ή γλώσσα που εκφράζει τή συμπεριφορά του, άρα μία μαρτυρία του συγκεκριμένου. 'Η μαρτυρία όμως αυτή δίνεται για ένα ψεύτικο συγκεκριμένο. 'Η γλώσσα που προμηθεύει τό περισσότερο ύλικό για τήν ανάλυση, είναι μία γλώσσα «καθαρισμένη» άπ' τό «μη όρθόδοξο» λεξιλόγιο της κι άπ' τις λέξεις που εκφράζουν διαφορετικά περιεχόμενα άπ' αυτά που ή κοινωνία προμηθεύει στα άτομα. 'Ο γλωσσολόγος θεωρεί τό ευνουχισμένο αυτό λεξιλόγιο σαν τετελεσμένο γεγονός και τό χρησιμοποιεί έτσι όπως τό βρίσκει, άπομονώνοντάς το άπ' ό,τι δέν εκφράζεται σ' αυτό, ακόμη κι αν είναι παράγοντας και στοιχείο σήμανσης για τό σύνολο του κατεστημένου λόγου.

'Η γλωσσική φιλοσοφία ασχολείται με τήν κυρίαρχη ποικιλία νοημάτων και χρησιμοποιούμενων λέξεων, με τήν τρέχουσα σημασία και έννοια του καθημερινού λόγου· ταυτόχρονα όμως άρνείται να αναλύσει αυτό που ό λόγος λέει για τήν κοινωνία που τον χρησιμοποιεί (γιατί τότε θάπρεπε να παρεμβάλει ένα ύλικό ξένο). 'Ετσι ή γλωσσολογική φιλοσοφία σβήνει, ακόμη μία φορά αυτό που συνέχεια σβήνεται μέσα στο σύνολο λόγου και συμπεριφοράς. 'Η αυθεντία τής φιλοσοφίας δίνει τήν εύλογία της στις δυνάμεις που φ τ ι ά χ ν ο υ ν τό σύνολο τουτο. 'Η γλωσσική ανάλυση

Skrupel sind Missverständnisse, Deine Fragen beziehen sich auf Wörter...» (σ. 49). «Denk doch einmal garnicht an das Verstehen als «seelischen Vorgang»! - Denn das ist die Redeweise, die dich verwirrt. Sondern Frage dich...» (σ. 61). «Überlege dir folgenden Fall...» (σ. 62) και p a s s i m. (Κι οί άνησυχίες σου είναι παρεξηγήσεις. Τα προβλήματα σου δέν είναι παρά λέξεις...Μή σκέφτεσαι λοιπόν ότι τό να καταλάβεις είναι ένα «γεγονός τής ψυχής»! Γιατί αυτό που σε ταράζει είναι ό τρόπος του μιλάς. 'Αλλά άναρωτήσου...Σκέψου αυτήν τήν περίπτωση...).

* Τους κοινούς δηλ. 'Αμερικανούς πολίτες (Σ.τ.Μ.).

ἀφαιρεί αὐτὸ πού ἡ καθημερινὴ γλῶσσα φανερώνει μὲ τὸν τρόπο πού μιλιέται — δηλαδή ὅτι ὁ ἄνθρωπος καὶ ἡ φύση ἔχουν εὐνουχιστεῖ.

Καὶ συχνότατα, ἡ ἀνάλυση δὲν καθοδηγεῖται ἀπ' τὴν καθημερινὴ γλῶσσα, ἀλλὰ ἀπ' τὶς ἀτομικὲς ἐκρήξεις τοῦ λόγου: ἀπὸ γελοῖα κομμάτια τοῦ πού μοιάζουν μὲ μωρουδίστικες κουβέντες, ὅπως π.χ. «μοιάζει σὰ νὰ τρώει παπαροῦνες», «εἶδε ἓνα λαρύγγι κόκκινο», «εἶχα ἓνα καπέλλο». Ὁ Βιτγκενστάιν ξοδεύει πολλὴ διορατικότητά καὶ χρόνο γιὰ ν' ἀναλύσει τό: «ἡ σκούπα μου εἶναι στὴ γωνιά». Σὰν ἀντιπροσωπευτικὸ παράδειγμα δίνω μιὰ ἀνάλυση παρμένη ἀπὸ τὸ «Other Minds», τοῦ Ζ. Λ. Ὡτσιν:

«Μποροῦμε νὰ καθορίσουμε δυὸ μορφές ἀμφιβολίας καὶ δισταγμοῦ:

α) Παίρνομε τὴν περίπτωσι ὅπου πρόκειται νὰ δοκιμάσουμε μιὰ γεύσι. Μποροῦμε νὰ ποῦμε: Δὲν ἔχω ἰδέα τί εἶναι· ποτὲ δὲν δοκίμασα κάτι τέτοιο, οὔτε περίπου τέτοιο. . . Ὡ, εἶναι κάτι ἀσυνήθιστο· ὅσο τὸ σκέφτομαι τόσο συγκινοῦμαι, ἦταν μιὰ ἐντελῶς ξεχωριστὴ καὶ ἰδιαίτερη ἀπόλαυσι, μιὰ μοναδικὴ ἐμπειρία τῆς ζωῆς μου. Αὐτὸ δείχνει τί συμβαίνει ὅταν δὲν μπορῶ νὰ βρῶ τίποτα στὸ παρελθόν μου πού νὰ μπορῶ νὰ τὸ συγκρίνω μὲ τὸ τωρινό: εἶμαι βέβαιος ὅτι δὲν μοιάζει μὲ τίποτα ἀπ' αὐτὰ πού δοκίμασα μέχρι τώρα κι ὅτι δὲν μπορῶ νὰ τὸ περιγράψω μὲ τὸν ἴδιο τρόπο. Τὸ παράδειγμα αὐτό, ἀκόμη κι ἂν τὸ ἀναγνωρίσουν, εἶναι ὁ τύπος μιᾶς πολὺ συνηθισμένης κατάστασις ὅπου δὲν εἶμαι ἐντελῶς βέβαιος ἢ εἶμαι σχεδὸν βέβαιος ἢ πρακτικὰ βέβαιος ὅτι εἶναι, ἄς ποῦμε, ἡ γεύσι τοῦ πετροκέρασου.

Σ' ὅλες τὶς παρόμοιες περιπτώσεις, προσπαθῶ νὰ ἀναγνωρίσω τὸ γεγονὸς ἀναζητώντας στὴν περασμένη μου ἐμπειρία κάτι πού νὰ τοῦ μοιάζει, κάτι παρόμοιο πού νὰ μοῦ ἐπιτρέψει νὰ τὸ περιγράψω περισσότερο ἢ λιγώτερο θετικὰ μὲ τὴν ἴδια περιγραφικὴ λέξι, καὶ τὸ βρίσκω μὲ περισσότερη ἢ λιγώτερη εὐκολία.

β) Ἡ περίπτωσι τώρα εἶναι διαφορετικὴ, ἂν καὶ φυσικὰ μπορεῖ νὰ συνδυαστεῖ μὲ τὴν πρώτη. Ἐδῶ αὐτὸ πού προσπαθῶ νὰ κάνω εἶναι νὰ γ ε υ τ ῶ, νὰ ἔ μ β α θ ὕ ν ω, νὰ α ἰ σ θ α ν θ ῶ ζωηρὰ τὴν ἐμπειρία. Δὲν εἶμαι βέβαιος ὅτι εἶναι ἡ γεύσι τοῦ ἀνανά: δὲν ὑπάρχει ἐδῶ κάτι πού νὰ θυμίζει ἀνανά, μιὰ ἀχνὴ γεύσι, μιὰ μπουκιά, μιὰ αἴσθησι γλύκας, πού νὰ ἀναλογεῖ στὸν ἀνανά. Ἡ ἀκόμη, δὲν ὑπάρχει ἐδῶ ἀκριβῶς μιὰ ἐλαφριά ἀπόχρωσι πράσινου πού «σκοτώνει» τὸ μῶβ καὶ πού δύσκολα ἔχει θέσι σ' ἓνα ἡλιοτρόπιο; Ἡ, εἶναι κάτι παράδοξο: πρέπει νὰ ἀναλύσω προσεκτικώτερα, νὰ ἐμβαθύνω περισσότερο· μοῦ φαίνεται πὼς αὐτὴ ἡ γυαλάδα δὲν εἶναι φυσικὴ, ἔτσι ὥστε τοῦτο δῶ δὲν μοιάζει μὲ τὸ συνηθισμένο νερό. Ἐχομε μιὰ ἀβεβαιότητα σχετικὰ μ' αὐτὸ πού αἰσθανόμαστε, πού δὲν μποροῦμε νὰ τὴν ἐξαλείψουμε μὲ τὴ σκέψι, ἀλλὰ μόνο μὲ μιὰ πιὸ διεισδυτικὴ ἔρευνα, μὲ μιὰ αἰσθητηριακὴ διάγνωσι (καί, ὅπωςδὴποτε, ἡ ἀναφορὰ μὲ τὴ σκέψι σὲ διαφορετικὲς καὶ πιὸ συγκεκριμένες περιπτώσεις τῆς ἐμπει-

ρίας μας, μπορεί και πρέπει να βοηθήσει τη διαγνωστική μας ικανότητα)»¹.

Τι μπορούμε να παρατηρήσουμε σ' αυτή την ανάλυση; Σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν ἀκρίβεια καὶ τὴν καθαρότητα, τίποτα — εἶναι σωστή. Ἄλλὰ αὐτὸ εἶναι τὸ μόνο πὺ εἶναι πιστεύω ὅτι εἶναι ἀνεπαρκῆς κι ἀκόμη ὅτι καταστρέφει τὴ φιλοσοφικὴ καὶ τὴν κριτικὴ σκέψη σὰν τέτοιες. Στὸ φιλοσοφικὸ πεδίο, γεννιῶνται ἐρωτήματα:

1. Ἡ ἐρμηνεία τῶν ἐννοιῶν (ἢ τῶν λέξεων) ἔχει ἀκόμη νόημα στὸ σύγχρονο κατεστημένο τοῦ κοινοῦ λόγου καὶ πρέπει νὰ περιοριστεῖ ἐδῶ;

2. Ἡ ἀκρίβεια καὶ ἡ καθαρὸτητα εἶναι αὐτοσκοποὶ ἢ πρέπει νὰ ὑπηρετήσουν ἄλλους σκοπούς;

Ἄπαντῶ καταφατικᾶ στὸ πρῶτο μέρος τοῦ πρώτου ἐρωτήματος. Τὰ χυδαιότερα παραδείγματα τοῦ λόγου ἐπιτρέπουν, ἀκριβῶς ἐξ αἰτίας τοῦ χυδαίου χαρακτήρα τους, νὰ διαφωτίσουμε τὴν πραγματικότητα τοῦ ἐμπειρικοῦ κόσμου καὶ χρησιμεύουν γιὰ νὰ ἐξηγήσουν ὅ,τι λέμε καὶ σκεφτόμαστε γιὰ λογαριασμό της — ὅπως συμβαίνει στὶς ἀναλύσεις τοῦ Σάρτρ σχετικὰ μὲ μιὰ ὁμάδα ἀνθρώπων πὺ περιμένει τὸ λεωφορεῖο, ἢ στὴν ἀνάλυση τοῦ καθημερινοῦ τύπου πὺ κάνει ὁ Κάρλ Κράους. Οἱ ἀναλύσεις αὐτῆς διαφωτίζουν γιὰτὶ ὑπερβαίνουν τὸ ἄμεσο συγκεκριμένο τῆς κατάστασης καὶ τὴν ἐκφρασὴ του. Τὰ ὑπερβαίνουν πηγαίνοντας στοὺς παράγοντες πὺ ταυτόχρονα δημιουργοῦν τὴν κατάσταση καὶ τὴ συμπεριφορὰ αὐτῶν πὺ μιᾶνε (ἢ σωπαίνουν) μέσα σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση. Ἔτσι ἡ ἀνάλυση δὲν περιορίζεται στὸν χῶρο τοῦ κοινοῦ λόγου, τὸν ξεπερνᾶ καὶ ἀγγίζει ἕνα ποιοτικὰ διαφορετικὸ χῶρο, πὺ οἱ ὄροι τοῦ ἀμφισβητοῦν τὸ κατεστημένο τοῦ λόγου.

Γιὰ νὰ πάρουμε ἕνα ἄλλο παράδειγμα: φράσεις ὅπως «ἡ σκούπα μου εἶναι στὴ γωνιά» θὰ μπορούσαν νὰ πάρουν θέση στὴ Λογικὴ τοῦ Χέγκελ, ἀλλὰ ἐκεῖ θὰ ἀποκαλύπτονταν σὰν ἀπροσάρμοστες ἢ ἀκόμα σὰν πλαστές. Θὰ ἀπορρίπτονταν, γιὰτὶ θὰ ὑπερφαλαγγίζονταν ἀπὸ ἕνα λόγο πὺ, στὶς ἐννοιῆς του, στὸ στυλ του καὶ στὴ σύνταξή του, ἀνήκει σὲ διαφορετικὸ ἐπίπεδο — ἕνα λόγο γιὰ τὸν ὅποιο δὲν σημαίνει καθόλου ὅτι «κάθε φράση πὺ ὑπάρχει στὴ γλῶσσα μας εἶναι καλὰ βαλμένη ἔτσι ὅπως εἶναι»². Στὴν πραγματικὸτητα, μᾶλλον τὸ ἀντίθετο συμβαίνει—κάθε φράση εἶναι τόσο ἄσχημα βαλμένη, ὅσο καὶ ὁ κόσμος πὺ ἐκφράζει.

Προγραμματίζεται ὁ περιορισμὸς τῆς γλῶσσας — μὲ σχεδὸν μαζοχιστικὸ τρόπο — σὲ ἀπλοὺς καὶ κοινούς ὄρους. «Ἄν πρόκειται νὰ χρησιμο-

1. Στὸ *Logic and Language*, Second Series, Oxford, 1959, σ. 137 κ.έ. (Οἱ σημειώσεις τοῦ Ὡστιν, στὸ κάτω μέρος τῆς σελίδας, ὑπάρχουν ἐδῶ). Κι ἐδῶ ἡ φιλοσοφία συμμορφώνεται ὑποτακτικὰ στὴν τρέχουσα χρῆση, χρησιμοποιώντας τις πολὺ συνηθισμένες στὸ κοινὸ λεξιλόγιο συντομεύσεις: «Don't»... «isn't».

2. Βιττγκενστάιν, *Φιλοσοφικὲς ἐρευνες*, ὅπου παρ., σ. 45.

ποιοῦμε λέξεις ὅπως «γλῶσσα», «ἐμπειρία», «κόσμος», αὐτὸ πρέπει νὰ γίνεταί τὸ ἴδιο ἀπλὰ ὅπως στὶς λέξεις «τραπέξι», «λάμπα», «πόρτα»¹. Πρέπει «νὰ προσκολληθοῦμε στὰ θέματα τῆς καθημερινῆς σκέψης, νὰ μὴν ἀπομακρυνθοῦμε ἀπ' αὐτὰ κι οὔτε κἀν νὰ διανοηθοῦμε ὅτι πρέπει νὰ περιγράφομε καὶ λεπτεπίλεπτες ἔννοιες. . .»², σὰν νὰ ἦταν αὐτὴ ἡ μόνη δυνατὴ ἐκλογή καὶ σὰν νὰ μὴν εἶναι, αὐτὲς οἱ «λεπτεπίλεπτες ἔννοιες», καταλληλότερες γιὰ νὰ χαρακτηρίσουν τὰ γλωσσικὰ παιγνίδια τοῦ Βιτγκενστάιν ἀπὸ τὴν Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ Λόγου, τοῦ Κάντ. Ἡ σκέψη (ἢ τουλάχιστον ἡ ἐκφρασὴ τῆς) εἶναι αἰχμάλωτη τῆς τρέχουσας χρήσης, εἶναι ἀναγκασμένη νὰ μὴν περιμένει, νὰ μὴν ψάχνει γιὰ λύσεις ἔξω ἀπ' αὐτὲς ποὺ ὑπάρχουν. «Τὰ προβλήματα δὲν λύνονται δίνοντας καινούργιες πληροφορίες, ἀλλὰ βάζοντας τάξη σ' ὅ,τι ξέρουμε μέχρι τώρα»³.

Ἡ φιλοσοφία αὐτὴ, ποὺ ἀποδυναμώνεται μόνη τῆς, συνάρτησε ὅλες τὶς ἔννοιές τῆς μὲ τὴν κατεστημένη τάξη πραγμάτων καὶ ἀμφισβήτησε τὸ γεγονός ὅτι μπορεῖ νὰ ὑπάρχει μιὰ καινούργια δυνατὴ ἐμπειρία. Ὑποτάσσεται ὀλοκληρωτικὰ στὸν κανόνα τῶν καθιερωμένων πραγμάτων — πρόκειται γιὰ γλωσσολογικὰ πράγματα βέβαια, ἀλλὰ μᾶς λένε νὰ ὑπακοῦμε στὴν κοινωνία ποὺ μιλάει αὐτὴ τὴ γλῶσσα. Οἱ ὄροι μὲ τοὺς ὁποίους ἐκφράζεται εἶναι ἀπαγορευτικοί, αὐστηροί, αὐταρχικοί: «Ἡ φιλοσοφία δὲν μπορεῖ νὰ ἐπεμβαίνει μὲ κανένα τρόπο στὴ σύγχρονη χρήσιμη ποὺ γίνεται στὴ γλῶσσα»⁴. «Δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ βγάλουμε καμιὰ θεωρία. Στὶς διαπιστώσεις μας δὲν πρέπει νὰ ὑπάρχει τίποτα τὸ ὑποθετικό. Θὰ πρέπει νὰ ξεπερδεύουμε μὲ κάθε τι ποὺ εἶναι ἐξ ἡ γ η σ η, γιὰ ν' ἀφήσουμε χῶρο μόνον στὴν περιγραφή»⁵.

Ἐναρωτιώμαστε τί μένει ἀπ' τὴ φιλοσοφία. Ὅ,τι μένει κι ἀπ' τὴ σκέψη, τὴ διάνοξη ὅταν ἀφαιρεθεῖ ἡ ὑπόθεση, ἡ ἐξήγηση. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ διακυβεύεται δὲν εἶναι οὔτε ἡ ἀξιοπρέπεια οὔτε ὁ ὀρισμὸς τῆς φιλοσοφίας. Περὶσσότερο θὰ πρέπει νὰ μᾶς ἀπασχολήσουν οἱ πιθανότητες ποὺ ὑπάρχουν νὰ διατηρήσουμε καὶ νὰ προστατέψουμε τὸ δικαίωμα, τὴν ἀνάγκη νὰ σκεφτόμαστε καὶ νὰ μιλάμε μὲ ὄρους διαφορετικούς ἀπ' τοὺς ὄρους τῆς τρέχουσας γλώσσας, μὲ ὄρους δηλαδὴ ποὺ εἶναι σημαντικοί, ὀρθολογικοὶ καὶ χρήσιμοι, ἀκριβῶς γιὰτὶ εἶναι διαφορετικοί. Μιὰ καινούργια ἰδεολογία ἀναπτύσσεται τώρα ποὺ ἀποσκοπεῖ στὴν περιγραφή αὐτοῦ ποὺ γίνεται (καὶ τοῦ νοήματος ποὺ πρέπει νὰ τοῦ δοθεῖ) ἐκτοπίζοντας τὶς ἔννοιες ποὺ θὰ ἐπέτρεπαν τὴν κατανόηση αὐτοῦ ποὺ γίνεται (καὶ τοῦ νοήματος του).

1. Φιλοσοφικὲς ἔρευνες, ὅπου παρ., σ. 44.

2. Τὸ ἴδιο, σ. 46.

3. Τὸ ἴδιο, σ. 47.

4. Τὸ ἴδιο, σ. 49.

5. Τὸ ἴδιο, σ. 47.

Πρώτα-πρώτα υπάρχει μιὰ ἀγεφύρωτη διαφορά ανάμεσα στοῦ σύνολο σκέψης καὶ λόγου τῆς καθημερινότητος καὶ τὸ σύνολο σκέψης καὶ λόγου τῆς φιλοσοφίας. Σὲ κανονικὲς συνθήκες, ἡ καθημερινὴ γλῶσσα εἶναι στενὰ συμπεριφορικὴ (comportemental)—εἶναι ἓνα πρακτικὸ ὄργανο. Ὅταν κάποιος λέει: «Ἡ σκούπα μου εἶναι στὴ γωνιά», αὐτὸ πιθανώτατα σημαίνει ὅτι κάποιος ποὺ ἔθεσε μιὰ ἐρώτηση σχετικὰ μὲ τὴ σκούπα εἶναι ἔτοιμος νὰ τὴν πάρει ἢ νὰ τὴν ἀφήσει ἐκεῖ κι ὅτι κάποιος θὰ ἱκανοποιηθεῖ ἢ θὰ θυμώσει. Μὲ τὸν ἓνα ἢ μὲ τὸν ἄλλο τρόπο ἡ φράση ἐκτέλεσε τὴν ἀποστολὴ τῆς ὅταν παρήγαγε ἓνα ἀντανακλαστικὸ συμπεριφορᾶς: «τὸ ἀποτέλεσμα καταβροχθίζει τὴν αἰτία, ὁ σκοπὸς ἀπορρόφησε ἀπ' αὐτὴ τὸ μέσο»¹.

Ἀντίθετα, ὅταν σ' ἓνα φιλοσοφικὸ κείμενο ἢ στὸν φιλοσοφικὸ λόγο οἱ λέξεις «οὐσία», «ιδέα», «ἄνθρωπος», «ἀλλοτριώση», γίνονται ὑποκείμενα μιᾶς πρότασης, δὲν συμβαίνει κανένας μετασχηματισμὸς τοῦ νοήματος σὲ ἀντανακλαστικὸ τῆς συμπεριφορᾶς, δὲν εἶναι αὐτὸς ὁ ἐπιδιωκόμενος σκοπὸς. Ἡ λέξη παραμένει αὐτὴ ποὺ εἶναι, ἀνολοκλήρωτη—ἴσως ὄχι στὴ σκέψη ὅπου μπορεῖ νὰ γεννήσει ἄλλες σκέψεις. Καὶ μόνο μὲς' ἀπὸ σειρὰ παρεμβάσεων στὸ ἐσωτερικὸ ἐνὸς ἱστορικοῦ συνεχοῦς (continuum), ἡ πρόταση μπορεῖ νὰ χρησιμεύσει γιὰ τὴ δημιουργία μιᾶς πράξης καὶ νὰ προσανατολίσει. Ἀλλὰ καὶ σ' αὐτὸ ἀκόμη τὸ ἐπίπεδο ἡ πρόταση ἐξακολουθεῖ νὰ μένει ἀνολοκλήρωτη—μόνο ἡ ἔβρις τοῦ ἀπόλυτου ἰδεαλισμοῦ ὑποστηρίζει τὴ θέση μιᾶς ἀπόλυτης ταυτότητος ἀνάμεσα στὴ σκέψη καὶ στὸ ὑποκείμενό της. Γι' αὐτὸν τὸ λόγο οἱ ὄροι ποὺ χρησιμοποιοῦν ἡ φιλοσοφία δὲν μποροῦν ποτὲ νὰ χρησιμοποιηθοῦν μὲ μιὰ «τὸ ἴδιο ἀπλὴ» ἔννοια, ὅπως οἱ λέξεις «τραπέζι», «λάμπα», «πόρτα».

Δὲν μποροῦμε λοιπὸν νὰ προσεγγίσουμε στὴν ἀκρίβεια καὶ τὴν καθαρότητα, στὴ φιλοσοφία, ὅσο μένουμε στὸ χῶρο τοῦ καθημερινοῦ λόγου. Οἱ φιλοσοφικὲς ἔννοιες τείνουν σὲ μιὰ διάσταση νοήματος καὶ γεγονότος τέτοια ποὺ μποροῦν νὰ ἀποσαφηνίσουν ἀπ' ἑξῶ τις ἐξατομικευμένες λέξεις καὶ φράσεις τοῦ καθημερινοῦ λόγου· δείχνουν ὅτι αὐτὸ τὸ «ἀπ' ἑξῶ» εἶναι μιὰ βασικὴ θέση γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ καθημερινοῦ λόγου. Κι ἂν τὸ σύνολο τοῦ καθημερινοῦ λόγου γίνεται τὸ ἴδιο ἀντικείμενο τῆς φιλοσοφικῆς ἀνάλυσης, ἡ γλῶσσα τῆς φιλοσοφίας γίνεται «μετα-γλῶσσα». Ἀκόμη κι ὅταν κινεῖται μέσα σὲ ἀπλὴ καθημερινὴ ὀρολογία, ἡ φιλοσοφικὴ γλῶσσα ἔχει ἀνταγωνιστικὸ χαρακτῆρα. Ἀσκεῖ πάνω στὸ νόημα τοῦ ἄμεσου ἐμπειρικοῦ περιβάλλοντος μιὰ ἐπενέργεια ποὺ τείνει νὰ

11. Πῶλ Βζλερύ, «Poésie et Pensée abstraite», Ἔργα, ὅπου πρ., σ. 1331. Βλέπε ἀκόμη «Les Droits du poète sur le langage», τοῦ ἴδιου.

τοῦ δώσει τὴν ἀλήθεια του· κάνει ἀφαίρεση τοῦ ἄμεσου συγκεκριμένου γιὰ νὰ πιάσει τὸ ἀληθινὸ συγκεκριμένο.

Καὶ τώρα μπαίνει τὸ ἐρώτημα ἂν, μὲ βάση αὐτὴν τὴν προοπτικὴ, τὰ παραδείγματα γλωσσολογικῆς ἀνάλυσης, πὸ παραθέσαμε, μποροῦν νὰ εἶναι ἀντικείμενα μιᾶς φιλοσοφικῆς ἀνάλυσης. Ἡ περιγραφή, ὅσο ἀκριβῆς καὶ ξεκάθαρη κι ἂν εἶναι, τοῦ γεγονότος τῆς γεύσης κάποιου πράγματος, τὸ πρόβλημα τοῦ ἂν μοιάζει ἢ ὄχι μὲ τὴν γεύση τοῦ ἀνανά κλπ., εἶναι πράγματα πὸ νὰ μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν συμβολὴ στὴ φιλοσοφικὴ γνώση; Εἶναι πράγματα πὸ νὰ μποροῦν νὰ χρησιμεύσουν γιὰ μιὰ κριτικὴ τῶν πραγματικῶν συμπλεγματικῶν καταστάσεων τοῦ ἀνθρώπου — ὄχι αὐτῶν πὸ ἀναλύονται ἀπ' τὴν ἰατρικὴ καὶ τὴν ψυχολογία μὲ τὰ τῆσ (γεύση) ἢ αὐτῶν πὸ ἀποτελοῦν τὸ σχέδιο ἀνάλυσης τοῦ Ὡστιν; "Ἄν ἀποστερήσουμε τὸ ἀντικείμενο τῆς ἀνάλυσης ἀπ' τὸν πλατὺ καὶ πυκνὸ περίγυρο, ὅπου ἐκεῖνος πὸ μιλάει ζεῖ καὶ κινεῖται, ταυτόχρονα τοῦ στεροῦμε τὸ καθολικὸ περιβάλλον ὅπου σχηματίζονται οἱ ἔννοιες καὶ γίνονται λέξεις. Ποιὸς εἶναι αὐτὸς ὁ καθολικὸς περίγυρος, τὸ πλατὺ αὐτὸ πλαίσιο ὅπου οἱ ἄνθρωποι μιᾶνε καὶ δροῦν καὶ πὸ δίνει νόημα στὰ λόγια τους — ὁ περίγυρος αὐτὸς πὸ ἀπουσιάζει ἀπ' τὶς θετικὲς ἀναλύσεις καὶ πὸ ἡ ἴδια ἢ ἀνάλυση, ὅπως καὶ τὰ παραδείγματα της, τὸν ἀρνεῖται a p r i o r i ;

Αὐτὸς ὁ πλατὺς περίγυρος, ὁ περίγυρος τῆς ἐμπειρίας, αὐτὸς ὁ πραγματικὸς ἐμπειρικὸς κόσμος, ἐξακολουθεῖ ἀκόμη νὰ εἶναι ὁ κόσμος τῶν θαλάμων ἀερίων καὶ τῶν στρατοπέδων συγκέντρωσης, ὁ κόσμος τῆς Χιροσίμα καὶ τοῦ Ναγκασάκι, τῶν ἀμερικανικῶν Κάντιλλακ καὶ τῶν γερμανικῶν Μερσεντές, τοῦ Πεντάγωνου καὶ τοῦ Κρεμλίνου, ὁ κόσμος μὲ τὶς πυρηνικὲς πόλεις καὶ τὶς κινέζικες κομμουνες, ὁ κόσμος τῆς Κούβας, τῶν πλύσεων ἐγκεφάλου καὶ τῶν ἐκκαθάρσεων. Ἄλλὰ ὁ ἐμπειρικὸς αὐτὸς κόσμος εἶναι παράλληλα κι ὁ κόσμος ὅπου ὅλα αὐτὰ τὰ πράγματα γίνονται δεκτὰ ἢ λησμονοῦνται ἢ ἐξαλείφονται ἢ ἀγνοοῦνται· εἶναι ὁ κόσμος ὅπου οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἐλεύθεροι. Εἶναι ἀκόμη ἓνας κόσμος ὅπου ἡ σκούπα στὴ γωνιά ἢ ἡ γεύση κάποιου πράγματος πὸ μοιάζει μὲ ἀνανά ἔχουν πολὺ μεγάλη σημασία, ἓνας κόσμος ὅπου ἡ καθημερινὴ ἐργασία καὶ ἄνεση εἶναι ἴσως τὰ μόνὰ πράγματα πὸ ἀπαρτίζουν κάθε ἐμπειρία. Κι ὁ δεῦτερος περιορισμένος ἐμπειρικὸς αὐτὸς κόσμος εἶναι τμῆμα τοῦ πρώτου· οἱ δυνάμεις πὸ καθορίζουν τὸν πρῶτο διαμορφώνουν τὸ ἴδιο καὶ τὸν δεῦτερο, τῆς περιορισμένης ἐμπειρίας.

Εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ σκοπὸς τῆς κοινῆς σκέψης στὸν κοινὸ λόγο δὲν εἶναι ἡ καθιέρωση αὐτῆς τῆς σχέσης. Ὅσο πρόκειται νὰ βρεθεῖ ἢ σκούπα ἢ νὰ δοκιμαστεῖ ὁ ἀνανὰς ἢ ἀναλυτικὴ ἀφαίρεση δικαιώνεται καὶ τὸ νόημα μπορεῖ νὰ διασαφηνιστεῖ καὶ νὰ περιγραφεῖ χωρὶς νὰ ἀναμιχθεῖ ἢ πολιτικῆ. Ἄλλὰ στὴ φιλοσοφία τὸ πρόβλημα δὲν εἶναι νὰ βροῦμε τὴ σκούπα ἢ νὰ

δοκιμάσουμε τὸν ἀνανά — καὶ σήμερα, πολὺ περισσότερο ἀπὸ ποτέ, δὲν ὑπάρχει θέμα θεμελίωσης μιᾶς ἐμπειρικῆς φιλοσοφίας πάνω σὲ μιὰ ἀφηρημένη ἐμπειρία. Ὅταν ἡ γλωσσολογικὴ ἀνάλυση ἀσχολεῖται μὲ τὴν πολιτικὴ ὀρολογία καὶ φρασεολογία, κάνει τὴν ἴδια ἀφαίρεση. Ἐνας ὀλοκληρὸς κλάδος τῆς ἀναλυτικῆς φιλοσοφίας ἀσχολεῖται μ' αὐτό, ἀλλὰ ἀπ' τὴν ἀρχὴ κιόλας ἡ μέθοδός του εἶναι κλειστὴ στὶς ἔννοιες μιᾶς πραγματικῆς πολιτικῆς ἀνάλυσης, μιᾶς κριτικῆς ἀνάλυσης. Ἡ ἐνεργειακὴ ἢ μηχαβιοριστικὴ ἐρμηνεῖα βάζει στὸ ἴδιο ἐπίπεδο ὄρους ὅπως «ἐλευθερία», «κυβέρνηση», «Ἀγγλία» καὶ ὄρους ὅπως «σκούπα», «ἀνανάς»· βάζει στὸ ἴδιο ἐπίπεδο τὴν πραγματικότητα τῶν πρώτων καὶ τὴν πραγματικότητα τῶν δεύτερων.

Ἡ καθημερινὴ γλῶσσα στὴν «καθημερινὴ τῆς χρήσης» ἔχει ζωτικὴ σημασία γιὰ τὴν κριτικὴ φιλοσοφικὴ σκέψη. Μὲ τὴν παρέμβαση τῆς σκέψης αὐτῆς, οἱ λέξεις χάνουν τὴν ἀπλοϊκότητά τους καὶ φανερόνουν αὐτὸ πὸ «κρύβεται», αὐτὸ πού, γιὰ τὸν Βιτγκενσταϊν, δὲν ἔχει κανένα ἐνδιαφέρον. Σὰν παραδείγματα, ἄς δοῦμε αὐτὸ πὸ κάνει ὁ Χέγκελ στὴ Φαινομενολογία του σχετικὰ μὲ τὸ «ἐδῶ καὶ τώρα», ἢ (*si veniat verbo**) τὸν τρόπο πὸ ὁ Λένιν δείχνει πῶς πρέπει νὰ ἀναλυθεῖ σωστὰ «αὐτὸ τὸ νεροπότηρο» στὸ τραπέζι. Αὐτὴ ἡ μορφή ἀνάλυσης ἀνακαλύπτει τὴν ἴστορία στὴν καθημερινὴ γλῶσσα, σὰν κρυμμένη νοηματικὴ διάσταση — ἀνακαλύπτει τὴν κυριαρχία τῆς κοινωνίας πάνω στὴ γλῶσσα τῆς. Κι ἡ ἀνακάλυψη αὐτὴ καταστρέφει τὴν ἄμεση καὶ ἀντικειμενοποιημένη μορφή πὸ ἔχει ἀρχικὰ τὸ δοσμένο σύνολο τοῦ λόγου. Οἱ ὄροι φανερόνουνται ἀθροεντικοὶ ὄχι μόνο μὲ τὸ γραμματικὸ ἢ τὸ τυπικολογικὸ ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ ὕλικὸ ἀκόμη νόημα. Φανερόνουνται δηλαδὴ σὰν τὰ ὄρια πὸ ὀροθετοῦν τὸ νόημα καὶ τὴν ἐξέλιξή του· εἶναι οἱ ὄροι πὸ ἡ κοινωνία ἐπιβάλλει στὸ λόγο καὶ στὴ συμπεριφορά. Καὶ μποροῦμε νὰ δοῦμε ἔτσι ὅτι ἡ ἱστορικὴ διάσταση τοῦ νοήματος δὲν μπορεῖ νὰ φανερωθεῖ μὲ ἐκφράσεις τοῦ τύπου «ἡ σκούπα μου εἶναι στὴ γωνιὰ» ἢ «τὸ τυρὶ εἶναι στὸ τραπέζι». Ἐκφράσεις σὰν κι αὐτὲς μπορεῖ νὰ φανερόνουν ἓνα μεγάλο ἀριθμὸ διφορούμενων καταστάσεων, προβλημάτων καὶ παραδοξοτήτων, ἀλλὰ δὲν εἶναι τίποτα περισσότερο ἀπὸ ἓνα παιγνίδι τῆς γλώσσας καὶ μιὰ ἀκαδημαϊκὴ σκοτούρα.

Ἡ ἀνάλυση πὸ κινεῖται στὸν ἀντικειμενοποιημένο χῶρο τοῦ καθημερινοῦ λόγου, πὸ ἐρμηνεύει τὸ λόγο μὲ τοὺς ὄρους τοῦ ἀντικειμενοποιημένου χῶρου, κάνει ἀφαίρεση τοῦ ἀρνητικοῦ, τοῦ διαφορετικοῦ καὶ ἀνταγωνιστικοῦ, αὐτοῦ πὸ δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀντιληπτό μὲ τοὺς καθιερωμένης χρήσης ὄρους. Ταξινομώντας κατὰ κατηγορίες καὶ διακρίνοντας τὰ νοήματα, διαχωρίζοντάς τα, στερεῖ τὴ σκέψη καὶ τὸ λόγο ἀπ' τὶς

* Ἐν ἐπιτρέπεται ἡ ἔκφραση.

ἀντιθέσεις, τις αὐταπάτες, τις παραβάσεις. Οἱ παραβάσεις ὁμως δὲν ἀνήκουν στὸν κόσμον τοῦ «καθαροῦ λόγου». Δὲν εἶναι παραβάσεις μεταφυσικῆς ποῦ νὰ ξεπερνοῦν τὰ ὅρια τῆς δυνατῆς γνώσης, ἀλλὰ περισσότερο ἀνήκουν σ' ἓνα χῶρον γνώσης ποῦ τοποθετεῖται πέρ' ἀπὸ τὸ κοινὸ αἴσθημα καὶ τὴν τυπικὴ λογικὴ.

Μὴ ἔχοντας διέξοδο πρὸς αὐτὸ τὸ χῶρον, ἡ θετικὴ φιλοσοφία οἰκοδομεῖ ἓναν κόσμον αὐτάρκη, κλειστὸ καὶ καλὰ θωρακισμένον ἀπέναντι στὴν ἀπειλὴ ἐξωτερικῶν ταραχοποιῶν παραγόντων. Ἐπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη, δὲν ἔχει ἰδιαίτερη προτίμησιν ἀπέναντι σ' ἓναν ὀρισμένον χῶρον καθοριστικὸ τοῦ νοήματος· ἄλλοτε εὐνοεῖ τὰ μαθηματικά, ἄλλοτε τὶς λογικῆς προτάσεις καὶ ἄλλοτε τὴν κοινὴ συνήθεια. Μὲ τὸν ἓνα ἢ μὲ τὸν ἄλλο τρόπο κρίνεται ἀπ' τὰ πρὶν κάθε ἐπιδεκτικὸ νοήματος κατηγορημα. Αὐτὴ ἡ «ἐκ τῶν προτέρων» κρίσις μπορεῖ νὰ εἶναι τόσο γενικὴ ὅσο ἡ ἀγγλικὴ γλῶσσα, ἢ τὸ λεξικὸ ἢ ὅποιοσδήποτε κώδικας ἢ μιὰ σύμβασις. Ἐπὶ τῆ στιγμῇ ποῦ γίνεται δεκτὴ, ἀποτελεῖ ἐμπειρικὸ *a priori* ποῦ δὲν μπορεῖ νὰ ἀναιρεθεῖ.

Μὲ τὸ νὰ γίνεται ὁμως ἀπόλυτα δεκτὸ τὸ ἐμπειρικόν, τοῦ δίνεται ἔτσι ἓνα ἀναγκαστικὸ νόημα μὲ τὴ βία, γιατί μὲς' ἀπ' αὐτὸ μιλάει τὸ «ἀφηρημένον» ἄτομον, ποῦ εἶναι εὐνοησιμένον μιὰ καὶ δὲν ἐκφράζει παρὰ αὐτὸ ποῦ τοῦ δίνεται (στὴν κυριολεξία), μιὰ καὶ δὲν διαθέτει παρὰ γεγονότα καὶ ὄχι δράστες, μιὰ καὶ ἡ συμπεριφορὰ του εἶναι μονοδιάστατη καὶ ἑτεροκαθορίζεται. Ἐξ αἰτίας αὐτοῦ τοῦ περιορισμοῦ τῶν γεγονότων, ὁ δοσμένος κόσμος εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς περιορισμένης ἐμπειρίας. Καὶ ὅταν λέγεται ὅτι ὁ θετικισμὸς ξεκαθαρίζει τὸ πνεῦμα, αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὸ πνεῦμα ὑποχρεώνεται νὰ εὐθυγραμμιστεῖ μ' αὐτὴ τὴν ἐμπειρία.

Μ' αὐτὴν τὴν περιορισμένην, εὐνοησιμένην μορφήν, ὁ ἐμπειρικὸς κόσμος γίνεται τὸ ἀντικείμενον τῆς θετικῆς σκέψεως. Ἐν καὶ ἐρευνᾷ, ἀναταράζει καὶ ἐρμηνεύει τὶς ἀμφιβολίας καὶ τὰ σκοτάδια, ὁ νεο-θετικισμὸς δὲν ἀσχολεῖται καθόλου μὲ τὸ γενικὸ σκοτάδι, μὲ τὴ μεγάλη ἀμφιβολία ποῦ ὑπάρχει στὸ κατεστημένον σύνολον ἐμπειρίας. Καὶ αὐτὸ εἶναι πολὺ φυσικόν, μιὰ καὶ ἡ μέθοδος ποῦ ἐγκολπώθηκε αὐτὴ ἡ φιλοσοφία ὑποτιμᾷ ἢ «μεταφράζει» ὅσες ἐννοίες εἶναι κατάλληλες νὰ συλλάβουν τὴν κατεστημένην πραγματικότητα στὴν καταπιεστικὴ καὶ ἀνορθολογικὴ δομὴ τῆς, τὶς ἐννοίες δηλαδὴ τῆς ἀρνητικῆς σκέψεως. Ἡ σκέψις παύει νὰ εἶναι κριτικὴ καὶ γίνεται θετικὴ ἰδιαίτερα στὸ ἐπίπεδον ὅπου ἐπιχειρεῖται μιὰ «θεραπευτικὴ» τῶν καθολικῶν ἐννοιῶν· ἡ ἐρμηνεία τῶν ἐννοιῶν αὐτῶν μὲ ὄρους ἐνέργειας καὶ συμπεριφορᾶς ἔρχεται σὲ ἀναλογία μὲ τὴν κοινωνιολογικὴ ἐρμηνεία γιὰ τὴν ὅποιαν μιλήσαμε παραπάνω.

Ὁ θεραπευτικὸς χαρακτήρας τῆς ἀναλυτικῆς φιλοσοφίας εἶναι ὀλοφάνερος — μᾶς γλυτώνει ἀπὸ αὐταπάτες, ἀπογοητεύσεις, ἀσάφειες, ἀπὸ ἅλτα αἰνίγματα καὶ ἀναπάντητα ἐρωτήματα, ἀπὸ φαντάσματα. Ποιὸς εἶ-

ναι ὁ ἄρρωστος; Φυσικά μιὰ ὀρισμένη κατηγορία διανοουμένων πού ἡ σκέψη τους κι ἡ γλώσσα τους δὲν συμμορφώνονται μὲ τοὺς ὅρους τοῦ καθημερινοῦ λόγου. Σ' αὐτὴ τῇ φιλοσοφίᾳ ὑπάρχει πολλὴ ψυχανάλυση — λείπει ὅμως ἡ θεμελιακὴ ἐκείνη ἐνόραση τοῦ Φρόυντ σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ διαταραχὴ τοῦ ἄρρωστου ἔχει σὰν πρώτη αἰτία μιὰ γενικὴ ἀρρώστεια πού ἡ ψυχανάλυση δὲν μπορεῖ νὰ θεραπεύσει. Ἡ ὅτι, σύμφωνα πάλι μὲ τὸν Φρόυντ, ἡ ἀρρώστεια τοῦ ἀσθενοῦς εἶναι μιὰ ἀντίδραση διαμαρτυρίας ἀπέναντι στὸν ἄρρωστο κόσμο ὅπου ζεῖ. Ὁ γιατρὸς ὅμως δὲν πρέπει νὰ παίρνει ὑπ' ὄψη του τὸ «ἠθικὸ» πρόβλημα. Πρέπει νὰ γιατρέψει τὸν ἄρρωστό του, νὰ τὸν κάνει ἱκανὸ νὰ διαβιώσει κανονικὰ στὸν κόσμον του.

Ὁ φιλόσοφος δὲν εἶναι γιατρός· σκοπὸς του δὲν εἶναι νὰ θεραπεύσει τὰ ἄτομα ἀλλὰ νὰ καταλάβει τὸν κόσμο ὅπου ζοῦν — δηλαδὴ νὰ καταλάβει τί ἔγινε μὲ τὸν ἄνθρωπον καὶ τί ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ κάνει. Γιατί ἡ φιλοσοφία εἶναι (ἱστορικά, κι ἡ ἱστορία τῆς ἔχει ἀκόμη ἰσχύ) ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο ἀπ' αὐτὸ πού θέλει νὰ τὴν κάνει ὁ Βιτγκενστάιν, ὅταν δηλώνει ὅτι πρέπει νὰ ἀπορρίψει αὐτὴ κάθε θεωρία, ὅτι πρέπει νὰ γίνεῖ μιὰ ἐρμηνεῖα πού νὰ «ἀφήνει τὰ πάντα ἀνέπαφα». Καὶ δὲν ὑπάρχει πιὸ ἄχρηστη «ἀνακάλυψη» γιὰ τὴν φιλοσοφίᾳ ἀπ' αὐτὴ πού τὴν «ἠσυχάζει καὶ δὲν τὴν ἀνακατεῦει πιά μὲ προβλήματα πού τὴν θέτουν καὶ τὴν ἴδια σὲ ἀμφισβήτηση»¹. Καὶ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι κανεὶς λιγώτερο φιλόσοφος ἀπ' τὸν ἐπίσκοπο Μπάτλερ ὅταν βεβαιώνει αὐτὸ πού οἱ Ἡθικὲς Ἀρχὲς τοῦ Μοῦρ ξανατονίζουν μὲ ἔμφαση: «Κάθε τι εἶναι αὐτὸ πού εἶναι καὶ τίποτ' ἄλλο», στὸ βαθμὸ τουλάχιστον πού τὸ «εἶναι» θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ σὰν ἀναφερόμενο στὴ διαφορὰ πού ὑπάρχει ἀνάμεσα σ' αὐτὸ πού πραγματικὰ εἶναι τὰ πράγματα κι αὐτὸ πού τὰ κάνουν νὰ εἶναι.

Οἱ κυριώτερες προσπάθειες τῆς νεο-θετικιστικῆς κριτικῆς κατευθύνονται ἀκόμη ἐναντία στοὺς μεταφυσικοὺς ὅρους, στ' ὄνομα μιᾶς ἔννοιας ἀκρίβειας πού πηγάζει τόσο ἀπ' τὴν τυπικὴ λογικὴ, ὅσο κι ἀπ' τὴν ἐμπειρικὴ περιγραφὴ. Καὶ στοὺς δύο πόλους τῆς σύγχρονης φιλοσοφίας ὑπάρχει ἡ ἴδια ἄρνηση καὶ δυσπιστία ἀπέναντι στὰ στοιχεῖα τῆς σκέψης καὶ τοῦ λόγου πού ὑπερβαίνουν τὸ παραδεγμένο σύστημα ἐπικύρωσης. Ἐκεῖ πού παίρνει μορφὴ ἀνοχή, στὴν οὐσία ἡ ἐχθρότητα εἶναι μεγαλύτερη — ἐκεῖ δηλαδὴ πού ἀποδίδει μιὰ κάποια ἀξία ἐγκυρότητας στὶς ὑπερβατικὲς ἔννοιες, δίνοντάς τους ταυτόχρονα ἓνα ξεχωριστὸ νόημα καὶ μιὰ ξεχωριστὴ σημασία (πολιτικὴ ἀλήθεια, μεταφυσικὴ ἀλήθεια). Γιατί ἀκριβῶς ἡ διατήρηση ἐνὸς εἰδικοῦ χώρου ὅπου νὰ ἐπιτρέπεται νόμιμα στὴ σκέψη καὶ στὸ λόγο νὰ εἶναι ἀόριστοι, θολοὶ κι ἀκόμη ἀντιφατικοί, εἶναι τὸ ἀποτελεσμα-

1. Φιλοσοφικὲς ἐρευνες, ὅπου παρ., σ. 51.

τικώτερο μέσο εξασφάλισης του καθημερινού σύνολου λόγου από διαταραχές προερχόμενες από ανεπιθύμητες ιδέες. Όση αλήθεια κι αν υπάρχει μέσα στη λογοτεχνία, είναι μιὰ αλήθεια «ποιοτική», όση αλήθεια κι αν υπάρχει στον κριτικό ιδεαλισμό, είναι μιὰ αλήθεια «μεταφυσική» — ή άρετή τους, αν υπάρχει καμιά, δεν ανακατεύεται με την καθημερινότητα· ή φιλοσοφία δεν ενδιαφέρεται γι' αυτή. Η καινούργια αυτή θεωρία της «διπλής αλήθειας» καθιερώνει μιὰ κίβδηλη συνείδηση άρνούμενη να δεχτεί την συμπαράταξη της υπερβατικής γλώσσας με το σύνολο του καθημερινού λόγου και ξεκόβοντας την πρώτη άπ' τον δεύτερο, ενώ άκριβώς ή άξία αλήθειας της πρώτης δεν υπάρχει αν δεν συνδέεται με τον δεύτερο, αν δεν κρατάει μαζί του μιὰ ουσιαστική έπαφή.

Κάτω άπ' τις καταπιεστικές συνθήκες που οί άνθρωποι δρούν και σκέφτονται, ή σκέψη ή κάθε μορφή σκέψης που δεν περιορίζεται σ' έναν πραγματιστικό προσανατολισμό μέσα στο στάτους κβό δεν μπορεί να αντιδράσει στα γεγονότα, δεν μπορεί να προσανατολιστεί σε σχέση μ' αυτά, παρά μόνο ξεμασκαρεύοντάς τα. Η έμπειρία γεννιέται πίσω από ένα παραπέτασμα που την κρύβει· αν ο κόσμος δεν είναι παρά αυτό που φαίνεται από κάποιο πρᾶγμα που βρίσκεται πίσω άπ' το παραπέτασμα της άμεσης έμπειρίας, τότε, σύμφωνα με το Χέγκελ, αυτό το πρᾶγμα είμαστε έμεις οί ίδιοι. Έμεις οί ίδιοι, όχι σαν ύποκείμενα με την κοινή έννοια της γλωσσολογικής ανάλυσης, όχι σαν «ξεκαθαρισμένα» ύποκείμενα της έπιστημονικής έρευνας, αλλά σαν ύποκείμενα και άντικείμενα της ιστορικής πάλης του ανθρώπου με τη φύση και την κοινωνία. Τα γεγονότα είναι αυτό που είναι σαν έπεισόδια αυτής της πάλης. Σαν γεγονότα είναι ιστορικά, άκόμη κι όταν συμβαίνουν στην άκατάκτητη, παρθένα φύση.

Η καταπολέμηση, κι άκόμη ή άνατροπή των δεδομένων, είναι ο ιστορικός στόχος της φιλοσοφίας, μιὰ διάστασή της. Κι ή έπιστημονική μέθοδος, βέβαια, πηγαίνει πιό πέρα ή άκόμη κι αντίθετα άπ' τα γεγονότα της άμεσης έμπειρίας. Κι ή έπιστημονική μέθοδος, άκόμη, αναπτύσσεται μέσα στην αντίθεση φαινομενικότητας και πραγματικότητας. Όμως, ή σχέση του ύποκειμένου και του άντικειμένου έδῶ είναι ουσιαστικά διαφορετική. Στην έπιστήμη, ο μέσος όρος είναι το ύποκείμενο που παρατηρεί, που υπολογίζει, που πειραματίζεται και που του έχουν αφαιρεθεί όλες οί άλλες ιδιότητες· το άφηρημένο ύποκείμενο προβάλλει και καθορίζει το άφηρημένο άντικείμενο.

Άντίθετα, τα άντικείμενα της φιλοσοφικής σκέψης συνδέονται με μιὰ συνείδηση που οί συγκεκριμένες ιδιότητες άποτελούνται άπ' τις έννοιες και τις σχέσεις τους. Οί φιλοσοφικές έννοιες διατηρούν στη μνήμη και εξηγοϋν τις προ-έπιστημονικές παρεμβάσεις (τή λειτουργία της καθημερινής πρακτικής, της οικονομικής οργάνωσης, της πολιτικής δράσης)

πού ἔκαναν τὸν κόσμο-ἀντικείμενο αὐτὸ πὸ εἶναι σήμερα — ἕναν κόσμο δηλαδή ὅπου τὰ πάντα εἶναι γεγονότα, δεδομένα μέσα σ' ἕνα ἱστορικὸ γίνεσθαι.

Ἐὸ διαχωρισμὸς τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς φιλοσοφίας εἶναι μόνος τοῦ ἕνα ἱστορικὸ γεγονός. Ἡ ἀριστοτελικὴ φυσικὴ ἦταν ἕνα τμῆμα τῆς φιλοσοφίας καί, σὰν τέτοια, χρησίμευε σὰν εἰσαγωγή στὴν «πρῶτὴ ἐπιστήμη», στὴν ὄντολογία. Ἡ ἔννοια τῆς ὕλης δὲν εἶναι ἡ ἴδια γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ γιὰ τὸν Γαλιλαῖο ἢ γιὰ τὴ μετα-γαλιλαικὴ ἐπιστήμη. Καὶ στὴ μιὰ καὶ στὴν ἄλλη περίπτωση ἀνήκει σὲ ἐποχὲς διαφορετικῆς ἀνάπτυξης τῆς ἐπιστημονικῆς μεθόδου (ἢ ἀνακάλυψης διαφορετικῶν «στρωμάτων» πραγματικότητας). Ἡ ἀριστοτελικὴ φυσικὴ ἔγινε ἀντικειμενικὰ ἐσφαλμένη ὅταν ἡ φύση κατανοήθηκε καὶ ἔγινε ἀντικείμενο πειραματισμοῦ μὲ καινούργιο τρόπο, ὅταν ἱστορικὰ ἐμφανίστηκε ἕνα καινούργιο ὑποκείμενο καὶ ἕνας καινούργιος κόσμος-ἀντικείμενο. Καὶ ἂν λοιπὸν μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ἀριστοτελικὴ φυσικὴ εἶναι ἐσφαλμένη, τότε μπορούμε τὸ ἴδιο νὰ ποῦμε ὅτι καὶ ὁ τρόπος τῆς νὰ ἀντιλαμβάνεται καὶ νὰ πειραματίζεται στὴ φύση — πὸ πιά ἔχει ξεπεραστεῖ — εἶναι ἐσφαλμένος.

Ἀλλὰ εἴτε συντονίζονται μὲ τὴν ἐπιστήμη εἴτε ὄχι, οἱ φιλοσοφικὲς ἔννοιες βρίσκονται σὲ ἀνταγωνισμό μὲ τὸ χῶρο τοῦ καθημερινοῦ λόγου καὶ αὐτὸ γιατί περιέχουν ἔννοιες πὸ δὲν ἔχουν πραγματοποιηθεῖ μέσα στὸν κόσμο τῆς τρέχουσας ὁμιλίας καὶ συμπεριφορᾶς, μέσα σὲ συνθήκες καὶ καταστάσεις εὐδιάκριτες, μέσα στὶς κυρίαρχες τάσεις. Ἔτσι τὸ φιλοσοφικὸ σύμπαν περιέχει πάντοτε «παραδοξολογίες», «φανταστικὲς κατασκευές», «αὐταπάτες» πὸ συχνὰ εἶναι ὀρθολογικότερες ἀπ' τοὺς ὅρους πὸ τὶς ἀμφισβητοῦν, στὸ βαθμὸ πὸ εἶναι ἔννοιες πὸ ἐπιτρέπουν νὰ ἀναγνωρίσουμε τὰ ὅρια καὶ τὸν ἀπατηλὸ χαρακτήρα τῆς κυρίαρχης ὀρθολογικότητας. Ἐκφράζουν τὴν ἐμπειρία πὸ ἀπορρίπτει ὁ Βιτγκενστάιν — δηλαδή ὅτι «ἀντίθετα μὲ τὶς προηγούμενες ιδέες μας, εἶναι δυνατὸ νὰ σκεφτοῦμε «αὐτὸ καὶ αὐτὸ» — ὁ,τιδήποτε θὰ μπορούσε αὐτὸ νὰ σημαίνει»¹.

Ἐὸ σύγχρονος θετικισμὸς, παραμελώντας ἢ καταργώντας τὴν εἰδικὴ αὐτὴ διάσταση τῆς φιλοσοφίας, κατάληξε νὰ ἐνεργεῖ μέσα σ' ἕνα κόσμο τεχνητὰ στερημένο ἀπ' τὸ ἀκαδημαϊκὸ συγκεκριμένο, καὶ νὰ δημιουργήσει περισσότερα προβλήματα ἀπατηλότητας ἀπ' αὐτὰ πὸ κατάστρεψε. Σπάνια μιὰ φιλοσοφία ἔδειξε πνεύμα σοβαρότητας τέτοιο πὸ νὰ ἰσοδυναμεῖ μὲ τὴν ἔρμηνεα τῶν Τριῶν Τυφλῶν Ποντικῶν σὲ μιὰ μελέτη τῆς «Μεταφυσικῆς καὶ ἰδεογραφικῆς γλώσσας» ὅπου γίνεται μιὰ διατριβὴ σχετικὰ μὲ τὴν τριπλὴ ἀρχὴ τῆς τυφλότητας, τῆς ποντικότητας καὶ τῆς

1. Βιτγκενστάιν, ὅπου παρ., σ. 47.

ἀσύμμετρης διαδοχής πού στηρίζεται πάνω στις καθαρές ιδεογραφικές ἀρχές¹.

Ίσως νά μὴν εἶναι σωστό τὸ παράδειγμα. Εἶναι ὅμως σωστό ὅτι ποτὲ μέχρι σήμερα κι ἡ πιὸ σκοτεινὴ μεταφυσικὴ δὲν δημιούργησε μιὰ τόσο ἐνοχλητικὴ, τόσο τεχνητὴ καὶ τόσο ἐπίπλαστὴ διάλεκτο σὰν αὐτὴ πού ἔκανε τὴν ἐμφάνισή της μὲ τὰ προβλήματα περιορισμοῦ, ἐρμηνείας, περιγραφῆς, σημειώσεων, κύριων ὀνομάτων, κλπ. Τὰ παραδείγματα τῶν ἀναλυτικῶν φιλοσόφων εἶναι μεταξὺ σοβαροῦ καὶ ἀστείου: οἱ διαφορὲς ἀνάμεσα στὸν Σκότ καὶ στὸ συγγραφέα τοῦ *O ù é ĩ β ε ρ λ υ*, ἡ φαλάκρα τοῦ σύγχρονου βασιλιά τῆς Γαλλίας, ὁ Τζόε Ντόε ὅταν συναντᾷ ἢ ὅταν δὲν συναντᾷ τὸν Ρίτσαρντ Ρόε, τὸ «μέσο φ ο ρ ο λ ο γ ο ὑ μ ε ν ο» στὸ δρόμο· τὸ γεγονός ὅτι ἔδω καὶ τώρα βλέπω μιὰ κόκκινη κηλίδα καὶ λέω: «αὐτὸ εἶναι κόκκινο»· ἢ, ὅταν ἀνακαλύπτω ὅτι οἱ ἄνθρωποι περιγράφουν συχνὰ τὰ συναισθημάτα τους σὰν φρικιάσεις, τσιμπήματα, σπασμούς, παλμούς, ξεθεώματα, καταβροχθίσματα, ραμφίσματα, ἀναστεναγμούς, κανίματα, αἰσθήσεις βάρους, ναυτίας, βίαιου πόθου, παγώματος, ἀδυναμίας, ἔντασης, δαγκωμάτων, κλονισμοῦ².

Αὐτὴ ἡ μορφή ἐμπειρισμοῦ ἀντικαθιστᾷ ἕναν κόσμον ἀπὸ φαντάσματα, μύθους, θρύλους καὶ μεταφυσικὲς αὐταπάτες, ἕναν κόσμον ἀπὸ ἐννοιακὰ καὶ αἰσθητὰ κομμάτια, ἀπὸ λέξεις καὶ φλυαρίες πού ὅλα μαζί ὀργανώνονται σὲ μιὰ φιλοσοφία. Ὅλα αὐτὰ εἶναι χωρὶς ἀμβιβολία θεμιτὰ κι ἀκόμη σωστά, μιὰ καὶ ἔτσι φαίνεται μέχρι ποῦ σημεῖο οἱ μὴ ἐνεργειακὲς ιδέες, ἐπιθυμίες, ἀναμνήσεις καὶ εἰκόνες ἔγιναν ἀνορθολογικὲς καὶ συγκεχυμένες, μέχρι ποῦ βαθμὸ ξεπεράστηκαν, ἔχασαν τὸ νόημά τους.

Ἡ ἀναλυτικὴ φιλοσοφία τᾶσβυσε ὅλα, ἔφτιαξε ἐννοιες σύμφωνες μὲ τὴ συμπεριφορὰ στὴ σύγχρονὴ τεχνολογικὴ πραγματικότητα, ἀλλὰ ταυτόχρονα ἐγκολπώθηκε καὶ τὶς ἀξιολογήσεις αὐτῆς τῆς κοινωνίας· τὸ ξεμασκάρεμα μιᾶς παλιᾶς ιδεολογίας γίνεται πάντοτε κομμάτι μιᾶς κοινούργιας· δὲν ξεμασκαρεύονται μόνο οἱ αὐταπάτες ἀλλὰ καὶ ἡ ἀλήθεια πού περιέχεται σ' αὐτές. Ἡ καινούργια ιδεολογία ἐκφράζεται μὲς' ἀπὸ διατυπώσεις, ὅπως «ἡ φιλοσοφία πρέπει νὰ καθιερώνει σὰν ἀληθινὸ ἐκεῖνο πού ὁ ὅλος ὁ κόσμος ἀναγνωρίζει», ἢ ὅτι τὸ ἀπόθεμα τοῦ κοινοῦ μας λεξιλόγιου περιέχει «ὄλες τὶς σημασίες πού οἱ ἄνθρωποι ἔκριναν ἀναγκαῖο νὰ συγκρατήσουν».

Καὶ τί εἶναι αὐτὸ τὸ «κοινὸ ἀπόθεμα»; Συμπεριλαμβάνει ἄραγε τὴν «ιδέα» τοῦ Πλάτωνα, τὴν «οὐσία» τοῦ Ἀριστοτέλη, τὸ *Geist* τοῦ Χέγ-

14. Μάργκαρετ Μάστερμαν, *British Philosophy in the Mid-Century*, Λονδίνο 1957, σ. 323.

15. Γκίλμπερτ Ράουλ, *The concept of Mind*, ὅπου παρ., σ. 83 κ. ἑ.

κελ, τὴν *Verdinglichung* τοῦ Μάρξ, βρῆκε τὴν κατάλληλη ἀπόδοση γιὰ τοὺς ὄρους αὐτούς; Ἡ μήπως περιλαμβάνει ἄραγε τὶς λέξεις — κλειδιά τῆς ποιοτικῆς γλώσσας; τῆς σουρρεαλιστικῆς πρόζας; Ἄν ὄχι, αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἔχει ἀπορριφθεῖ ἓνα ὁλόκληρο σύνολο ἐννοιῶν ποὺ οἱ ἄνθρωποι ἔκριναν ἀναγκαῖο νὰ γίνουν ἀντικείμενο ἐπεξεργασίας καὶ ποὺ τὰρα ξαποστελνόνται στὸ χῶρο τοῦ φανταστικοῦ καὶ τῆς μυθολογίας. Μία πλαστή, ἐδουλοποιημένη συνείδηση περιβλήθηκε τὴν ἐξουσία τῆς ἀληθινῆς καὶ ἀποφασίζει γιὰ τὸ νόημα καὶ τὴν ἔκφραση αὐτοῦ ποὺ ὑπάρχει. Τὸ ὑπόλοιπο καταγγέλλεται — καὶ χαρακτηρίζεται — σὰν φανταστικὸ καὶ σὰν μυθολογία.

Δὲν φαίνεται, ὅμως, καθαρὰ σὲ ποιά πλευρὰ βρίσκεται ἡ μυθολογία. Ἄσφαλῶς ἡ μυθολογία εἶναι μιὰ σκέψη πρωτόγονη, μιὰ σκέψη ποὺ δὲν ἔφτασε στὴν ὠριμότητα. Ὁ μῦθος ἐξασθενίζει ὅσο ὁ πολιτισμὸς προοδεύει (κι αὐτὸ εἶναι σχεδὸν ὁ ὅρισμὸς τῆς προόδου), ἀλλὰ κατὰ τὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς προόδου μπορεῖ κάλλιστα νὰ ξαναγυρίσει ἡ ὀρθολογικὴ σκέψη στὴ μυθολογικὴ κατάσταση. Στὴν περίπτωση αὐτή, οἱ θεωρίες ποὺ καθιερώνουν καὶ προβάλλουν τὶς ἱστορικὲς δυνατότητες μποροῦν νὰ γίνουν ἢ μᾶλλον νὰ φανοῦν ἀνορθολογικὲς γιὰτὶ βρίσκονται σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ κατεστημένο τοῦ λόγου καὶ τῆς συμπεριφορᾶς.

Ἔτσι, μὲ τὴν πρόοδο τοῦ πολιτισμοῦ, ὁ μῦθος τοῦ χρυσοῦ αἰῶνα καὶ τῆς «χιλιετοῦς βασιλείας» διαφοροποιήθηκε μὲ τὸν καιρὸ ὀρθολογικά. Τὰ στοιχεῖα ποὺ περιέχουν τὸ (ἱστορικὰ) ἀδύνατο παραμερίστηκαν, ξεχωρίστηκαν, ἀπ' αὐτὰ ποὺ περιέχουν τὸ ἱστορικὰ δυνατό — ἀπ' τὸ ἓνα μέρος ἔχουμε τὸ ὄνειρο καὶ τὸ μῦθο κι ἀπ' τὸ ἄλλο τὴν ἐπιστήμη, τὴν τεχνολογία, τὶς ἐπιχειρήσεις. Τὸ ΧΙΧο αἰῶνα, ὁ σοσιαλισμὸς μετάφρασε τὸν πρωταρχικὸ μῦθο μὲ κοινωνιολογικοὺς ὄρους — ἢ μᾶλλον ἀνακάλυψε στὶς δοσμένες ἱστορικὲς δυνατότητες τὸν ὀρθολογικὸ πυρήνα τοῦ μύθου. Ἄργότερα, τὰ πράγματα ἔγιναν μὲ ἀντίστροφο τρόπο. Οἱ χτεσῖνοι ρεαλιστικοὶ καὶ ὀρθολογικοὶ ὄροι φαίνονται, σήμερα, μυθολογία ἂν τοὺς συγκρίνουμε μὲ τὶς σύγχρονες συνθήκες. Βλέποντας αὐτὸ ποὺ ἔγιναν σήμερα οἱ ἐργαζόμενες τάξεις στὴ σύγχρονη βιομηχανικὴ κοινωνία, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ μαρξικὴ ἐννοια τοῦ «προλεταριάτου» εἶναι μιὰ ἐννοια μυθολογικὴ· βλέποντας πῶς κατάληξε ὁ σημερινὸς σοσιαλισμὸς, μποροῦμε νὰ ποῦμε πῶς ἡ ἰδέα τοῦ Μάρξ ἦταν ὄνειρικὴ. Ἡ ἀνατροπὴ αὐτὴ ὀφείλεται στὸ ὅτι ὑπάρχει μιὰ ἀντίφαση ἀνάμεσα στὴ θεωρία καὶ στὴν πράξη — ἀλλὰ δὲν κάνει ἀπὸ μόνη τῆς ἢ ἀντίφαση τὴ θεωρία λαθεμένη. Ἄν ἡ κριτικὴ θεωρία ἔχει κάποιον ἀνεπιστημονικὸ, τελεολογικὸ χαρακτήρα, αὐτὸ ὀφείλεται στὸν εἰδικὸ χαρακτήρα τῶν ἐννοιῶν τῆς ποὺ προσδιορίζουν καὶ καθορίζουν τὸ ἀνορθολογικὸ μέσα στὸ ὀρθολογικὸ, τὴ μυστικοποίηση μέσα στὴν πραγματικότητα. Μὲ τὴ μυθολογικότητά τους αὐτὴ μποροῦν νὰ ἀν-

τανακλούν την μυστικοποιητική έξουσία τῶν δεδομένων — τὴν ἀπατηλὴ ἰσορροπία τῶν ἀντιθέσεων τῆς κοινωνίας.

Μὲ τις ἐπιτυχίες τοῦ προχωρημένου βιομηχανικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὴν ἀποτελεσματικὴν χρησιμοποίησιν τῆς ὕλικῆς καὶ πνευματικῆς παραγωγῆς παρουσιάστηκε μιὰ ἀλλαγὴ στὸν τόπο τῆς μυστικοποίησης. Ἐάν μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ἰδεολογία κατάφερε νὰ ἐνσωματωθεῖ στὴν ἴδια τὴ διαδικασία τῆς παραγωγῆς, μπορούμε παράλληλα νὰ ποῦμε πῶς, περισσότερο ἀπ' τὸ ἀνορθολογικόν, τὸ ὀρθολογικόν ἐγινε τὸ ἀποτελεσματικώτερον στήριγμα τῆς μυστικοποίησης. Ὁ φασισμὸς καὶ ὁ ἐθνικοσοσιαλισμὸς ἀπόδειξαν ὅτι ἦταν σφάλμα νὰ πιστεύουμε ὅτι ἡ αὐξανόμενη καταπιεστικὴ ἐξουσία τῆς σύγχρονης κοινωνίας ἐκδηλωνόταν στὴν ἰδεολογικὴ σφαῖρα κυρίως μὲ τὴν ἐπιρροὴν ποὺ ἀσκοῦσαν οἱ ἀνορθολογικὲς ψευτο-φιλοσοφίες (Lebensphilosophie· ὁ ὅρος «Κοινότητα»), ἀντίθετα μὲ τὸν ὅρον «Κοινωνία»· τὸ Αἶμα καὶ τὸ Ἔδαφος, κλπ.). Ὁ φασισμὸς καὶ ὁ ἐθνικοσοσιαλισμὸς στὴν πραγματικότητα ἀρνήθηκαν τὶς ἐννοίαις αὐτῆς καὶ τὶς ἀνορθολογικὲς φιλοσοφίες τους καὶ γενίκευσαν τὴν τεχνικὴ ὀρθολογικοποίησιν τοῦ μηχανισμοῦ. Μιὰ ὀλοκληρωτικὴ κινήσιν τοῦ παραγωγικοῦ μηχανισμοῦ ἐπέβαλε τὴν μυστικοποιητικὴν κυριαρχίαν πάνω στὴν κοινωνία. Ἔτσι, οἱ ἄνθρωποι ἐγίναν ἀνίκανοι νὰ διακρίνουν «πίσω» ἀπ' τὸν μηχανισμό αὐτοῦ ποὺ τὸν χρησιμοποιοῦσιν, αὐτοὺς ποὺ κέρδιζαν ἀπ' αὐτὸν κι αὐτοὺς ποὺ πλήρωναν γι' αὐτόν.

Σήμερα, τὰ μυστικοποιητικὰ στοιχεῖα χρησιμοποιοῦνται παντοῦ παραγωγικώτατα στὴ δημοσιότητα, στὴν προπαγάνδα, στὴν πολιτικὴ. Στὴν καθημερινὴ ρουτίνα τοῦ σπιτιοῦ, τοῦ μαγαζιοῦ, τοῦ γραφείου, ἡ μαγεία καὶ τὰ «θαύματα» κυριαρχοῦν, οἱ ἄνθρωποι μένουσιν ἐκστατικοὶ καὶ οἱ ὀρθολογικὲς ἐπιτυχίες σπεπάζουσιν τὴν ὀρθολογικότητα τοῦ συνολικοῦ συστήματος. Γιὰ παράδειγμα, ὅταν οἱ ἐπιστήμονες ἀσχολοῦνται μὲ τὸ ζήτημα τῆς ἀμοιβαίας ἐξόντωσης — ὑπολογίζοντας μαθηματικὰ πῶς νὰ σκοτώσουσιν, πῶς νὰ σκοτώσουσιν κατὰ τρόπο τέλειον, ὑπολογίζοντας τὶς ἀποστάσεις ποὺ μποροῦν νὰ καλύψουσιν οἱ ραδιενεργὲς ἐκρήξεις, κάνοντας πειράματα σχετικὰ μὲ τὴν ἀντοχὴ τοῦ σώματος κάτω ἀπὸ ἀνώμαλες συνθήκες — τότε ἡ ἐπιστήμη ἔχει μιὰ μυστικοποιητικὴ λειτουργία, στὸ βαθμὸ ποὺ ἐπιβάλλει μιὰ συμπεριφορὰ ποὺ δέχεται μιὰ τέτοια παρανοϊκὴ ἐργασία. Αὐτὸ εἶναι ἀντίθετον μὲ μιὰ πραγματικὰ ὀρθολογικὴ συμπεριφορὰ — δηλαδὴ ἄρνησιν νὰ συνεχιστεῖ αὐτὸς ὁ δρόμος καὶ προσπάθεια ἐπίδρασης πάνω στὶς συνθήκας ποὺ προκαλοῦν αὐτὴ τὴν παρανοϊκὴ συμπεριφορὰ.

Γιὰ νὰ ἀντιταχθῶμε σ' αὐτὴ τὴν καινούργια μυστικοποίησιν ποὺ μετατρέπει τὴν ὀρθολογικότητα σὲ μιὰ ἀρχὴ ἀντίθετη, εἶναι ἀναγκαῖον νὰ τοποθετήσουμε σωστὰ τὰ πράγματα. Τὸ ὀρθολογικόν δὲν εἶναι ἀνορθολογικόν καὶ περισσότερο ἀπὸ ποτὲ ὑπάρχει οὐσιαστικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα

στην ακριβή γνώση και ανάλυση και σε μιὰ θολή και συγκινησιακή θεώρηση. Τὸ ζήτημα εἶναι ὅτι οἱ στατιστικές, οἱ ἐμπειρικές μελέτες και οἱ ποσοτικές μετρήσεις τῆς κοινωνιολογίας και τῶν πολιτικῶν ἐπιστημῶν, δὲν εἶναι ἀ ρ κ ε τ ἂ ὀρθολογικές. Εἶναι μυστικοποιημένες γιατί εἶναι ἀπομονωμένες ἀπ' τὸ συγκεκριμένο πραγματικὸ πλαίσιο ποὺ δημιουργεῖ τὰ γεγονότα και καθορίζει τις λειτουργίες τους. Τὸ πλαίσιο αὐτὸ εἶναι πλατύτερο ἀπ' τὰ ἐργαστᾶσια και τὰ καταστήματα ὅπου γίνονται οἱ στατιστικές ἔρευνες, πλατύτερο ἀπ' τὸ πλαίσιο τῶν πόλεων ὅπου γίνονται οἱ σφυγμομετρήσεις και οἱ μελέτες, ὅπου συλλέγονται οἱ γνῶμες ὁμάδων και συνόλων ἀνθρώπων κι ὅπου ὑπολογίζεται ἡ πιθανότητα ἐπιβίωσής τους· εἶναι πλατύτερο και διαφορετικὸ. Ἄκόμη, εἶναι πιὸ πραγματικὸ μὲ τὴν ἔννοια ὅτι δημιουργεῖ και καθορίζει τὰ γεγονότα ποὺ συναθροίζονται, ἀναλύονται, ὑπολογίζονται. Τὸ πλαίσιο αὐτὸ ὅπου τὰ ἰδιαίτερα ὑποκείμενα φτάνουν στὴ γνήσια σημασία τους δὲν μπορεῖ νὰ ὀρισθεῖ παρὰ μέσα σὲ μιὰ θ ε ω ρ ῖ α τῆς κοινωνίας. Γιατί οἱ παράγοντες ποὺ γεννοῦν τὰ γεγονότα δὲν ἀποτελοῦν ἄμεσα δεδομένα τῆς παρατήρησης, τῆς ἔρευνας, τῆς ἐξέτασης. Δὲν γίνονται δεδομένα, παρὰ γιὰ μιὰν ἀνάλυση ποὺ εἶναι ἱκανὴ νὰ συλλάβει τὴ δομὴ, ποὺ συναθροίζει τὰ μέρη και τις διαδικασίες τῆς κοινωνίας και καθορίζει τις σχέσεις τους.

Τὸ νὰ ὀνομάζουμε τὸ μετα-πλαίσιο αὐτὸ Κοινωνία (μὲ Κ κεφαλαῖο), σημαίνει ἀποστέρηση τοῦ παντός ἀπὸ κάθε πραγματικότητα, σημαίνει νὰ ἀντιμετωπίζουμε τὰ μέρη σὰν αὐτόνομες και ξεχωριστὲς ὀντότητες. Οἱ ὀντότητες αὐτὲς σχηματίζουν μιὰ τεχνητὴ πραγματικότητα, ποὺ ὀνομάζεται π ρ α γ μ α τ ι κ ὴ τ η τ α, ἐνῶ δὲν ἔχουμε ἐδῶ παρὰ ἓνα ὑποκατάστατο τῶν μερῶν· μονάχα μιὰ ἀνάλυση ποὺ θὰ παρουσίαζε και θὰ ἔκανε κατανοητὲς τις αἰτίες τῆς και θὰ φανέρωνε τὴν ἔκτασή τῆς, θὰ μποροῦσε νὰ δείξει καθαρὰ τὴ φύση αὐτῆς τῆς πραγματικότητας. Ἡ Κοινωνία εἶναι ἡ ὀλότητα ποὺ ἀσκεῖ τὴν ἐξουσία τῆς πάνω στὰ ἄτομα και δὲν εἶναι κάτι «φανταστικὸ» ποὺ νὰ μὴν μπορεῖ νὰ καθοριστεῖ. Θροنیάζεται σὰν ἓνας σκληρὸς ἐμπειρικός πυρήνας μέσα στὸ θεσμικὸ σύστημα ποὺ ἀποτελοῦν ῥί κατεστημένες και ἀποκρυσταλλωμένες σχέσεις τῶν ἀνθρώπων μεταξύ τους. Ὅταν γίνεται ἀφαίρεσή τῆς, τότε οἱ ἔρευνες, οἱ ἐξετάσεις κι οἱ ὑπολογισμοὶ γίνονται ψεύτικοι — ἀλλὰ μὲ μιὰ ἔννοια ποὺ δὲν φαίνεται στίς ἐκτιμήσεις, στὰ ἐρωτήματα και στοὺς ὑπολογισμοὺς και ποὺ δὲν ἔρχεται σὲ σύγκρουση μαζί τους, οὔτε τοὺς ἀμφισβητεῖ. Διατηροῦν τὴν ἀκρίβειά τους κι ἡ μυστικοποίησή τους βρίσκειται μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἀκρίβεια.

Ὅταν ἡ γλωσσολογικὴ ἀνάλυση δείχνει ὅτι οἱ ὑπερβατικοὶ ὄροι, οἱ ἀσαφεῖς ἔννοιες, οἱ μεταφυσικὲς καθολικότητες και τὰ ἄλλα παρόμοια ἔχουν μυστικοποιημένο χαρακτήρα, τότε ἡ ἴδια μυστικοποιεῖ τοὺς ὄρους τῆς κοινῆς χρήσης βάζοντάς τους μέσα στὸ καταπιεστικὸ πλαίσιο τοῦ κα-

τεστημένου του λόγου. Μέσα στο καταπιεστικό αυτό πλαίσιο τοποθετείται και η μπηχαβιοριστική εξήγηση του νοήματος — ή εξήγηση που εξορκίζει τα παλιά «φαντάσματα» της γλώσσας του καρτεσιανού και των άλλων ξεπερασμένων μύθων. Η γλωσσολογική ανάλυση βεβαιώνει ότι αν ο Ρίτσαρντ Ρόε κι ο Τζόε Ντόε μιλάνε για αυτό που έχουν στο νου τους, αναφέρονται απλά και μόνο στις ειδικές εμπνεύσεις, έννοιες και διαθέσεις που έτυχε να τους έρθουν· ο «νοῦς» είναι ένα λογοποιημένο «φάντασμα». Με τον ίδιο τρόπο, η «θέληση» δεν είναι μια πραγματική ιδιότητα της ψυχής αλλά μια ειδική μορφή διαθέσεων, τάσεων και επιθυμιών. Το ίδιο συμβαίνει και με τη «συνειδηση», τον «εαυτό», την «έλευθερία» σαν ὄρους που προσδιορίζουν ιδιαίτερες μορφές συμπεριφοράς και δράσης. Πιο κάτω θα ασχοληθῶ πάλι με τον τρόπο αυτό μεταχείρισης των καθολικῶν ἐνοιῶν.

Συχνά η φιλοσοφική ανάλυση δξύνει αυτή την ἀτμόσφαιρα ἀπόρριψης και διερεύνησης με διάφορες ἀνακρίσεις. Ὁ διανοούμενος κάθεται στο ἐδώλιο. Κρύβετε κάτι. Τι θέλετε να πείτε, όταν λέτε. . . ; Μιλάτε μιὰ γλώσσα ὑποπτη. Δὲν μιλάτε σαν κι' ἐμᾶς, σαν τὸν ἄνθρωπο τοῦ δρόμου, ἀλλὰ σαν ξένος που δὲν ἔχει καμιά δουλειὰ ἐδῶ. Πρέπει να ξανάρθετε στὴν κοινὴ διάσταση, να μᾶς φανερώσετε τὰ τεχνάσματά σας, να γίνετε πιὸ ἀπλός. Θὰ σᾶς μάθουμε να λέτε ὅ,τι ἔχετε μέσα στο κεφάλι, να «γίνετε σαφής», να «παίζετε με καθαρὰ χαρτιά». Βέβαια, δὲν ἀσκοῦμε καμιά πίεση πάνω σας, δὲν θέλουμε να περιορίσουμε τὴν ἐλευθερία σας να σκεφτόσαστε και να μιλάτε· μπορείτε να σκεφτόσαστε ὅπως σᾶς ἀρέσει. Ἀπ' τὴ στιγμή ὅμως που σκεφτόσαστε, ὀφείλετε να μᾶς μεταδώσετε τὴ σκέψη σας — στὴ γλώσσα μας ἢ στὴ δική σας. Φυσικά, μπορείτε να μιλάτε τὴ δική σας γλώσσα· ἀλλὰ αὐτὴ θὰ πρέπει να μπορεῖ να μεταφραστεῖ. Μπορείτε να μιλάτε ποιητικὰ — μπράβο. Μᾶς ἀρέσει ἡ ποίηση. Θέλουμε ὅμως να καταλαβαίνουμε τὴν ποίησή σας κι αὐτὸ δὲν μπορεῖ να γίνει παρὰ μόνο ἂν μπορούμε να μεταγλωττίσουμε τὰ σύμβολά σας, τὶς εἰκόνες σας, τὶς μεταφορές σας σὲ ὄρους τῆς καθημερινῆς ὀμιλίας.

Ὁ ποιητὴς θὰ μπορούσε ν' ἀπαντήσει ὅτι θέλει πραγματικὰ ἡ ποίησή του να εἶναι κατανοητὴ (γι' αὐτὸ ἄλλωστε και γράφει) ἀλλὰ ὅτι ἂν αὐτὸ που θέλει να πεί μπορούσε να εἰπωθεῖ με ὄρους τοῦ καθημερινοῦ λόγου, πιθανώτατα θὰ τὸ εἶχε κάνει. Θὰ μπορούσε να πεί: Για να γίνει ἡ ποίησή μου κατανοητὴ θὰ πρέπει πρῶτα να καταστραφεῖ και να ἀναιρεθεῖ τὸ σύνολο λόγου και συμπεριφοράς ὅπου θέλετε να τὴν μεταγλωττίσω. Τὴ γλώσσα μου μπορείτε να τὴν μάθετε ὅπως και κάθε ἄλλη γλώσσα (με μιὰ ἐννοια μάλιστα εἶναι και δική σας γλώσσα)· τότε θὰ δεῖτε ὅτι τὰ σύμβολά μου, οἱ μεταφορές μου, κλπ., δὲν εἶναι σύμβολα και μεταφορές, ἀλλὰ σημαίνουν κατὰ γράμμα αὐτὸ που λένε. Ἡ ἀνοχή σας εἶναι ἀπατηλὴ. Μοῦ ἐπιφυλάσσετε μιὰ ἐιδικὴ γωνιά νοημάτων και σημασίας, ὅπου θὰ εἶμαι ἀπαλλαγμέ-

νος από ευαισθησία και λογική, αλλά κατά τη γνώμη μου ο παραλογισμός βρίσκεται κάπου αλλού.

‘Ο ποιητής μπορεί ακόμη να παρατηρήσει ότι μέσ’ απ’ τη βαρύγδουπη και σκοτεινή γλώσσα της γλωσσολογικής φιλοσοφίας μιὰ ἄλλη γλώσσα μιλά, περισσότερο μερική, συγκινησιακή αυτή — είναι ή γλώσσα τῶν ὀργισμένων ἀνθρώπων. Στὸ λεξιλόγιό τους ἀφθονοῦν οἱ ὄροι ὅπως «ἀκατάλληλος», «παράδοξος», «παράλογος», «ἐνοχλητικός», «παράξενος», «φλύαρος», «σαχλός». Πρέπει νὰ παραμεριστοῦν οἱ περίπλοκες καὶ ἀταίριαστες παραδοξολογίες, ἂν πρέπει νὰ ὑπερισχύσει ἡ λογικὴ νοητικότητα. Ἡ μετάδοση δὲν μπορεί νὰ γίνεται πάνω ἀπ’ τὰ μυαλά τῶν ἀνθρώπων· τὰ περιεχόμενα ποὺ ξεπερνοῦν τὸ κοινὸ αἶσθημα καὶ τὸν ἐπισημονικὸ ὄρο δὲν πρέπει νὰ διαταράζουν τὸ σύνολο τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ καὶ τοῦ καθημερινοῦ λόγου.

Ἡ κριτικὴ ὅμως ἀνάλυση πρέπει νὰ διαστέλλεται ἀπ’ αὐτὸ ποὺ προσπαθεῖ νὰ κατανοήσῃ· οἱ φιλοσοφικοὶ ὄροι πρέπει νὰ εἶναι διαφορετικοὶ ἀπὸ τοὺς ὄρους τῆς καθημερινῆς ὀμιλίας γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ διαφωτίσουν ἀπόλυτα τὴ σημασία αὐτῶν τῶν τελευταίων¹. Γιατὶ τὸ σύνολο τοῦ κατεστημένου λόγου φέρνει βαθειὰ τὴ σφραγίδα τῶν εἰδικῶν μορφῶν κυριαρχίας, ὀργάνωσης καὶ χειραγώγησης στὶς ὁποῖες εἶναι ὑποταγμένα τὰ μέλη τῆς κοινωνίας. Στὸν τρόπο ποὺ ζοῦν τὰ ἄτομα, ἐκδηλώνεται ἡ ἐξάρτησή τους ἀπὸ τὰ ἀφεντικά, τοὺς πολιτικούς, τὰ ἐπαγγέλματά τους, τοὺς γείτονές τους ποὺ τοὺς κάνουν νὰ μιλάνε καὶ νὰ σημαίνουν ὅπως μιλάνε καὶ ὅ,τι σημαίνουν· ὑποχρεώνονται, ἀπὸ μιὰ κοινωνικὴ ἀναγκαιότητα, νὰ ταυτίζονται τὸ «πρᾶγμα» (ποὺ συμπεριλαμβάνει τὸ ἄτομό τους, τὸ πνεῦμα τους, τὰ συναισθήματά τους) μὲ τὴ λειτουργία του. Πῶς γνωρίζομαστε; Κοιτάζοντας τὴν τηλεόραση, ἀκούγοντας τὸ ράδιο, διαβάζοντας τὶς ἐφημερίδες καὶ τὰ περιοδικά, μιλώντας μὲ τοὺς ἄλλους.

Κάτω ἀπ’ αὐτὲς τὶς συνθήκες, ἡ φράση ποὺ λέγεται εἶναι μιὰ ἔκφραση τοῦ ἀτόμου ποὺ τὴ λέει καὶ αὐτῶν ποὺ τὸν κάνουν νὰ τὴ λέει καθὼς καὶ ἰ κάθε ἀντίθεσης, κάθε ἀντίφασης ποὺ μπορεῖ νὰ παρεισφύσει στὶς σχέσεις τους. Ἡ γλώσσα ποὺ μιλοῦν εἶναι ἡ γλώσσα τῶν κυρίων τους, τῶν εὐεργετῶν τους καὶ τῶν μέσων δημοσιότητας. Ἔτσι αὐτὸ ποὺ ἐκφράζουν δὲν εἶναι μόνο οἱ ἐαυτοὶ τους, ἡ γνώση τους, τὰ συναισθήματά τους, οἱ ἐπιθυμίες τους, ἀλλὰ κάτι ἄλλο. Ὅταν περιγράφουν «μόνοι τους» τὴν πολιτικὴ κατάσταση ὅπως παρουσιάζεται στὴν πόλη τους ἢ στὴ διεθνή σκηνή, τότε (κι’ αὐτὸ ἀφορᾷ κι ἐμᾶς, τοὺς διανοούμενους ποὺ τὸ ξέρουμε καὶ τὸ καταλαβαίνουμε καὶ τὸ κριτικάρουμε) περιγράφουν ὅ,τι τοὺς μαθαίνουν τὰ μέ-

1. Ἡ σύγχρονη ἀναλυτικὴ φιλοσοφία ἀναγνώρισε αὐτὴ τὴν ἀναγκαιότητα μὲ τὸν τρόπο τῆς καὶ τὴν ὀνόμασε μεταγλωσσικὸ πρόβλημα.

σα «τους» μαζικής επικοινωνίας — πού ανακατεύεται μ' ὅ,τι σκέφτονται ἀληθινά, μ' ὅ,τι βλέπουν καὶ νοιώθουν.

Ὅταν περιγράφει ὁ ἓνας στὸν ἄλλο τοὺς ἔρωτές του καὶ τὰ μίση του, τὰ αἰσθήματα καὶ τὰ συναίσθημά του, χρησιμοποιεῖ τοὺς ὅρους τῆς δημοσιότητας, τῶν φίλμς, τῶν πολιτικῶν καὶ τῶν μπῆστ - σέλλερς. Χρησιμοποιεῖ ἀκόμη τοὺς ἴδιους ὅρους γιὰ νὰ περιγράψει τὸ αὐτοκίνητό του, τὴν τροφή του, τὴν ἐπίπλωσή του, τοὺς συναδέλφους του, τοὺς ἀντίπαλους του — κι ἡ ἀλληλοκατανόηση εἶναι τέλεια. Καὶ εἶναι τέτοια γιὰτὶ ἡ γλῶσσα δὲν ἔχει τίποτα τὸ ἰδιαίτερο ἢ τὸ προσωπικὸ ἢ μᾶλλον ὅ,τι εἶναι ἰδιαίτερο ἢ προσωπικὸ ἀλλοιώνεται μὲ τὴν ἐπέμβαση ἑνὸς κατάλληλου γλωσσολογικοῦ ὕλικου καὶ γίνεται κοινωνικὸ ὕλικό. Ἡ κατάσταση ὅμως αὐτὴ ἐμποδίζει τὴν καθημερινὴ γλῶσσα νὰ ἐπιτελέσει τὴ λειτουργία πού ἡ ἀναλυτικὴ φιλοσοφία θέλει ἀπ' αὐτὴ. «Αὐτὸ πού θέλουν νὰ ποῦν οἱ ἄνθρωποι ὅταν λένε. . .» δὲν μπορεῖ νὰ ἀποχωριστεῖ ἀπ' αὐτὸ πού δὲν λένε. Ἡ ἀκόμη, ὅ,τι λένε δὲν πρέπει νὰ παίρνεται κατὰ γράμμα — ὄχι γιὰτὶ λένε ψέμματα, ἀλλὰ γιὰτὶ ὁ χῶρος τῆς πρακτικῆς κι ὁ χῶρος τῆς σκέψης ὅπου ζοῦν εἶναι γεμάτος ἀντιφάσεις, εἶναι ἓνας χῶρος κατευθυνόμενος.

Αὐτὲς οἱ περιστάσεις μπορεῖ νὰ μὴν ἔχουν σημασία ὅταν πρόκειται γιὰ ἀνάλυση φράσεων ὅπως «μυρμήγκιασε ἡ πλάτη μου» ἢ «τρώει παπαροῦνες» ἢ «τοῦτο τώρα μοῦ φαίνεται κόκκινο», δὲν συμβαίνει ὅμως τὸ ἴδιο ὅταν οἱ ἄνθρωποι λένε πραγματικὰ κάτι («τὸν ἀγαποῦσε», «δὲν ἔχει καρδιά», «δὲν εἶναι σωστό», «τί μπορῶ νὰ κάνω;»)· οἱ περιστάσεις αὐτὲς τότε ἔχουν ζωτικὴ σημασία γιὰ τὴ γλωσσολογικὴ ἀνάλυση τῆς ἠθικῆς, τῆς πολιτικῆς, κλπ. Ἄν δὲν ἔχει ὑπ' ὄψη τῆς αὐτῆς τῆς περιστάσεις, ἡ γλωσσολογικὴ ἀνάλυση δὲν μπορεῖ νὰ φτάσει σὲ μιὰ ἐμπειρικὴ ἀκριβολογία διαφορετικὴ ἀπ' αὐτὴ πού οἱ ἄνθρωποι ἐκφράζουν σὲ μιὰ συγκεκριμένη περίσταση κι οὔτε μπορεῖ νὰ φτάσει σὲ ἀκριβολογία διαφορετικὴ ἀπ' αὐτὴ πού οἱ ἄνθρωποι μ π ο ρ ο ῦ ν νὰ ἐκφράσουν σ' αὐτὴ τὴν περίσταση — δηλαδὴ παραμένει μέσα σ' ἓνα μυστικοποιημένο καὶ ἀπατηλὸ λόγο.

Ὅταν ἡ γλωσσολογικὴ ἀνάλυση ξεπερνᾷ τὸ λόγο αὐτό, ὅπως ὅταν προβαίνει σὲ λογικὴ ἀποκάθαρση, τότε ἀπ' αὐτὴ δὲν μένει, μέσα στὸ σύνολο αὐτὸ τοῦ λόγου, παρὰ ὁ σκελετὸς τῆς — κι ἐδῶ πρόκειται γιὰ κάτι πολὺ πιὸ φαντασματικὸ ἀπ' αὐτὸ πού καταπολεμᾷ. Ἄν ἡ φιλοσοφία εἶναι κάτι περισσότερο ἀπὸ ἓνα «σκότωμα τοῦ καιροῦ», ὀφείλει νὰ δεῖξει αὐτὸ πού γίνεται ὁ λόγος κάτω ἀπ' τὴν ἐπίδραση ἑνὸς εὐνουχισμένου καὶ ἀπατηλοῦ κόσμου. Ἡ ἐγκατάλειψη αὐτοῦ τοῦ ἔργου σὲ κάποιον ἀνάδελφο, φιλόσοφο ἢ κοινωνιολόγο, σημαίνει ἀναγωγὴ τοῦ τωρινοῦ καταμερισμοῦ τῆς πανεπιστημιακῆς ἐργασίας σὲ μεθοδολογικὴ ἀρχή. Ἡ γλωσσολογικὴ ἀνάλυση μπορεῖ βέβαια νὰ ἐπικαλεσθεῖ τὸ πρόσχημα, γιὰ νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπ' αὐτὴ τὴν ὑποχρέωση, ὅτι ὁ σκοπὸς τῆς εἶναι μετριοπαθῆς, ὅτι δὲν ἀποσκοπεῖ

παρά στο λαμπικάρισμα τῆς σκέψης καὶ τῆς γλώσσας ὅταν εἶναι «συγκεκριμένες». Ἄν ὅμως αὐτὴ ἢ προσπάθεια ξεκαθαρίσματος πηγαίνει μακρύτερα ἀπὸ μιὰ ἀπλή ταξινόμηση τῶν δυνατῶν σημασιῶν στὰ δυνατὰ πλαίσια, ἂν δίνει τὴ δυνατότητα ἐπιλογῆς ἀνάλογα μὲ τὶς περιστάσεις, τότε δὲν μπορεῖ νὰ λεχθεῖ πὼς ὁ σκοπὸς τῆς γλωσσολογικῆς ἀνάλυσης εἶναι μετριοπαθῆς. Γιὰ νὰ ὑπάρξει πραγματικὰ λαμπικάρισμα, θάπρεπε ἢ γλωσσολογικὴ ἀνάλυση νὰ ἀσχολεῖται μὲ τὸν καθημερινὸ λόγο ὅταν αὐτὸς ἀγγίζει χώρους ποὺ πραγματικὰ ὑπόκεινται σὲ ἀμφισβητήσεις, θάπρεπε νὰ μπορεῖ νὰ ἀναγνωρίζει τὴ σύγχυση ἐκεῖ ποὺ αὐτὴ διαφαίνεται λιγώτερο καὶ νὰ μπορεῖ νὰ φανερώνει τὴν πλάνη τόσων καὶ τόσων κοινῶν καὶ φαινομενικὰ καθαρῶν φράσεων. Τότε μόνο ἢ γλωσσολογικὴ ἀνάλυση θὰ ἔφτανε τὸ ἐπίπεδο ὅπου οἱ εἰδικὲς κοινωνικὲς διαδικασίες, ποὺ σχηματίζουν καὶ καθορίζουν τὸ σύνολο λόγου, μποροῦν νὰ γίνουν ἀντιληπτές καὶ κατανοητές.

Κι ἐδῶ εἶναι ποὺ μπαίνει τὸ μεταγλωσσικὸ πρόβλημα: οἱ λέξεις, ποὺ προορίζονται νὰ ἀναλύσουν τὸ νόημα μερικῶν ὄρων, πρέπει νὰ εἶναι ξεχωρὲς καὶ διαφορετικὲς ἀπ' αὐτοὺς τοὺς ὄρους. Πρέπει νὰ γίνουν κάτι περισσότερο ἀπὸ ἀπλὰ συνώνυμα ποὺ ἀνήκουν ἀκόμη στὸ ἴδιο σύνολο (ἄμεσου) λόγου. Γιὰ νὰ μπορέσει ὅμως ἢ μεταγλώσσα νὰ διερευνήσει πραγματικὰ τὸ ὀλοκληρωτικὸ σύνολο τοῦ κατεστημένου λόγου ὅπου ἔχουν ἐνσωματωθεῖ καὶ ἀφομοιωθεῖ οἱ διάφορες διαστάσεις τῆς γλώσσας, θὰ πρέπει νὰ μπορέσει νὰ δείξει καθαρὰ τὶς κοινωνικὲς διαδικασίες ποὺ γέννησαν τὸ σύνολο τοῦ κατεστημένου λόγου καὶ ποὺ τὸ ἔκαναν «κλειστό». Ἄρα ἢ μεταγλώσσα αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι μιὰ μεταγλώσσα τεχνικὴ ποὺ θὰ κάνει σημαντικὴ ἢ λογικὴ ἀκριβολόγηση. Θὰ ἔπρεπε ὁ κατεστημένος λόγος νὰ λείει ἀπὸ μόνος του αὐτὸ ποὺ ἀποκλείει κι αὐτὸ ποὺ κρύβει, μιὰ καὶ αὐτὸ ποὺ πρέπει νὰ ἀποκαλυφθεῖ κι αὐτὸ ποὺ πρέπει νὰ καταγγεληθεῖ, δρᾶ μ ἔ σ α στὸ σύνολο τοῦ κατεστημένου λόγου, τῆς τρέχουσας συμπεριφορᾶς, μιὰ καὶ ἢ κυρίαρχη γλώσσα ἐμπεριέχει τὴ μεταγλώσσα.

Στὴν ἐπιθυμία αὐτὴ ἀνταποκρίνεται τὸ ἔργο τοῦ Κάρλ Κράους. Ὁ Κράους ἔδειξε πὼς μιὰ ἐσωτερικὴ ἐξέταση τῆς γλώσσας, τῆς γραφῆς, τῆς στίξης καὶ τῶν τυπογραφικῶν λαθῶν μπορεῖ νὰ ἀποκαλύψει ἕνα ὀλοκληρὸ ἠθικὸ καὶ πολιτικὸ σύστημα. Ἡ ἐξέταση αὐτὴ γίνεται μὲ τοὺς ὄρους τῆς καθημερινῆς ὀμιλίας. Δὲν χρειάζεται τεχνητὴ γλώσσα, δὲν ὑποχρεώνει νὰ μεταφερθοῦμε σὲ «ἀνώτερο ἐπίπεδο» ὅπου νὰ μποροῦν νὰ γίνουν γενικεύσεις κι ὅπου ἢ ἐξεταζόμενη γλώσσα νὰ γίνεται πιὸ καθαρὴ. Ἡ λέξη, ἢ συντακτικὴ μορφή διαβάζονται μέσα στὸ πλαίσιο ὅπου ἐμφανίζονται — γιὰ παράδειγμα, σὲ μιὰ ἐφημερίδα πού, σὲ μιὰ συγκεκριμένη πόλη καὶ σὲ μιὰ συγκεκριμένη χώρα, προβάλλει ὀρισμένες ἀπόψεις μὲ τὴν πέννα ὀρισμένων προσώπων. Τὸ συντακτικὸ καὶ λεξικογραφικὸ πλαίσιο παίρνει ἔτσι μιὰ ἄλλη διάσταση, ὄχι ξένη, ἀλλὰ διάσταση ποὺ παρέχει στὴ λέξη τὸ νό-

ημά της και τη λειτουργία της. Φάνηκε στο βιεννέζικο τύπο (στη διάρκεια του πρώτου παγκοσμίου πολέμου και μετά) στη στάση των υπεύθυνων συντακτών απέναντι στο μακελειό που ήταν ο πόλεμος, απέναντι στη μοναρχία, στη δημοκρατία, κλπ. Έξ αιτίας της καινούργιας αυτής διάστασης, ή λέξη έτσι όπως λέγεται κι η δομή της φράσης αποκτούν ένα νόημα και μια λειτουργία που δεν φαίνονται με μια «παρεμβατική» ανάγνωση. Τα έγκληματα που έγιναν ενάντια στη γλώσσα και που φαίνονται στο στυλ της εφημερίδας, προέρχονται απ' το πολιτικό της στυλ. Η σύνταξη, ή γραμματική και το λεξιλόγιο αποτελούν ήθικες και πολιτικές πράξεις. Ακόμη το πλαίσιο μπορεί να είναι αισθητικό και φιλοσοφικό: μια φιλοσοφική κριτική, μια έκκληση σ' ένα επιστημονικό σύλλογο ή κάτι τέτοιο. Η γλωσσολογική ανάλυση ενός ποιήματος ή ενός δοκίμιου αντιπαράθετεί τότε το άμεσα δοσμένο υλικό (τη γλώσσα του ποιήματος ή του δοκίμιου) με το υλικό που ο συγγραφέας παίρνει απ' τη φιλολογική παράδοση και το μετασχηματίζει.

Για να φανερώσει τη σημασία του όρου ή της μορφής, μια τέτοια ανάλυση θα πρέπει να γίνει μέσα σ' ένα πολυδιάστατο σύνολο όπου κάθε εκφραζόμενη σημασία συμμετέχει σε πολλά αλληλένδετα «συστήματα» που εφάπτονται μεταξύ τους και που παράλληλα είναι ανταγωνιστικά. Για παράδειγμα, μπορεί ταυτόχρονα να πηγάζει:

α) Από ένα άτομικό σχέδιο, δηλαδή από μια ιδιαίτερη μετάδοση (ένα άρθρο εφημερίδας, μια όμιλία) που να έγινε σε μια ειδική περίπτωση, με ιδιαίτερο τρόπο.

β) Από ένα καθιερωμένο, υπερ-ατομικό σύστημα αξιών, ιδεών, στόχων, που το άτομικό σχέδιο να αποτελεί τμήμα του.

γ) Από μια ειδική κοινωνία όπου ενσωματώνονται ατομικά και υπερ-ατομικά σχέδια, διαφορετικά κι αντίθετα ακόμη.

Κάποιος, για παράδειγμα, βγάζει ένα λόγο, γράφει ένα άρθρο σε μια εφημερίδα ή έχει μια ιδιωτική συζήτηση· το άτομο αυτό είναι ο εκφραστής (έξουσιοδοτημένος ή όχι) των απόψεων μιας ιδιαίτερης ομάδας (επαγγελματικής, πολιτικής, πνευματικής ή συνοικιακής) μέσα σε μια συγκεκριμένη κοινωνία. Η μορφή αυτή έχει τους δικούς της στόχους, τις δικές της αξίες, το δικό της κώδικα σκέψης (επικυρωμένους ή όχι απ' την κοινωνία) που «εισάγονται» στην ατομική επικοινωνία σε διάφορα επίπεδα συνειδητοποίησης και σαφήνειας. Το άτομο «έξατομικεύει» έτσι ένα σύστημα υπερ-ατομικής σημασιολόγησης που δίνει στην ατομική επικοινωνία μια καινούργια διάσταση λόγου, παραμένοντας ταυτόχρονα στενά δεμένο μαζί της. Το σύστημα αυτό υπερ-ατομικής σημασίας πηγάζει με τη σειρά του από ένα χώρο που περιλαμβάνει ένα πανταχού παρόν σύνολο, που πρώτα

ἀναπτύχθηκε καὶ κατόπιν «κλείστηκε» ἀπ' τὸ κοινωνικὸ σύστημα ποὺ μέσα του γίνεται ἡ ἐπικοινωνία.

Ἡ θέση καὶ ἡ σημασία τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος σημασιολόγησης παρουσιάζουν μιὰ μεγάλη ποικιλία ἀνάλογα μὲ τις διαφορὲς ἱστορικὲς ἐποχές, ἀλλὰ μποροῦν πάντοτε νὰ καθορίζονται μὲ ἀρκετὴ ἀκρίβεια ἀπ' τὴ στιγμή ποὺ ἡ ἐπικοινωνία δὲν πηγάζει ἀπὸ ἀδιαμφισβήτητα μέσα καὶ σχέσεις τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Σήμερα τὰ κοινωνικὰ συστήματα σημασιολόγησης περικλείουν διαφορετικὰ Κράτη, διαφορετικὲς γλωσσικὲς ζώνες καὶ τείνουν νὰ ἐναρμονιστοῦν ἀπ' τὴ μιὰ μεριά μὲ τὸ σύνολο τῶν περισσότερο ἢ λιγώτερο ἀνεπτυγμένων κεφαλαιοκρατικῶν χωρῶν κι ἀπ' τὴν ἄλλη μὲ τις ἐξελισσόμενες κομμουνιστικὲς κοινωνίες. Τὸ σύστημα αὐτὸ παίξει ἓνα καθοριστικὸ ρόλο ἰδιαίτερα στὸ ἐπίπεδο τῆς πολεμικῆς καὶ τοῦ πολιτικοῦ λόγου, ἔχει ὅμως τὸ ἴδιο σημαντικὸ ρόλο καὶ στὴν καθημερινὴ ὀμιλία μὲ πιὸ ἔμμεσο, ἀσυνείδητο, συγκινησιακὸ τρόπο. Μιὰ αὐθεντικὴ φιλοσοφικὴ ἀνάλυση τοῦ νοήματος θὰ πρέπει νὰ λάβει ὑπ' ὄψη τῆς ὅλες αὐτὲς τῆς σημασιολογικῆς διαστάσεις γιατί οἱ γλωσσικὲς ἐκφράσεις συμμετέχουν σὲ καθεμιὰ ἀπ' αὐτές.

Μπορεῖ νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι μιὰ «ἐξωτερικὴ» ἀνάλυση (σὲ εἰσαγωγικά, γιατί στὴν πραγματικότητα δὲν εἶναι ἀληθινὰ ἐξωτερικὴ ἀλλὰ περισσότερο παρουσιάζει τὴν ἐσωτερικὴ ἀνάπτυξη τοῦ νοήματος) δὲν εἶναι καθόλου κατάλληλη ὅταν θέλουμε νὰ κατανοήσουμε τὴ σημασία τῶν ὄρων ἀναλύοντας τὴ χρῆση τους καὶ τὴ λειτουργία τους στὸν καθημερινὸ λόγο. Ἄλλὰ, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἡ γλωσσολογικὴ ἀνάλυση στὴ σύγχρονη φιλοσοφία δὲν κάνει τέτοιου εἴδους ἀνάλυση τῶν ὄρων. Καὶ δὲν τὴν κάνει, στὸ βαθμὸ ποὺ τοποθετεῖ τὸν καθημερινὸ λόγο μέσα σ' ἓνα εἰδικὸ ἀκαδημαϊκὸ σύνολο, ἓνα σύνολο «καθαρισμένο», τεχνητό. Ὁ καθημερινὸς λόγος στὴν πραγματικότητα ἔχει ἀποστειρωθεῖ καὶ ἀναισθητοποιηθεῖ μὲ τὴν ἀνάλυση αὐτὴ. Ἡ πολυδιάστατη γλῶσσα μεταβλήθηκε σὲ μιὰ γλῶσσα μονοδιάστατη ποὺ δὲν περιέχει πιὰ ἀλληλοσυγκρουόμενες σημασίες ποὺ νὰ τὴν ἀμφισβητοῦν ἢ σημασία χάνει κάθε ἐκρηκτικὴ κοινωνικὴ διάσταση.

Τὰ ἀκατάπανστα γλωσσικὰ παιγνίδια τοῦ Βιτγκενστάϊν μὲ τις πέτρες τῆς οἰκοδομῆς, ἢ οἱ κουβέντες τοῦ Τζόε καὶ τοῦ Ρίτσαρντ Ντόε μποροῦν νὰ χρησιμεύουν ἀκόμη μιὰ φορὰ γιὰ παράδειγμα. Παρὰ τὴν ἀπλότητα καὶ τὴν καθαρότητα τοῦ παραδείγματος, αὐτοὶ ποὺ μιᾶνε καὶ ἡ κατάσταση ὅπου μιᾶνε δὲν ταυτίζονται. Εἶναι ὁ Χ καὶ ὁ Ψ, μ' ὅση οἰκειότητα κι ἂν μιᾶνε μεταξύ τους. Σ' ἓνα πραγματικὸ ὅμως σύνολο λόγου, ὁ Χ καὶ ὁ Ψ εἶναι «φαντασματικοί». Δὲν ὑπάρχουν· εἶναι δημιουργήματα τοῦ φιλόσοφου ποὺ κάνει τὴν ἀνάλυση. Τὰ λόγια τοῦ Χ καὶ τοῦ Ψ εἶναι ἀλήθεια ὅτι εἶναι ἀπόλυτα κατανοητὰ καὶ πολὺ δίκαια ἢ γλωσσολογικὴ ἀνάλυση κάνει ἐκκλιση στὴν κατανόηση τοῦ μέσου ἀνθρώπου. Στὴν πραγματικότητα

ὅμως, δὲν καταλαβαινόμαστε μεταξύ μας παρά μέσ' ἀπὸ ζῶνες ὀλόκληρες ἀσυνεννοησίας καὶ ἀντιφάσεων. Ὁ πραγματικὸς κόσμος τοῦ καθημερινοῦ λόγου εἶναι ὁ κόσμος τῆς πάλης γιὰ τὴν ὑπαρξη. Βέβαια, εἶναι ἕνας κόσμος ἐντελῶς συγκεχυμένος, θολὸς καὶ σκοτεινὸς πού ὀπωσδήποτε χρειάζεται περισσότερο καθαρότητα. Μποροῦμε μάλιστα νὰ ποῦμε ὅτι τὸ ξελαμπικάρισμα τοῦ μπορεῖ νὰ ἔχει καὶ θεραπευτικὸ ἀποτέλεσμα: καὶ μόνο ὅταν ἡ φιλοσοφία γίνει θεραπευτικὴ, πραγματώνει τὸν ἑαυτό της.

Ἡ φιλοσοφία θὰ πραγματοποιήσει αὐτὸ τὸ σκοπὸ, ὅταν ἀπελευθερώσει τὴ σκέψη ἀπ' τὸ κατεστημένο τοῦ λόγου καὶ τῆς συμπεριφορᾶς, ὅταν δείξει καθαρά τὸν ἀρνητικὸ χαρακτήρα τοῦ «Κατεστημένου», ὅταν προβάλλει τὶς δικές της προοπτικές. Βέβαια, ἡ φιλοσοφία δὲν μπορεῖ νὰ ἀνταρχειῖ ἢ νὰ προτείνει παρά μὲ τὴ σκέψη. Εἶναι οὐσιαστικὰ ἰδεολογία, ὁ ἰδεολογικὸς χαρακτήρας εἶναι ἡ ἀληθινὴ μοῖρα τῆς φιλοσοφίας καὶ κανεὶς ἐπιστημονισμὸς, κανεὶς θετικισμὸς δὲν μπορεῖ νὰ τὸν ξεπεράσει. Ὅμως, μὲ τὴν ἰδεολογικὴ τῆς προσπάθεια μπορεῖ νὰ ἐπιτελέσει μιὰ θεραπευτικὴ λειτουργία — μπορεῖ νὰ δείξει τὴν πραγματικότητα ἔτσι ὅπως εἶναι καὶ νὰ δείξει ἀκόμη αὐτὸ πού ἡ τέτοια πραγματικότητα ἐμποδίζει νὰ ὑπάρξει.

Μέσα σὲ μιὰ ὀλοκληρωτικὴ κοινωνία ὁ θεραπευτικὸς σκοπὸς τῆς φιλοσοφίας πρέπει νὰ ἀποκτήσει πολιτικὸ χαρακτήρα ἀπ' τὴ στιγμή πού τὸ σύνολο τοῦ κατεστημένου λόγου τείνει ν' ἀποκρυσταλλωθεῖ σ' ἕνα ἀπόλυτα κατευθυνόμενο καὶ ἑτεροκαθοριζόμενο σύνολο. Ἡ πολιτικὴ λοιπὸν θὰ πρέπει νὰ μπεῖ στὴ φιλοσοφία ὄχι σὰν εἰδικὸς τομέας οὔτε σὰν ἀντικείμενο ἀνάλυσης· θὰ πρέπει νὰ ἀναλύσει τὸ περιεχόμενο τῶν φιλοσοφικῶν ἐννοιῶν γιὰ νὰ βρεῖ μιὰ μὴ εὐνουχισμένη πραγματικότητα. Ἄν ἡ γλωσσολογικὴ ἀνάλυση δὲν συμβάλλει σὲ μιὰ τέτοια ἀντιμετώπιση, ἂν ἀντίθετα συμβάλλει στὴν περιχαράκωση τῆς σκέψης μέσα στὸ εὐνουχισμένο σύνολο τοῦ καθημερινοῦ λόγου, τότε μποροῦμε νὰ ποῦμε πὼς εἶναι ἀπόλυτα ἀσυνεπής. Μποροῦμε νὰ ποῦμε ἀκόμη πὼς εἶναι μιὰ σκέψη πού φουγομαχεῖ, πού καταφεύγει στὸ μὴ-ἀμφισβητούμενο, δηλαδή στὸ ἐξωπραγματικὸ, σ' αὐτὸ πού δὲν εἶναι παρά ὕλικὸ γιὰ ἀκαδημαϊκὲς φιλονικίες.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΑΛΛΑΓΗΣ

8

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ

Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΤΗΣ ΥΠΟΧΡΕΩΣΗ

Τὸ γεγονός, ὅτι ἡ ἀναλυτικὴ φιλοσοφία ἀναφέρεται σὲ μιὰ εὐνουχισμένη πραγματικότητα λόγου καὶ σκέψης, φαίνεται καθαρὰ στὸν τρόπο πὸ ἀντιμετωπίζει τὸ πρόβλημα τῶν καθολικῶν ἐννοιῶν. Δείξαμε ὅτι αὐτὸ τὸ πρόβλημα πηγάζει ἀπ' τὸν γενικὸ χαρακτήρα τῶν φιλοσοφικῶν ἐννοιῶν πὸ ἐνυπάρχουν στὴν ἱστορία καὶ ταυτόχρονα τὴν ὑπερβαίνουν. Τώρα πρέπει νὰ κάνουμε μιὰ λεπτομερέστερη ἐξέταση τοῦ προβλήματος. Ἐδῶ δὲν πρόκειται ἀπλᾶ καὶ μόνο γιὰ ἓνα ἀφηρημένο ἐπιστημολογικὸ πρόβλημα ἢ γιὰ ἓνα πρόβλημα ψευτο-συγκεκριμένης γλώσσας πὸ ἀναφέρεται στὴ χρήση της· τὸ πρόβλημα τῶν καθολικῶν ἐννοιῶν βρίσκεται στὴν καρδιὰ τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης. Ἀνάλογα μὲ τὸν τρόπο πὸ ἀντιμετωπίζει τὶς καθολικὲς ἐννοιες, μποροῦμε νὰ καθορίσουμε καὶ τὴ θέση πὸ κατέχει μιὰ φιλοσοφία στὴν πνευματικὴ κουλτούρα — τὴν ἱστορικὴ της λειτουργία.

Ἡ σύγχρονη ἀναλυτικὴ φιλοσοφία ξορκίζει μὲ λύσσα τοὺς «μύθους» καὶ τὰ μεταφυσικὰ «φαντάσματα» ὅπως ἡ Συνείδηση, τὸ Πνεῦμα, ἡ Θέληση, τὸ Ἐγώ, διαλύοντας τὸ περιεχόμενο αὐτῶν τῶν ἐννοιῶν μέσα σὲ φόρμουλες πὸ διατυπώνουν ἰδιαιτερές ἐνέργειες, πραγματοποιήσεις, δυνάμεις, τάσεις καὶ ἰδιαιτερές καὶ ἀκριβεῖς ἐξειδικεύσεις. Τὸ ἀποτέλεσμα δείχνει μὲ τρόπο ἐκπληκτικὸ ὅτι εἶναι ἀδύνατο νὰ καταστραφοῦν αὐτὲς οἱ ἐννοιες — τὸ φάντασμα ἐξακολουθεῖ νὰ τρομάζει. Κάθε ἐξήγηση, κάθε ἐρμηνεία μπορεῖ νὰ περιγράφει ὀρθότατα μιὰ εἰδικὴ πνευματικὴ διαδικασία· γιὰ παράδειγμα, ἡ πράξη φαντασίας πὸ ἐκφράζω ὅταν λέω «ἐγώ», ἢ πὸ ἐκφράζει ὁ παπὰς ὅταν λέει ὅτι ἡ Μαρία εἶναι «καλὴ κοπέλλα»· οὔτε μιὰ ὅμως ἀπ' αὐτὲς τὶς ἐκφράσεις οὔτε καὶ τὸ συνολικὸ τους ἄθροισμα δὲν μπορεῖ νὰ

πιάσει καὶ νὰ περικλείσει τὴν πλήρη σημασία ὄρων ὅπως Θέληση, Πνεῦμα, Ἐγώ, Καλωσύνη. Οἱ καθολικότητες αὐτὲς διατηροῦνται ἀκόμη, εἴτε μὲ τὴν κοινὴ τους εἴτε μὲ τὴν «ποιητικὴ» τους χρῆση καί, μέσ' ἀπ' αὐτὲς τίς χρήσεις, διακρίνονται ἀπ' τίς διάφορες μορφὲς συμπεριφορᾶς ἢ ἐπιθυμίας ὅπου, σύμφωνα μὲ τὸν ἀναλυτικὸ φιλόσοφο, ἐκπληρώνουν τὴ σημασίαν τους.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι γιὰ νὰ κάνουμε μιὰ ὀλοκληρωτικὴ ἀξιολόγησι, δὲν ἀρκεῖ νὰ βεβαιώσουμε ὅτι οἱ καθολικότητες αὐτὲς δηλώνουν ἓνα σύνολο ποῦ εἶναι περισσότερο, κάτι ἄλλο ἀπὸ τὰ μέρη του. Αὐτὸ κάνουν ἐπιφανειακά, ἀλλὰ γιὰ νὰ φανερωθεῖ αὐτὸ τὸ «σύνολο», χρειάζεται μιὰ ἀνάλυσι τοῦ πρακτικοῦ καὶ μὴ εὐνουχισμένου περιγυροῦ. Ἐὰν ἀπορρίψουμε αὐτὴ τὴ μορφή ὑπερ-γλωσσολογικῆς ἀνάλυσις κι ἂν πάρουμε κατὰ γράμμα τὸν καθημερινὸ λόγον — ἂν δηλαδὴ ἓνας κόσμος ὅπου γενικά φαινεταὶ νὰ ὑπάρχει ἀλληλοσυνεννόησι ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὸν σύγχρονον κόσμον ὅπου ἡ ἔλλειψι συνεννόησις καὶ οἱ κατευθυνόμενες μορφὲς ἐπικοινωνίας κυριαρχοῦν — τότε οἱ καθολικότητες θὰ μπορέσουν νὰ ἐρμηνευθοῦν κι ἡ «μυθολογικὴ τους» σύστασις θὰ μπορέσει νὰ πάρει νοητικὲς καὶ φυσικὲς μορφὲς συμπεριφορᾶς.

Μολαταῦτα, πρέπει νὰ διαμαρτυρηθοῦμε γιὰ τὸν τρόπο αὐτὸ φαλκίδευσις τῶν ἐννοιῶν στ' ὄνομα τοῦ φιλόσοφου καὶ τοῦ ἀνθρώπου τοῦ δρόμου ἀκόμη, γιὰ τὴν οἱ εὐνουχισμένες αὐτὲς ἐννοιες λειτουργοῦν μέσα στὴ ζωὴ τους καὶ στὸ λόγον τους. Δὲν εἶναι αὐτὸς ὁ γνήσιος τρόπος συμπεριφορᾶς τους, ὁ γνήσιος τρόπος ὁμιλίας τους· τοὺς ἐπιβάλλεται ἀπ' τὰ ἔξω, τοὺς αἰφνιδιάζει, τὴ στιγμὴ ποῦ ὑποχρεώνονται ἀπ' τίς «περιστάσεις» νὰ ταυτίσουν τὸ πνεῦμα τους μὲ τίς νοητικὲς διαδικασίες, τὸ ἐγὼ τους μὲ τοὺς ρόλους καὶ τίς λειτουργίες ποῦ πρέπει νὰ ἐκπληρώσουν σ' αὐτὴ τὴν κοινωνία. Ἐὰν ἡ φιλοσοφία δὲν ἀντιλαμβάνεται αὐτὲς τίς διαδικασίες ἐρμηνείας καὶ συνταυτισμοῦ σὰν κοινωνικὲς διαδικασίες — σὰν ἓνα εὐνουχισμό, δηλαδὴ, τοῦ πνεύματος (καὶ τοῦ σώματος) ποῦ ἐπιβάλλεται στὰ ἄτομα ἀπ' τὴν κοινωνία, — αὐτὸ συμβαίνει γιὰ τὴν φιλοσοφία μάχεται μονάχα τὸ φάντασμα τῆς σύστασις ποῦ ἐπιθυμεῖ νὰ ἀπομυστικοποιήσῃ. Ἐὰν οἱ ἐννοιες τοῦ «Πνεύματος», τοῦ «Ἐγῶ», τῆς «Συνείδησις», κλπ. ἔχουν μιὰ μυστικοποιημένη πλευρά, εἶναι ἐξ αἰτίας τοῦ τρόπου ποῦ μεταφράστηκαν στὴν συμπεριφορά. Ἡ μετάφρασις ἔχει μυστικοποιημένο χαρακτῆρα ἐπειδὴ ἀκριβῶς μεταφράζει πιστὰ τὴν ἐννοια στοὺς δοσμένους τρόπους συμπεριφορᾶς· παίρνεται ἔτσι ἡ φαινομενικότητα (πραγματικὴ ἄλλωστε κι αὐτὴ!) μιᾶς εὐνουχισμένης καὶ καταπιεσμένης μορφῆς, γιὰ πραγματικότητα.

Μολαταῦτα, ἀκόμη κι ἂν πρόκειται γιὰ μάχη φαντασμάτων, μερικὲς ἀπ' τίς δυνάμεις ποῦ κινητοποιήθηκαν θὰ μποροῦσαν νὰ δώσουν ἓνα τέλος σ' αὐτὸν τὸν ψευτοπόλεμον. Ἐνα ἀπ' τὰ κυριώτερα προβλήματα στὴν ἀναλυτικὴ φιλοσοφία εἶναι τὸ πρόβλημα τῶν διατυπώσεων ποῦ ἀναφέρονται

σὲ καθολικότητες ὅπως «Ἔθνος», «Κράτος», «Βρεταννικὸ σύνταγμα», «πανεπιστήμιο τῆς Ὁξφόρδης», «Ἀγγλία»¹. Δὲν ὑπάρχει ἰδιαίτερη ὄντοτητα ποῦ νὰ ἀνταποκρίνεται σ' αὐτὲς τὶς καθολικὲς ἔννοιες. Παρ' ὄλ' αὐτὰ, φαίνεται πὼς δὲν μπορεῖ νὰ γίνει ἀλλοιωτικά, ὅπως ὅποτε θὰ ποῦμε «τὸ Ἔθνος» ἐπιστρατεύτηκε, «ἡ Ἀγγλία» κήρυξε τὸν πόλεμο, σπούδασα στὸ «πανεπιστήμιο τῆς Ὁξφόρδης». Κάθε προσπάθεια νὰ «περιορίσουμε» τὶς προτάσεις αὐτὲς, θ' ἀλλάξει τὴ σημασίαν τους. Μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι τὸ Πανεπιστήμιο δὲν εἶναι μιὰ ἰδιαίτερη ὄντοτητα, πάνω ἀπ' τὰ διάφορα κολλέγια, τὶς βιβλιοθηκὲς κλπ., ἀλλὰ ὅτι εἶναι ἕνας ὅρος ποῦ ἐκφράζει μονάχα τὸν τρόπο ποῦ εἶναι ὀργανωμένα τὰ κολλέγια κι οἱ βιβλιοθηκὲς. Ἄκομη μπορεῖ νὰ δοθοῦν παρόμοιες ἐξηγήσεις καὶ γιὰ τὶς ἄλλες ἔννοιες. Ὅμως, στὸ ἐπίπεδο ὅπου τὰ ἀντικείμενα καὶ τὰ πρόσωπα αὐτὰ ὀργανώνονται, ἐνσωματώνονται καὶ διοικοῦνται, λειτουργεῖ μιὰ ὄντοτητα διαφορετικὴ ἀπ' τὰ μέρη ποῦ τὴ συνιστοῦν — σὲ τέτοιο βαθμὸ, ποῦ μπορεῖ νὰ ἔχει τὴ δικὴ τῆς ζωὴ καὶ τὸ δικό της θάνατο, ὅπως, ἄς ποῦμε, τὸ Ἔθνος καὶ τὸ Σύνταγμα. Τὰ πρόσωπα ποῦ ἐκτελοῦν μιὰ διαταγή, μπορούμε βέβαια κατὰ κάποιον τρόπο νὰ τὰ ἐντοπίσουμε, ἀλλὰ δὲν ἐνεργοῦν σὰν ἄτομα, δροῦν σὰν «ἐκπρόσωποι» τοῦ Ἔθνους, τῆς μεγάλης βιομηχανίας, τοῦ Πανεπιστημίου, τοῦ Κογκρέσσου τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν, τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς, τοῦ Κόμματος, τοῦ Συμβουλίου τῶν διευθυντῶν καὶ τῶν διοικούντων, τοῦ Προέδρου, τῆς Διοικήσεως, τῆς Σχολῆς: ὅταν συγκεντρώνονται καὶ ἀποφασίζουν γιὰ τὴ χάραξη μιᾶς πολιτικῆς, ἀποτελοῦν ὄντοτητες ἅπτες καὶ πραγματικὲς τοποθετημένες πάνω ἀπ' τὶς ἀτομικὲς συνισταμένες. Γίνονται ἅπτες μὲ τὰ κείμενα τῶν νόμων, μὲ τὶς συνέπειες τῶν νόμων, μὲ τὰ πυρηνικὰ ὄπλα ποῦ ἐλέγχουν καὶ παράγουν, μὲ τὶς ὀνομασίες, τοὺς μισθοὺς καὶ τὶς διαταγὰς ποῦ ἐπιβάλλουν. Μαζεμένα στὶς συνελεύσεις, τὰ ἄτομα γίνονται (συχνὰ χωρὶς νὰ τὸ συνειδητοποιοῦν) φερέφωνα τῶν θεσμῶν, τῶν ἐπιρροῶν καὶ τῶν συμφερόντων ποῦ ἐνσαρκώνουν οἱ ὀργανισμοί. Οἱ ἀποφάσεις τους (ψῆφος, πίεση, προπαγάνδα) — καθοριζόμενες κι αὐτὲς ἀπ' τοὺς ἀνταγωνιστικὸς θεσμοὺς καὶ τὰ συμφέροντα — θέτουν σὲ κίνηση τὸ Ἔθνος, τὸ Κόμμα, τὴ μεγάλη Βιομηχανία, τὸ Πανεπιστήμιο. Οἱ ἀποφάσεις τους ἀκόμη τὰ διατηροῦν καὶ τὰ ἀνανεώνουν — σὰν θεσμοὺς ποῦ ἐκ-

1. Βλέπε Γκίλμπερτ Ράουλ, *The concept of Mind*, ὅπου παρ., σ. 17 κ.έ. Τζ. Γουίλσον, «*Metaphysics and Verification*», στὸ: *Philosophy and Psycho-Analysis*, Ὁξφόρδη, 1953. Α.Γ.Ν. Flew, τὴν εἰσαγωγὴν στὴν *Λογικὴ καὶ Γλῶσσα*, Ὁξφόρδη, 1955. Ντ. Πῆρς, «*Universals*», στὸ *Ἴδιο* (Δεύτερη σειρά) Ὁξφόρδη 1959. Τζ. Ἑρμσον, *Philosophical Analysis*, Ὁξφόρδη, 1956. Μπ. Ράσσελ, *My Philosophical Development*, Νέα Ἰόρκη, 1959, σ. 223. Πῆτερ Λάσλετ, ἐκδ. *Φιλοσοφία, Πολιτικὴ καὶ Κοινωνία*, Ὁξφόρδη, 1956, σ. 22 κ.έ.

προσωποῦν τὴν καθολικὴν, ἔσχατη (σχετικὰ) πραγματικότητα καὶ κυριαρχοῦν πάνω στοὺς ἰδιαίτερους θεσμοὺς καὶ πάνω στοὺς ἀνθρώπους ποὺ ὑπάρχουν σ' αὐτούς.

Ἡ πραγματικότητα αὐτὴ πῆρε μιὰ ὑπερεπιβαλλόμενη, ἀνεξάρτητη ὑπαρξὴ κι οἱ διατυπώσεις ποὺ ἀναφέρονται σ' αὐτὴ, ἐκφράζουν μιὰ πραγματικὴ καθολικότητα καὶ δὲν μποροῦν νὰ ἀναπαραχθοῦν σωστά μὲ διατυπώσεις ποὺ θὰ ἀναφέρονται σὲ ἰδιαίτερες ὀντότητες. Ὅταν ὁμως, ἐνῶ πρέπει νὰ ἐρμηνευτοῦν μ' αὐτὸν τὸν τρόπο διαπιστώνεται πὼς εἶναι κάτι ἀδύνατο, αὐτὸ σημαίνει πὼς ἐδῶ ὑπάρχει κάτι τὸ ψεύτικο. Γιὰ νὰ μιλήσουμε καθαρὰ, τὸ «Ἔθνος» ἢ τὸ «Κόμμα» θὰ ἔπρεπε νὰ μποροῦν νὰ ἀναλυθοῦν στὰ συστατικά τους καὶ στὶς ἀτομικὲς συνισταμένες τους. Τὸ γεγονός ὅτι αὐτὸ δὲν τὸ μποροῦν εἶναι ἓνα γεγονός ἱστορικὸ ποὺ δὲν ἐναρμονίζεται μὲ τὴν κατεύθυνση τῆς γλωσσολογικῆς καὶ λογικῆς ἀνάλυσης.

Καθὼς ἀνάμεσα στὶς κοινωνικὲς καὶ στὶς ἀτομικὲς ἀνάγκες δὲν ὑπάρχει ἄρμονία, δὲν ὑπάρχουν καὶ ἀντιπροσωπευτικοὶ θεσμοὶ ὅπου τὰ ἄτομα νὰ μποροῦν νὰ δράσουν καὶ νὰ μιλήσουν γιὰ τοὺς ἑαυτοὺς τους· γι' αὐτὸ καθιερώνεται ἡ πραγματικὴ τῶν καθολικῶν ἐννοιῶν ὅπως Ἔθνος, Κόμμα, Σύνταγμα, Μεγάλῃ Ἐπιχείρησι, Ἐκκλησία — ἐκφράζουν αὐτὲς μιὰ πραγματικότητα ποὺ δὲν ταυτίζεται μὲ κάθε ἰδιαίτερη ὀντότητα (ἄτομο, ὁμάδα, θεσμός). Μὲ τίς καθολικότητες αὐτὲς ἐκφράζονται διάφοροι βαθμοὶ καὶ τρόποι ἀντικειμενοποίησης. Ἄν εἶναι ἀνεξάρτητες, καὶ σ' ἀλήθεια εἶναι, τότε ὀργανώνουν τὸ σύνολο τῆς κοινωνίας μὲ ἀθέμιτο τρόπο, στὸ βαθμὸ ποὺ παραπέμπουν σὲ ἰδιαίτερες δυνάμεις. Ἡ καθολικὴ ἐννοία διεκδικεῖ ἀκόμη μιὰ ἀναδιατύπωση ποὺ νὰ ἐξαφανίσει ὅ,τι τὸ ἀθέμιτο ἔχει ἢ σύστασή της — ἀλλὰ μιὰ διατύπωση πολιτικῆ:

«Πιστεύουμε πὼς πεθαίνουμε γιὰ τὴν Τάξη, στὴν πραγματικὴτητα πεθαίνουμε γιὰ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ κόμματος. Πιστεύουμε πὼς πεθαίνουμε γιὰ τὴν ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου, στὴν πραγματικὴτητα πεθαίνουμε γιὰ τὴν ἐλευθερία τῶν μετοχικῶν μερίδων. Πιστεύουμε πὼς πεθαίνουμε γιὰ τὸ Προλεταριάτο, στὴν πραγματικὴτητα πεθαίνουμε γιὰ τὴ Γραφειοκρατία του. Πιστεύουμε πὼς πεθαίνουμε γιὰ ἓνα Κράτος ἐνῶ πεθαίνουμε γιὰ τὸ χρῆμα ποὺ τὸ στηρίζει. Πιστεύουμε πὼς πεθαίνουμε γιὰ τὸ Ἔθνος ἐνῶ πεθαίνουμε γιὰ τοὺς ληστές ποὺ τὸ φιμώνουν. Πιστεύουμε — ἀλλὰ γιατί πρέπει ὅπωςδῆποτε νὰ πιστεύουμε σ' ἓνα τόσο πυκνὸ σκοτάδι; Πιστεύουμε — πεθαίνουμε;. . . Πότε ἐπιτέλους θὰ μάθουμε νὰ ζοῦμε;»¹.

Νὰ μιὰ «καλὴ μετάφραση» τῆς ἀντικειμενοποιημένης μορφῆς τῶν καθολικῶν ἐννοιῶν σὲ μιὰ ἀληθινὰ συγκεκριμένη μορφή· κι αὐτὴ ὁμως ἀναγνωρίζει τὴν πραγματικὴτητα τῆς καθολικῆς ἐννοίας ἀφοῦ

1. Φρανσουὰ Πετρού, *La coexistence pacifique*, τ. III, σ. 631.

τήν ἀποκαλεῖ με τὸ πραγματικό της ὄνομα. Ἐάν δὲν μπορούμε νὰ πιάσουμε τὴν ὄντοτητα με τὴ γλωσσολογικὴ ἀνάλυση, αὐτὸ δὲν συμβαίνει ἐπειδὴ εἶναι μιὰ ὄντοτητα μυθικὴ κι ἔξω ἀπ' τὶς ἰδιαίτερες ὄντοτητες καὶ πραγματοποιήσεις ἀλλὰ γιατί εἶναι ἡ συγκεκριμένη, ἀντικειμενικὴ βάση τῆς λειτουργίας τους μέσα στὸ δοσμένο ἱστορικὸ καὶ κοινωνικὸ πλαίσιο. Σὰν τέτοια, εἶναι μιὰ πραγματικὴ, ἀποδειγμένη δύναμη ποὺ λειτουργεῖ μέσα στὶς πράξεις, στὶς μεταστάσεις καὶ στὶς σχέσεις τῶν ἀτόμων. Τὰ ἄτομα συμμετέχουν σ' αὐτὴ (με ἐντελῶς ἄνισο τρόπο): τοὺς καθορίζει τὴν ὑπαρξὴ καὶ τὶς δυνατότητές τους. Τὸ πραγματικὸ φάντασμα ἔχει μιὰ ἐκφοβιστικὴ δύναμη—τὴν ξέχωρη ἀνεξάρτητὴ ἐξουσία ποὺ ἀσκεῖ ἡ ὄντοτητα πάνω στὰ ἄτομα. Κι ἡ ὄντοτητα αὐτὴ δὲν εἶναι μονάχα μιὰ ἀναλυμένη Gestalt (ὅπως στὴν ψυχολογία), οὔτε ἓνα μεταφυσικὸ ἀπόλυτο (ὅπως στὸν Χέγκελ), οὔτε ἓνα ὀλοκληρωτικὸ Κράτος (ὅπως σὲ μιὰ μέτρια πολιτικὴ ἐπιστήμη)—εἶναι ἡ κατεστημένη κοινωνία ποὺ καθορίζει τὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων.

Ὅμως, ἀκόμη κι ἂν ἀποδώσουμε αὐτὸ τὸ εἶδος πραγματικότητας στὶς πολιτικὲς καθολικότητες, δὲν μπορούμε μήπως νὰ ποῦμε πὼς οἱ ἄλλες καθολικότητες ἔχουν διαφορετικὴ σύσταση; Ἐχουν πολὺ διαφορετικὴ σύσταση ἀλλὰ εἶναι πολὺ εὐκόλο νὰ τὶς ἀναλύσουμε μένοντες μέσα στὰ ὅρια τῆς ἀκαδημαϊκῆς φιλοσοφίας. Ἡ μελέτη ποὺ θὰ ἀκολουθήσει δὲν ἔχει τὴν πρόθεση νὰ λύσει τὸ «πρόβλημα τῶν καθολικῶν ἐννοιῶν»: θὰ προσπαθήσει μόνο νὰ δείξει ὅτι ὁ χώρος τῆς φιλοσοφικῆς ἀνάλυσης εἶναι περιορισμένος (τεχνητὰ) κι ὅταν εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ξεπεραστοῦν αὐτὰ τὰ ὅρια. Θὰ ἀσχοληθεῖ κυρίως με τὶς καθολικὲς ἐννοιες οὐσίας τὶς ξεχωριστὲς ἀπ' τὶς λογικο-μαθηματικὲς (γιὰ παράδειγμα, ὁμάδα, ἀριθμὸς, τάξη, κλπ.), κι ἀπ' αὐτές, θὰ ἀσχοληθεῖ περισσότερο με τὶς πιὸ ἀφηρημένες καὶ ἀμφισβητούμενες ποὺ ἀσκοῦν πραγματικὰ κριτικὴ στὴ φιλοσοφικὴ σκέψη.

Ἡ καθολικὴ ἐννοια οὐσίας ὄχι μονάχα κάνει ἀφαίρεση ἀπ' τὴν συγκεκριμένη ὄντοτητα, ἀλλὰ ταυτόχρονα ἐμφανίζει μιὰ ὄντοτητα διαφορετικὴ. Τὸ πνεῦμα εἶναι κάτι περισσότερο, κάτι ἄλλο ἀπ' τὴ συμπεριφορὰ καὶ τὶς πράξεις τῆς συνείδησης. Θὰ μπορούσαμε προσωρινὰ νὰ ποῦμε γιὰ τὴν πραγματικότητά της ὅτι εἶναι ὁ τρόπος σύμφωνα με τὸν ὁποῖο ἓνα ἄτομο κάνει τὴ σύνθεση αὐτῶν τῶν ἰδιαίτερων πράξεων καὶ τὶς συμπληρώνει. Θὰ μπορούσαμε ἀκόμη νὰ ποῦμε ὅτι ἡ σύνθεση αὐτὴ πραγματοποιεῖται a p r i o r i με μιὰ «ὑπερβατικὴ προσπέλαση», με τὴν ἐννοια ὅτι ἡ σύνθεση ποὺ ἐπιτρέπει τὶς ἰδιαίτερες πράξεις καὶ ἐνέργειες π ρ ο η γ ε ῖ τ α ι ἀπ' αὐτές, τοὺς δίνει τὴ μορφή τους καὶ τὶς διαφοροποιεῖ ἀπ' τὶς ἐνέργειες καὶ πράξεις τῶν «ἄλλων συνειδήσεων». Ἡ διατύπωση αὐτὴ ὅμως ἔρχεται σὲ σύγκρουση με τὴν καντιανὴ ἀντίληψη, γιατί ἡ προτεραιότητα τῆς συνειδητοποίησης αὐτῆς εἶναι ἐμπειρικὴ καὶ περιλαμβάνει τὴν ἐμπειρία, τὶς ιδέες καὶ τὶς ὑπερατομικὲς ἐπιθυμίες ἰδιαίτερων κοινωνικῶν ὁμάδων.

Ἄν λάβουμε ὅλες αὐτὲς τὶς πλευρὲς ὑπ' ὄψη μας, μποροῦμε ἄνετα νὰ ὀνομάσουμε τὴ συνείδηση διάθεση, ιδιότητα. Δὲν εἶναι μιὰ ἀτομικὴ διάθεση ἢ ιδιότητα ἀνάμεσα στὶς ἄλλες, ἀλλὰ μιὰ μὲ στενὴ ἔννοια γενικὴ διάθεση ποὺ ὑπάρχει κοινὴ στὰ ἄτομα, στὰ μέλη μιᾶς ὀμάδας, μιᾶς τάξης, μιᾶς κοινωνίας, σὲ διάφορες βαθμίδες. Τώρα λοιπὸν ἀποκτᾶται μεγάλη σημασία ὁ διαχωρισμὸς ἀνάμεσα στὴν ἀληθινὴ καὶ στὴν πλαστὴ συνείδηση. Μποροῦμε νὰ ποῦμε πὼς ἡ πλαστὴ συνείδηση καί τὴ σύνθεση τῶν δεδομένων τῆς ἐμπειρίας μέσα σὲ ἔννοιες ποὺ παραπέμπουν τὸ ἴδιο ἀπόλυτα καὶ ἀποτελεσματικὰ στὴ δοσμένη κοινωνία μὲς' ἀπ' τὰ δοσμένα γεγονότα. Ἄν προτείνουμε αὐτὸ τὸν «κοινωνιολογικὸ» ὀρισμὸ, δὲν τὸ κάνουμε ἐξ αἰτίας μιᾶς κάποιας πρόληψης ὑπὲρ τῆς κοινωνιολογίας, ἀλλὰ γιατί ὑπάρχει μιὰ ἀναμφισβήτητὴ ἐπιδρομὴ τῆς κοινωνίας στὰ δεδομένα τῆς ἐμπειρίας. Συνακόλουθα ἡ κοινωνία ἀσκεῖ μιὰ συμπίεση ἀνω στὴ διαμόρφωση τῶν ἐννοιῶν καὶ ἡ συμπίεση αὐτὴ ἰσοδυναμεῖ μὲ τὴν ἀκαδημαϊκὴ ὀροθέτηση τῆς ἐμπειρίας, τὴ στηριγμένη στὸν περιορισμὸ τοῦ νοήματος.

Ἄκόμη, ὁ «φυσιολογικὸς» αὐτὸς περιορισμὸς τῆς ἐμπειρίας προκαλεῖ μιὰ ἀυξανόμενη ἔνταση, ἀκόμη καὶ σύγκρουση, ἀνάμεσα στὴ συνείδηση καὶ στὶς πράξεις τῆς συνείδησης. Ὅταν μιλάω γιὰ τὸ πνεῦμα ἐνὸς προσώπου δὲν ἀναφέρομαι ἀπλὰ καὶ μόνο στὶς νοητικὲς του διαδικασίες, ἔτσι ὅπως ἐκδηλώνονται στὶς ἐκφράσεις του, στὴ γλῶσσα του καὶ στὴ συμπεριφορὰ του, κλπ., οὔτε ἀναφέρομαι μόνο στὶς διαθέσεις του ἢ στὶς ιδιότητές του ὅπως ἀποδείχνονται στὴν πείρα ἢ ὅπως συνάγονται ἀπ' αὐτὴ. Ὅταν μιλάω γιὰ τὸ πνεῦμα ἐνὸς προσώπου, ἀναφέρομαι ἀκόμη καὶ σ' αὐτὸ ποὺ δὲν ἐκφράζει, σ' αὐτὸ γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν δείχνει καμιά διάθεση, σ' αὐτὸ ποῦ, τελικὰ, ὑπάρχει καί, κατὰ ἓνα μεγάλο ποσοστὸ, καθορίζει τὴ συμπεριφορὰ του, τὴν κατανόησή του, τὴ διαμόρφωση τῶν ἐννοιῶν του καὶ τοῦ χώρου τους.

Αὐτὲς εἶναι, «ἀρνητικὰ παροῦσες», οἱ εἰδικὲς δυνάμεις τοῦ «περιβάλλοντος» ποὺ διαθέτουν πρῶτα -πρῶτα τὸ πνεῦμα στὴν αὐθόρμητη ἄρνηση μερικῶν δεδομένων, συνθηκῶν καὶ σχέσεων. Εἶναι παροῦσες σὰν συμπίεσμένα ὑλικά στοιχεῖα. Ἡ ἀποῦσία τους εἶναι μιὰ πραγματικότητα — ἓνας θετικὸς παράγοντας ποὺ ἐπιτρέπει τὴν ἐξήγηση τῶν νοητικῶν διαδικασιῶν, τοῦ νοήματος τῶν λέξεων καὶ τῆς συμπεριφορᾶς. Νόημα, γιὰ ποιόν; Πρῶτα -- πρῶτα γιὰ τὸν ἐπαγγελματία φιλόσοφο ποὺ σκοπὸ ἔχει νὰ διορθῶνει τὰ σφάλματα ποὺ κατακλύζουν τὸ χῶρο τοῦ καθημερινοῦ. Ὑστερα γι' αὐτοὺς ποὺ ὑποφέρουν ἀπ' αὐτὰ τὰ σφάλματα ἂν καὶ χωρὶς συνείδηση γι' αὐτὸ — γιὰ τὸν Τζόζεφ Ντόε καὶ γιὰ τὸν Ρίτσαρντ Ρόε. Ἡ σύγχρονη γλωσσολογικὴ ἀνάλυση δὲν ἐκπληρώνει αὐτὸ τὸ σκοπὸ ὅταν ἐρμηνεύει τὶς ἔννοιες μὲ τοὺς ὄρους ἐνὸς φτωχέμου καὶ προκαθορισμένου πνεύματος. Αὐτὸ ποὺ διακυβεύεται εἶναι τὸ ἀπόλυτο καὶ ἀξεκαθάριστο πε-

ριεχόμενο μερικῶν ἐνοιῶν-κλειδιῶν, εἶναι ἡ ἀπαραίτητη λειτουργία τους γιὰ τὴ χωρὶς συμπύεση κατανόηση τῆς πραγματικότητας, κι ἀκόμα ἡ λειτουργία τους μέσα στὴν ἀσυμμόρφωτη καὶ κριτικὴ σκέψη.

Οἱ παρατηρήσεις ποὺ κάναμε σχετικὰ μὲ τὸ περιεχόμενο πραγματικότητας τῶν καθολικοτήτων ὅπως «πνεῦμα» καὶ «συνείδηση», μποροῦν νὰ ἐφαρμοστοῦν καὶ σὲ ἄλλες τέτοιες ὅπως ἡ Ὁμορφιά, ἡ Δικαιοσύνη, ἡ Εὐτυχία καὶ τὰ ἀντίθετά τους; Φαίνεται ὅτι ἂν οἱ ἀμετάφραστες αὐτὲς καθολικότητες διατηροῦνται σὰν νευραλγικὰ σημεῖα τῆς σκέψης, ἀντανακλοῦν τὴ θλιβερὴ συνειδητοποίηση τοῦ διαιρεμένου κόσμου ὅπου «ὄ,τι ὑπάρχει» βρίσκεται κάτω ἀπ' «ὄ,τι μπορεῖ νὰ ὑπάρξει», τὸ ἀρνεῖται μάλιστα. Θὰ πρέπει ν' ἀνεβούμε μέχρι τὴ θεμελιακὴ ἐμπειρία, ἐκείνη δηλαδὴ ποὺ ἔδειξε αὐτὸ ποὺ διαφοροποιεῖ ἀθεράπευτα τὴν δυνατότητα καὶ τὴν ὑπάρχουσα πραγματικότητα, γιὰ νὰ βροῦμε αὐτὸ ποὺ διαφοροποιεῖ ἀθεράπευτα τὶς καθολικότητες καὶ τὶς μερικότητές τους — τὶς δυὸ διαστάσεις τοῦ μόνου πειραματισμένου κόσμου. Ἡ καθολικότητα συλλαμβάνει μέσα σὲ μιὰ καὶ μόνη ἰδέα, τὶς δυνατότητες ποὺ πραγματοποιήθηκαν καὶ ταυτόχρονα «μπλοκαρίστηκαν» στὴν πραγματικότητα.

Ὅταν μιλάω γιὰ τὴν ὁμορφιά μιᾶς κοπέλλας, γιὰ ἓνα ὁμορφο τοπίο, γιὰ ἓναν ὁμορφο πίνακα, ἔχω βέβαια διαφορετικὰ πράγματα στὸ μυαλό. Τὸ κοινὸ τους σημεῖο — ἡ «ὁμορφιά» — δὲν εἶναι μιὰ ὑπαρξη ἢ μιὰ λέξη μυστηριώδης. Ἀντίθετα, τίποτα δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδειχτεῖ πιὸ ἄμεσα καὶ πιὸ καθαρὰ ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς «ὁμορφιάς» σὲ διάφορα ὁμορφα ἀντικείμενα. Ὁ ἐρωτευμένος, ὁ φιλόσοφος, ὁ καθέννας, μποροῦν νὰ τὴν ὀρίσουν μὲ πολὺ διαφορετικὸ τρόπο, ἀλλὰ ὅλοι τους καθορίζουν τὴν ἴδια κατάσταση, τὴν ἴδια εἰδικὴ κατάσταση — κάποια ἢ κάποιες ιδιότητες ποὺ κάνουν τὸ ὁμορφο νὰ ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ ἄλλα ἀντικείμενα. Ἡ ὁμορφιά ἀποδείχεται μέσα στὸ ὁμορφο μὲ τρόπο ταυτόχρονα συγκεχυμένο καὶ ἄμεσο — δηλαδὴ τὴ βλέπουμε, τὴν ἀκοῦμε, τὴν ἀνακαλύπτουμε, τὴν ἀγγίζουμε, τὴν κατανοοῦμε. Ἀποδείχεται σὰν ἓνα σόκ, ἴσως ἐξ αἰτίας τοῦ χαρακτήρα ἀντίθεσης ποὺ κατέχει ἡ ὁμορφιά, θραυεῖ τὸν κύκλο τῆς καθημερινῆς ἐμπειρίας, φέρνει (γιὰ μιὰ σύντομη στιγμή) σὲ μιὰ ἄλλη πραγματικότητα (ποὺ ἀπόλυτο στοιχεῖο τῆς μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ φρίκη)¹.

Ἡ περιγραφή αὐτὴ ἔχει ἀκριβῶς τὸ μεταφυσικὸ χαρακτήρα, ποὺ ἡ θετικιστικὴ ἀνάλυση ἐπιδιώκει νὰ παραμερίσει στὴν ἐρμηνεία τῆς, ποὺ ὅμως τελικὰ παραμερίζει αὐτὸ ποὺ θάπρεπε νὰ ὀρισθεῖ. Ὑπάρχουν στὴν αἰσθητικὴ πολλοὶ «τεχνικοὶ» ὀρισμοὶ τῆς ὁμορφιάς, ὅλοι λίγο-πολὺ ἱκανοποιητικοί, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι δὲν ὑπάρχει παρὰ ἓνας καὶ μόνος ἱκανὸς νὰ διατηρήσει τὸ περιεχόμενο ποὺ βιώνεται στὴν ὁμορφιά κι αὐτός, γι' αὐτὸ

τὸ λόγο, εἶναι ὁ λιγώτερο ἀκριβῆς ὀρισμὸς — εἶναι ὁ ὀρισμὸς τῆς ὀμορφιάς σάν «ὑπόσχεσης εὐτυχίας»¹. Πιάνει τὸ στιγμιαῖο καὶ ταυτόχρονα περαστικὸ στὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν πραγμάτων, στὶς σχέσεις ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους καὶ στὰ πράγματα, ὅτι παρουσιάζει τόσες διαφορὲς ὅσα καὶ ἄτομα, ὅτι φανερώνει ἐξ α φ α ν ι ζ ὀ μ ε ν ο αὐτὸ πού μπορεί νὰ γίνει.

Ὅταν κατηγοροῦνται οἱ καθολικὲς ἔννοιες ὅτι ἔχουν μιὰ θολή, σκοτεινὴ καὶ μεταφυσικὴ ὄψη κι ὅταν τονίζεται ἡ οἰκεία ὄψη τοῦ συγκεκριμένου, ἡ βεβαιότητα κι ἡ σιγουριά πού παρουσιάζουν τὸ κοινὸ αἴσθημα καὶ ἡ ἐπιστήμη, αὐτὸ γίνεται γιατί ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει ἀκόμη κάτι ἀπ' τὴν παλιὰ ἀγωνία πού δοκίμασε ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη ὅταν προχώρησε ἀπ' τὴ θρησκεία στὴ μυθολογία κι ὅταν ἀπ' τὴ μυθολογία πέρασε στὴ λογικὴ. Ἡ ἄμυνα καὶ ἡ σιγουριά ἀποτελοῦν ἀκόμη σημαντικὰ σημεῖα γιὰ τὸν πνευματικὸ προὔπολοισμὸ ὅπως ἄλλωστε καὶ γιὰ τὸν ἐθνικὸ. Ἡ ἀνερεύνητὴ ἐμπειρία φαίνεται νὰ ἔχει περισσότερὴ σχέση μὲ τὸ ἀφηρημένο καὶ τὸ καθολικὸ παρὰ ἡ ἀναλυτικὴ φιλοσοφία· ἀκόμη φαίνεται νὰ ἔχει κατολισθήσει σ' ἓναν κόσμον μεταφυσικὸ.

Οἱ καθολικὲς ἔννοιες εἶναι τὰ πρῶτα στοιχεῖα τῆς ἐμπειρίας: πρόκειται γιὰ καθολικὲς ἔννοιες ὄχι σάν ἔννοιες φιλοσοφικὲς, ἀλλὰ σάν πραγματικὲς ιδιότητες τοῦ κόσμου πού μέσα του βρισκόμαστε καθημερινά. Αὐτὸ πού ἀγγίζουμε μὲ τὴν ἐμπειρία μας, εἶναι τὸ χιόνι, ἡ βροχὴ ἢ ἡ ζέστη, ὁ δρόμος, τὸ γραφεῖο, τὸ ἀφεντικὸ, ὁ ἔρωτας, τὸ μίσος. Τὰ ιδιαίτερα πράγματα (οἱ ὀντότητες) καὶ τὰ γεγονότα δὲν ἐμφανίζονται παρὰ μέσα ἀπὸ (καὶ σάν) ἓνα σύνολο καὶ μιὰ συνέχεια σχέσεων, σάν ἀξεχώριστα ἐπεισόδια καὶ τμήματα μιᾶς γενικῆς διαμόρφωσης· δὲν μποροῦν νὰ ἐφανιστοῦν μὲ ἄλλη μορφή χωρὶς ἔτσι νὰ χάσουν τὴν ταυτότητά τους. Δὲν γίνονται ιδιαίτερα γεγονότα καὶ ἀντικείμενα παρὰ σ' ἓνα δεῦτερο πεδίο, πού εἶναι κάτι παραπάνω ἀπὸ ἓνα δεῦτερο πεδίο: εἶναι τὸ συγκεκριμένο πεδίο ὅπου γεννιῶνται, ὑπάρχουν, φεύγουν. Ἡ δομὴ αὐτοῦ τοῦ πεδίου ἀποτελεῖται ἀπὸ τέτοιες καθολικὲς ἔννοιες ὅπως τὸ χρῶμα, τὸ σχῆμα, ἡ πυκνότητα, ἡ ἀντοχὴ, ἡ γλυκύτητα, τὸ φῶς, τὸ σκοτάδι, ἡ κίνηση, ἡ ἀνάπαυση. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια οἱ καθολικὲς ἔννοιες φαίνονται νὰ προσδιορίζουν τὴν «ῦλη» τοῦ κόσμου:

«Μποροῦμε νὰ προσδιορίσουμε τὴν ῦλη τοῦ κόσμου σάν αὐτὸ πού προσδιορίζεται ἀπὸ λέξεις πού, ὅταν χρησιμοποιοῦνται σωστά, εἶναι τὰ ὑποκείμενα κατηγορουμένων ἢ σχετικῶν ὄρων. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια λέω ὅτι ἡ οὐσία τοῦ κόσμου ἀπαρτίζεται περισσότερο ἀπὸ πράγματα ὅπως ἡ λευκότητα, παρὰ ἀπὸ ἀντικείμενα πού ἔχουν τὴν ιδιότητα νὰ εἶναι ἄσπρα». «Παραδοσιακὰ ιδιότητες ὅπως τὸ ἄσπρο, τὸ σκληρό, τὸ γλυκό, θεωροῦν-

4. Σταντάλ.

ταν σάν καθολικὲς ἔννοιες, ἀλλὰ ἂν ἡ θεωρία ποὺ ἐκτέθηκε παραπάνω εἶναι σωστή, θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ τὶς κατατάξουμε συντακτικὰ στὶς οὐσίες»¹.

Τὸ γεγονός ὅτι οἱ «ιδιότητες» ἔχουν χαρακτῆρα οὐσίας παραπέμπει στὴν πρωταρχικὴ ἐμπειρία τῶν καθολικοτήτων οὐσίας, μὲ τὸν τρόπο ποὺ οἱ ἔννοιες γεννιῶνται μέσα στὴν ἄμεση ἐμπειρία. Ὁ Χοῦμπολντ ὑπογραμμίζει στὴ φιλοσοφία τῆς γλώσσας τὸ πειραματικὸ ποὺ ἔχει ἡ ἔννοια στὴ σχέση της μὲ τὴ λέξη· κι ἔτσι μπορεῖ νὰ βεβαιώσει ὅτι ὑπάρχει μιὰ πρωταρχικὴ συγγένεια ἀνάμεσα στὶς ἔννοιες καὶ τὶς λέξεις, κι ἀκόμη ἀνάμεσα στὶς ἔννοιες καὶ τοὺς ἤχους (L a u t e). Ἐάν ὅμως ἡ λέξη σάν φορέας τῶν ἐννοιῶν εἶναι τὸ γνήσιο «στοιχεῖο» τῆς γλώσσας, δὲν μεταδίδει ἀτόφια τὴν ἔννοια, δὲν περιέχει τὴν ἔννοια σὲ μιὰ καθορισμένη καὶ «κλειστὴ» μορφή. Ἡ λέξη μονάχα ἀναφέρει μιὰ ἔννοια, τὴ συσχετίζει μὲ μιὰ καθολικότητα².

Ἀλλὰ ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἡ λέξη εἶναι σὲ συσχετισμὸ μὲ μιὰ καθολικότητα οὐσίας (μιὰ ἔννοια), δὲν μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε, σύμφωνα μὲ τὸν Χοῦμπολντ, ὅτι ἡ γλώσσα στὴ γένεσή της ξεκινᾷ ἀπ' τὴ σημασία ποὺ δίνουν οἱ λέξεις στὰ ἀντικείμενα κι ὅτι ἐνεργεῖ μὲ βάση τὸ συνδυασμὸ τους (Z u s a m m e n f ü g u n g) :

«Στὴν πραγματικότητα, ὁ λόγος δὲν συναρμολογεῖται μὲ βάση τὶς λέξεις ποὺ προηγοῦνται ἀπ' αὐτόν, τὸ ἀντίθετο συμβαίνει: οἱ λέξεις δημιουργοῦνται ἀπ' τὸ σύνολο τοῦ λόγου (aus dem Ganzen der Rede)³.

Τὸ «σύνολο» ποὺ ἐμφανίζεται ζητάει τὴν ἀκριβολόγησή του, γιὰ τὴν ἀποφυγὴ παρεξηγήσεων. Δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ σάν Gestalt ἢ κάτι τέτοιο. Ἡ ἔννοια, μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο ἐκφράζει τὴ διαφορὰ καὶ τὴν ἔνταση ἀνάμεσα στὴ δυνατότητα καὶ στὸ ὑπάρχον — τὴν ταυτότητά της μέσα σ' αὐτὴ τὴ διαφορὰ. Εἶναι αὐτὸ ποὺ φαίνεται στὴ σχέση ἀνάμεσα στὶς ιδιότητες (τὸ ἄσπρο, τὸ σκληρὸ κι ἀκόμη τὸ ὁμορφο, τὸ ἐλεύθερο, τὸ δίκαιο) καὶ τὶς ἀντίστοιχες σχέσεις (ἄσπράδα, σκληρότητα, ὁμορφιά, ἐλευθερία, δικαιοσύνη). Ὁ ἀφηρημένος χαρακτῆρας τῶν ἐννοιῶν φαίνεται νὰ δείχνει ὅτι οἱ πιὸ συγκεκριμένες ιδιότητες ἀποτελοῦν μερικὲς πραγματοποιήσεις, πλευρὲς κι ἐκδηλώσεις μιᾶς περισσότερο καθολικῆς καὶ περισσότερο «ἐξαιρετικῆς» ιδιότητας ποὺ διαπιστώνεται μὲ σὰ στὸ συγκεκριμένο.

Ἐξ αἰτίας αὐτῆς τῆς σχέσης, φαίνεται ὅτι ἡ συγκεκριμένη ιδιότητα

1. Μπέρτραντ Ράσελ, *My philosophical development*, Νέα Ὑόρκη 1959, σ. 170, 171.

2. Βίλχελμ Χοῦμπολντ, *Ueber die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues*, σ. 197.

3. Τὸ ἴδιο, σ. 74-75.

μπορεί να εκφράζει ταυτόχρονα μιὰ ἄρνηση και μιὰ πραγμάτωση τῆς καθολικότητας. Τὸ χιόνι εἶναι ἄσπρο, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἡ «ἀσπράδα»: μιὰ κοπέλλα μπορεί νὰ εἶναι ὁμορφη, μπορεί ἀκόμη νὰ εἶναι μιὰ ὁμορφιά, ἀλλὰ ὄχι ἡ ὁμορφιά: μιὰ χώρα μπορεί νὰ εἶναι ἐλεύθερη (συγκρινόμενη μὲ ἄλλες) ἐπειδὴ ὁ πληθυσμὸς τῆς ἔχει μερικὲς ἐλευθερίες, χωρὶς νὰ ἀποτελεῖ και τὴν γνήσια ἐνσάρκωση τῆς ἐλευθερίας. Οἱ ἔννοιες δὲν σημαίνουν κάτι παρὰ μόνο ἂν ἡ ἀντίθεση ποὺ παρουσιάζουν μὲ τὰ ἀντίθετά τους μπορεί νὰ ἀποδειχτεῖ μὲ τὴν ἐμπειρία: τὸ ἄσπρο κι ὅ,τι δὲν εἶναι ἄσπρο, τὸ ὁμορφο κι ὅ,τι δὲν εἶναι τέτοιο. Οἱ ἀρνητικὲς φράσεις μπορούν μερικὲς φορές νὰ μεταφραστοῦν μὲ θετικὲς: τὸ «μαῦρο» ἢ τὸ «γκρίζο» γιὰ νὰ δηλωθεῖ «ὄτι δὲν εἶναι ἄσπρο», τὸ «ἄσχημο» γιὰ νὰ δηλωθῆ «ὄτι δὲν εἶναι ὁμορφο».

Οἱ διατυπώσεις αὐτὲς δὲν τροποποιοῦν τὴ σχέση τῆς ἀφηρημένης ἔννοιας μὲ τὶς συγκεκριμένους τῆς πραγματώσεις: στὴν καθολικὴ ἔννοια δηλώνεται αὐτὸ ποὺ εἶναι κι αὐτὸ ποὺ δὲν εἶναι ἡ ἰδιαίτερη ὄντοτητα. Ἡ ἐρμηνεία μπορεί νὰ παραμερίσει τὴν κρυμμένη ἄρνηση, ξαναδιατυπώνοντας τὴ σημασία σὲ μιὰ μὴ ἀντιφατικὴ πρόταση: ἀλλὰ στὴ διατύπωση ὑπάρχει, ὅσο δὲν ἔχει ξαναδιατυπωθεῖ ἀκόμη, μιὰ πραγματικὴ ἔλλειψη. Οἱ ἀφηρημένοι ὅροι (ἐλευθερία, ὁμορφιά) σημαίνουν κάτι περισσότερο ἀπ' εἰς ιδιότητες (τὸ ὁμορφο, τὸ ἐλεύθερο) ποὺ ἀποδίδονται στὰ πρόσωπα, τὰ πράγματα ἢ στὶς ἰδιαίτερες συνθήκες. Ἡ καθολικότητα οὐσίας τείνει νὰ ἐκφράσει ιδιότητες ποὺ ξεπερνοῦν κάθε ἰδιαίτερη ἐμπειρία, ἀλλὰ ποὺ παραμένουν στὸ πνεῦμα, ὄχι μὲ τὴ μορφή ἑνὸς κατασκευάσματος τῆς φαντασίας οὔτε μὲ τὴ μορφή λογικῶν δυνατοτήτων, ἀλλὰ σὰν ἡ οὐσία, ἡ «ὕλη» ἀπ' τὴν ὁποία εἶναι φτιαγμένος ὁ κόσμος μας. Δὲν ὑπάρχει χιόνι ποὺ νὰ ἔχει ἀμιγὲς ἄσπρο χρῶμα οὔτε ὑπάρχει σκληρὸ ζῶο ἢ σκληρὸς ἄνθρωπος ποὺ νύχει ὅλη τὴ σκληρότητα ποὺ μπορεί νὰ ὑπάρξει — νὰ ὑπάρξει σὰν ἀνεξάντλητη σχεδὸν δύναμη στὴν ἱστορία και τὴ φαντασία.

Ἐπάρχει ἀκόμη ἓνα εἶδος ἐννοιῶν — θὰ τολμοῦσα νὰ πῶ: οἱ σημαντικότερες ἔννοιες τῆς φιλοσοφίας — ὅπου ἡ ποσοτικὴ σχέση ἀνάμεσα στὸ καθολικὸ και στὸ μερικὸ παίρνει μιὰ ποιοτικὴ ὄψη, ὅπου ἡ ἀφηρημένη καθολικότητα προσδιορίζει δυνατότητες, σ' ἓνα συγκεκριμένο και ἱστορικὸ νόημα. Ὅμως, ὁ «ἄνθρωπος», ἡ «φύση», ἡ «δικαιοσύνη», ἡ «ὁμορφιά» κι ἡ «ἐλευθερία» μπορούν νὰ δεχτοῦν ἓνα ὀρισμὸ: εἶναι ἔννοιες ποὺ ἀποτελοῦν τὴ σύνθεση τῶν περιεχομένων τῆς ἐμπειρίας μέσα σὲ ἰδέες ποὺ ὑπερβαίνουν τὶς ἰδιαίτερες πραγματοποιήσεις τους, σὰν κάτι ποὺ πρέπει νὰ ξεπεραστεῖ και νὰ ὑποσκελιστεῖ. Ἡ ἔννοια τῆς ὁμορφιάς περιλαμβάνει ἔτσι ὅλη τὴν ὁμορφιά ποὺ δὲν ἔχει ἀκόμη πραγματοποιηθεῖ κι ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας, ὅλη τὴν ἐλευθερία ποὺ δὲν ἔχει ἀκόμη κατακτηθεῖ.

Ἡ, γιὰ νὰ πάρουμε ἓνα ἄλλο παράδειγμα, ἡ φιλοσοφικὴ ἔννοια «ἄνθρωπος» ἀπαιτεῖ τὴν ὀλόπλευρη ἀνάπτυξη τῶν ιδιοτήτων ποὺ εἶναι οἱ δια-

κριτικές της ιδιότητες και πού φαίνονται να επιδρούν πάνω στις συνθήκες όπου ζούν σήμερα οί άνθρωποι. Στην έννοια αυτή διατυπώνονται οί θεωρούμενες «τυπικά ανθρώπινες» ιδιότητες. Ἡ θολή φράση μπορεί να βοηθήσει στην κατανόηση τῆς διαφορούμενης σημασίας πού ἔχουν μερικοί φιλοσοφικοί ὀρισμοί — ἀπ' τή μιὰ δηλαδή να συγκεντρώνουν τις ιδιότητες πού ἀνήκουν σέ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους σάν ὄντα διαφορετικά ἀπ' τὰ ἄλλα, κι ἀπ' τὴν ἄλλη να θεωροῦν αὐτὲς τις ιδιότητες σάν τις ἀξιολογότερες και τις ὑψηλότερες πραγματοποιήσεις τοῦ ἀνθρώπου¹.

Ἔτσι, οί καθολικὲς αὐτὲς ἔννοιες φαίνονται να εἶναι τὰ ἐννοιακὰ μέσα γιὰ τὴν κατανόηση τῶν ἰδιαίτερων συνθηκῶν τῶν πραγμάτων με βάση τὸ «δυνατὸν γενέσθαι» τους. Εἶναι ἱστορικὲς και ὑπερ-ἱστορικὲς ἔννοιοποιοῦν τὴν ὕλη ἀπ' τὴν ὁποία ἔγινε ὁ κόσμος τῆς ἐμπειρίας και τὴν ἐννοιοποιοῦν ἐπιτρέποντας να διακρίνουμε τις δυνατότητές της πού τώρα εἶναι περιορισμένες, καταργημένες, ἀρνημένες. Οἱ φιλοσοφικὲς ἔννοιες σχηματίστηκαν και ἀναπτύχθηκαν με τὴ συνειδητοποίηση μιᾶς γενικῆς κατάστασης μέσα σὲ μιὰ ἱστορικὴ πορεία· δουλεύτηκαν ξεκινώντας ἀπὸ μιὰ ἀτομικὴ θέση μέσα σὲ μιὰ εἰδικὴ κοινωνία. Ἡ οὐσία τῆς σκέψης εἶναι μιὰ οὐσία ἱστορικὴ — ὅσο κι ἂν ἐπιδιώκει τὴν ἀφαίρεση, τὴ γενικότητα ἢ μιὰ καθαρότητα στὴν ἐπιστημονικὴ ἢ τὴ φιλοσοφικὴ θεωρία. Ὁ καθολικός, ἀφηρημένος και ταυτόχρονα ἱστορικὸς χαρακτήρας αὐτῶν τῶν «αἰωνίων

1. Θὰ μπορούσαμε να συσχετίσουμε τὴν ἐξήγηση αὐτὴ, πού φανερώνει τὸν κανονικὸ χαρακτήρα τῶν καθολικῶν ἐννοιῶν με τὴν ἀντίληψη τοῦ καθολικοῦ στὴν ἐλληνικὴ φιλοσοφία — δηλαδή, τὴν ἰδέα ὅτι τὸ γενικώτερο εἶναι και τὸ ὑψηλότερο, τὸ «κατ' ἐξοχὴν» πρῶτο, πού προσδιορίζει, μ' αὐτὸν τὸν τρόπο, τὴν ἀληθινὴ πραγματικότητα: «ἡ γενικότητα δὲν εἶναι ὑποκείμενο ἀλλὰ κατηγορούμενο, ἓνα κατηγορούμενο ἀκριβῶς τῆς σιωπηρῆς προτεραιότητος αὐτοῦ πού ἐπιτελεῖ ἀνώτερα και ἐξαιρετικά. Δηλαδή ἡ γενικότητα εἶναι γενικὴ ἀκριβῶς ἐπειδὴ, και μόνο στὸ μέτρο πού, ἑναρμονίζεται με τὴν προτεραιότητα. Εἶναι γενικὴ λοιπὸν ὄχι με τὸν τρόπο μιᾶς λογικῆς καθολικότητος ἢ μιᾶς ἔννομιας τάξης ἀλλὰ με τὸν τρόπο μιᾶς νόρμας πού, μόνο και μόνο ἐπειδὴ δρᾷ καθολικά, κατορθώνει να συνενώσει μιὰ ποικιλότητα μερῶν σὲ ἓνα σύνολο. Εἶναι πολὺ σημαντικό να κατανοήσουμε ὅτι ἡ σχέση τοῦ ὅλου με τὰ μέρη του δὲν εἶναι μηχανικὴ (τὸ ὅλο εἶναι τὸ ἄθροισμα τῶν μερῶν του) ἀλλὰ με τρόπο ἐνυπάρχοντα τελεολογικὴ (τὸ ὅλο διαφέρει ἀπ' τὸ ἄθροισμα τῶν μερῶν του). Ἐξ ἄλλου, ὅταν διαπιστώνεται ὅτι ἡ ὁλότητα εἶναι με ἐνυπάρχοντα τρόπο τελεολογικὴ, καθὼς λειτουργεῖ χωρὶς σκοπὸ, γιὰ ὅτι, σ' αὐτὴ, πηγάζει ἀπ' τὸ φαινόμενο-ζωή, αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι εἶναι ἀποκλειστικά ἢ ἀκόμη κυριαρχικά μιὰ «ὄργανικιστικὴ» κατηγορία. Ἀντίθετα, ἐγγράφεται στὴν ἐνυπάρχουσα λειτουργικότητα τῆς ἐξάιρεσης σάν τέτοιαις, πού ἐνοποιοεῖ μιὰ ποικιλία «ἀριστοκρατικοποιώντας τὴν» ἢ ἐξάιρεση και ἡ ἐνότητα ἐδῶ εἶναι οἱ προϋποθέσεις τῆς ἀπόλυτης πραγματικότητος τῆς ποικιλίας, ἀκόμη και σάν ποικιλία».

Harold A. T. Reiche, *General Because First: A Presocratic Motive in Aristotle's Theology*, Ἰνστιτούτο Τεχνολογίας Μασαχουσέτης, Καϊμπριτζ, 1961, Publications in Humanities, ἀρ. 52, σ. 105 κ.ε.

ἀντικειμένων» σκέψης ἀναγνωρίζεται καὶ καθιερώνεται καθαρὰ στὸ Ἐπιστήμη καὶ σύγχρονος κόσμος τοῦ Οὐάιτχεντ¹.

«Τὰ αἰώνια ἀντικείμενα εἶναι. . . ἀπ' τῆ φύση τους ἀφηρημένα. Λέγοντας “ἀφηρημένο,, ἐννοῶ ὅτι ἓνα αἰώνιο ἀντικείμενο εἶναι στὴν οὐσία του ὅ,τι γίνεται κατανοητὸ ἀπ' αὐτὸ χωρὶς ἀναφορὰ σὲ κάποια ἰδιαίτερη ἐμπειρία. Εἶναι ἀφηρημένο ὅ,τι υπερβαίνει τὴν ἰδιαίτερη περίπτωσι αὐτοῦ ποὺ συμβαίνει μιὰ κάποια στιγμή. Ὑπέρβασι ὁμως μιᾶς παρούσας περιπτώσεως δὲν σημαίνει καὶ ἀποκοπὴ ἀπ' αὐτὴ. Ἀντίθετα, πιστεύω ὅτι κάθε αἰώνιο ἀντικείμενο συνδύαζεται μὲ κάθε περίπτωσι μ' ἓνα καθαρὰ δικό του τρόπο καὶ ὑπογραμμίζω τὴ μορφή εἰσόδου του σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι». («Ἐτσι, ἡ μεταφυσικὴ κατάστασι ἑνὸς αἰώνιου ἀντικειμένου εἶναι ἡ κατάστασι μιᾶς δυνατότητας γιὰ μιὰ πραγματικότητα. Κάθε παρούσα περίστασι ὀρίζεται, ὅσον ἀφορᾷ τὸ χαρακτῆρα της, μὲ τὸν τρόπο ποὺ οἱ δυνατότητες αὐτὲς γίνονται ὑπαρκτὲς γιὰ τὴν περίστασι τούτη».

Τὰ στοιχεῖα ἐμπειρίας, προβολῆς καὶ προτεραιότητος τῶν πραγματικῶν δυνατοτήτων εἰσάγονται στίς ἐννοιακὲς συνθέσεις — μὲ μορφή σεβάσμια ἂν θεωρηθοῦν σὰν ὑποθέσεις καὶ «δυσφημισμένη» ἂν θεωρηθοῦν σὰν «μεταφυσικὴ». Τοὺς λείπει ὁ ρεαλισμὸς σὲ διάφορα ἐπίπεδα γιὰτι παραβιάζουν τὸ σύνολο τῆς κατεστημένης συμπεριφορᾶς. Μποροῦν ἀκόμη, σι' ὄνομα τῆς ἀκρίβειας καὶ τῆς σαφήνειας, νὰ θεωρηθοῦν ἐνοχλητικὰ:

«Λίγη ἐλπίδα ὑπάρχει. . . νὰ ἔχουμε μιὰ τέτοια πρόοδο ποὺ ὁ κόσμος μας νὰ πλατύνει τόσο πολὺ ὥστε νὰ συμπεριλάβει αὐτὸ ποὺ λέγεται «δυνατὲς ὄντοτητες»².

Ὅλα ὁμως ἐξαρτῶνται ἀπ' τὸν τρόπο ποὺ χρησιμοποιεῖται τὸ «Ξυράφι τοῦ Ὁκαμ», δηλαδὴ ἀπ' τίς δυνατότητες ποὺ θὰ πρέπει ν' ἀποκλειστοῦν. Τὸ ἐνδεχόμενο μιᾶς ὀλοκληρωτικᾶ διαφορετικῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσις τῆς ζωῆς δὲν ἔχει τίποτα τὸ κοινὸ μὲ τὸ ὅτι ἓνας ἄνθρωπος μὲ πρᾶσινο καπέλλο «μπορεῖ» νὰ ἐμφανιστεῖ αὐριο, σὲ ὅλες τίς πόρτες ὥστόσο τὸ νὰ ἀντιμετωπίζεις καὶ τὰ δύο ἐνδεχόμενα μὲ τὴν ἴδια λογικὴ ἐπιτρέπει τὴ δυσφήμισι τῶν ἐνοχλητικῶν ἐνδεχομένων. Ὁ Quine ποὺ καταγγέλλει τὸ γεγονός ὅτι εἰσάγονται στὴ θεωρία οἱ δυνατὲς ὄντοτητες γράφει ὅτι «ἓνας τέτοιος πυκνοκατοικημένος κόσμος εἶναι ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις δυσᾶρεστος. Πληγώνει τὴν αἰσθητικὴ μας· σ' ἐμᾶς ποὺ μᾶς ἄρεσουν τὰ ἔρημα τοπία. Ἡ χειρότερή του ὁμως πλευρὰ δὲν εἶναι αὐτὴ. Αὐτὴ ἡ ἐπισῶρευσι δυνατῶν εἶναι ἓνα πεδίο ἐκρηξις ἀτακτοποιήτων στοιχείων»³.

Σπάνια ἡ σύγχρονη φιλοσοφία διατύπωσε μὲ αὐθεντικώτερο τρόπο

1. Μικκίλλαν, Νέα Ὑόρκη, 1926, σ. 228 κ.ἑ.

2. W. V. O. Quine, From a Logical Point of View, σ. 4.

3. Τὸ ἴδιο, σ. 4.

ὅτι ὁ σκοπός της καὶ ἡ λειτουργία της εἶναι σὲ σύγκρουση. Τὸ σύνδρομο ποὺ φανερώνουν οἱ ὄροι «χάρις», «αἰσθητικὴ» καὶ «ἔρημο τοπίο» θυμίζει τὴν ἀπελευθερωτικὴ πνοὴ τῆς νιτσεϊκῆς σκέψης ποὺ κατακερματίζει τὸ Νόμο καὶ τὴν Τάξη, ἐνῶ «τὸ πεδίο ἐκρηξῆς ἀτακτοποιήτων στοιχείων» ἀνήκει στὴ γλῶσσα ποὺ μιλάνε οἱ ἀρχές τῆς Ἑρευνας καὶ τῆς Πληροφορίας. Ὅ,τι ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς λογικῆς εἶναι δυσάρεστο καὶ ἀτακτοποιητο πορεῖ νὰ περικλείει κάλλιστα ἄρμονικὰ στοιχεῖα ποὺ νὰ ἀνήκουν σὲ μιὰ διαφορετικὴ κατηγορία καὶ ποὺ γι' αὐτὸ τὸ λόγο νὰ ἀποτελοῦν οὐσιαστικὸ τμήμα τοῦ ὕλικου ἀπ' ὅπου ἡ φιλοσοφία παίρνει τὶς ἔννοιές της. Οὔτε ἡ πρὸ ραφιναρισμένη αἰσθητικὴ οὔτε ἡ ἀκριβέστερη φιλοσοφικὴ ἔννοια δὲν μποροῦν νὰ αὐτοπροστατευτοῦν ἀπέναντι στὴν ἱστορία. Ἀτακτοποιητὰ στοιχεῖα συμμετέχουν καὶ στὰ πρὸ καθαρὰ ἀντικείμενα τῆς σκέψης. Κι' αὐτὰ ἀκόμη ἔχουν ἀφαιρεθεῖ ἀπ' τὸ κοινωνικὸ πλαίσιο καὶ τὰ περιεχόμενα, μὲ βάση τὰ ὁποῖα ἐνεργοῦν τὴν ἀφαίρεση, τὴν καθοδηγοῦν (τὴν ἀφαίρεση).

Κι ἔτσι, τὸ σκιαχτρο τοῦ «ἱστορικισμοῦ» γεννήθηκε. Ἄν ἡ σκέψη προέρχεται ἀπὸ ἱστορικὲς καταστάσεις ποὺ ἐξακολουθοῦν νὰ λειτουργοῦν σὲ ἐπίπεδο ἀφαίρεσης, ὑπάρχει ἄραγε κάποια ἀντικειμενικὴ βάση ὅπου θὰ μπορούσε νὰ γίνεῖ ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὶς διάφορες δυνατότητες ποὺ προβάλλονται ἀπ' τὴ σκέψη — ἡ διάκριση ἀνάμεσα σὲ διαφορετικὲς καὶ σὲ σύγκρουση μεταξύ τους μορφές ἐννοιακῆς ὑπερβατικότητας; Βασικά, εἶναι ἀδύνατο νὰ μελετήσουμε αὐτὸ τὸ πρόβλημα ἀναφερόμενοι μονάχα στὰ διάφορα φιλοσοφικὰ σχέδια¹. Στὸ βαθμὸ ποὺ τὸ φιλοσοφικὸ σχέδιο εἶναι ἰδεολογικὸ, ἀνήκει σ' ἓνα σχέδιο ἱστορικὸ — δηλαδὴ ἀνήκει σ' ἓνα στάδιο καὶ σ' ἓνα ἐπίπεδο ποὺ καθορίζονται ἀπ' τὴν κοινωνικὴ ἐξέλιξη καὶ ἡ κριτικὴ φιλοσοφικὴ ἔννοια ἀναφέρεται (ἂν καὶ μὲ ἕμμεσο τρόπο) σὲ δυνατὲς διαφορὲς αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης.

Ἀναζήτηση κριτηρίων γιὰ τὴν ἀξιολόγηση διαφορετικῶν φιλοσοφικῶν σχεδίων, σημαίνει ἀναζήτηση κριτηρίων γιὰ τὴν ἀξιολόγηση διαφορετικῶν ἱστορικῶν σχεδίων καὶ ἐνδεχομένων ποὺ τώρα εἶναι δυνατὰ γιὰ τὴν κατανόηση καὶ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς φύσης. Θὰ κάνω μονάχα μερικὲς παρατηρήσεις γιὰ νὰ δείξω πὼς ὁ ἱστορικὸς χαρακτήρας ποὺ ἐνυπάρχει στὶς φιλοσοφικὲς ἔννοιες δὲν ἀμφισβητεῖ τὴν ἀντικειμενικὴ τους ἀξία· ἀντίθετα, ἐπιτρέπει νὰ καθοριστεῖ αὐτὸ ποὺ βασικά εἶναι ἡ ἀντικειμενικὴ τους ἀξία.

Ὅταν μιλάει καὶ σκέφτεται γιὰ τὸν ἑαυτό του, ὁ φιλόσοφος μιλάει καὶ σκέφτεται ξεκινώντας ἀπὸ μιὰ ἰδιαίτερη θέση στὴν κοινωνία του κι αὐτὸ τὸ κάνει μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ὕλικου ποὺ τοῦ δίνει καὶ ποὺ χρησιμοποιεῖ αὐτὴ ἡ κοινωνία. Ἀλλὰ δρώντας ἔτσι μιλάει καὶ σκέφτεται μέσα σ' ἓνα γενικὸ

1. Γιὰ τὴ χρήση ἐδῶ τῆς λέξης «σχέδιο», βλέπε Εἰσαγωγή.

χωρο γεγονότων και ένδεχομένων. Μέσ' απ' τούς διάφορους ατομικούς παράγοντες και τὰ στρώματα τῆς ἐμπειρίας, μέσ' απ' τὰ διάφορα «σχέδια» πού ἐπιτρέπουν στη σκέψη νά παίρνει μορφή ξεκινώντας απ' τῖς καθημερινές ἀσχολίες και φτάνοντας μέχρι τήν ἐπιστήμη και τή φιλοσοφία, ὑπάρχει πάντα μιὰ ἀλληλεπίδραση ἀνάμεσα σ' ἕνα ὑποκείμενο συλλογικό και σ' ἕναν κοινό γιά ὅλους γενικό κόσμο. Αὐτή ἡ ἀλληλεπίδραση δίνει στίς καθολικές ἔννοιες τήν ἀντικειμενική τους ἀξία. Καί εἶναι ἀντικειμενική:

1. Ἐξ αἰτίας τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ὕλη (ἡ οὐσία) ἀντιτάσσεται στοῦ ὑποκείμενο πού ζητάει νά τήν συλλάβει και νά τήν κατανοήσει. Ἡ διαμόρφωση τῶν ἐννοιῶν καθορίζεται πάντα απ' τή δομή τῆς ὕλης πού δέν μπορεῖ νά νοηθεῖ στήν ὑποκειμενικότητα (ἀκόμη κι ἂν ἡ δομή εἶναι ὀλοκληρωτικά λογικο-μαθηματική). Καμιὰ ἔννοια δέν μπορεῖ νά εἶναι σωστή ὅταν καθορίζει τὸ ἀντικείμενό της μέ ιδιότητες και λειτουργίες πού δέν ἀνήκουν σ' αὐτό (γιά παράδειγμα, δέν μποροῦμε νά ποῦμε γιά τὸ ἄτομο ὅτι εἶναι ἐπιδεκτικό ταύτισης μ' ἕνα ἄλλο ἄτομο οὔτε μποροῦμε νά ποῦμε γιά τὸν ἄνθρωπο ὅτι μπορεῖ νά μείνει γιά πάντα νέος). Ὅμως ἡ ὕλη φέρνει σέ σύγκρουση τὸ ὑποκείμενο μ' ἕνα ἱστορικό σύνολο κι ἡ ἀντικειμενικότητα ξεπροβάλλει στὸν ἀνοιχτό, ἱστορικό ὀρίζοντα· ἔχει τήν ιδιότητα τῆς ἀλλαγῆς.

2. Ἐξ αἰτίας τῆς εἰδικῆς κοινωνικῆς δομῆς στήν ὁποία παίρνει θέση ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἐννοιῶν. Ἡ δομή αὐτή εἶναι κοινή σ' ὅλα τὰ ὑποκείμενα μέσα στά ἀντίστοιχα σύνολά τους. Ὑπάρχουν μέσα στίς ἴδιες φυσικές συνθήκες, στοῦ ἴδιο καθεστῶς παραγωγῆς, στὸν ἴδιο τρόπο ἐκμετάλλευσης τοῦ κοινωνικοῦ πλούτου, στήν ἴδια παρελθοντική κληρονομιά, στήν ἴδια σειρά ἐνδεχομένων. Ὅλες οἱ διαφορές, ὅλες οἱ συγκρούσεις ἀνάμεσα στίς τάξεις, τῖς ὀμάδες, τὰ ἄτομα βασιζονται πάνω στοῦ κοινὸ αὐτὸ σύστημα.

Τὰ ἀντικείμενα σκέψης και νοητικῆς προσπέλασης, ἔτσι ὅπως ἐμφανίζονται στά ἄτομα πρὶν ἀπὸ κάθε «ὑποκειμενική» ἐρμηνεία, ἔχουν κοινές μερικῆς θεμελιακές ιδιότητες, πού ἀνήκουν στίς ἀκόλουθες δύο πλευρῆς τῆς πραγματικότητας:

1. Στῆ φυσική (τῆς φύσης) δομή τῆς ὕλης.

2. Στῆ μορφή πού πήρε ἡ ὕλη στῆ συλλογική ἱστορική πράξη πού ἐφτιαξε απ' αὐτήν (τὴν ὕλη) ἀντικείμενα γιά ἕνα ὑποκείμενο. Οἱ δυὸ αὐτὲς ὀψεις τῆς ἀντικειμενικότητας (φυσική και ἱστορική) δέν μποροῦν ν' ἀπομονωθοῦν ἡ μία απ' τὴν ἄλλη· δέν μπορεῖ ποτὲ νά γίνει ριζική ἀφαίρεση τῆς ἱστορικῆς πλευρᾶς και νά ληφθεῖ ἀποκλειστικά ὑπ' ὀψη και νά θεωρηθεῖ σάν «ἀπόλυτη» μόνο ἡ φυσική πλευρά.

Γιά παράδειγμα, προσπάθησα νά δείξω ὅτι στήν τεχνολογική πραγματικότητα, ὁ κόσμος-ἀντικείμενο (πού συμπεριλαμβάνει τὰ ὑποκείμενα) ἀντιμετωπίστηκε σάν κόσμος συνόλου ἐργαλείων. Τὸ τεχνολογικό πλαίσιο καθορίζει a priori τὴ μορφή μέ τὴν ὁποία πρέπει νά ἐυ-

φανιστούν τὰ ἀντικείμενα. Είναι a p r i o r i γιὰ τὸν ἐπιστήμονα στοιχεῖα, συμπλέγματα σχέσεων, ἀπαλλαγμένα ἀπὸ ἀξίες, ἐπιδεκτικά ὀργάνωσης μέσα σ' ἓνα λογικο-μαθηματικὸ σύστημα· καὶ γιὰ τὴν κοινὴ ἀντίληψη ἀποτελοῦν τὸ ὑπόστρωμα τῆς ἐργασίας, τῆς ἀνάπαυσης, τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς κατανάλωσης. Ἔτσι, ὁ κόσμος-ἀντικείμενο εἶναι ὁ κόσμος ἐνὸς εἰδικοῦ ἱστορικοῦ σχεδίου· δὲν θὰ μπορέσουμε ποτὲ νὰ τὸν καταλάβουμε ἔξω ἀπ' τὸ ἱστορικὸ σχέδιο ποὺ ὀργανώνει τὴν ὕλη κι ἡ ὀργάνωση τῆς ὕλης εἶναι πρῶτα-πρῶτα καὶ ταυτόχρονα μιὰ θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ ἐνέργεια.

Μεταχειρίστηκα συχνὰ τὸν ὄρο «σχέδιο» γιατί, γιὰ μένα, εἶναι ὁ ὄρος ποὺ ἀρμόζει καλύτερα στὸν εἰδικὸ χαρακτήρα τῆς ἱστορικῆς πράξης. Δηλώνει μιὰ καθορισμένη ἐκλογή, τὴν καθιέρωση ἐνὸς τρόπου, ἀνάμεσα στοὺς ἄλλους, νὰ κατανοηθεῖ, νὰ ὀργανωθεῖ καὶ νὰ μετασχηματιστεῖ ἡ πραγματικότητα. Ἡ ἀρχικὴ ἐκλογή καθορίζει τὴ σειρά τῶν ἐξελίξεων ποὺ προσφέρονται σ' αὐτὴ τὴν κατεύθυνση καὶ παραμερίζει τὶς ἀσυμβίβαστες ἐκλογές.

Θὰ προτείνω τώρα μερικὰ κριτήρια γιὰ τὴν ἀξιολόγηση τῆς (ἀντικειμενικῆς) ἀλήθειας τῶν διαφόρων ἱστορικῶν σχεδίων. Τὰ κριτήρια αὐτὰ θὰ πρέπει νὰ ἀναφέρονται στὸν τρόπο σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο ἓνα ἱστορικὸ σχέδιο πραγματώνει τὶς δοσμένες δυνατότητες — ὄχι τὶς τυπικὲς ἀλλὰ αὐτὲς ποὺ ἐπιδροῦν πάνω στοὺς τρόπους ἀνθρώπινης ὑπαρξης. Κάθε ἱστορικὴ κατάσταση ἐπιβάλλει τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς πραγματοποίησης. Κάθε κατεστημένη κοινωνία εἶναι μιὰ πραγματοποίησις· ἔχει ἄλλωστε τὴν τάση νὰ προκρίνει τὴν ὀρθολογικότητα τῶν δυνατῶν σχεδίων, διατηρώντας τα στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ πλαισίου της. Σὲ κάθε λοιπὸν κατεστημένη κοινωνία ἀντιπαρατάσσεται ἡ πραγματικότητα ἢ ἡ δυνατότητα μιᾶς ποιοτικῆς διαφορετικῆς ἱστορικῆς πράξης ποὺ θὰ μπορούσε νὰ καταστρέψει τὸ ὑπάρχον θεσμικὸ πλαίσιο. Ἡ κατεστημένη κοινωνία ἔδειξε κιόλας τὴν ἀληθινή της ἀξία σὰν ἱστορικὸ σχέδιο. Κατόρθωσε νὰ ὀργανώσει τὴν πάλη ποὺ διεξαγόταν ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους κι ἀνάμεσα στὸν ἄνθρωπο καὶ τὴ φύση. Ἄναπαράγει καὶ προστατεύει (περισσότερο ἢ λιγώτερο καλὰ) τὴν ἀνθρώπινη ὑπαρξὴ (ἐκτὸς ἀπ' ὅσους εἶναι δηλωμένοι παρίες, ξένοι, ἐχθροί, ἐκτὸς ἀπ' τὰ διάφορα θύματα τοῦ συστήματος). Τὸ σὲ πλήρη πραγματοποίησις σχέδιο αὐτὸ ὅμως ἀμφισβητήθηκε ἀπὸ ἄλλα σχέδια ποὺ παίρνουν μορφή καί, ἀνάμεσά τους, ἀπ' αὐτὰ ποὺ θάλλαζαν σύρριζα τὸ ὑπάρχον σχέδιο. Ἐξ αἰτίας ἐνὸς τέτοιας μορφῆς ὑπερβατικοῦ σχεδίου, μποροῦμε νὰ διαμορφώσουμε τὰ κριτήρια μιᾶς ἱστορικῆς ἀντικειμενικῆς ἀλήθειας, σὰν κριτήρια τῆς ὀρθολογικότητάς της:

1. Τὸ ὑπερβατικὸ σχέδιο ὀφείλει νὰ ἐναρμονίζεται μὲ τὶς δυνατότητες τὶς πραγματοποιήσιμες στὸ ὕλικὸ καὶ πνευματικὸ ἐπίπεδο ποὺ ὑπάρχει.

2. Τὸ ὑπερβατικὸ σχέδιο, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ἀσκήσει ἔλεγχο στὴν

κατεστημένη ολότητα, όφείλει να αποδείξει ότι ή όρθολογικότητά του είναι ανώτερη, με την έννοια ότι:

α) προσφέρει την προοπτική διατήρησης και βελτίωσης των παραγωγικών έπιτευγμάτων του πολιτισμού·

β) καθορίζει την κατεστημένη ολότητα στην άληθινή της δομή, στις θεμελιακές της τάσεις και σχέσεις·

γ) ή πραγμάτωσή του προσφέρει μεγαλύτερη πιθανότητα έπιτεύξης της ειρήνευσης της ύπαρξης, μέσα σ' ένα θεσμικό πλαίσιο που εύνοει καλύτερα την ανάπτυξη των ανθρώπινων ιδιοτήτων και αναγκών.

Είναι φανερό ότι ή έννοια αυτή της όρθολογικότητας περιέχει, ιδιαίτερα στο τρίτο σημείο, μιá αξιολόγηση και έπαναλαμβάνω αυτό που υποστήριξα παραπάνω: πιστεύω πώς ή ίδια ή έννοια του Λόγου έχει την καταγωγή της σ' αυτή την αξιολόγηση κι ότι ή έννοια της άλήθειας δέν μπορεί να αποχωριστεί άπ' την αξία του λόγου.

«Ειρήνευση», «έλεύθερη ανάπτυξη των ανθρώπινων αναγκών και ιδιοτήτων» — οι έννοιες αυτές μπορούν να καθοριστούν έμπειρικά με τους όρους των διαθέσιμων υλικών και πνευματικών πηγών και ίκανοτήτων, αν σκοπεύουμε να τις χρησιμοποιήσουμε συστηματικά για να έλαφρύνουμε την πάλη για την ύπαρξη. Αυτή είναι ή αντικειμενική βάση της ίστορικής όρθολογικότητας.

Ήν ή ίδια ή ίστορική εξέλιξη μάς δίνει την αντικειμενική βάση που έπιτρέπει να καθορίσουμε την άλήθεια των διαφόρων ίστορικών σχεδίων, μήπως μπορεί και να καθορίσει ποιά πρέπει να είναι ή διαδοχή τους, τά όριά τους; Ή ίστορική άλήθεια είναι σχετική· ή όρθολογικότητα του δυνατού εξαρτάται άπ' την όρθολογικότητα του παρόντος, ή άλήθεια του υπερβατικού σχεδίου εξαρτάται άπ' την άλήθεια του σε πραγματοποίηση σχεδίου. Ή άριστοτελική φιλοσοφία άμφισβητήθηκε με βάση τις έπιτεύξεις της· αν ό καπιταλισμός άμφισβητήθηκε άπ' τον κομμουνισμό, αυτό έγινε με βάση τα έπιτεύγματά του. ΄Υπάρχει μιá συνέχεια που διατηρείται μέσ' άπ' τή ρήξη: ή ποσοτική εξέλιξη γίνεται ποιοτική άλλαγή όταν μάχεται την ίδια τή δομή ενός κατεστημένου συστήματος· ή κατεστημένη όρθολογικότητα γίνεται άνορθολογική όταν, στη διάρκεια της έσώ τ ε ρ ή ς της εξέλιξης, οι δυνατότητες του συστήματος ξεπεράσουν τους ίδιους τους θεσμούς του. ΄Η έσωτερική αυτή αντίθεση προέρχεται άπ' τον ίστορικό χαρακτήρα της πραγματικότητας που δίνει στις έννοιες, τις έπιφορτισμένες να συλλάβουν την πραγματικότητα αυτή, τον κριτικό τους χαρακτήρα. ΄Αναγνωρίζουν και προκαθορίζουν τó άνορθολογικό στην κατεστημένη πραγματικότητα — προβάλλουν την ίστορική άρνηση.

΄Η άρνηση αυτή είναι καθορισμένη; Δηλαδή, ή έσωτερική εξέλιξη ενός ίστορικού σχεδίου, μόλις αυτό γίνει μιá ολότητα, προκαθορίζεται

ἀπ' τῆ δομῆ αὐτῆς τῆς ὀλότητος; Ἄν ἦταν ἔτσι, ὁ ὄρος «σχέδιο» θὰ ἦταν ἀπατηλός. Αὐτὸ πού εἶναι μιὰ ἱστορικὴ δυνατότητα, θὰ γινόταν ἀργὰ ἢ γρήγορα πραγματικότητα· αὐτὸ θὰ σήμαινε ὄρισμὸ τῆς ἐλευθερίας σὰν γνώσης τῆς ἀναγκαιότητας· ὁ ὄρισμὸς αὐτὸς θὰ εἶχε ἔτσι μιὰ καταπιεστικὴ σημασία πού δὲν τὴν ἔχει. Ὁλ' αὐτὰ μπορεῖ νὰ μὴν ἔχουν καὶ μεγάλη σημασία. Αὐτὸ πού ἐνδιαφέρει εἶναι ὅτι ἓνας ἱστορικὸς καθορισμὸς αὐτοῦ τοῦ εἶδους θὰ ἐπέτρεπε (παρὰ κάθε ἠθικὴ καὶ κάθε λεπτὴ ψυχολογία) τὴν ἄφεση τῶν ἐγκλημάτων πού διαπράττει ἀκόμη ὁ πολιτισμὸς καὶ τῶν ἐγκλημάτων πού πρόκειται νὰ διαπράξει.

Τονίζω τὴ λέξη «καθορισμένη ἐκλογή» γιὰ νὰ δείξω καθαρά τὴν ἐμβολὴ τῆς ἐλευθερίας μέσα στὴν ἱστορικὴ ἀναγκαιότητα. Ἡ ἔκφραση αὐτὴ δηλώνει ἀπλὰ καὶ μόνο τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἄνθρωποι κάνουν τὴν ἱστορία τους, ἀλλὰ μέσα σὲ δοσμένες συνθήκες. Εἶναι καθορισμένα:

1. Οἱ εἰδικῆς ἀντιθέσεις πού ἀναπτύσσονται μέσα σ' ἓνα ἱστορικὸ σύστημα σὰν ἐκδηλώσεις τῆς σύγκρουσης ἀνάμεσα στὸ ἐνδεχόμενον καὶ στὸ πραγματικό.

2. Ὁ ὕλικὸς καὶ πνευματικὸς πλοῦτος πού ἔχει κάθε σύστημα στὴ διάθεσή του.

3. Ἡ ἔκταση τῆς θεωρητικῆς καὶ πρακτικῆς ἐλευθερίας πού μπορεῖ νὰ συνυπάρξει μὲ τὸ σύστημα.

Οἱ συνθήκες ὅμως αὐτῆς μένουν ἀνοιχτῆς στὶς διάφορες μορφές πού μποροῦν νὰ πάρουν ἢ ἀνάπτυξη καὶ ἢ χρησιμοποίησι τοῦ διαθέσιμου πλούτου, στὶς διάφορες μορφές πού μποροῦν νὰ ἐπιλεγθοῦν «γιὰ νὰ ζήσουμε», γιὰ τὴν ὀργάνωσι τῆς πάλης τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴ φύση.

Ἔτσι, μέσα στὰ πλαίσια μιᾶς δοσμένης κατάστασις, ἢ βιομηχανοποίηση μπορεῖ νὰ λειτουργεῖ μὲ διάφορους τρόπους, κάτω ἀπὸ συλλογικὸ ἢ ἰδιωτικὸ ἔλεγχο, γιὰ παράδειγμα· καὶ κάτω ἀπ' τὸν ἰδιωτικὸ ἔλεγχο ἀκόμη, μπορεῖ νὰ προσλάβει διάφορες μορφές ἀνάπτυξης, μπορεῖ νὰ ἔχει διάφορους σκοπούς. Ἡ ἐκλογή εἶναι πρὶν ἀπ' ὅλα (καὶ μόνο πρὶν ἀπ' ὅλα) πρὸνόμιον τῶν ὀμάδων πού κατόρθωσαν νὰ ἐλέγχουν τὴν παραγωγικὴ διαδικασίαν. Ὁ ἔλεγχὸς τους αὐτὸς καθορίζει τὸν τρόπο ζωῆς τοῦ συνόλου κι ἢ καταναγκαστικὴ ἀναγκαιότητα πού βγαίνει ἀπ' αὐτὸ εἶναι ἢ συνέπεια τῆς ἐλευθερίας τους. Καὶ γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ἐξαλειφθεῖ αὐτὴ ἢ ἀναγκαιότητα, χρειάζεται μιὰ καινούργια πνοὴ ἐλευθερίας — ὄχι μιᾶς ὀποιασδήποτε ἐλευθερίας ἀλλὰ τῆς ἐλευθερίας τῶν ἀνθρώπων πού βλέπουν στὴν ἀναγκαιότητα ὅπου ζοῦν ἓνα ἀνυπόφορον καὶ προπαντὸς ἀνώφελο βᾶσανον.

Σὰν ἱστορικὴ διαδικασίαν, ἢ διαλεκτικὴν διαδικασίαν ἐπιβάλλει τὴ συνειδητοποίηση: τὴν ἀναγνώρισι καὶ τὴν κατανόησι τῶν δυνατοτήτων ἀπελευθέρωσις. Ἐπιβάλλει ἔτσι τὴν ἐλευθερίαν. Οἱ ἀπαιτήσεις ὅμως καὶ τὰ συμφέροντα τῆς κατεστημένης κοινωνίας διαμόρφωσαν ἔτσι τὴ συνείδησι

ώστε να μην είναι ελεύθερη· ή κοινωνία είναι σε τέτοιο βαθμό άνορθολογική ώστε ή συνείδηση δεν μπορεί να φτάσει στην ελευθερία της ανώτερης όρθολογικότητας παρά μόνο αν έρθει σε σύγκρουση με την κατεστημένη κοινωνία.

‘Η αλήθεια και ή ελευθερία της άρνητικής σκέψης βρίσκουν τó λόγο ύπαρξής τους σ’ αυτή την πάλη. Έτσι, σύμφωνα με τόν Μάρξ, τó προλεταριάτο δεν μπορεί να γίνει ιστορική και άπελευθερωτική δύναμη παρά μόνο αν ταυτόχρονα γίνει και δύναμη επαναστατική· ή άρνηση τού καπιταλισμού δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί παρά μόνο αν και άφ’ου τó προλεταριάτο άποκτήσει συνείδηση τού έαυτú του καθώς και τών συνθηκών και τών διαδικασιών πού δημιουργούν την κοινωνία του. ‘Η συνειδητοποίηση αυτή είναι άπαραίτητη προϋπόθεση και ταυτόχρονα στοιχείο της πράξης πού άρνείται την κατεστημένη κοινωνία. Τó «άν» είναι ουσιαστικό στην ιστορική εξέλιξη — είναι τó στοιχείο (και ή πιθανότητα) της ελευθερίας πού φανερώνει τις πιθανότητες πού έχει ó άνθρωπος να υπερνικήσει την άναγκαιότητα τών δεδομένων. Χωρίς αυτό, ή ιστορία ξανακυλάει στα σκοτάδια μιās άπαραβίαστης φυσικής κατάστασης.

Προσκρούσαμε κιόλας στο «φαύλο κύκλο», πού εκπροσωπούν ή ελευθερία κι ή άπελευθέρωση σαν προϋποθέσεις. Έπανεμφανίζεται εδώ σαν ή διαλεκτική της καθορισμένης άρνησης. Για να ξεπεράσουμε τις κατεστημένες συνθήκες (της σκέψης και της δράσης), πρέπει να μπορέσουμε να τις ξεπεράσουμε μέσα στο πλαίσιο τών κατεστημένων συνθηκών. Αυτή ή άρνητική ελευθερία — δηλαδή ή ελευθερία πού άσκεΐται άπέναντι στην καταπιεστική και ιδεολογική δύναμη τών δεδομένων — άποτελεί τó a p r i - o r i της ιστορικής διαλεκτικής· κάνει δυνατή την έκλογή και την άπόφαση ύπέρ ή κατά τών ιστορικών καθορισμών. Καμιά άπ’ τις δυνατές πολιτικές άλλαγές δεν άποτελεί άπ’ό μόνη της μιá καθορισμένη άρνηση, τουλάχιστον όταν δεν χρησιμοποιείται συνειδητά για να σπάσει τή δύναμη τών άπαράδεκτων συνθηκών και για να διαμορφώσει τις λογικότερες και όρθολογικότερες συνθήκες πού επιτρέπει ή ύπάρχουσα κατάσταση. Όπως και νάχει τó πρᾶγμα, ή όρθολογικότητα και ή λογική τις όποιες επικαλείται τó κίνημα σκέψης και δράσης είναι αυτές τών δοσμένων συνθηκών πού πρέπει να ξεπεραστούν. ‘Η άρνηση λειτουργεί πάνω σε μιá εμπειρική βάση· είναι ένα ιστορικό σχέδιο πού τοποθετείται στο έξωτερικό ένός σε κίνηση κιόλας σχεδίου πού πρέπει να τó ξεπεράσει· ή αλήθεια του είναι μιá δυνατότητα πού πρέπει να καθοριστεί πάνω σ’ αυτές τις βάσεις.

Όμως, δεν μπορούμε να δικαιώσουμε την αλήθεια ένός ιστορικού σχεδίου a p o s t e r i o r i, με τó πρόσχημα ότι πέτυχε, δηλαδή με τó πρόσχημα ότι έγινε δεκτό και πραγματοποιήθηκε άπ’ την κοινωνία. ‘Η γαλιλαιική έπιστήμη ήταν σωστή όταν είχε κιόλας καταδικαστεί· ή μαρξιστική

θεωρία ήταν κιόλας σωστή τη στιγμή του Κομμουνιστικού Μανιφέστου· ο φασισμός είναι πάντοτε λαθεμένος ακόμη κι αν αναπτύσσεται σε παγκόσμια κλίμακα (τὸ «σωστό» κι ἡ τὸ «λαθεμένο» χρησιμοποιούνται πάντοτε με τὴν ἔννοια τῆς ιστορικῆς ὀρθολογικότητος ἔτσι ὅπως ἐκτέθηκε παραπάνω). Στὴ σύγχρονη περίοδο, ὅλα τὰ ιστορικά σχέδια τείνουν νὰ πολωθοῦν σὲ δύο δόλότητες ποὺ βρίσκονται σὲ σύγκρουση — τὸν καπιταλισμὸ καὶ τὸν κομμουνισμὸ κι ἡ διέξοδος τῶν πραγμάτων φαίνεται νὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ δύο σειρὲς ἀνταγωνιστικῶν παραγόντων:

1. τὴ μεγαλύτερη δύναμη καταστροφῆς·
2. τὴ μεγαλύτερη παραγωγικότητα χωρὶς καταστροφή. Μ' ἄλλα λόγια ἡ μεγαλύτερη ιστορικὴ ἀλήθεια ἀνήκει στὸ σύστημα ποὺ προσφέρει τὶς περισσότερες πιθανότητες γιὰ εἰρήνευση.

9

Η ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΗΣ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗΣ

Ἡ θετική σκέψη καὶ ἡ νεοθετικιστικὴ φιλοσοφία τῆς ἀγνοοῦν τὸ ἱστορικὸ περιεχόμενον τῆς ὀρθολογικότητος. Τὸ περιεχόμενον ὅμως αὐτὸ δὲν εἶναι ποτὲ κάτι τὸ ξένον, ἕνας παράγοντας ξένος ποὺ μπορεῖ νὰ περιληφθῆ ἢ ὄχι στὴν ἀνάλυσιν. Εἶναι ἀντίθετα ἕνας συστατικὸς παράγοντας τῆς ἐννοιακῆς σκέψης καὶ καθορίζει τὴν ἐγκυρότητα τῶν ἐννοιῶν τῆς. Στὸ μέτρο ποὺ ἡ κατεστημένη κοινωνία εἶναι ἀνορθολογικὴ, ἡ ἀνάλυσιν, ὅταν γίνε-ται μὲ ὄρους ἱστορικῆς ὀρθολογικότητος, ὀφείλει νὰ εἰσάγει μέσα στὴν ἐννοια τὸ ἀρνητικο-κριτικὸ στοιχεῖον, τὴν ἀντίθεσιν καὶ τὴν ὑπέρβασιν.

Τὸ στοιχεῖον αὐτὸ δὲν μπορεῖ ν' ἀφομοιωθῆ μὲ τὸ θετικόν· μεταλλάζει τὴν ἐννοια στὸ σκοπὸ τῆς, στὴν ἐγκυρότητά τῆς. Ἔτσι, σὲ μιὰ ἀνάλυσιν τῆς οἰκονομίας, καπιταλιστικῆς καὶ μὴ, ποὺ λειτουργεῖ σὰν μιὰ «ἐξουσία» ἀνεξάρτητη, πάνω ἀπ' τὰ ἄτομα, οἱ ἀρνητικὲς πλευρὲς τῆς (ὑπερπαραγωγὴ, ἀνεργία, ἀβεβαιότητα, σπατάλη, καταπίεσιν) δὲν μποροῦν νὰ κατανοηθοῦν ὅσο ἐρμηνεύονται ἀπλὰ καὶ μόνο σὰν λίγο-πολὺ ἀναπόφευκτα ὑποπροϊόντα, σὰν «ἡ ἄλλη ὄψιν» τῆς ἀνάπτυξης καὶ τῆς προόδου.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι μιὰ ὀλοκληρωτικὴ κυβέρνησιν μπορεῖ νὰ ἀναπτύξει τὴν ἀποτελεσματικὴ ἐκμετάλλευσιν τοῦ πλοῦτου· ἡ πυρηνικὴ στρατιωτικὴ ὀργάνωσιν μπορεῖ νὰ δημιουργήσῃ ἑκατομμύρια δουλειὰς χάριν στὴν τεράστια ἀγοραστικὴ τῆς δύναμιν· ἡ κόπωσιν καὶ τὸ ἔλκος μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι παρὰ ὑποπροϊόντα γι' αὐτὸν ποὺ ἔχει τὸν πλοῦτον καὶ τὴν ὑπευθυνότητες· τὰ μοιραῖα λάθη καὶ τὰ ἐγκλήματα τῶν ἰθυόντων ἴσως νὰ μὴν εἶναι τίποτ' ἄλλο ἀπὸ ἕνας τρόπος ζωῆς. Ὑπάρχει μιὰ τάσιν ἀποδοχῆς τῆς οἰκονομικῆς καὶ πολιτικῆς παραφροσύνης καὶ στὴν πραγματικότητα γίνε-ται κίολας ἀποδεκτὴ. Ὅταν ὅμως συνειδητοποιεῖται «ἡ ἄλλη ὄψιν» μὲ τέτοιον

τρόπο, τότε έντεινεται ή στερεοποίηση τής κατάστασης πραγμάτων και ή μεγάλη ένοποίηση τών αντίθέτων χάρη στην όποία ματαιώνεται ή ποιητική άλλαγή. Τέτοια γνώση τής «άλλης όψης» μπορεί νά αποκτήσκει μόνο μιá ύπαρξη όλωσδιόλου άπελπισμένη και όλοκληρωτικά έτεροκαθορισμένη, μέσα σ' ένα κόσμο όπου τó άνορθολογικό άποτελεί τόν Όρθό Λόγο.

Ή άνοχή τής θετικής σκέψης είναι μιá καταναγκαστική άνοχή — καταναγκαστική όχι άπό κάποιον τρομακτικό παράγοντα αλλά άπ' τήν συντριπτική και άνώδυμη έξουσία και άποτελεσματικότητα τής τεχνολογικής κοινωνίας. Σάν τέτοια, ή θετική σκέψη διαποτίζει τήν γενική — και τήν κριτική — συνείδηση. Τό γεγονός ότι τó θετικό άπορρόφησε τó άρνητικό άποδειχεται στην καθημερινή πείρα όπου δέν είναι πιá δυνατó νά γίνει διαχωρισμός ανάμεσα στην όρθολογική φαινομενικότητα και τήν άνορθολογική πραγματικότητα. Νά μερικά χοντροκομμένα παραδείγματα αútης τής σύγχυσης.

1ο Όδηγώ ένα καινούργιο αυτοκίνητο. Αισθάνομαι τήν όμορφιά του, τή γυαλάδα του, τή δύναμή του, δοκιμάζω τις άνέσεις του — αλλά γρήγορα συνειδητοποιώ ότι, μέσα σ' ένα σχετικά μικρό χρονικό διάστημα, θα μου χαλάσει και θα θέλει έπισκευή· ότι ή όμορφιά του κι ή καροσερί του δέν είναι και σπουδαία πράγματα, ή δύναμή του είναι άχρηστη, ή γραμμή του άβολή· κι ότι δέν θα βρω μέρος νά τó παρκάρω. Σκέφτομαι άμέσως τó δικό μου αυτοκίνητο σάν ένα άπ' τά προϊόντα μιáς άπ' τις τρεις μεγάλες εταιρείες αυτοκινήτων. Αυτές είναι πού καθορίζουν τήν εμφάνιση τού αυτοκινήτου μου κι άποφασίζουν για τήν ώραιότητά του και ταυτόχρονα για τή χαμηλή του τιμή, για τήν δύναμή του και ταυτόχρονα για τήν εύθραυστότητά του, για τή χρήση του και ταυτόχρονα για τή φθορά του. Κατά κάποιον τρόπο νοιώθω νά μ' έχουν πιάσει κορόιδο. Σκέφτομαι ότι τó άμάξι δέν είναι αυτό πού θάπρεπε νάναί, ότι θα μπορούσαν νά φτιάξουν καλύτερο με λιγώτερα λεφτά. Κι ό άλλος όμως, πρέπει νά ζήσει κι αυτός. Οί μισθοί και οί φόροι είναι πολύ άνυψωμένοι· ένα άνακάτεμα είναι άπαραίτητο· στο κάτω-κάτω, τώρα τά πράματα πάνε καλύτερα άπό άλλοτε. Ή αντίθεση ινάμεσα στη φαινομενικότητα και τήν πραγματικότητα έξαφανίζεται· οι δύο τους συγχωνεύονται και σχηματίζουν ένα μάλλον εύχάριστο συναισθημα.

2ο Κάνω περίπατο στην έξοχή. Όλα είναι ώραία: ή φύση βρίσκεται στο άποκορύφωμα τής καλλονής της. Τά πουλιά, ό ήλιος, τó χορτάρι, ή θέα τών βουνών μέσ' άπ' τά δέντρα, ή μοναξιά, κανένα ράδιο δέν άκούγεται, καμιά ένοχλητική μυρωδιά. Σε λίγο όμως τó μονοπάτι κάνει στροφή και τελειώνει στον αυτοκινητόδρομο. Νά με πάλι μέσα στις άφίσσες, στα βενζινάδικα, στα μοτέλ και στα πανδοχεία. Βρισκόμουν σ' ένα Έθνικό Πάρκο και τώρα ξέρω ότι αυτό πού είδα δέν ήταν ή πραγματικότητα. Ήταν μιá

«φυσική έφεδρεία», κάτι πού τó διατηροῦν σάν ἓνα εἶδος πού χάνεται. Χωρίς τήν επέμβαση τῆς κυβέρνησης, οἱ διαφημιστικές ἀφίσσες, τὰ ἀρτοπαλεῖα καί τὰ μοτέλ θά εἶχαν ἀπό πολὺ πρὶν κατακλύσει κι αὐτὸν τὸν διατηρούμενο τώρα σὲ φυσική κατάσταση χώρο. Αἰσθάνομαι εὐγνωμοσύνη γι' αὐτὸ πρὸς τήν κυβέρνηση· τώρα εἶναι καλύτερα ἀπὸ ἄλλοτε. . .

3ο Στὸ σιδηροδρομικὸ σταθμὸ, τὸ βράδυ, τὴν ὥρα τῆς μεγάλης κίνησης. Βλέπω τοὺς ἀνθρώπους μὲ κουρασμένα πρόσωπα· καί σιλουέττες, μὲ ἔκδηλο τὸ μίσος καί τὴ δυσaráσκεια. Νοιώθω πὼς σὲ κάθε στιγμή κάποιος θά μπορούσε νὰ βγάλει μαχαίρι — νά, ἔτσι. Διαβάζουν, ἢ μᾶλλον καταβροχθίζονται ἀπ' τὴν ἐφημερίδα τους, τὸ περιοδικὸ τους ἢ τὸ βιβλίον τσέπης. Κι ὅμως, δυὸ ὄρες μετὰ, οἱ ἴδιοι ἄνθρωποι καθαροί, πλυμένοι, ντυμένοι ἢ ἄντυτοι, μποροῦν νά ναι χαρούμενοι, τρυφεροί, νὰ γελᾶνε στ' ἀλήθεια καί νὰ ξεχνᾶνε (ἢ νὰ θυμοῦνται). Σπίτι τους ὅμως, θά εἶναι μόνοι τους ἢ μὲ τὴν οἰκογένειά τους ἢ μαζί μὲ φίλους καί γιὰ τοὺς περισσότερους θά εἶναι φρίκη.

Τὰ παραδείγματα αὐτὰ μποροῦν νὰ δείξουν καθαρά τὸν εὐτυχεῖ συνδυασμὸ τοῦ θετικοῦ καί τοῦ ἀρνητικοῦ — τὴν ἀντικειμενικὰ δυσπόστατη φύση τῶν δεδομένων τῆς ἐμπειρίας. Κι εἶναι δυσπόστατη γιὰτὶ ἢ ποικιλομορφία τῶν αἰσθήσεων μου καί τῶν στοχασμῶν μου ἀναλογοῦν στὸν τρόπο πού τὰ γεγονότα τῆς ἐμπειρίας διαρθρώνονται μέσα στὸ παρόν. Ἄπ' τὴ στιγμή πού γίνεται κατανοητὸς αὐτὸς ὁ συσχετισμὸς, δὲν ὑπάρχει πιά εὐτυχισμένη συνείδηση, ὁ ψευτορεαλισμὸς τῆς καταρρέει. Ἡ κριτικὴ σκέψη πρέπει νὰ προσπαθῆσει νὰ καθορίσει τὸν ἀνορθολογικὸ χαρακτήρα τῆς κατεστημένης πραγματικότητας (πρᾶγμα πού γίνεται ὄλο καί πιὸ φανερό) καί νὰ καθορίσει τίς τάσεις πού σπρώχνουν τὴν ὀρθολογικότητα αὐτὴ στὸν αὐτομετασχηματισμὸ τῆς. Λέμε «αὐτομετασχηματισμὸ», γιὰτὶ σάν μιὰ ἱστορικὴ ὀλότητα ἐπέτρεψε σὲ διάφορες δυνάμεις καί καταστάσεις νὰ ἀναπτυχθοῦν, πού μὲ τὴ σειρά τους γίνονται σχέδια πού τείνουν νὰ ξεπεράσουν τὴν κατεστημένη ὀλότητα. Ἐκπροσωποῦν τὴν τεχνολογικὴ ὀρθολογικότητα τῶν καινούργιων δυνατοτήτων καί, σάν τέτοιες, ἀμφισβητοῦν τὸ σύνολο τῆς κοινωνίας. Ὁ τεχνολογικὸς μετασχηματισμὸς εἶναι λοιπὸν ταυτόχρονα καί πολιτικὸς, ἀλλὰ ἢ πολιτικὴ ἀλλαγὴ δὲν μπορεῖ νὰ γίνει κοινωνικὴ καί ποιοτικὴ παρὰ στὸ βαθμὸ πού θά ἄλλαξε τὸ νόημα τῆς τεχνικῆς προόδου — δηλαδὴ στὸ βαθμὸ πού μπορεῖ νὰ ἀναπτύξει μιὰ καινούργια τεχνολογία. Γιὰτὶ ἢ ὑπάρχουσα τεχνολογία ἔχει γίνε πιά τὸ ὄργανο μιᾶς πολιτικῆς καταστροφικῆς.

Μιὰ τέτοιας μορφῆς ποιοτικὴ ἀλλαγὴ θά σήμαινε μετάβαση σ' ἓνα ἀνώτερο στάδιο πολιτισμοῦ ἂν ἢ τεχνικὴ προοριζόταν καί χρησιμοποιούταν γιὰ τὴν εἰρήνευση τῆς πάλης γιὰ τὴν ὑπαρξή. Γιὰ νὰ δείξω τίς ἀναταραχὲς πού θά συνεπαγόταν αὐτὴ ἢ ἀλλαγὴ, τονίζω ὅτι αὐτὸς ὁ καινούργιος

προσανατολισμός θα προκαλούσε την καταστροφή του τωρινού προσανατολισμού· δὲν θὰ εἶχαμε ποσοτική εξέλιξη τῆς κυρίαρχης τώρα ἐπιστημονικῆς καὶ τεχνολογικῆς ὀρθολογικότητας, ἀλλὰ μιὰ καταστροφικὴ μετατροπὴ τῆς. Μιὰ καινούργια ἀντίληψη τοῦ Λόγου, πρακτικοῦ καὶ θεωρητικοῦ, θὰ ἔκανε τὴν ἐμφάνισή τῆς.

Ἡ καινούργια αὐτὴ ἀντίληψη τοῦ Λόγου ἐκφράζεται στὴν πρόταση τοῦ Οὐαίτχεντ: «Ἡ λειτουργία τοῦ Λόγου ἐγκείται στὸ νὰ ἀνυψώσει τὴν τέχνη τοῦ νὰ ζοῦμε»¹. Γιὰ νὰ πετύχει αὐτὸ τὸ στόχο, ὁ Λόγος πρέπει (νὰ κατευθύνει τὴν ἐπίθεσή του ἐνάντια στὸ περιβάλλον), πράγμα ποῦ δικαιώνεται ἀπ' τὴν ὑψιστὴ ἀνάγκη α) νὰ ζήσουμε, β) νὰ ζήσουμε καλά, γ) νὰ ζήσουμε καλύτερα².

Οἱ προτάσεις τοῦ Οὐαίτχεντ περιγράφουν τὴν σύγχρονη ἀνάπτυξη τοῦ Λόγου καὶ τὴν αἰτία τῆς ἀποτυχίας του. Ἡ μᾶλλον θέλουν νὰ ποῦν ὅτι ὁ Λόγος περιμένει πάντα τὴν ἀνακάλυψη, ἀναγνώριση καὶ πραγμάτωσή του, γιατί μέχρι σήμερα εἶχε σὰν ἱστορικὴ του λειτουργία τὴν καταστολὴ καὶ ἀκόμη τὴν καταστροφὴ τῆς ὑψιστῆς ἀνάγκης γιὰ ζωὴ, γιὰ καλὴ ζωὴ καὶ γιὰ καλύτερη ζωὴ — ἢ τὴν μετάθεση γιὰ ἀργότερα τῆς ἱκανοποίησης αὐτῆς τῆς ἀνάγκης καὶ τὸν καθορισμὸ γι' αὐτὸ ὑπερβολικὰ ὑψωμένης τιμῆς.

Στὸν ὀρίσμὸ ποῦ δίνει ὁ Οὐαίτχεντ, ὁ ὅρος «τέχνη» σημαίνει τὸ στοιχεῖο καθορισμένης ἄρνησης. Ὁ Λόγος, ἔτσι ὅπως ἐφαρμόστηκε στὴν κοινωνία, ἦταν μέχρι τώρα μιὰ καθαρὴ ἀντίθεση στὴν τέχνη· ἡ τέχνη εἶχε τὸ προνόμιο νὰ εἶναι ἀνορθολογικὴ — νὰ μὴν ὑπόκειται στὸν ἐπιστημονικὸ, τεχνολογικὸ καὶ ἐνεργειακὸ Λόγο. Ἡ ὀρθολογικότητα τῆς κυριαρχίας ἀπόσπασε τὸ Λόγο τῆς ἐπιστήμης ἀπ' τὸ Λόγο τῆς τέχνης ἢ, μᾶλλον, παραποίησε τὸ Λόγο τῆς τέχνης ἐνσωματώνοντάς τιν στὸ σύνολο τῆς κυριαρχίας. Καὶ λέμε «ἀπόσπασε» γιατί, ἀπ' τὴν ἀρχή, ἡ ἐπιστῆμη περιλάμβανε μέσα τῆς τὸν αἰσθητικὸ Λόγο, τὸ ἐλεύθερο παιγνίδι καὶ τὴν τρέλλα ἀκόμη τῆς φαντασίας, τὸ πάθος τῆς μεταλλαγῆς. Κατόπιν ἡ ἐπιστῆμη παραδόθηκε στὴν ὀρθολογικοποίηση τῶν δυνατοτήτων. Κι ὅμως, τὸ ἐλεύθερο αὐτὸ παιγνίδι διατηρεῖ ἀκόμη τοὺς δεσμούς του μὲ τὴν κυριαρχικὴ ὑποταγὴ ποῦ τὸ γέννησε καὶ ἀπ' ὅπου ἀποκόπηκε· οἱ δυνατότητες ποῦ μαζί τους ἔπαιζε ἡ ἐπιστῆμη ἦταν ἐπίσης καὶ δυνατότητες τῆς ἀπελευθέρωσης — δυνατότητες μιᾶς ἀνώτερης ἀλήθειας.

Αὐτὸς εἶναι ὁ πρωταρχικὸς δεσμὸς (μέσα στὸ χάρο τῆς κυριαρχίας καὶ τῆς ἀναγκαιότητας) ἀνάμεσα στὴν ἐπιστῆμη, τὴν τέχνη καὶ τὴ φιλοσοφία. Εἶναι ἡ συνειδητοποίηση τῆς ἀπόστασης ποῦ χωρίζει τὸ πραγμα-

1. Withehead, Ἡ λειτουργία τοῦ Λόγου, Beacon Press, Βοστώνη, 1959, σ. 5.

2. Τὸ ἴδιο, σ. 8.

τικό απ' τὸ δυνατό, τὴν ἐπιφανεῖα ἀπ' τὴν αὐθεντικὴ ἀλήθεια καὶ ταυτόχρονα εἶναι ἡ προσπάθεια ποὺ τείνει νὰ συλλάβει καὶ νὰ ὑπερνικήσει αὐτὴ τὴν ἀπόσταση. Μιὰ ἀπ' τὶς πρῶτες ἐκφράσεις αὐτῆς τῆς ἀπόστασης στάθηκε ὁ διαχωρισμὸς ποὺ ἔκαναν ἀνάμεσα στοὺς θεοὺς καὶ τοὺς ἀνθρώπους, τὸ πεπερασμένο καὶ τὸ ἄπειρο, τὴν ἀλλαγὴ καὶ τὴ διάρκεια. Ἐνα κάτι ἀπ' αὐτὸ τὸ μυθολογικὸ συσχετισμὸ ἀνάμεσα σὰν πραγματικὸ καὶ τὸ δυνατό ἐπιβίωσε στὴν ἐπιστημονικὴ σκέψη καὶ συνέχισε τὸν προσανατολισμὸ του πρὸς μιὰ ὀρθολογικώτερη καὶ ἀληθινώτερη πραγματικότητα. Τὰ μαθηματικά θεωρήθηκαν ἀληθινὰ καὶ «καλὰ». Μὲ τὴν ἴδια ἔννοια ὅπως καὶ οἱ μεταφυσικὲς Ἰδέες τοῦ Πλάτωνα. Πῶς ἔγινε λοιπὸν καὶ τὰ μαθηματικά ἐξελίχτηκαν σὲ ἐπιστήμη, ἐνῶ οἱ ἰδέες ἔμειναν μεταφυσική;

Ἡ πιὸ φανερὴ ἀπάντηση εἶναι ὅτι οἱ ἐπιστημονικὲς ἀφαιρέσεις ἀπόδειξαν τὴν ἀλήθεια τοὺς συμμετέχοντας στὴν κατάκτηση καὶ στὸν μετασχηματισμὸ τῆς φύσης, πρᾶγμα ποὺ δὲν μπόρεσαν νὰ τὸ κάνουν οἱ φιλοσοφικὲς ἀφαιρέσεις. Γιατὶ αὐτὴ ἡ κατάκτηση κι αὐτὸς ὁ μετασχηματισμὸς τῆς φύσης πραγματοποιήθηκαν μὲ ἀφετηρία μιὰ νομοθεσία καὶ μιὰ τάξη ζωῆς ποὺ ἡ φιλοσοφία τὶς ξεπερνοῦσε, ὑποτάσσοντάς τες στὴν «καλὴ ζωὴ» ποὺ εἶχε διαφορετικὴ νομοθεσία καὶ τάξη. Κι αὐτὴ ἡ διαφορετικὴ τάξη ποὺ προϋπόθετε ἕνα ὑψηλὸ ἐπίπεδο ἐλευθερίας ἀπέναντι στὸ μόχθο, τὴν ἀμάθεια καὶ τὴ φτώχεια ἦταν, στίς ἀρχὲς τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης, ἐξωπραγματικὴ καὶ συνέχισε νὰ εἶναι τέτοια σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἀνάπτυξης τῆς φιλοσοφικῆς αὐτῆς σκέψης, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ ἐπιστημονικὴ σκέψη μποροῦσε νὰ ἐφαρμοστεῖ σὲ μιὰ ὄλο καὶ μεγαλύτερη καὶ καθολικώτερη πραγματικότητα. Τὸ περιεχόμενο τῶν τελικῶν φιλοσοφικῶν ἐννοιῶν παραμένε μεταφυσικό· δὲν μποροῦσε νὰ ἐπαληθευθεῖ μὲ τοὺς ὅρους τοῦ κατεστημένου συνόλου λόγου καὶ πράξης.

Ἀλλά, ἂν εἶναι ἔτσι, ἡ περίπτωσις τῆς μεταφυσικῆς καὶ ἰδιαίτερα τῆς σημασίας καὶ τῆς ἀλήθειας τῶν μεταφυσικῶν προτάσεων, γίνεται τότε μιὰ ἱστορικὴ περίπτωσις. Δηλαδή, τὴν ἀλήθεια καὶ τὴ γνωστικὴ ἀξία τῶν μεταφυσικῶν προτάσεων τὴν καθορίζουν συνθήκες ἱστορικὲς κι ὄχι καθαρὰ ἐπιστημολογικὲς. Ὅπως ὅλες οἱ προτάσεις ποὺ διατείνονται ὅτι εἶναι ἀληθινές, πρέπει νὰ μποροῦν νὰ ἐπαληθευτοῦν· πρέπει νὰ παραμείνουν μέσα στὸ δυνατό χῶρο τῆς ἐμπειρίας. Ἡ ἔκτασις αὐτοῦ τοῦ χῶρου ποτὲ δὲν εἶναι ἀνάλογη μὲ τὴν ἔκτασις τοῦ χῶρου τοῦ κατεστημένου· πηγαίνει μέχρι τὰ ἔσχατα ὅρια τοῦ κόσμου ποὺ μπορεῖ νὰ δημιουργηθεῖ μετατρέποντας τὸ κατεστημένο μὲ τὰ μέσα ποὺ αὐτὸ τὸ ἴδιο προμηθεύει ἢ ἀρνεῖται νὰ προμηθεύσει. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια, ὁ χῶρος αὐτοῦ ποὺ μπορεῖ νὰ ἐπαληθευθεῖ ἀπλώνεται στὸ βαθμὸ ποὺ ἡ ἱστορία συνεχίζει τὸ δρόμο της. Ἐτσι, οἱ πόθοι γιὰ Καλὴ Ζωή, Καλὴ Κοινωνία, Διάρκῃ Εἰρήνῃ, τείνουν ν' ἀποκτή-

σουν ένα δλο και πιό πραγματικό περιεχόμενο· πάνω σε μιὰ τεχνολογική βάση, ή μεταφυσική τείνει νά γίνει φυσική.

Ἄν ή ἀλήθεια τῶν μεταφυσικῶν προτάσεων καθορίζεται ἀπ' τὸ ἱστορικό τους περιεχόμενο (δηλαδή ἀπ' τὸ βαθμὸ πού καθορίζουν τὶς ἐνδεχόμενες ἱστορικὲς προοπτικὲς), τότε ή σχέση ἀνάμεσα στὴν ἐπιστήμη καὶ τὴ μεταφυσική γίνεται στενὰ ἱστορική. Στὴ δική μας τουλάχιστον κουλτούρα, ὁ νόμος τῶν Τριῶν Σταδίων τοῦ Σαιν - Σιμόν σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο ὁ πολιτισμὸς γνῶρισε τὸ μεταφυσικό στάδιο π ρ ι ν ἀπ' τὸ ἐπιστημονικό θεωρεῖται ἀκόμη σὰν σωστός. Ἡ σειρά ὅμως αὐτὴ διαδοχῆς καθορίστηκε μιὰ φορὰ γιὰ πάντα; Ἡ μήπως ὁ ἐπιστημονικός μετασχηματισμὸς τοῦ κόσμου περιέχει μέσα του τὴν ἴδια του τὴ μεταφυσική ὑπέρβαση;

Στὸ προχωρημένο στάδιο τοῦ βιομηχανικοῦ πολιτισμοῦ, ή ἐπιστημονική ὀρθολογικότητα, μεταφρασμένη σε πολιτική ἐξουσία, εἶναι ὁ ἀποφασιστικός παράγοντας στὴν ἀνάπτυξη τῶν ἱστορικῶν ἐνδεχομένων. Καὶ μπαίνει ἕνα ἐρώτημα: ή πολιτική αὐτὴ ἐξουσία θὰ φτάσει μέχρι τὴν αὐτο-ἀρνήσή της — δηλαδή μέχρι τὴν ἀνύψωση τῆς «τέχνης τοῦ νὰ ζοῦμε»; Στὸ ἐσωτερικό τῶν κατεστημένων κοινωνιῶν, ἂν συνεχιστεῖ ή συστηματικὴ ἐφαρμογὴ τῆς ἐπιστημονικῆς ὀρθολογικότητας θὰ φτάσουμε στὴ μηχανοποίηση ὄλων τῶν κοινωνικῶν ἀναγκαίων, ἀλλὰ ἀτομικὰ καταπιεστικῶν, ἐργασιῶν (λέγοντας «κοινωνικὰ ἀναγκαῖες», ἐννοοῦμε ἐδῶ ὄλες τὶς ἐνέργειες πού μποροῦν νὰ γίνουν μὲ περισσότερη ἀποτελεσματικότητα ἀπ' τὶς μηχανές, ἀκόμη κι ἂν κατασκευάζουν προϊόντα πολυτελείας καὶ σπατάλης παρὰ προϊόντα ἀνάγκης). Τὸ στάδιο ὅμως αὐτὸ θὰ σημαίνει τὸ τέλος καὶ τὸ ὄριο τῆς ἐπιστημονικῆς ὀρθολογικότητας στὴν κατεστημένη δομὴ καὶ κατεύθυνσή της. Μιὰ πρόοδος πέρ' ἀπ' αὐτὸ τὸ ὄριο θὰ σήμαινε ρ ή ξ η· θὰ σήμαινε ὅτι ή ποσότητα ἔγινε ποιότητα. Κι ἔτσι, μιὰ οὐσιαστικὰ καινούργια ἀνθρώπινη πραγματικότητα θὰ διαμορφωθεῖ — δηλαδή μιὰ ζωὴ μέσα σε χρόνο ἐλεύθερο, μὲ τὶς ζωτικὲς ἀνάγκες ἱκανοποιημένες. Κάτω ἀπ' αὐτὲς τὶς συνθήκες, τὸ ἴδιο τὸ ἐπιστημονικό σχέδιο θὰ μπορούσε νὰ στραφεῖ σε σκοποὺς πού θὰ ξεπερνοῦσαν τὸ στενὸ ὠφελιμισμὸ, πρὸς τὴν «τέχνη τοῦ νὰ ζοῦμε», γιατί θὰ ἔχει ἀπελευθερωθεῖ πιά ἀπ' τὶς ἀναγκαιότητες καὶ τοὺς παραλογισμοὺς τῆς κυριαρχίας. Μ' ἄλλα λόγια, γιὰ τὴν ὑπέρβαση τῆς τεχνολογικῆς πραγματικότητας εἶναι ἀπαραίτητη προϋπόθεση ή ὀλοκλήρωσή της· μὲ τὴν ὀλοκλήρωσή της, θὰ ἀποτελέσει ταυτόχρονα τὴν ὀρθολογικότητα πού θὰ ἐπιτρέψει αὐτὴ τὴν ὑπέρβαση.

Αὐτὸ θὰ σημαίνει τὴν ἀνατροπὴ τῆς παραδοσιακῆς σχέσης ἀνάμεσα στὴν ἐπιστήμη καὶ τὴ μεταφυσική. Οἱ ἰδέες πού γιὰ νὰ καθορίσουν τὴν πραγματικότητα χρησιμοποιοῦν ἄλλη ὀρολογία ἀπ' αὐτὴ πού χρησιμοποιοῦν οἱ ἀκριβεῖς ή οἱ μπηχαβιοριστικὲς ἐπιστῆμες, δὲν θᾶχουν πιά μεταφυσικό ή συγκινησιακὸ χαρακτήρα γιατί θὰ προέρχονται πιά ἀπ' τὸν ἐπι

στημονικό μετασχηματισμό του κόσμου· οί επιστημονικές έννοιες θά μπορούν νά εκπροσωποῦν καί νά καθορίζουν τίς δυνατές πραγματικότητες μιᾶς ἐλεύθερης καί εἰρηνευμένης ὑπαρξης. Ἡ ἐπεξεργασία τέτοιων ἐνοιῶν θά ἀποτελοῦσε κάτι πολὺ περισσότερο ἀπὸ μιὰ ἐξέλιξη τῶν κυρίαρχων ἐπιστημῶν. Θά ἀμφισβητοῦσε τὴν ἐπιστημονικὴ ὀρθολογικότητα στὸ σύνολό της, σὰν ὀρθολογικότητα συνδυασμένη μέχρι τώρα μὲ μιὰ ὑπαρξὴ ἀνελεύθερη. Θά γεννοῦσε μιὰ καινούργια ἀντίληψη τῆς ἐπιστήμης καί τοῦ Λόγου.

Ἄν καί τὸ τεχνολογικὸ σχέδιο, μὲ τὴν ὀλοκλήρωσή του, ἔρχεται σὲ ρήξη μὲ τὴν κυρίαρχη τεχνολογικὴ ὀρθολογικότητα, ἡ τεχνικὴ βάση πρέπει νά ἐξακολουθήσει νά ὑπάρχει στὴν περίοδο μετὰ τὴ ρήξη. Γιατὶ αὐτὴ ἡ τεχνικὴ βάση θά ἔχει κάνει δυνατὴ τὴν ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν καί τὸν περιορισμὸ τῆς ἐπίμοχθης ἐργασίας — κι ἀκόμη θά παραμείνει ἡ βάση ὄλων τῶν μορφῶν ἀνθρώπινης ἐλευθερίας. Γιὰ νά γίνει μιὰ ποιοτικὴ ἀλλαγὴ, θά πρέπει νά ἀνοικοδομεῖται αὐτὴ ἡ βάση, δηλαδὴ νά ἀναπτύσσεται γιὰ διαφορετικοὺς σκοποὺς.

Εἶπα κιόλας παραπάνω ὅτι αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι οἱ διαφορὲς «ἀξίες», πνευματικὲς ἢ ἄλλες, θά πρέπει νά ξαναγεννηθοῦν, ὅτι θά πρέπει νά συμβάλλουν στὸν ἐπιστημονικὸ καί τεχνολογικὸ μετασχηματισμὸ τοῦ ἀνθρώπου καί τῆς φύσης. Ἀντίθετα, ἡ ἐπιστὴμη κι ἡ τεχνολογία μὲ τὴν ἱστορικὴ τους πραγμάτωση ἐπέτρεψαν νά μεταφραστοῦν οἱ ἀξίες σὲ τεχνικοὺς σκοποὺς — νά ὑλοποιηθοῦν οἱ ἀξίες. Τὸ πρόβλημα λοιπὸν εἶναι νά ξαναορίσουμε τίς ἀξίες μὲ τεχνικοὺς ὁρους, σὰν στοιχεῖα τῆς τεχνολογικῆς διαδικασίας. Οἱ καινούργιοι σκοποί, σὰν σκοποὶ τεχνικοί, θά πρέπει νά μποῦν καί στὸ σχέδιο καί τὴν κατασκευὴ τῶν μηχανῶν κι ὄχι μόνο στὴ χρησιμοποίησή τους. Οἱ καινούργιοι σκοποὶ θά μπορούσαν ἀκόμη νά ἐπιβληθοῦν καί στὴν κατασκευὴ ἐπιστημονικῶν ὑποθέσεων — στὴν καθαρὴ ἐπιστημονικὴ θεωρία. Ξεκινώντας ἀπ' τὸν ποσοτικὸ ὑπολογισμὸ τῶν δευτερογενῶν ποιοτήτων, ἡ ἐπιστὴμη θά προχωροῦσε στὸν ποσοτικὸ ὑπολογισμὸ τῶν ἀξιῶν.

Γιὰ παράδειγμα, θά μπορούσε νά ὑπολογιστεῖ τὸ ἐλάχιστο ὄριο ἐργασίας χάρις στὴν ὁποία μποροῦν νά ἱκανοποιηθοῦν οἱ ζωτικὲς ἀνάγκες ὄλων τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας — μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι ὁ διαθέσιμος πλοῦτος θά χρησιμοποιηθεῖ γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ, χωρὶς νά περιοριστεῖ ἀπὸ ἄλλα συμφέροντα καί χωρὶς νά παρενοχληθεῖ ἡ συσσώρευση τοῦ ἀναγκαίου γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς κοινωνίας κεφαλαίου. Μ' ἄλλα λόγια, μπορεῖ νά ὑπολογιστεῖ ποσοτικὰ ὁ βαθμὸς τῆς δυνατῆς ἐλευθερίας ἀπέναντι στὴν ἀναγκαιότητα. Ἡ ἀκόμη μποροῦν νά ὑπολογιστοῦν οἱ φροντίδες ποὺ πρέπει νά δίνονται στοὺς ἄρρωστους, στοὺς ἀνάπηρους καί στοὺς ἡλικιωμένους — δηλαδὴ μπορεῖ νά ὑπολογιστεῖ ὁ τρόπος περιορισμοῦ τῆς ἀγωνίας, ὁ τρόπος ἀπελευθέρωσης ἀπ' τὸ φόβο.

Σ' αὐτὴ τὴν ὑλοποίηση ἀντιτάσσονται πολιτικὰ ἐμπόδια πὸν μποροῦμε νὰ τὰ καθορίσουμε. Ὁ βιομηχανικὸς πολιτισμὸς ἔφτασε στὸ σημεῖο ὅπου, ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψη τὴν ἐπιθυμία τοῦ ἀνθρώπου γιὰ μιὰ ἀνθρώπινη ζωὴ, ἡ ἐπιστῆμη δὲν μπορεῖ πιά νὰ κάνει ἀφαίρεση τῶν τελικῶν αἰτίων, μέσα στοὺς ἴδιους τοὺς ὅρους τῆς. Στὴν ἴδια τὴν ἐπιστῆμη ὀφείλεται τὸ γεγονός ὅτι τὰ τελικὰ αἷτια ἔγιναν ὁ καθαρὸς τομέας τῆς. Ἡ κοινωνία, «μὲ τὴν ἀνύψωση καὶ τὴ διεύρυνση τοῦ τεχνικοῦ τομέα, πρέπει νὰ ξηναστήσει στὴ θέση τους, σὰν τεχνικὰ, τὰ προβλήματα τοῦ τελικοῦ σκοποῦ, πὸν λαθεμένα θεωροῦνται σὰν ἠθικὰ καὶ καμιὰ φορὰ σὰν θρησκευτικὰ. Τὸ ἀνολοκλήρωτο τῆς τεχνικῆς ἱεροποιεῖ τὰ προβλήματα τοῦ τελικοῦ σκοποῦ καὶ δημιουργεῖ στὸν ἄνθρωπο τὸ δέος τῶν σκοπῶν πὸν τοὺς παρουσιάζει σὰν ἀπόλυτους»¹.

Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια, ἡ «οὐδέτερη» ἐπιστημονικὴ μέθοδος κι ἡ «οὐδέτερη» τεχνολογία γίνονται ἐπιστῆμη καὶ τεχνολογία μιᾶς ἱστορικῆς φάσης πὸν οἱ πραγματοποιήσεις τῆς βρίσκονται στὴ φάση τοῦ ξεπεράσματος τους καὶ πὸν φτάνει στὸ σημεῖο ὅπου ἡ ἄρνησή τῆς γίνεται πραγματικότητα.

Ἐντὶ νὰ βρίσκονται σὲ διάσταση μὲ τὴν ἐπιστῆμη καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ μέθοδο, ἄντὶ νὰ ἔχουν γίνει θέμα ὑποκειμενικῆς προτίμησης ἢ ἀντικείμενο μιᾶς ἀνορθολογικῆς καὶ ὑπερβατικῆς ἐκτίμησης, οἱ ἀπελευθερωτικὲς ἰδέες, πὸν πρῶτα θεωροῦνταν μεταφυσικὲς, μποροῦν νὰ γίνουν τὸ κύριο ἀντικείμενο τῆς ἐπιστῆμης. Ἡ ἐξέλιξη ὁμως αὐτὴ ὑποχρεώνει μὲ πολὺ δυσάρεστο τρόπο τὴν ἐπιστῆμη νὰ γίνει πολιτικὴ — νὰ ἀναγνωρίσει ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ συνείδηση εἶναι συνείδηση πολιτικὴ κι ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα εἶναι ἔρευνα πολιτικὴ. Γιατὶ ἡ μετατροπὴ τῶν ἀξιῶν σὲ ἀνάγκες καὶ τῶν τελικῶν αἰτίων σὲ τεχνικὲς δυνατότητες ἀποτελεῖ ἕνα καινούργιο στάδιο στὴν ὑπόθεση τῆς ἐπιβολῆς πάνω στὶς καταπιεστικὲς καὶ ἀκατάβλητες δυνάμεις τῆς κοινωνίας καὶ τῆς φύσης. Εἶναι μιὰ πράξη ἀπελευθέρωσης :

«Ὁ ἄνθρωπος ἀπελευθερώνεται ἀπ' τὴν κατάσταση ὑποδούλωσης τοῦ στὸν τελικὸ σκοπὸ τοῦ παντός, διαμορφώνοντας ὁ ἴδιος ἕναν τελικὸ σκοπὸ, ὀργανώνοντας ἕνα σύνολο σκοπῶν πὸν κρίνει καὶ προσδιορίζει ὁ ἴδιος, γιὰ νὰ μὴν ὑποστῆ παθητικὰ μιὰ «ἐκ τῶν πραγμάτων» ἔνσωμάτωση». . . «ὁ ἄνθρωπος ξεπερνᾷ τὴν ὑποδούλωση ὀργανώνοντας συνειδητὰ ἕνα σύστημα τελικῶν σκοπῶν. . .»².

Ὅμως, μὲ τὴν μεθοδικὴ μεταβολὴ τους σὲ πολιτικὴ, ἡ ἐπιστῆμη καὶ ἡ τεχνολογία θὰ ξεπεράσουν τὸ στάδιο ὅπου, ἐξ αἰτίας τῆς οὐδετερότητάς τους, ἦταν ὑποταγμένες στὴν πολιτικὴ καὶ λειτουργ-

1. G. Simondon, τὸ Ἰδιο, σ. 151 (οἱ ὑπογραμμίσεις εἶναι τοῦ Μαρκοῦζε).

2. Τὸ Ἰδιο, σ. 103.

γοῦσαν, ἐνάντια στὴν ἴδια τους τὴν τάση, σὰν ὄργανα πολιτικῆς. Γιατὶ γιὰ νὰ καθορίσουμε τὰ τελικὰ αἴτια σύμφωνα μὲ τὴν τεχνολογία καὶ γιὰ νὰ μπόρουμε νὰ τὰ χρησιμοποιήσουμε σύμφωνα μὲ τὴν τεχνική, π ρ έ π ε ι νὰ ἀναπτύξουμε καὶ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὸν ὑλικὸ καὶ πνευματικὸ πλοῦτο χωρὶς νὰ τὸν διατηροῦμε σὲ ἐξάρτηση ἀπὸ τὰ ἴ δ ι α ἱ ἵ τ ε ρ α συμφέροντα ποὺ ἐμποδίζουν τὴν ἱκανοποίηση τῶν ἀνθρώπινων ἀναγκῶν καὶ τὴν ἐξέλιξη τῶν ἀνθρώπινων ἰδιοτήτων. Μ' ἄλλα λόγια θὰ ἔχουμε μιὰ ὀρθολογικὴ μεταχείριση τοῦ ἀνθρώπου σὰν ἀνθρώπου, τῆς ἀνθρωπότητας. Κι ἔτσι, ἡ τεχνολογία μπορεῖ — ἴσως — νὰ διορθώσει ἱστορικὰ ἕναν πρόωρο ὀρισμὸ τοῦ Λόγου καὶ τῆς Ἐλευθερίας, ποὺ σύμφωνα μ' αὐτὸν ὁ ἀνθρώπος μπορεῖ νὰ γίνεῖ καὶ νὰ μείνῃ ἐλεύθερος ἐνῶ ἡ παραγωγικότητα, ποὺ βασικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς εἶναι ἡ καταπίεση, ἀναπτύσσεται αὐτοδαιωνιζόμενη. Ἄλλὰ, στὸ βαθμὸ ποὺ ἡ καταπίεση στάθηκε ἡ ἀρχὴ τῆς ἀνάπτυξης τῆς τεχνολογίας, ἡ ἱστορικὴ αὐτὴ διόρθωση δὲν μπορεῖ φυσικὰ νὰ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς *per se* τεχνικῆς προόδου. Γιὰ νὰ γίνῃ ἡ ἱστορικὴ αὐτὴ διόρθωση, χρειάζεται μιὰ πολιτικὴ ἀνατροπὴ.

Ἡ βιομηχανικὴ κοινωνία κατέχει τὸ σύνολο τῶν ἐργαλείων ποὺ ἀπαιτοῦνται γιὰ τὴ μετατροπὴ τῆς μεταφυσικῆς σὲ φυσικὴ, τοῦ ἐξωτερικοῦ σὲ ἐσωτερικὸ, τῶν περιπετειῶν τοῦ πνεύματος σὲ περιπέτειες τῆς τεχνολογίας. Οἱ τρομερὲς φράσεις (κι ἡ τρομερὴ πραγματικότητα αὐτῶν τῶν φράσεων) : οἱ «μηχανικοὶ τῶν ψυχῶν» *, τὸ «γυάλισμα τοῦ μυαλοῦ» (οἱ ψυχαναλυτὲς τὸ κάνουν) ἢ «ἐπιστημονικὴ διαχείριση», ἢ «ἐπιστήμη τῆς κατανάλωσης», δείχνουν σὲ συντομία (μ' ἕναν κακομοίρικο τρόπο) τὴ πραγματικὰ εἶναι ἢ προοδευτικὴ ὀρθολογικοποίηση τοῦ ἀνορθολογικοῦ, τοῦ «πνευματικοῦ» — ἢ ἄρνηση τῆς ἰδεαλιστικῆς κουλτούρας. Ἄν ὅμως ἡ τεχνολογικὴ ὀρθολογικότητα ἔφτανε στὸ ἀπόγειό της, θὰ μετάφραζε τὴν ἰδεολογία σὲ πραγματικότητα καὶ ταυτόχρονα θὰ ξεπερνοῦσε τὴν ὑλιστικὴ ἀντίθεση αὐτῆς τῆς κουλτούρας. Γιατὶ ἡ μετάφραση τῶν ἀξιῶν σὲ ἀνάγκες ἐκφράζει μιὰ διπλὴ διαδικασία ποὺ ἐπιτρέπει:

1. τὴν ὑλιστικὴ ἱκανοποίηση (τὴν ὑλοποίηση τῆς ἐλευθερίας) καὶ
2. τὴν ἐλεύθερη ἀνάπτυξη τῶν ἀναγκῶν πάνω στὴ βάση τῆς ἱκανοποίησης (δηλαδὴ τὴν μὴ καταπιεστικὴ μεταρσίωση). Μὲ τὴ διαδικασία αὐτὴ ἔχουμε τὸ θεμελιῶδες στὶς σχέσεις τῶν ὑλικῶν καὶ πνευματικῶν ἰδιοτήτων καὶ ἀναγκῶν. Τὸ ἐλεύθερο παιγνίδι τῆς σκέψης καὶ τῆς φαντασίας γίνε-ται μιὰ ὀρθολογικὴ καὶ καθοδηγητικὴ λειτουργία, ὅταν ἀποσκοπεῖ στὴν πραγματοποίηση μιᾶς εἰρηνευμένης ὑπαρξῆς τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς φύσης. Κι οἱ ἰδέες τῆς δικαιοσύνης, τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀνθρωπιᾶς βρίσκουν

* Ἄναφέρεται στὴ γνωστὴ φράση τοῦ Στάλιν· «ὁ καλλιτέχνης εἶναι ὁ μηχανικὸς τῶν ψυχῶν» (Σ.τ.Μ.).

τήν ἀλήθεια τους κι εφαρμόζονται με καλή πίστη ἐκεῖ ἀκριβῶς πού θά μπορούσαν πάντα νά εφαρμόζονται: στήν ἱκανοποίηση τῶν ὑλικῶν ἀναγκῶν τοῦ ἀνθρώπου καί στήν ὀρθολογική ὀργάνωση τοῦ χώρου τῆς ἀναγκαιότητας.

«Εἰρηνευμένη ὑπαρξη». Ἡ ἔκφραση αὐτή δηλώνει μέ ἀρκετά φτωχό τρόπο τήν τάση νά συνοψιστεῖ σέ μιὰ κατευθυντήρια ἰδέα ὅ,τι πρέπει νά εἶναι ὁ σ κ ο π ὀ ς τῆς τεχνολογίας, ὅ,τι θεωρήθηκε ἀπαγορευμένο καί γελοῖο, τὸ τελικὸ αἷτιο πού ἀγνόησε ἢ ἐπιστήμη. *Ἄν τὸ τελικὸ αὐτὸ αἷτιο ὑλοποιούνταν καί γινόταν πραγματικό, ὁ Λόγος* τῆς τεχνικῆς θά ἔφτανε σ' ἓνα σύνολο ὅπου οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στὸν ἄνθρωπο καί τὸν ἄνθρωπο κι ἀνάμεσα στὸν ἄνθρωπο καί τῆ φύση, θά ἦσαν ποιοτικὰ διαφορετικές.

*Ἀλλὰ ἐδῶ, πρέπει νά φυλαχτοῦμε ἀπὸ κάθε τεχνολογικὸ φετιχισμό. Πρόσφατα ἐξυμνήθηκε, ἰδιαίτερα ἀπὸ τοὺς μαρξιστὲς κριτικούς τῆς σύγχρονης βιομηχανικῆς κοινωνίας, ἓνας τέτοιος φετιχισμὸς — ὁ τεχνολογικὸς ἄνθρωπος κάποια μέρα θά εἶναι παντοδύναμος, θά ὑπάρξει ἓνας «τεχνολογικὸς *Ἐρως*», κλπ. Γιὰ νά δείξουμε τὸ στοιχεῖο ἀλήθειας πού περιέχουν αὐτὲς οἱ ἰδέες, πρέπει νά φανερώσουμε καί νά καταπολεμήσουμε ὅλη τὴ μυστικοποίηση πού ὑπάρχει σ' αὐτές. Μὲ τὴν τεχνική, σὰν σύνολο ἐργαλείων, ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νά γίνει πιὸ ἀδύναμος ὅπως καί πιὸ δυνατός. Σήμερα εἶναι ἴσως περισσότερο ἀνίκανος ἀπὸ ποτὲ νά ἐπιδράσει πάνω στὸν ἴδιο του τὸ μηχανισμό.

Ἡ μυστικοποίηση δὲν παύει ὅταν ἡ τεχνολογικὴ παντοδυναμία περάσει ἀπ' τὰ χέρια ἰδιαίτερων ομάδων στήν ἐξουσία ἑνὸς καινούργιου Κράτους ἢ ὅταν ὑπηρετεῖ ἓνα καινούργιο κεντρικὸ πλάνο. Ἡ τεχνολογία παντοῦ ἐξαρτᾶται ἀπὸ σκοποὺς πού δὲν εἶναι τεχνολογικοί. *Ὅσο ἡ τεχνολογικὴ ὀρθολογικότητα θά ἀπελευθερώνεται ἀπ' τὶς ἐκμεταλλευτικὲς τῆς ιδιότητες, ὅσο θά καθορίζει τὴν κοινωνικὴ παραγωγή, τόσο θά ἐξαρτᾶται ἀπὸ μιὰ καινούργια πολιτικὴ κατεύθυνση — ἀπ' τὴ συλλογικὴ προσπάθεια ἐπίτευξης μιᾶς ὑπαρξῆς εἰρηνευμένης, μέ σκοποὺς πού θά μπαίνουν ἀπ' τὰ ἐλεύθερα ἄτομα.

Ἡ «εἰρήνευση τῆς ὑπαρξῆς» δὲν μπορεῖ νά προέλθει ἀπὸ μιὰ συσσώρευση τῆς ἐξουσίας, ἀλλὰ ἀπ' τὸ ἀντίθετο. Εἰρήνη καί ἐξουσία, ἐλευθερία καί ἐξουσία, *Ἐρως καί ἐξουσία, εἶναι ἴσως ὄροι ἀντίθετοι! Θάθελα τώρα νά δείξω ὅτι γιὰ τὴν ἀνασύσταση τῆς ὑλικῆς βάσης τῆς κοινωνίας, μέ σκοπὸ τὴν εἰρήνευσή της, εἶναι ἴσως ἀναγκαῖο νά περιορίσουμε τόσο τὸ ποιοτικὸ ὅσο καί τὸ ποσοτικὸ πεδίο, προκειμένου νά δημιουργήσουμε τὸ χῶρο καί τὸ χρόνο γιὰ μιὰ παραγωγικότητα πού θά τὴν προκαλοῦσαν

* Οἱ ἑλληνικὲς λέξεις στὸ κείμενο.

αυτοκαθοριζόμενες ὠθήσεις. Μιά τέτοια ἀνατροπή τῆς ἐξουσίας εἶναι κυριαρχικό στοιχείο μέσα στή διαλεκτική θεωρία.

Ὅταν ὁ σκοπὸς τῆς εἰρήνευσης καθορίζει τὸ Λόγο τῆς τεχνικῆς, ἡ σχέση ἀνάμεσα στὴν τεχνική καὶ τὸ πρωτογενὲς τῆς ἀντικείμενο, τὴ φύση, τροποποιεῖται. Ἡ εἰρήνευση ἔχει σὰν ἀπαραίτητη προϋπόθεση τὴν ὑπερνίκηση τῆς ἀντίστασης τῆς φύσης ποὺ εἶναι, καὶ παραμένει, τὸ ἀντικείμενο ποὺ ἀντιστέκεται στὸ ὑποκείμενο ποὺ ἐνεργεῖ. Ὑπάρχουν ὅμως δύο τρόποι νὰ ὑπερνηκηθεῖ ἡ ἀντίσταση τῆς φύσης: ὁ ἓνας καταπιέζει, ὁ ἄλλος ἀπελευθερώνει. Χάρη στὸ δεύτερο ἢ φτώχεια, ἢ βία κι ἢ σκληρότητα λιγοστεύουν. Στὴ φύση, ὅπως καὶ στὴν ἱστορία, ἡ πάλη γιὰ τὴν ὑπαρξὴ γίνεται κάτω ἀπὸ συνθήκες σπάνης, κακουχίας καὶ ἀνάγκης. Αὐτὰ εἶναι τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς τυφλῆς ὕλης, τοῦ χώρου αὐτοῦ τοῦ ἄμεσου, ὅπου ἡ ζωὴ ὑπομένει παθητικὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς. Ὁ χῶρος αὐτὸς σιγὰ - σιγὰ γίνεται μέσο στὴ διάρκεια τοῦ ἱστορικοῦ μετασχηματισμοῦ τῆς φύσης· γίνεται στοιχείο τοῦ ἀνθρώπινου κόσμου καί, μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια, τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς φύσης εἶναι χαρακτηριστικὰ ἱστορικά. Μέσα στὴν κίνηση τοῦ πολιτισμοῦ, ἡ φύση παύει νὰ εἶναι ἀπλή φύση, ὅταν ἡ πάλη τῶν τυφλῶν δυνάμεων κατανοεῖται, ὅταν ὑπερνηκίεται, χάρις στὴν ἐλευθερία¹.

Ἡ ἱστορία εἶναι ἡ ἄρνηση τῆς φύσης. Ὅ,τι τὴν ἀποτελεῖ ἔχει ὑπερπηδηθεῖ καὶ ἀναπλαστεῖ ἀπ' τὴν ἐξουσία τοῦ Λόγου. Ὁ μεταφυσικὸς ὅρος σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο ἡ φύση ὀλοκληρώνεται μόνη τῆς ἀπ' τὴν ἱστορία, φανερώνει τὰ ὅρια τοῦ λόγου, ὅτι δὲν κατακτῆθηκε ἀπ' αὐτόν. Ὁ ὅρος αὐτὸς τὰ καθορίζει σὰν ὅρια ἱστορικά — πρόκειται γιὰ σκοπὸ ποὺ πρέπει νὰ πραγματοποιήσουμε ἢ μᾶλλον νὰ ἐπιχειρήσουμε τὴν πραγματοποίησή του. Ἄν ἡ φύση εἶναι ἡ ἴδια ἓνα ἐπιστημονικὸ ἀντικείμενο, ὀρθολογικὸ καὶ θεμιτὸ, τότε εἶναι καὶ τὸ θεμιτὸ ἀντικείμενο τοῦ Λόγου θεωρούμενου σὰν ἐξουσία καὶ ταυτόχρονα τὸ θεμιτὸ ἀντικείμενο τοῦ Λόγου θεωρουμένου σὰν ἐλευθερία· εἶναι ἀντικείμενο κυριάρχησης καὶ ταυτόχρονα ἀντικείμενο ἀπελευθέρωσης. Ἀπὸ τότε ποὺ ὁ ἄνθρωπος ἔγινε, σὰν ὁ ρ θ ο λ ο γ ο ὕ ν ζ ῶ ο ν, ἰκανὸς νὰ μετασχηματίσει τὴ φύση χρησιμοποιώντας τις ιδιότητες τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ὕλης, τὸ ἀπλὸ φυσικὸ ἀποκτᾶ, σὰν ὑπο-ορθολογικὸ, μιὰ ἀρνητικὴ ὑπόσταση. Εἶναι ὁ χῶρος ποὺ περιμένει νὰ κατανοηθεῖ καὶ νὰ οργανωθεῖ ἀπὸ τὸ Λόγο.

Στὸ βαθμὸ ποὺ ὁ Λόγος κατορθώνει νὰ ὑποτάξει τὴν ὕλη σὲ ὀρθολο-

1. Ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας, στὸν Χέγκελ, προϋποθέτει τὴ συνείδηση (στὴν χεγκελιανὴ ὀρολογία: τὴ συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ τῆς). Συνακόλουθα, ἡ φύση δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ «πραγματωθεῖ» μόνη τῆς. Ἀλλὰ στὸ βαθμὸ ποὺ σὰν φύση εἶναι ἀρνητικὴ (δηλαδή, στὴν ἴδιω τῆς τὴν ὑπαρξὴ), ὅταν ὁ ἄνθρωπος μετασχηματίζει ἱστορικὰ τὴ φύση, ξεπερνάει αὐτὴ ἀρνητικότητα, ἀπελευθερώνει τὴ φύση. Ἡ, γιὰ νὰ μιλήσουμε, σὰν τὸν Χέγκελ, ἡ φύση στὴν οὐσία τῆς, μὴ φυσικὴ — G e i s t (Πνεῦμα Σ.τ.Μ.).

γικούς σκοπούς και κανόνες, δλόκληρη ή υπο-ορθολογική ύπαρξη θεωρείται σαν ελάττωμα και εμπόδιο κι ό ιστορικός στόχος είναι ή υπερνίκηση τών ελαττωμάτων και τών εμποδίων. Ή ταλαιρωπία, ή βία, ή καταστροφή είναι κατηγορίες τής φυσικής πραγματικότητας και ταυτόχρονα τής ανθρώπινης και πηγάζουν από έναν αδύναμο κι ανελέητο κόσμο. Ή υπόθεση ότι ή υπο-ορθολογική ζωή τής φύσης προορίζεται νά μείνει για πάντα σ' αυτή τήν αδύναμη και ανελέητη κατάσταση, δέν αποτελεί ούτε φιλοσοφική ούτε επιστημονική αντίληψη κι εκφράστηκε έτσι από κάποιον πού δέν είναι ούτε φιλόσοφος ούτε επιστήμονας:

«Όταν ή Ήταιρεία προστασίας τών ζώων ζήτησε τήν υποστήριξη του Πάπα, αυτός άρνήθηκε, με τήν πρόφαση ότι τά ανθρώπινα όντα δέν είναι υποχρεωμένα νά αγαπούν τά ζώα κι ότι ή κακομεταχείρησή τους δέν είναι άμάρτημα. Κι αυτό γιατί τά ζώα δέν έχουν ψυχή»¹.

Ό όλισμός πού δέν δέχεται τήν ιδεολογία τής ψυχής με τόν υπερβολικό αυτό τρόπο, έχει μιá γενικώτερη και ρεαλιστικώτερη αντίληψη για τή σωτηρία. Δέχεται ότι ή κόλαση ύπάρχει, ότι έχει μιá πολύ συγκεκριμένη θέση, έδω στη γή, κι ότι τήν ξφτιαξε ό άνθρωπος (και ή φύση). Ή κακή μεταχείρηση τών ζώων είναι τμήμα αυτής τής κόλασης — είναι τó έργο μιáς ανθρώπινης κοινωνίας πού ή όρθολογικότητά της είναι άκόμα βυθισμένη μέσα στο άνορθολογικό.

Κάθε χαρά και κάθε εύτυχία είναι εκδήλωση τής ικανότητας του ανθρώπου νά υπερκεράσει τή φύση· στη διάρκεια αυτής τής υπέρβασης, ή καθυπόταξη τής φύσης είναι έξαρτημένη άπ' τήν άπελευθέρωση και τήν ειρήνευση τής ύπαρξης. Κάθε ήρεμία, κάθε χαρά είναι τó αποτέλεσμα μιáς συνειδητής π α ρ έ μ β α σ η ς, τής άυτονομίας και τής αντίφασης. Ή ιδεολογία πού υποστηρίζει μιá μη φυσική κοινωνία, πού λέει ότι έχει άπελευθερωθεί, έξυμνει τó φυσικό. Χτυπητό παράδειγμα γι' αυτό είναι ή δυσπιστία πού ύπάρχει άπέναντι στον έλεγχο τών γεννήσεων. Σε μερικές καθυστερημένες περιοχές του κόσμου, είναι «φυσικό» νά θεωρείται κατώτερη ή μαύρη φυλή άπ' τή λευκή, όπως είναι φυσικό νά βρίσκονται στην τελευταία σειρά τά σκυλιά και νά είναι άναγκαίο τó εμπόριο. Είναι φυσικό τó μεγάλο ψάρι νά τρώει τó μικρό — αν και τó μικρό μπορεί νά μήν τó βρίσκει και τόσο φυσικό. Ό πολιτισμός, χάρη στη γνωστική και μετατρέπτική έξουσία του Λόγου, μπορεί νά δώσει τά μέσα ν' άπελευθερώσουμε τή φύση άπ' τόν πρωτογονισμό της, άπ' τήν ανεπάρκειά της, άπ' τήν τυφλότητά της. Κι ό Λόγος δέν μπορεί νά εκπληρώσει αυτή τήν άποστολή παρά μόνο αν γίνει μιá με τ α τ ε χ ν ο λ ο γ ι κ ή όρθολογικότητα, όπου ή τεχνική θά

1. Μπέρτραντ Ράσελ, *Unpopular Essays*, Simon και Schuster, Νέα Υόρκη, σ. 76.

είναι ή ίδια ένα μέσο ειρήνευσης, κοντολογής, τὸ ὄργανον* τῆς «τέχνης τοῦ νὰ ζοῦμε». Καί τότε θὰ συνδυαστεῖ ή λειτουργία τοῦ Λόγου με τή λειτουργία τῆς Τέχνης.

Στήν ἑλληνική ἀντίληψη ὑπάρχει μιὰ συγγένεια ἀνάμεσα στήν τέχνη καί τήν τεχνική. Ὁ καλλιτέχνης ἔχει τίς ιδέες πού, σάν τελικά αἷτια, ἐπιτρέπουν τήν κατασκευή ὀρισμένων πραγμάτων — ἀκριβῶς ὅπως ὁ μηχανικός ἔχει τίς ιδέες πού, σάν τελικά αἷτια, ἐπιτρέπουν τήν κατασκευή μιᾶς μηχανῆς. Γιὰ παράδειγμα, ή ιδέα ὅτι τὰ ἀνθρώπινα ὄντα πρέπει νὰ στεγάζονται, καθορίζει τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἀρχιτέκτονας χτίζει ἕνα σπίτι· ή ιδέα ὅτι πρέπει νὰ γίνει μιὰ τεράστια πυρηνική ἐκρηξη καθορίζει τήν κατασκευή ἑνὸς μηχανισμοῦ κατάλληλου νὰ πραγματοποιήσῃ αὐτὸ τὸ σχέδιο. Ὁ τוניσμός τῆς οὐσιαστικῆς σχέσης ἀνάμεσα στήν τέχνη καί τήν τεχνική, δείχνει τήν εἰδική ὀρθολογικότητα τῆς τέχνης.

Ὅπως ή τεχνική, ἔτσι καί ή τέχνη πλάθει ἕνα νέο σύνολο σκέψης καί πράξης μέσα στοῦ ὑπάρχον σύνολο καί τὸ ἀμφισβητεῖ. Ἀλλά, ἀντίθετα με τὸ τεχνικὸ σύνολο, τὸ καλλιτεχνικὸ εἶναι ἕνας κόσμος ἀπατάτης, ἀπατηλῆς ὁμοιότητας (Schein). Ὅμως, ή ἀπατηλὴ αὐτὴ ὁμοιότητα εἶναι κάτι πού μοιάζει με τήν ὑπαρκτὴ πραγματικότητα, εἶναι ή ἀπειλή καί ή ὑπόσχεση τῆς κατεστημένης πραγματικότητας. Ὁ καλλιτεχνικός κόσμος, ἐφευρίσκοντας διάφορες μορφές μεταμφίεσης καί σιωπῆς, ὀργανώνεται ἐδῶ ἀπὸ εἰκόνες μιᾶς ζωῆς χωρὶς ἄγχος — ή τέχνη μεταμφιέζεται καί βαδίζει σιωπηλὴ γιατί δὲν ἔχει τὴ δύναμη νὰ κάνει αὐτὴ τὴ ζωὴ ὑπαρκτὴ κι οὔτε μπορεῖ ἀκόμη νὰ τῆς δώσει μιὰ ἀντίστοιχη ἐκφραση. Ἄν ή ἀλήθεια τῆς τέχνης εἶναι ἀδύναμη καί ἀπατηλὴ (καί δὲν ἦταν ποτὲ περισσότερο ἀδύναμη καί ἀπατηλὴ ἀπὸ σήμερα πού ἔχει γίνει ἕνα παντοδύναμο συστατικὸ τῆς κατευθυνόμενης κοινωνίας), τουλάχιστον μᾶς δίνει μιὰ μαρτυρία εὐνοϊκὴ γιὰ τίς εἰκόνες τῆς. Ὅσο πιὸ ἀνοιχτὰ ἀνορθολογικὴ εἶναι ή κοινωνία, τόσο μεγαλύτερη εἶναι ή ὀρθολογικότητα τοῦ καλλιτεχνικοῦ χώρου.

Ὁ τεχνολογικὸς πολιτισμὸς καθιερώνει μιὰ εἰδικὴ σχέση ἀνάμεσα στήν τέχνη καί τήν τεχνική. Ἀνάφερα παραπάνω ὅτι ἦταν ἀναγκαῖο νὰ ἀμφισβητηθεῖ ὁ νόμος τῶν τριῶν σταδίων καί νὰ γίνει «ἐπαναξιολόγηση» τῆς μεταφυσικῆς με βάση καί ἀφετηρία ἕναν ἐπιστημονικὸ καί τεχνολογικὸ μετασχηματισμὸ τοῦ κόσμου. Μποροῦμε τώρα νὰ ἐνεργήσουμε με τὸν ἴδιο τρόπο καί γιὰ τίς σχέσεις πού διατηροῦν ή ἐπιστήμη-τεχνολογία καί ή τέχνη. Μ' αὐτὴ τήν ἔννοια θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι ή ὀρθολογικότητα τῆς τέχνης, ή ἱκανότητά τῆς νὰ «ἐκφράζει» τήν ὑπαρξη καί νὰ καθορίζει τίς ἐξελίξεις πού δὲν ἔχουν ἀκόμη πραγματοποιηθεῖ, ἐπικυ-

*. Ἡ ἑλληνικὴ λέξη στοῦ κείμενο.

ρώνεται ἀπ' τὸν ἐπιστημονικο-τεχνολογικὸ μετασχηματισμὸ τοῦ κόσμου καὶ ἀκόμη ὅτι ἔχει μιὰ λειτουργία νὰ ἐπιτελέσει σ' αὐτὸ τὸ μετασχηματισμὸ. Ἐντὶ νὰ βρῆσται στὴν ὑπηρεσία τοῦ κατεστημένου μηχανισμοῦ ἐξωραϊζοντας τὶς ἐνεργειές του, ἡ τέχνη θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ μιὰ τεχνικὴ ποὺ θὰ βοηθοῦσε στὴν καταστροφὴ τῶν ἐνεργειῶν του.

Ἡ τεχνολογικὴ ὀρθολογικότητα τῆς τέχνης φαίνεται νὰ ἐνυπάρχει σ' ἓναν «περιορισμὸ» τοῦ κατεστημένου κόσμου ἀπ' τὴν αἰσθητικὴ:

«Ἡ τέχνη εἶναι ἰκανὴ νὰ περιορίζει τὸν μηχανισμὸ τοῦ ὁποῖου τὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια χρειάζεται γιὰ τὴν ἴδια τὴ διατήρησή της — ἡ περιοριστικὴ κίνηση φτάνει τὸ ὄριό της ὅταν τὸ ἐξωτερικὸ γίνῃ ἡ ἐκδήλωση τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἐλευθερίας»¹.

Σύμφωνα μὲ τὸν Χέγκελ, ἡ τέχνη περιορίζει τὸν ἄμεσο περίγυρο ὅπου ὑπάρχει ἓνα ἀντικείμενο (ἢ ἓνα σύνολο ἀντικειμένων), σὲ μιὰ κατάσταση ὅπου τὸ ἀντικείμενο παίρνει τὴ μορφή καὶ τὴν ποιότητα τῆς ἐλευθερίας. Ὁ μετασχηματισμὸς αὐτὸς εἶναι περιορισμὸς γιὰ τὴν κατάσταση τοῦ περιγύρου ἐπιδρῶν ἐξωτερικὲς ἀπαιτήσεις ποὺ παρεμποδίζουν τὴν ἐλεύθερη πραγμάτωσή του. Οἱ ἀπαιτήσεις αὐτὲς ἀποτελοῦν «μηχανισμὸ» στὸ βαθμὸ ποὺ δὲν εἶναι μόνο φυσικὲς ἀλλὰ ὑπόκεινται πρὸς πολὺ σὲ ὀρθολογικὴ καὶ ἐλεύθερη ἀλλαγὴ καὶ ἐξέλιξη. Ὁ καλλιτεχνικὸς λοιπὸν μετασχηματισμὸς παραβιάζει τὸ φυσικὸ ἀντικείμενο, ἀλλὰ κι αὐτὸ τὸ ἴδιο εἶναι καταπιεστικὸ· κι ἔτσι ὁ καλλιτεχνικὸς μετασχηματισμὸς ἀποτελεῖ ἀπελευθέρωση.

Ὁ αἰσθητικὸς περιορισμὸς συντελεῖται μὲ τὸν τεχνολογικὸ μετασχηματισμὸ τῆς φύσης ὅταν αὐτὸς ὁ μετασχηματισμὸς κατορθώσει — καὶ μὲ τὴν προϋπόθεσι ὅτι θὰ κατορθώσει — νὰ συνδυάσει τὴν κυριαρχία μὲ τὴν ἀπελευθέρωση, νὰ προσανατολίσει τὴν κυριαρχία πρὸς τὴν ἀπελευθέρωση. Στὴν περίπτωσι αὐτῇ, ὑπερνίκηση τῆς ἀντίστασις τῆς φύσης σημαίνει περιορισμὸ τῆς τυφλότητος, τῆς ἀγριότητος καὶ τῆς γονιμότητος τῆς φύσης — κι αὐτὸ παράλληλα σημαίνει περιορισμὸ τῆς ἀγριότητος τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι στὴ φύσι. Ἡ καλλιέργεια τοῦ ἐδάφους καὶ ἡ καταστροφὴ του, ἡ ἐξαγωγή φυσικοῦ πλοῦτου καὶ ἡ σπάταλη ἐκμετάλλευσή του, ἡ δημιουργία χώρων μέσα στὰ δάση καὶ τὸ ὀλοκληρωτικὸ ξεριζωμὰ τους, ὄλ' αὐτὰ εἶναι πράγματα ἐντελῶς διαφορετικὰ μεταξύ τους. Ἡ φτώχεια, ἡ ἀρρώστεια κι ὁ καρκίνος εἶναι ταυτόχρονα φυσικὰ καὶ ἀνθρώπινα κακὰ — ὁ περιορισμὸς καὶ ἡ ἐξαφάνισή τους σημαίνει ἀπελευθέρωση τῆς ζωῆς. Ὁ πολιτισμὸς ἔχει συμπεριφερθεῖ μὲ τὸ σωστὸ τρόπο στοὺς κήπους,

7. Χέγκελ, *Vorlesungen über die Aesthetik*, στὸ *Sämtliche Werke*, ἔκδ. Glockner, Στουτγάρδη, 1929, τομ. XII, σ. 217 κ.έ.

τὰ πάρκα καὶ τὰ ἄλση. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτὰ τὰ μικρὰ προστατευόμενα κομμάτια, μεταχειρίστηκε τὴ φύση ὅπως καὶ τὸν ἄνθρωπο — σὰν ὄργανο καταστροφικῆς παραγωγικότητας.

Οἱ αἰσθητικὲς κατηγορίες θὰ συμμετάσχουν στὴν τεχνολογία τῆς εἰρήνευσης, στὸ βαθμὸ πού ὁ παραγωγικὸς μηχανισμὸς θὰ συσταθεῖ πάνω στὴ βάση τοῦ ἐλεύθερου παιγνιδιοῦ τῶν ιδιοτήτων. Δὲν πρόκειται ἐδῶ ὅμως γιὰ «τεχνολογικὸ Ἔρωτα», ἢ γι' ἄλλες τέτοιου εἴδους ιδέες, ὅπως «ἡ ἐργασία δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ γίνεῖ παιγνίδι» ἢ ὅτι ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ ἀντιτάσσεται ριζικὰ σὲ κάθε ρομαντικὴ ἐρμηνεῖα τῆς «κατάρτησης τῆς ἐργασίας». Ἡ ἰδέα ἐνὸς χρυσοῦ αἰῶνα εἶναι τὸ ἴδιο στοιχεῖο ἰδεολογίας τὴν ἐποχὴ τοῦ προχωρημένου βιομηχανικοῦ πολιτισμοῦ ὅσο καὶ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μεσαίωνα κι ἴσως πῶς πολὺ ἀκόμη· γιατί ἡ πάλη τοῦ ἀνθρώπου ἐνάντια στὴ φύση τείνει ὀλοένα καὶ περισσότερο νὰ γίνεῖ πάλη ἐνάντια στὴν κοινωνία του μὲ τὴν ὄλο καὶ πῶς «ὀρθολογικὴ» ἐξουσία τῆς πάνω στὸν ἄνθρωπο καὶ γι' αὐτὸ καὶ περισσότερο ἀπὸ ποτὲ ἀπαραίτητη. Ὅμως, ἂν ἡ κατηγορία τῆς ἀναγκαιότητας θὰ πρέπει νὰ διατηρηθεῖ, ἂν ὀργανωνόταν μὲ σκοποὺς ποιοτικὰ διαφορετικούς, αὐτὸ θὰ ἄλλαζε τὸν τρόπο παραγωγῆς καὶ ταυτόχρονα τὸ ἀναγκαῖο γιὰ τὴν κοινωνία πεδίο παραγωγῆς. Ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ θὰ ἐπιδρούσε πάνω στὸν ἀνθρώπινο παράγοντα τῆς παραγωγῆς καὶ στὶς ἀνάγκες του:

«Ὁ ἐλεύθερος χρόνος — πού εἶναι χρόνος ἀνάπαυσης καὶ χρόνος γιὰ ἀνώτερη δραστηριότητα — μεταλλάζει αὐτὸν πού τὸν χρησιμοποιεῖ σὲ διαφορετικὸ Ἵποκείμενο καὶ σὰν διαφορετικὸ Ἵποκείμενο μπαίνει στὴ διαδικασία τῆς ἄμεσης παραγωγῆς»¹.

Ἵπογράμμισα πολλὰς φορὲς τὸν ἱστορικὸ χαρακτήρα τῶν ἀνθρώπινων ἀναγκῶν. Σὲ μιὰ ἐλεύθερη καὶ ὀρθολογικὴ κοινωνία, ἀνώτερη ἀπ' τὸ ζῶδες ἐπίπεδο, ἀκόμη κι οἱ στοιχειακὲς ἀνάγκες τῆς ζωῆς δὲν θάχουν τὴν ὄψη πού ἔχουν σὲ μιὰ (καὶ γιὰ μιὰ) ἀνορθολογικὴ καὶ ἀνελεύθερη κοινωνία. Κι' αὐτὴ τὴ φορά ἡ διαφορὰ θὰ ἐξηγηθεῖ μὲ τὴν ἔννοια τοῦ «περιορισμοῦ».

Στὴ σύγχρονη ἐποχὴ, πρόβλημα ἐξουδετέρωσης τῆς ἀνάγκης ὑπάρχει μονάχα σὲ μικροὺς τομεῖς τῆς προχωρημένης βιομηχανικῆς κοινωνίας. Πίσω ἀπ' τὴν εὐμάρεια τῶν περισσότερων τομέων ὑπάρχει μιὰ κόλαση· ἡ εὐμάρεια αὐτὴ προκαλεῖ μιὰ καταπιεστικὴ παραγωγικότητα καὶ δημιουργεῖ «ψευτοανάγκες». Εἶναι καταπιεστικὴ ἀκριβῶς στὸ βαθμὸ πού ἱκανοποιεῖ ἀνάγκες τέτοιες πού ἐπιβάλλουν τὴ συνέχιση τοῦ «ἀνταγωνισμοῦ». Εἶναι ὁ «καυγᾶς» γιὰ νὰ μὴ σὲ ξεπεράσουν οἱ συνάδελφοι τοῦ γραφείου ἢ οἱ «ἄλλοι» σὲ μιὰ δουλειὰ ὅπου χρειάζεται νὰ προβλεφθεῖ ἕνας τρόπος γρήγορης κατανάλωσης τοῦ προϊόντος καὶ ἐπιτάχυνσης τῆς ὑποτίμησής του πού θὰ ἦταν «κανονικὰ» πολὺ ἀργὴ γιὰ τὴν διατήρηση τῶν κερδῶν·

1. Μάρξ, Κριτικὴ τῆς Κριτικῆς τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας.

είναι ὁ «καυγὰς» γιὰ νὰ ἀπαλλαγεῖς ἀπ' τῆ δημιουργικῆ χρήσης τῶν πνευματικῶν σου ἱκανοτήτων καὶ νὰ σὲ στείλουν νὰ δουλέψεις σ' ἕναν κλάδο παραγωγῆς ὅπου δὲ γίνεται λόγος παρὰ γιὰ καταστροφή. Ἡ φανερὴ ἀνεση πού σοῦ προσπορίζει ἡ μορφή αὐτῆ παραγωγικότητας, ἡ ὑποστήριξη πού δίνει στὸ σύστημα τῆς κερδοφόρας κυριαρχίας, ἐξηγεῖ τὴ μεταφύτευσή της σὲ λιγώτερο ἀνεπτυγμένες ζῶνες τοῦ κόσμου, ὅπου τελικὰ ἡ εἰσαγωγή ἑνὸς τέτοιου συστήματος ἀποτελεῖ μιὰ γιγαντιαία (σὲ τεχνικούς καὶ ἀνθρώπινους ὁρους) πρόοδο.

Ὅμως, ὑπάρχει στενὴ σχέση ἀνάμεσα στὴν κατεύθυνση μιᾶς τεχνικῆς διαπαιδαγώγησης καὶ στὴν κατεύθυνση μιᾶς πολιτικῆς τέτοιας· ἀνάμεσα στὴν κερδοφόρα παραγωγικότητα καὶ στὴν κερδοφόρα κυριαρχία· ἔτσι, οἱ μόνοι τομεῖς πού μποροῦν νὰ ὑπερνικήσουν τὴν ἀνάγκη, οἱ προνομιακοὶ τομεῖς, ἔχουν στὴ διάθεσή τους ὄπλα γιὰ τὴν παρεμπόδιση τῆς ἀπελευθέρωσης. Στὶς ὑπερἀνεπτυγμένες χώρες, ἐκεῖνο πού πρωταρχικὰ ἐμποδίζει τὴν ἀπελευθέρωση εἶναι ἡ ποσότητα τῶν ἐμπορευμάτων, τῶν ὑπηρεσιῶν, τῆς δουλειᾶς, τῶν διασκεδάσεων. Συνακόλουθα, ἡ ποιοτικὴ ἀλλαγὴ προϋποθέτει μιὰ ποσοτικὴ ἀλλαγὴ στὸ ἀνεπτυγμένο βιοτικὸ ἐπίπεδο, δηλαδὴ ἕναν περιορισμὸ τῆς ὑπερ-ἀνάπτυξης.

Τὸ βιοτικὸ ἐπίπεδο ὅπου ἔχουν φτάσει οἱ πῶς προχωρημένοι βιομηχανικοὶ τομεῖς δὲν εἶναι κατάλληλο πρότυπο ἐξέλιξης ὅταν ἀποσκοποῦμε στὴν εἰρήνευση. Ὅταν διαπιστώνουμε τι ἔχει κάνει στὸν ἄνθρωπο καὶ στὴ φύση αὐτὸ τὸ βιοτικὸ ἐπίπεδο, θὰ πρέπει ν' ἀναρωτηθοῦμε ξανά ἂν οἱ θυσίες καὶ τὰ θύματα πού χρειάστηκαν γιὰ τὴν ὑπεράσπισή του ἄξιζαν τὸν κόπο. Εἶναι εὐκόλο νὰ ἀπαντήσουμε σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα, ἀπ' τὴ στιγμή πού ἡ κοινωνία τῆς «ἀφθονίας» ἔχει γίνε μιὰ κοινωνία διαρκοῦς κινητοποίησης ἐνάντια στὸν κίνδυνο ἐξόντωσης κι ὅπου ἡ πώληση τῶν ἐμπορευμάτων της συμβαδίζει μὲ τὴν ἀποκτίνωση καὶ τὴ διαιώνιση τοῦ μόχθου καὶ τῆς στέρησης.

Κάτω ἀπ' αὐτὲς τὶς συνθήκες, ἀπελευθέρωση ἀπ' τὴν κοινωνία τῆς ἀφθονίας δὲν σημαίνει ἐπιστροφή σὲ μιὰ ρωμαλέα καὶ ὑγιή φτώχεια, στὴν ἠθικὴ ἀγνότητα καὶ στὴν ἀπλότητα. Ἀντίθετα, ἂν ἡ κερδοφόρα γιὰ λίγους κατασπατάληση σταματοῦσε, ὁ διαθέσιμος γιὰ διανομὴ κοινωνικὸς πλοῦτος θὰ ἀξάνοταν. Ἄν σταματοῦσε ἡ διαρκῆς κινητοποίηση, ἡ κοινωνία θὰ μποροῦσε ν' ἀναπτύξει τὶς ἀληθινὰ ἀτομικὲς ἀνάγκες.

Σήμερα πού τὸ Κράτος τῆς ἐδημερίας καὶ τὸ στρατιωτικοποιημένο Κράτος εἶναι σταθερά, οἱ ἀνθρώπινες ιδιότητες οἱ ἀναγκαῖες γιὰ τὴν κατάκτηση μιᾶς εἰρηνευμένης ὑπάρξης φαίνονται ἀντικοινωνικὲς καὶ ἀντιπατριωτικὲς — γιὰ παράδειγμα ἡ ἄρνηση τοῦ ἐνστίκτου τῆς ἀγέλης, τῆς βιαιότητας, τῆς κτηνωδίας· ἡ ἀντίθεση στὴν τυραννία τῆς πλειοψηφίας· ἡ ὁμολογία τοῦ φόβου καὶ τῆς ἀδυναμίας (πού εἶναι ἡ ὀρθολογικώτερη ἀν-

τίδραση ἀπέναντι σὲ μιὰ τέτοια κοινωνία) ὁ ψυχικὸς συγκλονισμὸς ἀπέναντι σ' αὐτὸ ποὺ συντελεῖται· οἱ πράξεις διαμαρτυρίας καὶ ἄρνησης ἀκόμη κι ἂν μένουν χωρὶς ἀποτέλεσμα καὶ γελοιοποιοῦνται. Οἱ ἐκδηλώσεις αὐτὲς ποὺ ἐκφράζουν τὴν ἀνθρωπιά θὰ παραμορφώνονται πάντοτε ἀπὸ ἀναγκαστικούς συμβιβασμούς — ἀπ' τὴν ἀνάγκη αὐτοπροστασίας, ἀπ' τὴν ἀνάγκη ἐξαπάτησης τῶν ἀπατεῶνων καὶ τῆς ἐξασφάλισης τῆς δυνατότητας ζωῆς καὶ σκέψης ἀνεξάρτητης ἀπ' αὐτούς. Στὴν ὀλοκληρωτικὴ κοινωνία οἱ ἐκδηλώσεις ποὺ μποροῦν νὰ ὀνομαστοῦν ἀνθρώπινες τείνουν νὰ εἶναι ἐκδηλώσεις φυγῆς, γιὰ νὰ θυμηθοῦμε τὴ φράση τοῦ Σάμουελ Μπέκετ: «Μὴ περιμένετε νὰ σᾶς κυνηγήσουν γιὰ νὰ κρυφτεῖτε. . .».

Ἄλλὰ ἡ προσωπικὴ αὐτὴ παραίτηση τῆς νοητικῆς καὶ φυσικῆς ἐνέργειας ἀπὸ τὴν κοινωνικὰ παραδεκτὴ δραστηριότητα καὶ συμπεριφορὰ σήμερα εἶναι δυνατὴ μόνο γιὰ λίγους· ἐκφράζει μὲ ἀσυνέπεια τὸ γεγονός ὅτι πρέπει νὰ δοθεῖ καινούργιος προσανατολισμὸς στὴν ἐνέργεια γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ εἰρήνευση. Πέρα ἀπ' τὸ προσωπικὸ πεδίο, ὁ αὐτοκαθορισμὸς ἐπιβάλλει πρὶν ἀπ' ὅλα μιὰ ἐλεύθερη ἐνέργεια διαθέσιμη ποὺ νὰ μὴν σπαταλιέται σὲ μιὰ ἀναγκαστικὴ ὕλικὴ καὶ πνευματικὴ ἐργασία. Θὰ πρέπει ἀκόμη νὰ εἶναι ἐνέργεια ἐλεύθερη καὶ μὲ τὴν ἔννοια ὅτι δὲν θὰ χρησιμοποιεῖται στὴν ὀργάνωση ἐμπορευμάτων καὶ ὑπηρεσιῶν ποὺ ἱκανοποιοῦν τὸ ἄτομο κάνοντάς το ἀνίκανο νὰ πλάσει μιὰ ζωὴ καθαρὰ δική του, κάνοντάς το ἀνίκανο νὰ ἀντιληφθεῖ τὶς δυνατότητες ποὺ ἡ ἱκανοποίησή του τοῦ κρύβει. Ἡ ἄνεση, ἡ εὐμάρεια καὶ ἡ ἐπαγγελματικὴ ἐξασφάλιση μέσα σὲ μιὰ κοινωνία ποὺ κινητοποιεῖται γιὰ νὰ προκαλέσει πυρηνικὴ καταστροφή καὶ ταυτόχρονα γιὰ ν' ἀμυνθεῖ ἀπ' αὐτὴν, εἶναι κλασικὰ παραδείγματα ἱκανοποίησης ποὺ ὑποδουλώνει. Ἄν ἡ ἀνθρώπινη ζωτικότητα ἀπελευθερωθεῖ ἀπ' τὶς ἐνέργειες ποὺ εἶναι ἀπαραίτητες γιὰ τὴ διατήρηση μιᾶς καταστροφικῆς εὐημερίας, τότε ἡ ὑποδούλωση τῶν ἀτόμων στὴν ἄνεση θὰ ἐκτονωθεῖ καὶ τὰ ἄτομα θὰ γίνουν ἱκανὰ νὰ ἀναπτύξουν τὴν ὀρθολογικότητα ποὺ χρειάζεται γιὰ τὴν πραγμάτωση μιᾶς εἰρηνευμένης ὑπαρξῆς.

Τὸ καινούργιο, προσαρμοσμένο στὴν εἰρηνευμένη ὑπαρξῆ, ἐπίπεδο ζωῆς ἀπαιτεῖ ἀκόμη κι ἓναν περιορισμὸ τοῦ μελλοντικοῦ πληθυσμοῦ. Θεωρεῖται αὐτονόητο καὶ λογικώτατο τὸ γεγονός ὅτι ὁ βιομηχανικὸς πολιτισμὸς βρῖσκει φυσικὴ τὴν ἐξόντωση ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων στὸν πόλεμο καὶ τὸ θάνατο ὅσων δὲν ἔχουν καμιὰ προστασία καὶ βοήθεια· καὶ παράλληλα θεωρεῖται τὸ ἴδιο αὐτονόητο νὰ δημιουργοῦνται προβλήματα θρησκευτικῆς καὶ ἠθικῆς συνείδησης ἀμέσως μόλις ὑπάρξει θέμα περιορισμοῦ τῶν γεννήσεων. Αὐτὰ συμβαίνουν σὲ μιὰ κοινωνία ποὺ ἔχει ὀργανωθεῖ γιὰ νὰ ἐξαφανίζει τὴ ζωὴ στ' ὄνομα τῶν ἐθνικῶν συμφερόντων καὶ νὰ τὴν ἀφαιρεῖ στ' ὄνομα τῶν ιδιωτικῶν. Τὰ ἠθικὰ αὐτὰ προβλήματα γίνονται δεκτὰ καὶ μοιάζουν καὶ λογικά, γιὰτὶ μιὰ τέτοια κοινωνία χρειάζεται ἓνα ὄλο καὶ

πιό μεγάλο αριθμό αγοραστών και υπερασπιστών· τὸ πλεόνασμα τῆς σταθερᾶ ἀναπαραγόμενης ἰκανότητας, πρέπει νὰ ὀργανωθεῖ.

Ὅμως οἱ ἐπιταγές μιᾶς κερδοφόρας μαζικῆς παραγωγῆς δὲν ἐναρμονίζονται ἀναγκαστικά μὲ τὶς ἐπιταγές τῆς ἀνθρωπότητας. Τὸ πρόβλημα δὲν εἶναι μονάχα (κι ἴσως οὔτε πρωταρχικά) νὰ φροντίσουμε μὲ τὸν τρόπο ποῦ ἀρμόζει τὸν ἀξαναρόμενο πληθυσμὸ καὶ νὰ τὸν θρέψουμε — πρόκειται πρῶτα - πρῶτα γιὰ πρόβλημα ἀριθμοῦ, γιὰ πρόβλημα ποσότητας. Αὐτὸ ποῦ ἔλεγε ἐδῶ καὶ μισὸν αἰῶνα ὁ Στέφαν Τζῶρτζ δὲν ἦταν μόνο μιὰ ποιητικὴ μεταφορά: «Καὶ μονάχα ὁ ἀριθμὸς σας εἶν' ἓνα ἔγκλημα!».

Ἡ κοινωνία, ὅπου ὁ πληθυσμὸς μὲ τὴν αὔξησή του ὀξύνει τὴν πάλη γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἐνῶ θὰ μπορούσε νὰ τὴν ἀπαλύνει, εἶναι ἐγκληματικὴ. Ἡ ἀνάγκη ἐνὸς ἀξαναρόμενου «ζωτικοῦ χώρου» δὲν λειτουργεῖ μόνο στὸ ἐπίπεδο τῆς διεθνούς ἐπιθετικότητας ἀλλὰ καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἔθνους. Ἡ ἐπέκταση, μὲ ὅλες τῆς τὶς μορφές, ἡ ὁμαδικὴ ἐργασία, ἡ κοινωνικὴ ζωὴ, οἱ διακοπές κατέκλυσαν τὸν ἐσωτερικὸν ἄνθρωπον τοῦ ἰδιωτικοῦ καὶ ἔκαναν πρακτικὰ ἀδύνατη τὴν ἀπομόνωση ὅπου τὸ ἄτομο, στραμμένο στὸν ἑαυτό του, θὰ μπορούσε νὰ σκεφεῖ, νὰ ἀναρωτηθεῖ, νὰ ἀνακαλύψει. Ἡ μορφὴ αὐτὴ μόνωσης — ἡ μόνη κατάστασις ποῦ, ὄντας ἱκανοποιημένες οἱ βιοτικὲς ἀνάγκες, μπορεῖ νὰ δώσει ἓνα νόημα στὴν ἐλευθερία καὶ στὴν ἀνεξαρτησία τῆς σκέψης — ἔχει ἀπὸ πολὺ καιρὸ γίνεῖ τὸ ἀκριβώτερον ἐμπόρευμα ποῦ μποροῦν νὰ τὸ ἀπολαύσουν μόνο οἱ πολὺ πλούσιοι (ποῦ ἄλλωστε δὲν τὸ χρησιμοποιοῦν). Κάτω ἀπ' αὐτὴ τὴν ὀπτικὴν γωνία φανερόνται οἱ πηγές τῆς «καλλιέργειας» καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶναι προνόμιο μιᾶς ἀριστοκρατίας. Δὲν μπορεῖ νὰ γίνεῖ δημοκρατικὴ παρὰ μόνο μὲ τὴν κατάρτησιν τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, ὅταν δηλαδὴ ἡ κοινωνία θὰ ἀποκαταστήσει τὰ προνόμια τοῦ ἰδιωτικοῦ, παραχωρώντας τα σὲ ὅλους καὶ προστατεύοντάς τα γιὰ τὸν καθένα χωριστά.

Ἐνῶ ἡ ἐλευθερία, ἀκόμη καὶ σὰν ἐνδεχόμενον, καταπολεμεῖται, ταυτόχρονα ὑπάρχει μιὰ συρροὴ ἐλευθεριῶν ποῦ δυναμώνουν τὴν καταπίεσιν. Ὁ πληθυσμὸς μπορεῖ ὅποτε τοῦ καπνίσει νὰ διαταράζει τὴν ἡσυχίαν παντοῦ ὅπου ὑπάρχει ἀκόμη γαλήνη καὶ σιωπὴ, νὰ γίνεῖται ἐνοχλητικὸς καὶ χυδαῖος, νὰ προσβάλλει τοὺς καλοὺς τρόπους· τὸ εἶδος αὐτὸ ἐλευθερίας εἶναι φοβερό. Εἶναι φοβερό, γιὰτὶ ἀντιστοιχεῖ σὲ μιὰ νόμιμη καὶ ὀργανωμένη προσπάθεια νὰ ἀμφισβητηθοῦν τὰ στοιχειωδέστερα δικαιώματα τοῦ ἄλλου, νὰ παρεμποδιστεῖ ἡ αὐτονομία του ἀκόμη καὶ σὲ μιὰ πολὺ μικρὴ καὶ περιορισμένη σφαῖρα ζωῆς. Στὶς ὑπερανεντυγμένους χώρες, ἓνα τμήμα τοῦ πληθυσμοῦ, ποῦ γίνεῖται διαρκῶς σημαντικώτερον, μοιάζει μὲ ἀπέραντο αἰχμάλωτο ἀκροατήριον — αἰχμάλωτο ὄχι τοῦ ὀλοκληρωτικοῦ καθεστώτος, ἀλλὰ τῶν ἐλευθεριῶν τοῦ πολίτη ποῦ τὰ μέσα διασκέδασις καὶ διαβίωσής του ὑποχρεῶνουν τὸν ἄλλον νὰ ἀκούει τοὺς ἤχους ποῦ αὐτὸς

ἀκούει, νὰ βλέπει ὅτι αὐτὸς βλέπει, νὰ ἀνέχεται τὶς μυρωδιὲς ποὺ αὐτὸς ἀπολαμβάνει.

Μιὰ κοινωνία ἀνίκανη νὰ προστατέψει τὸν ἰδιώτη ἀκόμη καὶ μέσα στοὺς τέσσερις τοίχους του, ἔχει δικαίωμα νὰ λέει ὅτι σέβεται τὸ ἄτομο κι ὅτι εἶναι μιὰ κοινωνία ἐλεύθερη ; Εἶναι ἀλήθεια ὅτι δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι μιὰ κοινωνία εἶναι ἐλεύθερη ἐπειδὴ κατόρθωσε νὰ πετύχει — σὰν θεμελιακὸ ἐπίτευγμα — τὴν ἰδιωτικὴ αὐτονομία. Ὅμως, ὅταν λείπει ἡ ἰδιωτικὴ αὐτονομία, τότε οἱ αὐθεντικώτεροι θεσμοὶ τῶν οἰκονομικῶν καὶ πολιτικῶν ἐλευθεριῶν γίνονται προβληματικοὶ — ἡ ἐλευθερία ἀναιρεῖται στὶς μύχιες βάσεις της. Ἡ μαζικὴ κοινωνικοποίηση ἀρχίζει στὸ σπίτι, ἀπαγορεύει τὴ συνειδητοποίηση, ἐμποδίζει τὴ συνείδηση ν' ἀναπτυχθεῖ. Γιὰ νὰ φτάσουμε στὴν αὐτονομία χρειάζονται συνθήκες κάτω ἀπ' τὶς ὁποῖες οἱ καταπιεσμένους διαστάσεις τῆς ἐμπειρίας νὰ μπορέσουν νὰ ἀναγεννηθοῦν. Γιὰ νὰ γίνῃ δυνατὴ μιὰ τέτοια ἀπελευθέρωση, θὰ πρέπει νὰ περιφρονήσουμε, νὰ ἀπαθήσουμε τὶς ἑτερόνομες ἱκανοποιήσεις καὶ ἀνάγκες ποὺ καθορίζουν τὴ ζωὴ αὐτῆς τῆς κοινωνίας.

Ὅσο περισσότερο ἔχουν ταυτιστεῖ μὲ ἀτομικὲς ἀνάγκες καὶ ἐπιθυμίες, τόσο ὀδονηρότερη θὰ εἶναι ἡ ἀπάθησή τους κι ἡ κατάργησή τους θὰ γίνῃ αἰσθητὴ σὰν μιὰ ὀλοκληρωτικὴ καὶ μοιραία στέρησή τους. Ἀλλὰ μόνον ἡ μοιραία αὐτὴ κατάργησις θὰ δημιουργήσῃ τὴν πρωταρχικὴ ὑποκειμενικὴ καὶ ἀναγκαῖα συνθήκη γιὰ μιὰ ποιοτικὴ ἀλλαγὴ, δηλαδὴ γιὰ ν' ἀρχίσουμε νὰ ἐπανάκαθορίζουμε τὶς ἀνάγκες.

Ἄς πάρουμε ἓνα (δυστυχῶς φανταστικὸ) παράδειγμα: ἂν ξαφνικὰ ἔπαυε νὰ ὑπάρχει δημοσιότητα καὶ χειραγώγησις στὴν πληροφόρησις καὶ στὴν ψυχαγωγία, τὸ ἄτομο στὴν ἀρχὴ θὰ βυθιζόταν σ' ἓνα τραυματικὸ κενό, ὕστερα ὅμως θὰ εὑρίσκε τὴ δυνατότητα νὰ θέσῃ στὸν ἑαυτὸ του ἐρωτήματα καὶ νὰ σκεφτεῖ, νὰ γνωρίσῃ τὸν ἑαυτὸ του (ἢ ἀκόμη καὶ τὸ ἀρνητικὸ τοῦ ἑαυτοῦ του) καθὼς καὶ τὴν κοινωνία του. Χωρὶς τοὺς ψευτοπατέρες του, τοὺς ἡγήτορες του, τοὺς ψευτοφίλους του, τοὺς βουλευτὲς του, θὰ ξαναμάθαινε ἀπ' τὴν ἀρχὴ τὸ B — A, BA του. Οἱ λέξεις ὅμως κι οἱ φράσεις ποὺ θὰ σχημάτιζε θὰ εἶχαν μιὰ ἐντελῶς καινούργια μορφή καὶ τὸ ἴδιο θὰ συνέβαινε καὶ μὲ τοὺς πόθους καὶ τὶς ἀγωνίες του.

Εἶναι αὐτονόητο ὅτι μιὰ τέτοια κατάστασις θὰ ἦταν ἀνυπόφορη κι ἐφιαλτικὴ. Οἱ ἄνθρωποι μποροῦν νὰ ὑποφέρουν τὴν ἀκατάπαυστη παραγωγὴ πυρηνικῶν ὄπλων, τὶς ἐκρήξεις ραδιενέργειας, ὑποπτες θρεπτικὲς οὐσίες, δὲν μποροῦν ὅμως (ἀκριβῶς γι' αὐτὸ τὸ λόγο) νὰ στερηθοῦν μιὰ ψυχαγωγία καὶ μιὰ μὀρφωση ποὺ ἐξ αἰτίας τους εἶναι ἑτεροκαθορισμένοι καὶ ποὺ τοὺς ὠθοῦν στὴν κατασκευὴ τῶν ὄπλων γιὰ τὴν ἄμυνα καὶ — ἢ — τὴν καταστροφὴ τους. Ἄν ἡ τηλεόρασις καὶ τὰ παρόμοια μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας ἔπαυαν νὰ λειτουργοῦν, τότε θὰ ἀρχιζε νὰ πραγματοποιεῖται αὐτὸ ποὺ οἱ ἐσωτερι-

κῆς ἀντιφάσεις τοῦ καπιταλισμοῦ δὲν μπόρεσαν ἀκόμη νὰ καταφέρουν: ἡ ἀποσύνθεση τοῦ συστήματος. Ἡ δημιουργία ἀναγκῶν ποὺ νὰ ἑναρμονίζονται μὲ τὴν καταπίεση ἔχει γίνῃ ἀπὸ πολὺ καιρὸ χαρακτηριστικὸ τῆς κοινωνικῆς ἀναγκαίας ἐργασίας — ἀναγκαίας μὲ τὴν ἔννοια ὅτι, ἂν δὲν ὑπῆρχε, ὁ κατεστημένος τρόπος παραγωγῆς δὲν θὰ μποροῦσε νὰ διατηρηθεῖ. Δὲν πρόκειται ἑδῶ γιὰ προβλήματα ψυχολογίας οὔτε γιὰ προβλήματα αἰσθητικῆς· ἑδῶ πρόκειται γιὰ τὴν ἀμφισβήτηση τῆς ὕλικῆς βάσης τῆς κυριαρχίας.

10

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ἡ προχωρημένη μονοδιάστατη κοινωνία τροποποίησε τὴ σχέση ἀνάμεσα στὸ ὀρθολογικὸ καὶ στὸ ἀνορθολογικὸ. Παρὰ τὶς φανταστικὲς καὶ φαινομενικὰ ἀνορθολογικὲς τοῦ πλευρῆς, ὁ χῶρος τοῦ ἀνορθολογικοῦ γίνεται χῶρος τοῦ γνήσιου ὀρθολογικοῦ — τῶν ἰδεῶν ποὺ μποροῦν νὰ «ἀνυψώσουν τὴν τέχνη τοῦ νὰ ζοῦμε». Ἡ κατεστημένη κοινωνία ὀργανώνει κάθε κανονικὴ ἐπικοινωνία, τὴν ἐπικυρώνει ἢ τὴν ἀμφισβητεῖ, μὲ βάση τὶς κοινωνικὲς ἀπαιτήσεις. Ἔτσι, οἱ ξένες πρὸς τὶς κοινωνικὲς ἀπαιτήσεις ἀξίες δὲν ἔχουν ἴσως ἄλλο μέσο νὰ μεταδοθοῦν ἀπ' τὴ φαντασία. Στὴν αἰσθητικὴ διάσταση ὑπάρχει ἀκόμη ἢ ἐλευθερία ἔκφρασης ποὺ ἐπιτρέπει στὸ συγγραφέα καὶ στὸν καλλιτέχνη νὰ ἀποκαλεῖ τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὰ πράγματα μὲ τ' ὄνομά τους — νὰ κατονομάζει ὅ,τι, μὲ ἄλλη μορφή, δὲν θὰ μπορούσε νὰ κατονομαστῆ.

Τὰ μυθιστορήματα τοῦ Σάμουελ Μπέκετ δείχνουν τὸ ἀληθινὸ πρόσωπο τοῦ καιροῦ μας· τὸ θεατρικὸ ἔργο τοῦ Ρόλφ Χόχουτ «Ὁ ἀντιπρόσωπος», παρουσιάζει τὴν πραγματικὴ ἱστορία. Ἐδῶ, δὲ μιλάει πιά ἢ φαντασία ἀλλὰ ἢ λογικὴ, μέσα σὲ μιὰ πραγματικότητα ποὺ δικαιολογεῖ τὰ πάντα, ποὺ δίνει ἄφεση γιὰ τὰ πάντα — ἐκτὸς ἀπ' τὸ ἔγκλημα ἐνάντια στὸ πνεῦμα της. Ἡ φαντασία παραιτεῖται μπροστὰ σ' αὐτὴ τὴν πραγματικότητα, τούτη ὁμως τὴ φτάνει καὶ τὴν ξεπερνᾷ. Τὸ Ἄουσβιτς ἐξακολουθεῖ νὰ ἐνοχλεῖ ὄχι τὴ μνήμη ἀλλὰ τὰ ἐπιτεύγματα τοῦ ἀνθρώπου — τὰ διαστημόπλοια· τὶς ρουκέττες καὶ τοὺς πυραύλους· τὸ «λαβυρινθῶδες ὑπέδαφος τοῦ Σνάκ-μπάρ»· τὰ κομψὰ, καθαρὰ, ὑγιεινὰ καὶ μὲ λουλούδια στὰ παρτέρια ἠλεκτρονικὰ ἔργαστήρια· τὸ βλαβερὸ φωταέριο ποὺ δὲν εἶναι πραγματικὰ ἐπικίνδυνο γιὰ τοὺς ἀνθρώπους· τὴ συνωμοσία τῆς σιωπῆς ὅπου συμμετέχουμε ὅλοι. Αὐτὴ εἶναι ἡ κατάσταση ποὺ μέσα της τοποθετοῦνται οἱ μεγάλες ἀνθρώπινες ἐπιτεύξεις τῆς ἐπιστήμης, τῆς ἱατρικῆς καὶ τῆς τεχνολογίας· οἱ

προσπάθειες για τη σωτηρία και τη βελτίωση τῆς ζωῆς εἶναι ἡ μόνη ἐλπίδα μέσα στὴν ἀπόγνωση. Ὁ ἄνθρωπος παίξει θαρραλέα μὲ φανταστικές δυνα-τότητες, ξέρει νὰ δρᾷ μὲ καλὴ πίστη, *contra natura**, νὰ πειραμα-τίζεται πάνω στοὺς ἀνθρώπους καὶ στὰ πράγματα, νὰ μετατρέπει τὴν αὐτα-πάτη σὲ πραγματικότητα καὶ τὸ φανταστικὸ σὲ πραγματικὸ κι αὐτὸ δείχνει σὲ ποῖο βαθμὸ ἡ φαντασία γίνεται μέσο προόδου. Καί, ὅπως καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα μέσα στὶς κατεστημένες κοινωνίες, ἔτσι καὶ σ' αὐτὸ γίνεται μιὰ με-θοδικὴ κατάχρηση. Μέσ' ἀπ' τὸ στῦλ τῆς πολιτικῆς, ἡ ἐξουσία τῆς φαν-τασίας πηγαίνει πολὺ πιὸ μακριὰ ἀπ' τὴν Ἀλική στὴ χώρα τῶν Θανάτων, ὅταν χειραγωγεῖ τὶς λέξεις, ὅταν ὅ,τι ἔχει νόημα τὸ κάνει χωρὶς νόημα καὶ δίνει νόημα σ' ὅ,τι δὲν ἔχει.

Τομεῖς ποὺ πρῶτα ἦταν ἀνταγωνιστικοί, τώρα συγχωνεύονται σ' ἓνα τεχνικὸ καὶ πολιτικὸ φόντο — ἡ μαγεία κι ἡ ἐπιστήμη, ἡ ζωὴ κι ὁ θάνατος, ἡ χαρὰ κι ἡ φτώχεια. Ἡ ὁμορφιὰ μπορεῖ νὰ γίνῃ φοβερὴ μὲ τὴ μορφὴ τῶν πυρηνικῶν ἐργοστασίων κι ἐργαστηρίων, σὲ μυστικούς χώρους ποὺ γί-νονται «βιομηχανικὰ Πάρκα» μέσα σ' ἓνα εὐχάριστο περιβάλλον· τὸ γε-νικὸ ἐπιτελεῖο πολιτικῆς ἄμυνας ὀργανώνει μιὰ ἐκθεση ἑνὸς «πολυτελοῦς καταφυγίου κατὰ τῶν βομβῶν» μὲ μακέττα («λεπτή»), βαθειὲς πολυθρόνες, τηλεόραση καὶ παιγνίδια· εἰπώθηκε γι' αὐτὸ ὅτι μπορεῖ «ταυτόχρονα νὰ εἶναι ἓνα οἰκογενειακὸ εὐχάριστο δωμάτιο σὲ καιρὸ εἰρήνης (sic!) κι ἓνα οἰκογενειακὸ ἀντιατομικὸ καταφύγιο σὲ καιρὸ πολέμου»¹.

* Ἄν ἡ συνείδηση δὲν φρικιᾷ μπροστὰ σ' αὐτὲς τὶς ἐπιτεῦξεις, ἂν τὶς δέχεται ἀδιαμαρτύρητα, αὐτὸ συμβαίνει γιὰτὶ οἱ ἐπιτεῦξεις αὐτὲς εἶναι:

α) ἀπόλυτα ὀρθολογικές, σύμφωνα μὲ τὴν ὀρολογία τῆς ὑπάρχουσας τάξης πραγμάτων,

β) δείγματα τῆς ἀνθρώπινης ἰδιοφυΐας καὶ δύναμης ποὺ ξεπερνοῦν τὰ παραδοσιακὰ ὄρια τῆς φαντασίας.

Ὁ πρόστυχος συνδυασμὸς τῆς αἰσθητικῆς καὶ τῆς πραγματικότητας διαψεύδει τοὺς φιλόσοφους ποὺ ἀντιπαρατάσσουν τὴν «ποιητικὴ» στὸν ἐπιστημονικὸ καὶ ἐμπειρικὸ λόγο. Ἡ τεχνολογικὴ πρόοδος συμβαδίζει μὲ μιὰ προοδευτικὴ ὀρθολογικοποίηση κι ἀκόμη καὶ πραγμάτωση τοῦ φαν-ταστικοῦ. Τὰ ἀρχέτυπα τοῦ φόβου καὶ τῆς χαρᾶς, τοῦ πολέμου καὶ τῆς εἰ-ρήνης χάνουν τὸν καταστροφικὸ τους χαρακτήρα. Δὲν εἶναι πιά, στὴν κα-θημερινὴ ζωὴ τοῦ ἀτόμου, ἀνορθολογικὲς δυνάμεις — εἶναι οἱ σύγχρονες

1. Σύμφωνα μὲ τοὺς Τέιμς τῆς Νέας Ὑόρκης τῆς 11ης Νοέμβρη 1960. Ἐκτέθηκε στὸ Civil Defence Headquarters τῆς Νέας Ὑόρκης, λεωφόρος Λέξινγκτον, 55η ὁδός.

*. Ἐνάντια στὴ φύση.

ένσαρκώσεις τῶν στοιχείων τῆς τεχνολογικῆς κυριαρχίας, ὑποταγμένες σ' αὐτήν.

Ἡ κοινωνία περιορίσει κι ἐξολόθρευσε τὸ ρομαντικὸ χῶρο τῆς φαντασίας, τὴν ὑποχρέωσε νὰ λειτουργήσῃ πάνω σὲ καινούργιες βάσεις ὅπου οἱ εἰκόνες μετατρέπονται σὲ δυνατότητες καὶ ἱστορικὰ σχέδια. Ἡ μετατροπὴ αὐτὴ εἶναι τὸ ἴδιο ἄσχημη καὶ ψεύτικη ὅσο καὶ ἡ κοινωνία ποὺ τὴν κάνει. Ὅταν λειτουργοῦσε πέρ' ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς ὕλικῆς παραγωγῆς καὶ τῶν ὕλικῶν ἀναγκῶν, ἡ φαντασία ἦταν μόνο ἓνα παιγνίδι ποὺ δὲν εἶχε καμιά ἐξουσία πάνω στὴν ἀναγκαιότητα καὶ ποὺ ἐξυπηρετοῦσε μονάχα μιὰ φανταστικὴ λογικὴ καὶ μιὰ φανταστικὴ ἀλήθεια. Ὅταν ἡ τεχνικὴ πρόοδος παράλαβε τὴ φαντασία, ἔντυσε τὶς εἰκόνες μὲ τὴν δική της λογικὴ καὶ μὲ τὴ δική της ἀλήθεια· περιορίσει τὸ ἐλεύθερο πέταγμα τοῦ πνεύματος. Περιορίσει ὅμως ταυτόχρονα καὶ τὴν ἀπόσταση ἀνάμεσα στὴ φαντασία καὶ τὴ λογικὴ. Οἱ δύο ἀνταγωνιστικὲς ιδιότητες ἔγιναν ἐξάρτημα ἢ μιὰ τῆς ἄλλης. Ὅταν τὸ κυττάζουμε μὲ βάση τὶς δυνατότητες τοῦ προχωρημένου βιομηχανικοῦ πολιτισμοῦ, κάθε παιγνίδι τῆς φαντασίας δὲ μᾶς φαίνεται σὰν κάτι ποὺ ἐξαρτῆται ἀπ' τὶς δυνατότητες τῆς τεχνικῆς καὶ σὰν κάτι ποὺ μποροῦμε νὰ ὑπολογίσουμε τὶς πιθανότητες πραγματοποιήσεώς του; Ἡ ρομαντικὴ ἰδέα μιᾶς «ἐπιστήμης τῆς φαντασίας» φαίνεται νὰ ἔχει ἓναν ὄλο καὶ περισσότερο ἐμπειρικὸ χαρακτήρα.

Ὁ ἐπιστημονικὸς καὶ ὀρθολογικὸς χαρακτήρας τῆς φαντασίας ἔχει ἀπὸ παλιὰ ἀναγνωριστεῖ στὰ μαθηματικὰ καὶ στὶς ὑποθέσεις καὶ ἐμπειρίες τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Τὸ ἴδιο ἀναγνωρίζεται καὶ στὴν ψυχανάλυση ποὺ στὴ θεωρία δέχεται, βασικά, τὴν εἰδικὴ ὀρθολογικότητα τοῦ ἀνορθολογικοῦ· ἡ φαντασία γίνεται κατανοητὴ, τῆς δίνεται καινούργιος προσανατολισμὸς καὶ γίνεται μιὰ δύναμη θεραπευτικὴ. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ θεραπευτικὴ δύναμη, ἂν μπορεῖ νὰ χρησιμέψῃ γιὰ τὴ θεραπεία τῶν νευρώσεων, μπορεῖ ἀκόμη νὰ ἀποδειχτεῖ καὶ διαφορετικὰ ἀποτελεσματικὴ. Τὴν προοπτικὴ αὐτὴ τὴν ἔδειξε ὄχι ἓνας ποιητὴς, ἀλλὰ ἓνας ἄνθρωπος τῆς ἐπιστήμης:

«Κάθε ὕλικὴ ψυχανάλυση μπορεῖ. . . νὰ μᾶς γιαιτρέψῃ ἀπ' τὶς εἰκόνες μας, ἢ τουλάχιστον νὰ μᾶς βοηθήσῃ νὰ περιορίσουμε τὴν ἐπιρροὴ τῶν εἰκόνων μας. Μποροῦμε νὰ ἐλπίζουμε. . . ὅτι θὰ κάνοῦμε τὴ φαντασία ἀποτελεσματικὴ, δηλαδὴ θὰ τῆς ἀποδώσουμε καλοπιστία δίνοντάς της ὅλα τὰ μέσα ἔκφρασής της, ὅλες τὶς ὕλικες εἰκόνες ποὺ παράγονται στὰ φυσικά μας ὄνειρα, στὴν φυσιολογικὴ ὄνειρικὴ μας δραστηριότητα. Κάνοντας τὴ φαντασία ἀποτελεσματικὴ, δίνοντάς της ὅλη της τὴν ἀφθονία, τῆς δίνουμε τὴν πραγματικὴ τῆς ιδιότητα τῆς ψυχικῆς λειτουργίας»¹.

1. Gaston Bachelard, *Le Materialisme rationnel*, P.U.F., 1953, σ. 18 (οἱ ὑπογραμμίσεις τοῦ Μπασλάρ).

Ἡ διαδικασία τῆς ἀντικειμενοποίησης (reification) ἄγγιξε τὴ φαντασία. Κατεχόμαστε ἀπ' τὶς εἰκόνες μας, ὑποφέρουμε ἀπ' αὐτές. Ἡ ψυχανάλυση τὸ κατάλαβε καλὰ αὐτὸ καὶ τὶς συνέπειές του. "Ὁμως, τὸ «νὰ δώσουμε στὴ φαντασία ὅλα τὰ μέσα ἔκφρασής της», σημαίνει ὀπισθοδρόμηση. Τὰ εὐνουχισμένα (καὶ στὴν ιδιότητά τους νὰ φαντάζονται) ἄτομα τότε θὰ ἀνάπτυσσαν πολὺ περισσότερες τάσεις ὀργάνωσης καὶ καταστροφῆς ἀπ' ὅσες μποροῦν νὰ ἀναπτύξουν σήμερα. Μιὰ τέτοια ἀπελευθέρωση θὰ ἀποτελοῦσε ἀπόλυτο τρόμο — ὄχι τὴν ὀλοκλήρωση τῆς πνευματικῆς ἀνάπτυξης, ἀλλὰ τὸ ἐλεύθερο ξεδίπλωμα τῶν πιὸ καταπιεστικῶν τῆς τάσεων. Ὁρθολογικὴ εἶναι ἡ φαντασία ποὺ μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει ἓνα a p r i o r i γιὰ τὴν ἀνοικοδόμηση τοῦ παραγωγικοῦ μηχανισμοῦ καὶ γιὰ τὸν προσανατολισμὸ τοῦ πρὸς μιὰ ὑπαρξὴ εἰρηνευμένη, μιὰ ζωὴ χωρὶς ἄγχος. Ἡ μορφή αὐτὴ φαντασίας δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μὲ τὴ φαντασία αὐτῶν ποὺ διακατέχονται ἀπ' τὶς εἰκόνες τῆς κυριαρχίας καὶ τοῦ θανάτου.

Ἡ ἀπελευθέρωση τῆς φαντασίας μὲ τὸ σκοπὸ νὰ τῆς δοθοῦν ὅλα τὰ ἔκφραστικά της μέσα ἔχει σὰν προϋπόθεση τὴν καταστολὴ ἑνὸς μεγάλου μέρους ἀπ' ὅ,τι σήμερα εἶναι ἐλεύθερο μέσα στὴν καταπιεστικὴ κοινωνία. Μιὰ τέτοια ἀνατροπὴ δὲν εἶναι πρόβλημα ψυχολογικὸ ἢ ἠθικὸ ἀλλὰ πρόβλημα πολιτικὸ, μὲ τὴν ἔννοια ποὺ χρησιμοποιοῦμε ἐδῶ αὐτὸ τὸν ὄρο: ἡ πολιτικὴ εἶναι ἡ πρακτικὴ μὲ τὴν ὁποία οἱ βασικοὶ πολιτικοὶ θεσμοὶ ἀναπτύσσονται, καθορίζονται, διατηροῦνται, ἀλλάζουν. Εἶναι ἡ πρακτικὴ τῶν ἀτόμων, μ' ὁποιοδήποτε τρόπο εἶναι ὀργανωμένα. Ἔτσι, πρέπει ἀκόμη μιὰ φορὰ νὰ βάλουμε τὸ ἐρώτημα: πῶς μποροῦν τὰ διοικούμενα ἄτομα — ποὺ ὁ εὐνουχισμὸς τους ὑπάρχει στὶς ἐλευθερίες τους καὶ στὶς ἱκανοποιήσεις τους καὶ πολλαπλασιάζεται σὲ μιὰ σταθερὰ διευρυνόμενη κλίμακα — ν' ἀπελευθερωθοῦν ταυτόχρονα ἀπ' τοὺς ἑαυτοὺς τους κι ἀπ' τοὺς ἀφέντες τους; Πῶς μπορεῖ νὰ σπάσει αὐτὸς ὁ φαῦλος κύκλος;

Κατὰ παράδοξο τρόπο, ἡ μεγαλύτερη δυσκολία, ὅπως φαίνεται, δὲν εἶναι ν' ἀποκαταστήσουμε καινούργιους κοινωνικοὺς θεσμοὺς καὶ δὲν εἶναι αὐτὸ ἐκεῖνο ποὺ ἐμποδίζει ν' ἀπαντήσουμε στὸ ἐρώτημα. Οἱ κατεστημένες κοινωνίες ἀλλάζουν ἢ ἔχουν κιάλας ἀλλάξει τοὺς βασικοὺς θεσμοὺς στὴν κατεύθυνση μιᾶς αὐξανόμενης σχεδιοποίησης. Ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν εἰρήνευση εἶναι ἡ ἀνάπτυξη καὶ ἡ χρησιμοποίηση ὅλου τοῦ διαθέσιμου πλούτου γιὰ τὴν ἱκανοποίηση μὲ γενικὸ τρόπο τῶν βιοτικῶν ἀναγκῶν — τὰ ἰδιωτικὰ συμφέροντα δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ μπαίνουν ἐμπόδιο στὴν ἐπίτευξη αὐτοῦ τοῦ στόχου. Ἡ ποιοτικὴ ἀλλαγὴ ἔχει λοιπὸν σὰν προϋπόθεση ὅτι τὰ πάντα θὰ ὀργανωθοῦν ἐνάντια στὰ ἰδιωτικὰ συμφέροντα καὶ μιὰ ἐλεύθερη καὶ ὀρθολογικὴ κοινωνία δὲν μπορεῖ νὰ δημιουργηθεῖ παρὰ πάνω σὲ μιὰ τέτοια βάση.

Δὲν μπορούμε πιά νὰ χρησιμοποιοῦμε τὴν παραδοσιακὴ ὀρολογία γιὰ

ἀπολυταρχική, συγκεντρωτική, δημοκρατική και φιλελεύθερη κυβέρνηση, προκειμένου νά προσδιορίσουμε τοὺς εὐνοϊκοὺς γιὰ τὴν εἰρήνευση θεσμοῦς. Σήμερα ἡ ἀντίθεση σὲ μιὰ σχεδιοποίηση, συγκεντρωτικὴ ἢ ὄχι, ποὺ κάνει μιὰ φιλελεύθερη δημοκρατία καὶ ποὺ στὴν πραγματικότητα εἶναι ἀνύπαρκτη, εἶναι μιὰ ἰδεολογικὴ τοποθέτηση ποὺ ἐξυπηρετεῖ τὰ καταπιεστικά συμφέροντα. Γιὰ νὰ φτάσουν τὰ ἄτομα σ' ἕναν ἀθηντικό αὐτοκαθορισμό, θὰ πρέπει νὰ ἀποκτήσουν ἕναν πραγματικὸ ἔλεγχο πάνω στὴν παραγωγή καὶ τὴ διανομὴ τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος. Τὸ κριτήριο, τὴν κατευθυντήρια ἀρχὴ γιὰ τὴ σχεδιοποίηση καὶ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ φυσικοῦ καὶ πνευματικοῦ πλοῦτου ποὺ θὰ πρέπει νὰ διαθέτουν ὅλα τὰ μέλη μιᾶς κοινωνίας, μονάχα ἡ τεχνολογικὴ ὀρθολογικότητα, ἀπαλλαγμένη ἀπ' τὰ ἐκμεταλλευτικὰ της στοιχεῖα, μπορεῖ νὰ τὸ προμηθεύσει. Ἐνας ἐλεύθερος αὐτοκαθορισμός στὸ ἐπίπεδο τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς διανομῆς ἀγαθῶν καὶ ὑπηρεσιῶν, θὰ προκαλοῦσε κατασπατάληση. Ἐχουμε μιὰ ἐργασία τεχνικὴ πού, σὰν πραγματικὰ τεχνικὴ ἐργασία, ἐπιτρέπει τὸν περιορισμὸ τῆς ἐπίμοχθης, φυσικῆς καὶ διανοητικῆς, ἐργασίας. Στὸν τομέα αὐτό, ὁ συγκεντροποιημένος ἔλεγχος θὰ εἶναι ὀρθολογικός, ἂν καθιερώσει τὶς συνθήκες ποὺ θὰ ἐπιτρέψουν μιὰ ἀθηντικὴ αὐτοδιεύθυνση. Ἡ αὐτοδιεύθυνση θὰ μπορεῖ νὰ εἶναι ἀποτελεσματικὴ καὶ στὸ πεδίο τῶν ἀποφάσεων γιὰ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν παραγωγή καὶ τὴ διανομὴ τοῦ οικονομικοῦ πλεονάσματος καὶ στὸ πεδίο ταυτόχρονα τῆς ἀτομικῆς ζωῆς.

Ὅπωςδήποτε θὰ ὑπάρχουν, ἀνάλογα μὲ τὸ βαθμὸ ἀνάπτυξης, πολλοὶ τρόποι συνδυασμοῦ τῆς συγκεντρωτικῆς ἐξουσίας καὶ τῆς ἄμεσης δημοκρατίας. Ὁ αὐτοκαθορισμός θὰ πραγματοποιηθεῖ ὅταν δὲν θὰ ὑπάρχουν πιά μάζες, ἀλλὰ ἄτομα ἀπελευθερωμένα ἀπὸ κάθε προπαγάνδα, κάθε χειραγώγηση καὶ καθοδήγηση καὶ ἱκανὰ νὰ γνωρίζουν καὶ νὰ καταλαβαίνουν τὰ γεγονότα καὶ νὰ ἐκτιμῶν τὶς δυνατὲς λύσεις. Μ' ἄλλα λόγια, ἡ κοινωνία θὰ γίνεται ὀρθολογικὴ καὶ ἐλεύθερη στὸ βαθμὸ ποὺ θὰ ὀργανώνεται, θὰ μορφοποιεῖται καὶ θὰ ἀνανεώνεται ἀπὸ ἕνα θεμελιακὰ καινούργιο ἱστορικὸ ὑποκείμενο.

Στὸ τωρινὸ στάδιο ἀνάπτυξης τῶν προχωρημένων βιομηχανικῶν κοινωνιῶν, τὸ ὕλικὸ καὶ πνευματικὸ σύστημα ἀρνεῖται αὐτὴ τὴν ἀναγκαιότητα. Στὶς κοινωνίες αὐτὲς ὑπάρχουν πολυάριθμοι παράγοντες ποὺ ἐμποδίζουν τὴν ἔλευση ἑνὸς καινούργιου Ὑποκειμένου: ἡ δύναμη καὶ ἡ ἀποτελεσματικότητά τοῦ συστήματος, τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ πνεῦμα ἀφομοιώνεται ὀλοκληρωτικὰ ἀπ' τὴν πράξη, ἡ σκέψη μὲ τὴν ἀνάλογη συμπεριφορά, οἱ ἐπιθυμίες μὲ τὴν πραγματικότητα. Οἱ ἴδιοι αὐτοὶ παράγοντες ἀντικρούουν τὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ ἀντικατάσταση τοῦ τωρινοῦ ἐλέγχου τῆς διαδικασίας τῆς παραγωγῆς ἀπὸ ἕναν ἔλεγχο «ἀπὸ τὰ κάτω» θὰ ὀδηγοῦσε σὲ μιὰ ποιοτικὴ ἀλλαγὴ. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ἦταν δικαιολογημένη ὅταν οἱ ἐργαζόμενοι ἀπο-

τελοῦσαν τὴ ζωντανὴ ἄρνηση καὶ καταδίκη τῆς κατεστημένης κοινωνίας· κι εἶναι ἀκόμη δικαιολογημένη γιὰ ὅπου ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι. Ὅμως, παντοῦ ὅπου ἡ ἐργατικὴ τάξη ἔγινε ἓνα στήριγμα τοῦ Κατεστημένου, ἡ προώθησή της στὸν ἔλεγχο δὲν θὰ ἔκανε τίποτ' ἄλλο παρὰ νὰ παρατείνει μὲ ἄλλο τρόπο αὐτὸ τὸ Κατεστημένο.

Κι ὅμως τὰ πάντα δικαιώνουν τὴ μαρξιστικὴ θεώρηση τῆς κοινωνίας αὐτῆς καὶ τῆς ἀνάπτυξής της: τὸ ἀνορθολογικὸ συνεχῶς ἀναπτύσσεται· ἡ παραγωγικότητα περιορίζεται καὶ βασίζεται στὴν κατασπατάληση· καὶ ὀλοένα γίνεται καὶ πιὸ αἰσθητὴ ἡ ἀνάγκη μιᾶς ἐπιθετικῆς ἐπέκτασης· ὁ πόλεμος εἶναι μιὰ σταθερὴ ἀπειλή· ἡ ἐκμετάλλευση ὀξύνεται· κυριαρχεῖ ἡ ἀπανθρωποποίηση. Ὅλα αὐτὰ κάνουν ἀπαραίτητη τὴν ἱστορικὴ ἀλλαγὴ: χρειάζεται ἡ προγραμματισμένη χρησιμοποίησι τοῦ φυσικοῦ καὶ πνευματικοῦ πλοῦτου γιὰ τὴν ἱκανοποίησι τῶν βιοτικῶν ἀναγκῶν μὲ ἐλάχιστο μόχθο, γιὰ τὴ μετατροπὴ τοῦ ἐξωεργασιακοῦ χρόνου σὲ ἐλεύθερο, γιὰ τὴν εἰρήνευση τῆς πάλης γιὰ τὴν ὑπαρξή.

Τὰ γεγονότα ὅμως αὐτὰ κι οἱ δυνατὲς ἐξελίξεις παραμένουν ἐντελῶς ἀσύνδετα μεταξύ τους, ἓνας κόσμος βουβῶν ἀντικειμένων, χωρὶς κανένα ὑποκείμενο· λείπει ἡ πράξι πὸν θὰ ἔδινε στὰ ἀντικείμενα αὐτὰ μιὰ καινούργια κατεύθυνση. Ἡ διαλεκτικὴ θεωρία δὲν ἔχει χρεωκοπήσει ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ δώσει λύση. Δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ θετικὴ. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ διαλεκτικὴ ἀντίληψη, συλλαμβάνοντας τὰ δεδομένα, τὰ ὑπερβαίνει. Σ' αὐτὸ βρίσκεται κι ἡ ἀλήθεια της. Καθορίζει τὶς ἱστορικὲς δυνατότητες, ἀκόμη καὶ τὶς ἱστορικὲς ἀναγκαιότητες· ἀλλὰ τὴ θεωρία μόνον ἡ πράξι μπορεῖ νὰ τὴν ὑλοποιήσει καὶ σήμερα τέτοια πράξι δὲν ὑπάρχει.

Ἡ διαλεκτικὴ ἀντίληψη φανερώνει, τόσο στὸ θεωρητικὸ ὅσο καὶ στὸ ἐμπειρικὸ πεδίο, ὅτι ἡ ὑπόθεσή της εἶναι χαμένη. Ἡ ἱστορία της εἶναι ἡ ἀνθρώπινη πραγματικότητα, καὶ στὴν πραγματικότητα αὐτῇ, οἱ ἀντιθέσεις δὲν ἐκρήγνυνται μόνες τους. Ὑπάρχει σύγκρουση ἀνάμεσα στὴν ἀποτελεσματικώτατη κυριαρχία πὸν δημιουργεῖ τὸ κέρδος, ἀπ'τὴ μιὰ, καὶ στὶς πραγματοποιήσεις πὸν εἶναι εὐνοϊκὲς γιὰ τὸν αὐτοκαθορισμὸ καὶ τὴν εἰρήνευση, ἀπ' τὴν ἄλλη. Ἡ σύγκρουση αὐτὴ εἶναι ὀλοφάνερη καὶ δὲν μπορεῖ πιά νὰ ἀμφισβητηθεῖ ἡ ὑπαρξή της· ταυτόχρονα ὅμως ἐξακολουθοῦν νὰ τὴ χρησιμοποιοῦν καὶ νὰ τὴν κατευθύνουν μὲ παραγωγικὸ τρόπο, γιὰτὶ ἐνῶ ἡ τεχνολογία ἐξαπλώνει προοδευτικὰ τὴν κυριαρχία της πάνω στὴ φύση, τὸν ἴδιο καιρὸ ὁ ἄνθρωπος κατακτᾷ προοδευτικὰ τὸν ἄνθρωπο. Ὁ ἄνθρωπος χάνει ἔτσι τὴν ἐλευθερία πὸν εἶναι τὸ ἀπαραίτητο *a priori* τῆς ἀπελευθέρωσης. Μιλᾷω γιὰ τὴν ἐλευθερία τῆς σκέψης, μὲ τὴ μόνη ἔννοια πὸν μπορεῖ νὰ ἔχει αὐτὴ μέσα σὲ μιὰ διοικουμένη κοινωνία — τὴν ἔννοια τῆς συνειδητοποίησης τοῦ καταπιεστικοῦ χαρακτήρα τῆς παραγωγικότητας, τὴν ἀπόλυτη ἀνάγκη ἀποδέσμευσης ἀπὸ τὰ πάντα, τῆς θραύσης τῶν

πάντων. Ἄλλὰ αὐτὴ ἡ ἀπόλυτη ἀνάγκη δὲν βρίσκεται στὴν ἡμερήσια διάταξη ἐκεῖ πού θὰ μπορούσε νὰ γίνεῖ ἡ κυριαρχικὴ δύναμη μιᾶς ἱστορικῆς πράξης, ἢ ὑπαρκτὴ αἰτία μιᾶς ποιοτικῆς ἀλλαγῆς. Χωρὶς τὴν ὕλική αὐτὴ δύναμη ἀκόμη καὶ ἡ πιὸ φωτισμένη συνείδηση εἶναι ἀδύναμη.

Ἄκόμη κι ἂν ἡ ἀνορθολογικότητα τοῦ κόσμου εἶναι ὀλοφάνερη κι ἡ ἀνάγκη τῆς ἀλλαγῆς ἐξόφθαλμη, αὐτὸ δὲν ἄρκει γιὰ νὰ γίνεῖ ἡ ἀλλαγὴ· δὲν ἄρκει νὰ καταλάβουμε ὅτι εἶναι ἀπαραίτητη μιὰ ἀλλαγὴ γιὰ νὰ γίνεῖ δυνατὴ μιὰ διαφορετικὴ ἐξέλιξη. Συγκρινόμενη μὲ τὴν ἀποτελεσματικότητα καὶ τὴν καθολικὴ παρουσία τοῦ δοσμένου συστήματος ζωῆς, ἡ διαφορετικὴ αὐτὴ ἐξέλιξη φαίνεται οὐτοπικὴ. Ἔτσι, ἡ κατανόηση τῆς ἀναγκαιότητας τῆς ἀλλαγῆς κι ἡ συνειδητοποίηση τῆς ὀλέθριας ὕψης τῆς τάξης πραγμάτων δὲν χρησιμεύουν σὲ τίποτα, ἀκόμη κι ἂν, χάρις στὶς ἐπιτεύξεις τῆς ἐπιστήμης στὸ ἐπίπεδο τῆς παραγωγικότητας, ἡ διαφορετικὴ δυνατὴ αὐτὴ ἐξέλιξη ἔπαυε νὰ ἔχει οὐτοπικὸ χαρακτῆρα — ἀκόμη κι ἂν ἡ κατεστημένη πραγματικότητα ἔχει, πρὶν ἂπ' ὅλα, γίνεῖ οὐτοπικὴ.

Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ κριτικὴ θεωρία θὰ πρέπει νὰ παραιτηθεῖ καὶ νὰ ἀφήσει τὸ ἔδαφος ἐλεύθερο στὴν ἐμπειρικὴ κοινωνιολογία; (Ἡ ἐμπειρικὴ κοινωνιολογία ἀρνεῖται νὰ συνδεθεῖ μὲ θεωρία, ἐργάζεται μόνο μὲ μεθοδολογία, ἀλλὰ εἶναι θῆμα μιᾶς αὐταπάτης γιατί χρησιμοποιοῦν σὰν ἀντικείμενό της ἓνα στραβοβαλμένο συγκεκριμένον· παίζει λοιπὸν ἓναν ἰδεολογικὸ ρόλο παρ' ὅλες τὶς διακηρύξεις της ὅτι καταργεῖ τὶς ἀξιολογήσεις). Ἡ οἱ διαλεκτικὲς ἔννοιες μαρτυροῦν ἀκόμη μιὰ φορὰ γιὰ τὴν ἀλήθεια τους — ἐπιτρέπουν νὰ καταλάβουμε ὅτι ἡ δική τους κατάσταση εἶναι ἡ ἴδια μὲ τῆς κοινωνίας πού ἀναλύουν; Ἡ ἀπάντηση εἶναι ἔτοιμη· γιὰ νὰ τὴν γνωρίσουμε ἄρκει νὰ κυττάξουμε τὴν κριτικὴ θεωρία ἂπ' τὸ σημεῖο ἀκριβῶς τῆς μεγαλύτερης ἀδυναμίας: εἶναι ἀνίκανη νὰ ἀποδείξει ὅτι ὑπάρχουν ἀπελευθερωτικὲς δυνάμεις στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κατεστημένης κοινωνίας.

Ἡ κριτικὴ θεωρία τῆς κοινωνίας, ὅταν πρωτοεμφανίστηκε, εἶχε διαμορφωθεῖ ἀπὸ πραγματικὲς (ἀντικειμενικὲς καὶ ὑποκειμενικὲς) δυνάμεις μὲσα στὴν κατεστημένη κοινωνία, πού ἀναζητοῦσαν (ἢ πού μπορούσαν νὰ μάθουν νὰ ἀναζητοῦν) πιὸ ὀρθολογικούς, πιὸ ἐλεύθερους θεσμούς, ἐξαλείφοντας τοὺς ὑπάρχοντες πού εἶχαν πιά γίνεῖ ἐμπόδια στὴν πρόοδο. Πάνω σ' αὐτὴ τὴν ἐμπειρικὴ βάση στήθηκε ἡ θεωρία· καὶ μὲ βάση τὸ ἐμπειρικὸ αὐτὸ σχέδιο ἄρχισε νὰ γίνεῖται κατανοητὴ ἡ δυνατότητα ἀπελευθέρωσης τῶν δυνατοτήτων πού ὑπῆρχαν — ἡ δυνατότητα ἀνάπτυξης τῆς παραγωγικότητας, ἡ δυνατότητα διαμόρφωσης τῶν ἀληθινὰ ἀνθρώπινων ὕλικῶν καὶ πνευματικῶν ἀναγκῶν καὶ ἰδιοτήτων. Ὅσο οἱ πραγματικὲς κοινωνικὲς δυνάμεις δὲν ἔχουν δοκιμαστεῖ, ἡ κριτικὴ τῆς κοινωνίας εἶναι ἀκόμη σωστὴ καὶ ὀρθολογικὴ, ἀλλὰ ἀνίκανη νὰ μεταφράσει τὴν ὀρθολογικότητά της σὲ ὄρους ἱστορικῆς πρακτικῆς. Τί πρέπει νὰ συμπεράνουμε; Ἡ «ἀπελευθέ-

ρωση των δυνατοτήτων που ένυπάρχουν» δέν εκφράζει πιά μέ αντίστοιχο τρόπο μιá δυνατή ιστορική εξέλιξη.

Οί δυνατότητες, πού έμποδίζεται ή πραγματοποιήσή τους άπ' τήν προχωρημένη βιομηχανική κοινωνία, θά μπορούσαν νά είναι ή ανάπτυξη σέ διευρυνόμενη κλίμακα των παραγωγικών δυνάμεων, ή κυριαρχηση πάνω στη φύση, ή αύξηση τής ίκανοποίησης των αναγκών ενός όλο και μεγαλύτερου άριθμού ανθρώπων, ή δημιουργία νέων αναγκών και ιδιοτήτων. Όλα αυτά όμως βρίσκονται στο στάδιο τής πραγματοποίησής τους άπό όργανα και θεσμούς πού καταργούν τήν άπελευθερωτική τους δύναμη κι ή διαδικασία αυτή άγγίζει όχι μόνο τά μέσα αλλά και τούς σκοπούς. Ή παραγωγικότητα και ή ανάπτυξη, οργανωμένες μέσα σ' ένα ολοκληρωτικό σύστημα, καθορίζουν όχι μόνο τις χρήσεις πού τώρα γίνονται, αλλά κι εκείνες πού ένδέχεται νά γίνουν.

Στό πιό εξέλιγμένο της στάδιο, ή κυριαρχία λειτουργεί σαν διοίκηση στους υπερανεπτυγμένους τομείς τής μαζικής κατανάλωσης, ή κατευθυνόμενη ζωή είναι ή καλή ζωή όλων και για τήν υπεράσπισή της έχουν ένωθεί και οί αντίθετοι μεταξύ τους. Είναι ή καθαρή μορφή τής κυριαρχίας. Άντίστοιχα, ή άρνησή της είναι ή καθαρή μορφή τής άρνησης. Τά πάντα συνοψίζονται στη διεκδίκηση του τέλους τής κυριαρχίας πού είναι ή μοναδική γνήσια επαναστατική απαίτηση και πού θά δικαιολογούσε τά τόσο άκριβοπληρωμένα έπιτεύγματα του πολιτισμού. Μπροστά όμως στο κατεστημένο σύστημα ή άρνηση χρεωκοπεί μέ τέτοιο τρόπο πού δέν είναι πιά παρά ή επένδυση, χωρίς καμιά πολιτική δύναμη, τής «άπόλυτης άρνησης» — μιás άρνησης πού φαίνεται όλο και περισσότερο «παράλογη», στο βαθμό πού τó κατεστημένο σύστημα αναπτύσσει τήν παραγωγικότητά του και ξαλαφρώνει τó βάρος τής ζωής. Σύμφωνα μέ τόν Μωρίς Μπλανσώ:

«Αυτό πού άρνιόμαστε δέν είναι άσήμαντο ούτε χωρίς αξία. Άκριβώς γι' αυτό ή άρνηση είναι αναγκαία. Ύπάρχει μιá λογική πού δέν θά τή δεχτοδμε πιά, ένα έπίστρωμα σωφροσύνης πού μας τρομάζει, μιá προσφορά συμφωνίας και συμφιλίωσης πού δέν θά τήν εισακούσουμε. Ή ρήξη είναι γεγονός. Φτάσαμε στο σημείο εκείνο πού δέν άνέχεται πιά τή συνενοχή»¹.

Άλλά αν ή άρνηση έχει άφηρημένο χαρακτήρα γιατί εκδηλώνεται μέσα στα πλαίσια τής άπόλυτης αντικειμενοποίησης, θά πρέπει όμως νά ύπάρχει μιá συγκεκριμένη άφετηρία για τήν άρνηση, μιá και ή αντικειμενοποίηση δέν είναι παρά μιá αυτάπατη. Για τόν ίδιο λόγο, ή ένοποίηση των αντιθέτων πού είναι άποτέλεσμα τής τεχνολογικής όρθολογικότητας θά πρέπει, μ' όλη τήν πραγματικότητα, νά είναι κι αυτή μιá άπατηλή ένοποίηση· δέν μπορεί νά καταργήσει τήν ουσιαστική αντί-

1. «Le Refus», στο «Le 14 Juillet», άρ. 2, Όκτώβρης 1958.

φαση τῶν πραγμάτων· ἀπ' τῆ μιᾷ ἢ παραγωγικότητα αὐξάνεται, ἀπ' τὴν ἄλλη χρησιμοποιεῖται μὲ καταπιεστικό τρόπο· δὲν μπορεῖ νὰ παρακάμψει τὴ ζωτική ἀνάγκη νὰ λυθεῖ αὐτὴ ἢ ἀντίφαση.

Ἡ πάλη ὅμως ποὺ θὰ φέρει τὴ λύση δὲν μπορεῖ πιά νὰ γίνεи μὲ τὶς παραδοσιακὲς μορφές. Ἀπέναντι στὶς ὀλοκληρωτικὲς τάσεις τῆς μονοδιαστατῆς κοινωνίας, οἱ παραδοσιακὲς μορφές διαμαρτυρίας ἔπαψαν νὰ εἶναι ἀποτελεσματικὲς — ἔγιναν ἴσως καὶ ἐπικίνδυνες γιατί συντηροῦν τὴν αὐταπάτη τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας. Ἡ αὐταπάτη αὐτὴ περιέχει μιὰ κάποια ἀλήθεια: «ὁ λαός», ποὺ πρῶτα ἦταν ἡ ζύμη τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς, «ἀνυψώθηκε», ἔγινε ἡ ζύμη τῆς κοινωνικῆς συνοχῆς. Αὐτὸ εἶναι τὸ χαρακτηριστικὸ φαινόμενο τῆς καινούργιας ταξικῆς διάρθρωσης τῆς προχωρημένης βιομηχανικῆς κοινωνίας κι ὄχι ἡ ἀνακατανομὴ τοῦ πλούτου ἢ ἡ ἐξίσωση τῶν τάξεων.

Ὅμως, κάτω ἀπ' τὶς συντηρητικὲς λαϊκὲς τάξεις, ὑπάρχει τὸ ὑπόστρωμα τῶν παριῶν καὶ τῶν «outsiders», τῶν ἄλλων φυλῶν, τῶν ἄλλων χρωμάτων, τῶν ἐκμεταλλευομένων καὶ κυνηγημένων τάξεων, τῶν ἀνέργων, κι αὐτῶν ποὺ δὲν μποροῦν νὰ βροῦν δουλειά. Βρίσκονται ἔξω ἀπ' τὴ δημοκρατικὴ διαδικασίᾳ· ἡ ζωὴ τους ἐκφράζει τὴν ἀμεσώτερη καὶ τὴ γνησιώτερη ἀνάγκη νὰ μπεῖ τέρμα στὶς ἀπαράδεκτες συνθήκες καὶ στοὺς ἀπαράδεκτους θεσμούς. Ἔτσι, ἡ ἀντίθεσή τους εἶναι ἐπαναστατικὴ ἀκόμη κι ἂν ἡ συνειδήσή τους δὲν εἶναι. Ἡ ἀντίστασή τους χτυπάει τὸ σύστημα ἀπ' ἔξω καί, γι' αὐτὸ, τὸ σύστημα δὲν μπορεῖ νὰ τὴν ἐνσωματώσει· εἶναι μιὰ στοιχειακὴ δύναμη ποὺ παραβιάζει τοὺς κανόνες τοῦ παιγνιδιοῦ καί, δρώντας ἔτσι, δείχνει ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα κίβδηλο παιγνίδι. Ὅταν μαζεύονται, ὅταν βαδίζουν στοὺς δρόμους, ἄοπλοι κι ἀπροστάτευτοι, διεκδικώντας τὰ στοιχειωδέστερα πολιτικὰ δικαιώματα, ξέρουν ὅτι εἶναι ἐκτεθειμένοι στοὺς σκύλους, στὶς πέτρες, στὶς βόμβες, στὴ φυλακὴ, στὰ στρατόπεδα συγκεντρώσεως κι ἀκόμη στὸ θάνατο. Ἡ δύναμή τους βρίσκεται πίσω ἀπὸ κάθε ἐκδήλωση εὐνοϊκῆ γιὰ τὰ θύματα τοῦ νόμου καὶ τῆς τάξης. Τὸ ὅτι δὲν θέλουν πιά νὰ παίξουν τὸ παιγνίδι εἶναι ἴσως ἓνα γεγονός ποὺ σημειώνει τὸ τέλος μιᾶς περιόδου καὶ τὴν ἀρχὴ μιᾶς ἄλλης.

Τίποτα δὲν δείχνει ὅτι αὐτὸ τὸ τέλος θὰ εἶναι καλὸ. Οἱ κατεστημένες κοινωνίες ἔχουν τέτοια οἰκονομικὴ καὶ τεχνικὴ δύναμη ὥστε μποροῦν νὰ συμβιβάζονται καὶ νὰ κάνουν παραχωρήσεις στοὺς ἀπόκληρους· ἔχουν ἄρκετὰ καλὰ συγκροτημένους στρατοὺς γιὰ ν' ἀντιμετωπίζουν τὶς ἔκτακτες περιστάσεις. Ἡ ἀπειλὴ ὅμως εἶναι ἀκόμη ζωντανή, μέσα κι ἔξω ἀπ' τὰ σύνορα τῶν ἀνεπτυγμένων κοινωνιῶν. Εὐκόλα μποροῦν νὰ γίνονται ἱστορικοὶ παραλληλισμοὶ μὲ τοὺς βάρβαρους ποὺ ἀπέλησαν τὴν κυριαρχία τοῦ πολιτισμοῦ (παραλληλισμοὶ ποὺ προδιαγράφουν αὐτὸ ποὺ θὰ γίνεи)· ἀλλὰ μπορεῖ κάλλιστα ἡ δευτέρη βαρβαρικὴ περίοδος νὰ εἶναι ἡ συνεχιζό-

μενη κυριαρχία τοῦ ἴδιου τοῦ πολιτισμοῦ. Παρ' ὅλ' αὐτά, ὑπάρχουν πιθανότητες νὰ συναντηθοῦν ξανά, στή διάρκεια αὐτῆς τῆς περιόδου, τὰ ἱστορικά ἄκρα: δηλαδή ἡ πιό ἐξελιγμένη ἀνθρώπινη συνείδηση κι ἡ πιό ἄγρια ἐκμεταλλεῦόμενη ἀνθρώπινη δύναμη. "Ὅλ' αὐτά δὲν εἶναι βέβαια σίγουρα. Ἡ κριτική θεωρία τῆς κοινωνίας δὲν περιλαμβάνει ἔννοιες ποῦ νὰ ἐπιτρέπουν τὴν κάλυψη τῆς ἀπόστασης ἀνάμεσα στοῦ παρὸν καὶ στοῦ μέλλον· δὲν δίνει ὑποσχέσεις· δὲν ἔχει πετύχει· ἔχει παραμείνει ἀρνητική. Ἔτσι, μπορεῖ νὰ μένει πιστὴ ἀπέναντι σ' ἐκείνους ποῦ, χωρὶς ἐλπίδα, ἔδωσαν καὶ δίνουν τὴ ζωὴ τους στή Μεγάλῃ Ἄρνηση.

Στὶς ἀρχὲς τῆς φασιστικῆς περιόδου, ὁ Βάλτερ Μπένιαμιν ἔγραφε:

«Ἄν ἔχουμε ἀκόμη μιὰ ἐλπίδα, τὴ χρωστᾶμε σ' αὐτοὺς ποῦ δὲν ἔχουν καμιά».

Τὸ βιβλίο αὐτὸ τοῦ H. MARCUSE κυκλοφορεῖ ἀπὸ τῆς ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ στὴ σειρὰ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ με ἄδεια τοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου BEACON PRESS. Στὰ Ἑλληνικὰ ἀποδόθηκε ἀπὸ τὸν ΜΠΑΜΠΗ ΛΥΚΟΥΔΗ. Τυπώθηκε στὰ Μονοτυπικὰ συγκροτήματα ΤΣΙΡΩΝΗ, Λένορμαν 185, με ἐπιμέλεια τοῦ τυπογράφου Δ. Δεσποτάκη, γιὰ λογαριασμὸ τῶν Ἐκδόσεων ΠΑΠΑΖΗΣΗ τὸν Μάη τοῦ 1971.